

Varga Jenő

A tőkés gazdaság a II. világháború után

*Válogatott
írások
1945–1954*

KOSSUTH

Varga Jenő

A tőkés gazdaság a II. világháború után

VÁLOGATOTT ÍRÁSOK (1945 – 1954)

Varga Jenő

A tőkés gazdaság a II. világháború után

VÁLOGATOTT ÍRÁSOK (1945–1954)

Kossuth Könyvkiadó · 1981

Összeállította és szerkesztette

BÖRÖCZFY FERENC

Fordította

DALOS GYÖRGYNÉ

ISBN 963 09 1808 0

© Dalos Györgyné 1981 Hungarian translation

© Издательство Наука, 1981

(3278)

Előadás a Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottságának ülésén

(1945. október 1.)*

A magyar helyzet különlegessége, hogy az államhatalom nem egy osztály érdekeit szolgálja, hanem több osztály ellentétes politikai érdekeit. A burzsoáziának nem programja a stabilizáció. A magyar burzsoázia, éppúgy, mint annak idején a német, most arra törekszik, hogy szabotálja a reparáció teljesítését, fokozza az inflációt, hogy ezáltal lehetetlenné váljék a reparáció fizetése, és később, ha majd a jóvátételt elengedik vagy csökkentik, akkor angol vagy amerikai kölcsönrel stabilizálni és bevezetni a munkafegyelmet, de a burzsoá munkafegyelmet. A burzsoázia szabotázsának jelei, hogy nem veszik igénybe az indítási hiteleket¹ stb. A szabotázs politikai célja: aláásni a kormány tekintélyét és megrendíteni a munkásság bizalmát. Az állami tisztviselői kar külön is szabotál, és amellet korrupt. Ilyen körülmények között csak nagyon egyszerű, durva és könnyen ellenőrizhető eszközökkel lehet dolgozni. Minél komplikáltabbak, minél finomabban kidolgozottak a rendeletek, annál több bennük a kibúvó a burzsoázia és a bürokrácia számára. Mit lehet tenni?

A termelést gyorsan emelni aligha lehet. Lehetne viszont valami eltolódást csinálni a meglevő keretek között, a termelőeszközökből és építkezésből a fogyasztási cikkek termelése felé. A fogyasztási cikkekben belül a luxuscikkekből a szükségleti cikkek felé. Betiltani bizonyos cikkek termelését. Nagy jelentősége azonban ennek nem lehet. A választások előtt azonban nagy jelentősége volna, ha fel lehetne emelni bizonyos cikkekben az árukinálatot, aminek inflációt csökkentő hatása volna.

Oltványi javaslatait² nehéz javaslatoknak nevezni. Inkább csak odavetett gondolatok ezek, minden határozott irány nélkül. Vannak közöttük elfogadhatók: takarékoság az állami kiadásoknál, csökkenteni a köztisztviselők létszámát. (150 000 nagyipari munkás – bányászok és vasutasok nélkül – és ugyanakkor 175 000 köztisztviselő – lehetetlen arány.)

Dologi kiadások és beruházások csökkentése, önkormányzati kiadások csökkentése, valuta- és aranykészlet bejelentése, kötött gazdálkodás kiterjesztése. Ezek általában mind helyes intézkedések volnának.

Mi a helytelen? A mai adózás hibája, hogy az adót utólag fizetik. Erről az Oltványi-

* PI Archívum, 1/2–10. (Részlet az eredeti jegyzőkönyvből.)

¹ 1945. augusztus 31-én az iparindítási hitelkeret összege 1500 millió pengő; ebből igénybe véve 107,9 millió pengő, igénybe vehető összeg 1392,1 millió pengő. (Oltványi Imre: Az államháztartás és pénzügyi helyzet, valamint a tervszerű gazdasági és pénzügyi politika tárgyában. PI Archívum, 285/2. f. 22. 191–216. old.)

² Oltványi Imre kiscsapatpárti pénzügyminiszter „Az államháztartás és pénzügyi helyzet, valamint a tervszerű gazdasági és pénzügyi politika tárgyában” címmel 1945. szeptember 15-i keltezéssel előterjesztést készített a gazdasági miniszterek értekezletére. (Ugyanott.)

féle javaslatokban³ nincs szó. Akiknek ma nagy jövedelmük van, adót nem fizetnek. Azt a kérdést kell előtérbe állítani, hogy infláció esetén az utólagos jövedelemadózás helytelen. Helytelen a jegyre és utalványra kiadott áruk forgalmi adója, mert ez a nagyüzemi munkásságot sújtaná. Helytelen a fejadó gondolata. Nem lehet elfogadni a bérstopot és az esetleges bércsökkentést sem. A földadó felemelésébe bele lehet menni, de csak a régi gazdákra vonatkozóan. Az árrögzítést illetően, akár az állam fizeti a különbözetet, akár megengedi a közvetlen áremelést, nagy különbség nincs mindaddig, amíg ki nem alakul egy zárt, alacsony árakon alapuló, irányított gazdaság.

Azt kellene elérni, hogy a féktelen infláció helyébe szabályozott infláció lépjen. Ennek érdekében meg kell változtatni az adórendszert oly módon, hogy minden egyenes adót havonta és előlegben fizessenek. Az adó nagyságát hozzávetőlegesen, külső jelek alapján (mint üzlethelyiség nagysága, alkalmazottak, eltartottak száma stb.) kell megállapítani. Az ezen az alapon a hónap elején fizetett adó előlegként kezelendő, amelynek végleges elszámolása a hónap végén történik. A hónap folyamán bekövetkezett áremelkedésről kulcsszámot kell megállapítani, és az elszámolás e szerint a kulcs szerint történik. Ha például az árnívó 50 %-kal emelkedett, akkor ezeket az adókat is automatikusan 50 %-kal emelni kell. Ugyanez a kulcs érvényes lenne a munkabérekre és hivatalnoki fizetésekre is, és így összhangot teremtené ebben a zavarban, amit az infláció okoz. Egyelőre kulcsnak lehet venni valamilyen indexet. Persze lesz eset arra, hogy nem akarnak fizetni. Ilyen esetekben szigorú rendszabályokra lesz szükség, de a többség fizetni fog, hiszen tudja, hogy nem nyer vele semmit, ha visszatartja a pénzt. Hasonló rendszert kellene bevezetni az állam által nyújtott hitelek visszafizetésénél is. Ilyen alapon lehetséges lesz állami és városi kölcsönöket felvenni stb. Az embereknek nem lesz okuk arra, hogy a pénzt abban a pillanatban kiadják, amikor kapják. A pénztől való szabadulni akarás, a mindenáron való vásárlás, a hajsza az áru után, akár szükségük van rá, akár nem, szintén egyik hajtóereje az inflációnak. A pénzforgás sebességétől függ annak áremelő hatása. Más módot – mint az itt elmondottakat – nem látok arra, hogy az inflációt lelassítsuk és az adójövedelmet növeljük. A közönség így belátja majd, hogy az inflációból sem kára, sem pedig haszna nem lehet. Így emelkedni fognak az állami jövedelmek, míg ma senki sem fizet adót – nem lesz szükség a folytonos bankjegy kibocsátásra, és megszűnik a hajsza az áru után.

Ez az egyetlen eljárás, amit ma meg lehet csinálni, és ami ellenőrizhető. Más módon, ilyen tempójú infláció mellett, adót beszedni nem lehet. Így sokkal kevesebb haszon lesz a spekuláción. A spekulánsok ellen drasztikus eszközökkel kell fellépni. Az elkobzás sokat nem segít, mert ezt a veszélyt az árakba belekalkulálják.

Hasznos dolog bevonni a bankjegyeket és egy részüket elkobozni. Ettől függetlenül felmerül az a kérdés, hogy pszichológiailag előnyös hatású volna a címletek két nullával való csökkentése, de ez technikailag kivihetetlen.

³ Öltványi munkájában „Adóbevételek fokozása” cím alatt és a 6. sz. mellékletben összegezi a felszabadulás óta létrehozott adójogszabályokat. Megállapítja: „Az érvényben levő adók súlyos terhet jelentenek a becsületes adózóra. A progresszív adóknál a teher az áremelkedésekkel automatikusan fokozódik, mert a névleges jövedelmek emelkedésével az adózók magasabb adótétel alá esnek. Mindezek ellenére foglalkozni kell azzal a kérdéssel, hogy milyen úton és módon lehetne az adóbevételeket új adók bevezetésével vagy a meglévő adók arányosításával és emelésével fokozni.” Ezek után javasolja a jegyre és utalványra kiszolgáltatandó élelmiszerek forgalmiadó-mentességének megszüntetését, a fejadó bevezetését, a földadó felemelését. A konjunkturális jövedelmek megadóztatására nem javasol új adónemet, megfogásukra csak „policiális” intézkedésekre gondol. (Lásd ugyanott.

A kötött gazdálkodás kérdése Olványinál úgy néz ki, mintha ez valami egészen különálló ügy volna. Az állam kezében egyelőre nincs árukészlet. A fogyasztási cikkek közül csak annyi felett rendelkezik, amennyit a parasztok beszállítanak. Ez nem jelenti azonban azt, ha az állam elég erős volna hozzá, hogy keresztülvigye, hogy az áru a gyárakból a szövetkezetekbe menjen. De az államhatalom nem elég erős ehhez. Ha meg tudná csinálni, az áremelkedés nem volna olyan hirtelen. Kézbe kell venni azokat az iparágakat, amelyek közszükségleti cikkeket termelnek.

Specialitás nálunk, hogy egyelőre a külkereskedelmi és fizetési mérlegben nem játszik szerepet a valuta. De szerepet fog játszani, és ezért kell hogy a valuta és a külkereskedelem, mint monopólium, az állam kezében legyen. (Már most jelek vannak arra, hogy Amerikából dollár érkezik levelekben, ami a magánosok kezébe kerül.)

Összefoglalva az eddigieket: a bajok orvoslására szükséges: adó-előrefizetés, állami kölcsönöknek és postatakarékpénztári betéteknek (valamint az adóknak is) kulcsszám szerinti vissza-, illetve kifizetése. Ezeknek a rendszabályoknak célja a pénz forgásának felassítása. Állami kiadások csökkentése a dologi kiadások terén is, létszámcsökkentéssel.

Koalíciós kormányforma ilyen nehézségekkel eddig még meg nem birkózott. De bankjegylebélyegzést, adó-előrefizetést keresztülvihet. Állami kölcsönök, postatakarékpénztári betétek Aufwertung⁴ meg lehet csinálni.

Párttörténeti Közlemények, 1967. 1. sz.

⁴ Felértékelését.

A végleges valutastabilizálás fő irányelvei¹

(1946. április 13.)*

I.

1. A magyar végleges valutastabilizálást az 1923-i német stabilizálás mintájára célszerű megkísérelni, mert az általános gazdasági körülmények (az eddigi pénzegység igen nagy mérvű elértéktelenedése, jóvátevesi kötelezettség) hasonlók, noha persze nem azonosak: a német termelőapparátus 1923 őszén teljesen rendben volt, jobb, mint 1914-ben.

2. Nem a diszkreditált pengőt kell stabilizálni, hanem új pénzegységet behozni – forint, korona?

3. Az új pénzegységet a dollár kerek hányadrészébe – 1/5, 1/4, 1/2 – kell megállapítani. (Noha bizonyos technikai és pszichológiai előnye volna magát a dollárt venni új egységnek, de Magyarország szegénysége mellett a dollár túl nagy egység, a kis forgalomban ügyetlen volna.)

4. Az átváltást igen magas kurzuson kell végrehajtani, körülbelül úgy, hogy az új pénzegység vásárlóképesége a belső piacon a fekete piacon kialakult dollárárakkal legyen egyenlő, vagy még valamivel magasabb!

Ez döntő fontosságú a stabilizálás tartósságára.

Ez azt jelenti, hogy közvetlen a stabilizálás után erős pénzhiány lesz az országban, és ebből kifolyólag bizonyos gazdasági nehézségek. Ez elkerülhetetlen.

Viszont az országban uralkodó pénzhiány lehetővé teszi majd az államháztartás deficitjének a fedezésére papírpénzt kibocsátani, anélkül, hogy ez új inflációra vezetne. (Németországban, ha jól emlékszem, egymilliárd új „Rentenmark”-ot adtak ki az államháztartás hiányának a fedezésére, anélkül, hogy a márka megingott volna.)

5. Természetes, hogy előre nagyon szigorúan meg kell állapítani azt a maximális mennyiségű bankjegyet (és egyéb pénzt), amit forgalomba lehet hozni, amire a cirkulációnak szüksége van, és ennél többet semmi körülmények között, semmiféle célra kibocsátani nem szabad, ha új inflációt el akarunk kerülni.

(Hogy mennyi legyen a maximális pénzforgalom, ezt a várható termelés és áru-forgalom adataiból kell megállapítani, ez közgazdasági, nem pénzügyi probléma.)

¹ Varga Jenő kísérőlevelében javasolja a pártnak a tervezete megvitatását. Erre eddigi ismereteink szerint nem került sor. A stabilizáció előkészítésén dolgozók – kivéve természetesen Rákosi Mátyást – tudomásunk szerint nem ismerték Varga Jenő most közölt írását. Varga Jenő kísérőlevelében a végleges stabilizációt 1946 őszén tartja megvalósíthatónak. A következőket írja: „A végleges stabilizálás pedig nyilvánvalóan ősz előtt, az aratás és az állami beszolgáltatás nagy részének az elvégzése előtt – a béke megkötése, az amerikai kölcsön elintézése stb. előtt – aligha lehetséges. Úgyhogy azt hiszem, hogy szeptember előtt aligha volna objektív szükség arra, hogy én odautazzam.” (PI Archívum, 1/11–256.)

* PI Archívum, 1/11–256. (Eredeti.)

6. Az a körülmény, hogy a stabilizálás után beálló pénzhiány lehetővé teszi az állam részére a deficitet egy darabig bankjegykibocsátással fedezni, anélkül, hogy ez inflációra vezetne, *időt ad új, az állandó értékű pénzegységre bázírozott adórendszer bevezetésére és az államháztartás egyensúlyba hozatalára.*

7. Az új pénzegységre való átmenetnél *e g y c s a p á s r a* mindent arra kell állítani: fizetéseket, nyugdíjakat, munkabéreket, állam- és privát adósságokat stb.

8. Idejében gondoskodni kell *j ó p a p í r r a n y o m o t t k é k p é n z r ől*, új váltópénzről, esetleg ezüstpénzről (pszichológiai okokból).

9. *Vagyondézmát* csinálni a valutastabilizálással kapcsolatban, vagy még az előtt, *nem célszerű.*

Természeti *vagyondézmát csak földben lehet venni*, ami meg Magyarországon idejét múlta. (Politikailag aligha volna célszerű a nagyparasztoktól vagyondézsma fejében földet elvenni.) Gyárat, házat, árukat természetben vagyondézmában elvenni nem lehet: ennek a kezelését az államapparátus nem bírja ki. A tapasztalat minden tőkésállamban azt mutatja, hogy a vagyondézsma csak pénzbeli *vagyoadó* alakjában hajtható be, és pedig 5–10 év folyamán. Vagyis gazdasági lényegében a jövedelmi adó ideiglenes felemelését jelenti, kivetése igen hosszú folyamat – legalább fél évet követel meg, rendszeren még ennél is sokkal hosszabb időt, és megzavarná a valutastabilizálást, amelynek sikeres keresztülvitele az egész államapparátus egységes működését követeli meg. (Ez *nem* vonatkozik a tervezett *részvény-vagyoadóra* és nem zár ki egy vagyondézmát 1–2 évvel a stabilizálás keresztülvitele után!)

II.

Magától értetődik, hogy a sikeres valutastabilizálásnak vannak elengedhetetlen *közgazdasági, nem pénzügyi* előfeltételei.

A döntő előfeltétel az, hogy az ország fogyasztása (beleértve a jóvátételt) ne h a l a d j a t ú l a t e r m e l é s t. Ha ez nincs biztosítva, úgy a stabilizálásnak nem lehet állandó sikere.

Világos, hogy egy csomó tényezőt kell itt figyelembe venni, mielőtt a végleges stabilizálási kísérlet időpontját megszabjuk:

- a) az *aratás* minősége;
- b) a jóvátételek rendezése;
- c) a béke megkötése;
- d) az amerikai kölcsön;
- e) a Németországba hurcolt javak és főleg az aranykészlet visszaszerzése (utóbbi az új valuta iránti *bizalom* szempontjából nagyon fontos, noha *közgazdasági* jelentősége nem nagy);
- f) a lakosság minden rétegének a fogyasztáskorlátozása arra a minimumra, amelyet az ország *termelése* megbír.

Világos, hogy az infláció mellett sem nagyobb a folyó fogyasztás, mint a termelés, de az infláció ezt a tényt elhomályosítja a lakosság előtt, és a nélkülözést nagyon egyenlőtlenül osztja szét az egyes osztályok és rétegek közt.

Ebből a szempontból a stabilizálást propagandával elő kell készíteni.

Az angol–amerikai gazdasági kapcsolatok*

Anglia és az Egyesült Államok mindkét világháborúban szövetségesek voltak. Amerika a második világháború alatt hathatósan segítette Angliát. Amerika a lend-lease alapján több mint 15 milliárd dollár értékű árut szállított Angliának. Ezt az óriási adósságot az angol–amerikai pénzügyi szerződéssel annullálták.

Most az Egyesült Államok újabb, 4,4 milliárd dollár összegű kölcsönt folyósít Angliának. Ebből az összegből 650 millió dollárt a lend-lease alapján felvett adósságának végleges törlesztésére fog fordítani Nagy-Britannia. De éppen a kölcsön ügyében folytatott tárgyalások mutatták meg, hogy a két tőkésország között mélyreható gazdasági ellentétek vannak: az Egyesült Államok üzletfelére nézve igen kedvezőtlen feltételekhez kötötte a kölcsön folyósítását, az angol parlament csak azért fogadta el ezeket a feltételeket, mert Anglia gazdasági életének helyreállítására más utat-módot nem látott. Az „Economist” című tekintélyes angol hetilap 1945. december 15-én a következő szavakkal fejezte be az amerikai kölcsönről szóló vezércikkét: „A koldusok nem válogathatnak: legfeljebb – régi szokás szerint – szidhatják a gazdagokat.”

Az a tény, hogy Anglia kénytelen külföldi kölcsönhöz folyamodni – méghozzá olyan súlyos feltételek mellett! – arról tanúskodik, hogy a második világháború következtében az angol gazdaságban hatalmas változások mentek végbe. Az az Anglia, amely évszázadokon át más országoknak hitelezett, amely más országoknak diktálta a gazdasági feltételeket, sőt gyakran hadiflottája segítségével hajtotta be az adósságot – emlékezzünk csak a dél-amerikai országok vagy Egyiptom esetére! –, most maga is kénytelen elfogadni a számára megszabott kölcsönfeltételeket.

Az Anglia és Amerika közötti kapcsolatok szemléletesen ábrázolják, hogyan hat és érvényesül a kapitalizmus gazdasági és politikai fejlődésének egyenlőtlenségére, ennek az egyenlőtlenségnek az imperializmus korszakában való hirtelen kiéleződésére, ug-rásszerű jellegére vonatkozó tétel.

Mint ismeretes, az Egyesült Államok csaknem a XVIII. század végéig Anglia gyarmata volt; 100 évvel ezelőtt még agrár- és gyarmati jellegű országnak számított. Területének legnagyobb része – az egész Nyugat – akkor még lakatlan; Délen pedig a rabszolgatartó gazdaság uralkodott. Az Egyesült Államok nyersanyagot és élelmiszereket szállított Európába; Angliától – amelynek adósa volt – iparcikkeket vásárolt.

A két ország gazdasági hatalmát 1848-ban a következő adatok jellemezték.¹

* E tanulmány először a „Bolshevik”-nak, az SZKP elméleti folyóiratának 1946. márciusi számában jelent meg. (A szerk.)

¹ Lásd Világ gazdasági válságok. I. köt. 492–499. old.

Megnevezés	Nagy-Britannia és Írország	Egyesült Államok
Lakosság (millió főben)	28	22
Szénbányászat (millió tonnában)	50	6
Vasöntés (millió tonnában)	2	0,6
Gyapottfogyasztás (millió tonnában)	1,5	0,4

Vagyis 1848-ban Anglia lakossága lélekszámban még felülmúlta az Egyesült Államok lakosságát; Angliában a szénbányászat csaknem kilencszer, a vasöntés és a gyapottfogyasztás háromszor több volt, mint az Egyesült Államokban.

A XX. században, amikor az imperializmusba való átmenet már befejeződött, Amerika utólérte és bizonyos tekintetben el is hagyta Angliát.

A következő, 1900-ból való számadatok ezt bizonyítják.²

Megnevezés	Nagy-Britannia	Egyesült Államok
Lakosság (millió főben)	41	76
Szénbányászat (millió tonnában)	225	241
Vasöntés (millió tonnában)	9	14
Gyapottfogyasztás (millió tonnában)	1,5	0,4

1900-ban az Egyesült Államokban több szén bányásztak, több vasat öntöttek, mint Angliában, de az amerikai export továbbra is főként nyersanyagokra és élelmiszerekre szorítkozott. Az angol tőke még mindig rendkívül nagy szerepet játszott Amerika gazdasági életében. 1910-ben az Amerikában befektetett külföldi tőke 6 milliárd dollárra rúgott, ebből 3 milliárd Angliáé volt.³ De akkor már az Egyesült Államok is exportált tőkét az európai és dél-amerikai országokba: körülbelül 1–1,5 milliárd dollár összegben.

A második világháború előtt, 1938-ban, Amerika igen kevés kivételtől eltekintve csaknem minden vonatkozásban felülmúlta Angliát. Erről tanúskodik a következő táblázat:

Megnevezés	Nagy-Britannia	Egyesült Államok
Lakosság (millió főben, Írország nélkül)	46	130
Szénbányászat (millió tonnában)	232	352
Acéltermelés (millió tonnában)	10,5	29
Villamosenergia-termelés (milliárd kW órában)	31	116

² Lásd Az USA statisztikai évkönyve 1938. 449. old.

³ Lásd Világ gazdasági válságok. I. köt. 492–499. old.

⁴ Lásd Az USA statisztikai évkönyve 1938. 449. old.

1938-ban az Egyesült Államok lakossága már háromszor múlta felül Anglia lakosságát. Amerikában a szénbányászat 50%-kal, az acéltermelés, s ami különösen fontos, a villamosenergia-termelés háromszor volt nagyobb, mint Angliában. Nagy-Britannia csak egy-két területen, mindenekelőtt a kereskedelmi flotta, a nemzetközi pénzügyi műveletek, a külföldi tőkebefektetés tekintetében előzte meg az Egyesült Államokat. Az Egyesült Államok, amely azelőtt főként mezőgazdasági termékeket: gyapotot, dohányt, húst, gabonát exportált, most már iparcikkeket is kezdett külföldre szállítani. 1937-ben az Egyesült Államok egész kivitelének 49%-át alkotta az iparcikkek exportja.

Ha Anglia és Amerika gazdasági erejét összehasonlítjuk, természetesen figyelembe kell venni, hogy Anglia bizonyos mértékig a brit világbirodalom gyarmatainak és domíniumainak gazdasági erőforrásaival is rendelkezik.

Mivel magyarázható tehát, hogy az Egyesült Államok olyan gyorsan el tudta hagyni Angliát? Hogy helyesen felelhessünk erre a kérdésre, fel kell tárnunk: miért fejlődött olyan gyorsan az Egyesült Államok gazdasága, és miért maradt el Anglia a XIX. század második felében.

Az első ok abban keresendő, hogy az Egyesült Államok sajátos történelmi fejlődése következtében ott – a Dél kivételével – soha sehol sem volt feudális nagybirtok. Mezőgazdasága – amint Lenin rámutatott – az amerikai út szerint fejlődött, vagyis a paraszt kapitalista farmerré vált. Ennek az a magyarázata, hogy az Egyesült Államokban nagyon sok volt a szabad föld. A roppant kiterjedésű területen nem volt magánföldbirtok; a földek nagy részét jóformán ingyen osztogatta az állam.

Lenin, aki alaposan tanulmányozta az amerikai mezőgazdaság XIX. század eleji helyzetét, azt írta: „Nyugat teljes egészében homesteddek területe, vagyis olyan terület, ahol ingyen szétosztják a szabad földeket”.⁵

Természetesen ez igen nagy hatást gyakorolt az Egyesült Államok gazdasági fejlődésére, lehetővé tette a munkabér viszonylag magas színvonalát és a belső piac felfelvőképességének kibővülését.

A másik ok az Egyesült Államok óriási természeti kincseiben keresendő. Sokan azt állítják, hogy a természeti tényezők semmiféle szerepet nem játszanak a gazdasági fejlődésben. Ez az álláspont érthető visszahatás arra a polgári tanra, amely mindent csakis a természeti tényezőkkel igyekszik magyarázni. Mindazonáltal ez helytelen álláspont. A természeti tényezők mindig igen fontos szerepet játszottak és játszanak ma is a gazdasági fejlődésben. Az Egyesült Államok kimeríthetetlen szén-, vasérc-, kőolajkészletei, kedvező éghajlati viszonyai lehetővé teszik, hogy a nyersanyag kitermelésére kevesebb időt fordítsanak. Egyéb hasonló feltételeken kívül ez is egyik oka annak, hogy ott sok árucikk előállításának költsége alacsonyabb, mint bármely más országban. Ez fokozza az Egyesült Államok versenyképességét a világpiacra, ha összehasonlítjuk azokkal az országokkal, amelyek szegények természeti kincsekben és kénytelenek kőolajat, szenet stb. importálni.

Az Egyesült Államokban óriási kiterjedésű földek hevertek parlagon; ez azt eredményezte, hogy az amerikai munkások évtizedek folyamán keletről állandóan nyugat felé vándoroltak, arrafelé, ahol majdnem ingyen jutottak földhöz. Ennek következtében a fejlett iparral rendelkező vidékeken csaknem állandó munkaerőhiány volt érezhető, jóllehet az Amerikába való bevándorlás egészen az első világ-

⁵ Lenin Összes Művei. 27. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 131. old.

háborúig igen intenzíven folyt. Így például az 1881 és 1890 közötti tíz esztendő alatt 5 millió, 1891 és 1910 között, a legviharosabb immigráció korában, csaknem 9 millió volt a bevándorlók száma. Minden évben hazatért a bevándoroltak egy része, de a nagy többség maradt. Akkoriban (50–60 évvel ezelőtt) csakis fiatal, egészséges emberek határozhatták el magukat hazájuk elhagyására, az Atlanti-óceánon keresztül való hosszú utazásra, olyan emberek, akik bíztak abban, hogy minden akadályt le fognak gyűrni s Amerikában munkát, új életlehetőséget fognak találni. Ilyenformán a munkaerő-állomány az egészséges, fiatal európai kivándorlók szüntelen beáramlása következtében állandóan javult.

Azok az országok, amelyek a többenél később léptek a tőkés fejlődés útjára, s amelyeket nem akadályoz az elavult technika, a legújabb technikai vívmányok birtokában könnyen utoléri, sőt el is hagyják a régi típusú kapitalizmust. Az Egyesült Államokban ezt a lehetőséget különös és sajátos körülmények még inkább elősegítették.

Az imperializmus előtti korszakban az állandó munkaerőhiány azt eredményezte, hogy a technikai fejlődés sokkal gyorsabban haladt, mint más tőkésországban. Ha a munkaerő kevés s a munkabér viszonylag magas, a kapitalisták kedvet kapnak arra, hogy bonyolultabb és tökéletesebb gépeket alkalmazzanak. Ott azonban, ahol sok és olcsó a munkaerő – a kapitalistákból hiányzik az efféle kezdeményezés. Mindez megnövelte az Egyesült Államokban a belső piac felvevőképességét mind az elsődleges áruk, vagyis a termelési eszközök, mind a másodlagos áruk, vagyis a fogyasztási cikkek szempontjából.

A paragon heverő föld kimeríthetetlen sokasága s a munkaerőhiány természetesen még korántsem jelentette azt, hogy a farmereket és a munkásokat nem zsákmányolhatja és nem is zsákmányolja ki a nagytőke. Ha pontos számítást végzünk, azt látjuk, hogy az Egyesült Államok feldolgozó iparában 1899-ben 128%-ra, 1919-ben 122%-ra, 1929-ben 158%-ra, vagyis mindig jóval több mint 100%-ra rúgott az értéktöbblet-ráta. A nagytőke megtalálta a módját, hogy ha kerülő úton is, de kizsákmányolja a farmereket. Ebben a viszonylatban a vasutak mutattak példát, amelyeknek tulajdonosai rendkívül magas viteldíjakat szabtak a farmereknek. Norris író érdekes regényében⁶ leírja a farmerek küzdelmét a vasutakkal, amelyek az Egyesült Államokban magánvállalatok kezében vannak. A regény leírja a következő esetet: Egy nyugati farmer nagy sikerrel komlót kezdett termelni. A komló azon a tájon új, különleges kultúrnövénynek számított. Csak az volt a baj, hogy a termést megszerezni kellett szállítani, mert a közelben nem volt megfelelő piac. A vasút viszont évről évre emelte a fuvardíjat. A farmer azzal a kérdéssel fordult a vasútigazgatósághoz: „Milyen elv alapján állapítják meg Önök a fuvardíjat?” Azt felelték: „Annnyit kérünk magától, amennyit az Ön »üzlete« elbír.”

Az amerikai gazdaság viharos fejlődésének iramát biztosító tényezőket a nagytőke szolgálatába állították.

Az első világháború után éppen a kimeríthetetlen természeti kincsekkel és nyersanyagforrásokkal rendelkező Egyesült Államokban különösen élesen ütköztek ki a kapitalizmus általános világválságában rejlő ellentmondások: az üzemekbe beruházott (fix) tőke óriási mérvű paragon hevertetése és az állandósult munkanélküliség. A hatalmas arányú munkanélküliség azt eredményezte, hogy az amerikai kormány megtiltotta a bevándorlást.

⁶ „A gabona eposza” című regénytrilógiáról van szó, amelynek első része 1901-ben jelent meg.

Anglia gazdasága egészen más történelmi viszonyok között fejlődött, mint Amerikáé. Anglia elsőnek lépett az ipari forradalom útjára, valamennyi más országnál korábban hajtotta végre a polgári forradalmat. Angliának a XIX. században elért fellendülése gazdag szénkészletein, textiliparának gyors fejlődésén, erős kereskedelmi flottáján és nagy kiterjedésű gyarmatbirodalmán alapult.

De ezek a gazdasági alapok a világkapitalizmus fejlődésének arányában elvesztették jelentőségüket. A kapitalizmus fejlődése minden országban a textiliparral kezdődik. A villamosenergia-termelésnek és a kőolaj szerepének növekedésével egyre jobban hanyatlott a szén fontossága. A kereskedelmi flotta jelentősége viszont annak következtében csökkent, hogy az imperializmus korszakában megszűnt a szabad kereskedelem. A tőkésországok vámtarifák, kontingentálás stb. formájában mindenféle sorompókat állítottak a külföldi behozatal útjába.

Ezért Anglia gazdasága az imperializmus korszakában jóval lassabban fejlődött, mint az Egyesült Államoké, és a két ország viszonya fokozatosan, de azért eléggé gyorsan Amerika javára változott meg. Ez a folyamat különösen felgyorsult a második világháború alatt.

Amerika és Anglia gazdasági kapcsolatait rendkívül nagy mértékben azok a változások határozzák meg, amelyek a fenti két országban a második világháború alatt végbementek.

Amerika és Anglia különböző gazdasági mérleggel került ki a háborúból. Mégis van egy közös vonásuk: mindkét ország kivitele növelésére törekszik, habár mindkettő más és más okok miatt.

Anglia ez alatt az idő alatt elveszítette nemzeti vagyonának körülbelül egyharmadát. Hivatalos adatok alapján Anglia nemzeti vagyona az 1941–1944. években 4 milliárd font sterlinggel csökkent.⁷ Ebben még nincsenek benne azok a veszteségek, amelyeket Anglia a bombázások és az ellenséges tengeralattjárók működése következtében szenvedett. Hiányzik innen még az 1945. évi veszteségadat is. Mindezeket beleszámítva Anglia nemzeti vagyona a háború alatt mintegy 7,5 milliárd font sterlinggel csökkent.⁸ Elvesztette külföldi beruházásainak majdnem a felét (a 4 milliárd font sterling befektetett összegből 2 milliárd font sterlinget). Saját gyarmatainak, elsősorban Indiának, valamint domíniumainak és más országoknak adósává lett. Anglia adóssága több, mint a külföldön jelenleg befektetett tőkéje. A háború után Anglia hitelező országból adós országgá vált. Az új amerikai kölcsön – ha teljes egészében realizálni fogják – 1,25 milliárd font sterling összegű, vagyis Anglia még meglevő külföldi tőkebefektetésének egynegyeddel több, mint a fele.

Angliának hitelező országból adós országgá való átváltozása azt jelenti, hogy fizetési mérlege jelentős mértékben passzívvá vált. Igaz, hogy már a háború előtt is passzív volt. Így például 1938-ban kiszámították, hogy a fizetési mérleg passzív egyenlege kb. 50 millió font sterlingre rúgott, vagyis 1938-ban Anglia külföldön

⁷ Angliai magánszemélyek vagyonának csökkenésére vonatkozó adatok (millió dollárban):

1940	1941	1942	1943	1944	1940–1944
720	744	744	807	843	3 858

Forrás: A háború pénzügyi forrásai. 41. old.

⁸ Ezt az adatot az Egyesült Államokkal a kölcsön ügyében folytatott tárgyalások alkalmával hivatalosan közölték az angol delegátusok. (Lásd Economist, 1945. december 15.)

befektetett tőkéje 50 millió font sterlinggel csökkent. Most pedig, minthogy Anglia a háború alatt külföldi beruházásainak és egyéb jövedelmeinek nagy részét elvesztette, fizetési mérlege igen nagy mértékben passzív lesz.

Az „Economist” című angol hetilap 1945. szeptember elsejei számában a következőképpen értékeli Anglia háború előtti és utáni úgynevezett „láthatatlan export”-ját (ez a külföldi tőkebefektetésekből, a hajózás jövedelméből stb. tevődik össze):

Megnevezés	1937	1938	Háború után
Külföldi beruházásokból származó jövedelem (millió font sterlingben)	210	200	100
Hajózásból származó jövedelem (millió font sterlingben)	130	100	75
Bankügyletekből származó jövedelem (millió font sterlingben)	40	35	25
Más forrásokból származó jövedelem (millió font sterlingben)	10	—	20
<i>Összesen</i>	<i>390</i>	<i>335</i>	<i>220</i>

A háború előtt Anglia behozatalának csak mintegy felét fizette saját áruinak kivitelével; másik felét „láthatatlan export”-jából fedezte:

Anglia kivitele (millió font sterlingben)		
1933	1936	1938
368	441	471

A láthatatlan exportnak 390 millió font sterlingről a háború után 220 millióra való csökkentése azt jelenti, hogy Anglia 170 millió font sterlinggel több árut kénytelen exportálni, mint a háború előtt, hogy ugyanannyi nyersanyagot és élelmiszert importálhasson, mint a háború előtt (az új amerikai kölcsön kamatai és törlesztése további 34 millió font sterlinget követelnek évente).

Azt tartják, hogy Angliának a háború után 50%-kal növelnie kell kivitelét a háború előtti exporthoz képest. A valóságban még sokkal nagyobb mértékben kell fokoznia az exportot, mivel ahhoz, hogy több árut exportálhasson, okvetlen több nyersanyagot kell importálnia az exportcikkek gyártása céljából (így pl. gyapotot, gyapjút, színesfémeket stb.). A „Manchester Guardian” 1945. február 22-én kiszámította, hogy a háború után Anglia kénytelen 100%-kal többet exportálni, mint a háború előtt. Ez persze kissé túlzott számítás, mert Anglia a háború alatt erősen kiterjesztette a mezőgazdasági termelést. Az országban most sokkal több búzát, burgonyát stb.

termelnek. Éppen ezért az élelmiszer-behozatal kisebb lesz, mint a háború előtt.⁹ Amerika helyzete egészen más, 1914–1918 óta a második világháború volt az egyetlen időszak, amikor az Egyesült Államok teljesen ki tudta használni a beruházott (fix) tőkét és a munkaerőt. Habár több mint 10 millió embert hívtak be katonának, a dolgozók létszáma mégsem csökkent az országban. A munkanélküliek óriási hada (1938-ban 7,5 milliót tartottak nyilván, a valóságban azonban 9 millió volt), valamint a kihasználatlan termelési kapacitás lehetővé tette, hogy az Egyesült Államok a második világháború alatt több mint kétszeresére emelje ipari termelését. Különösen megnövekedett a termelési eszközök gyártása¹⁰: 1943–1944-ben (beleértve a fegyvergyártást is) 3,5-szeresére növekedett a háború előttihez képest. A beruházott (fix) tőke gyarapodása mindig szoros kapcsolatban áll a termelési eszközök tőkéletesedésével: az új gépek rendszerint termelékenyebbek a régieknél. Az Egyesült Államokban éppen ezért a háború alatt erősen emelkedett a munka termelékenysége is: nyugodtan számíthatjuk úgy, hogy 20%-kal nőtt.

A munkatermelékenység emelkedése és a munkaerő teljes foglalkoztatása azt eredményezte, hogy az Egyesült Államok jövedelme a háború alatt jelentősen gyarapodott.

Az Egyesült Államok nemzeti jövedelme
(milliárd dollárban)

1941	1942	1943	1944
97	122	149	161

Forrás: Survey of Current Business, 1945. február.

A termelés növekedése következtében az Egyesült Államokban az egyéni fogyasztást – egyes hadifontosságú cikkek kivételével – csak igen csekély mértékben korlátozták a háború alatt. Azonkívül – ellentétben Angliával és más hadviselő államokkal (kivéve Kanadát) – az Egyesült Államok nemzeti vagyona egyáltalán nem csökkent, mivel területén nem folytak hadműveletek.

Világos, hogy a háború alatt épült új gyárak nagy része a háború után feleslegesnek bizonyul, s ezért elértéktelenedik. A háború alatt az Egyesült Államok óriási – összesen mintegy 45 millió tonna űrtartalmú – kereskedelmi hajóhadat épített. Ennek jelentős részére most egyáltalán nincs szüksége. Összesen kb. 20 millió tonna űrtartalmú hajót valószínűleg „tartálékba helyeznek”. Az alumíniumgyárakat minden való-

⁹ Angliában 1944-ben 14,6 millió acre földet szántottak fel, szemben az 1939. évi 8,8 millióval; 1943-ban a búza-, árpa- és burgonyatermés kétszer annyi volt, mint az 1936–1939. évek termésátlaga.

¹⁰ Az Egyesült Államok ipari termelésének mutatója (1935–1939 = 100)

Év	Ipari termelés	Termelési eszközök (fegyverek gyártása)
1941	162	201
1942	199	279
1943	239	360
1944	238	353

szükség szerint csak kapacitásuk 50%-áig, a repülőgépgyárakat pedig 3-5%-áig tudják majd kihasználni.

Amerika háború utáni gazdasági helyzete élesen különbözik Angliáétól. Amerika egyfelől a háború alatt bővült gazdagsága, termelőerőinek kicsorduló bősége, másfelől a belső piac összeszűkülése miatt szenved. Ez arra ösztökéli a kapitalistákat, hogy külföldi piacok, a kivitel fokozása után nézzenek. Angliának viszont nyersanyag- és élelmiszer-behozatalra van szüksége, és behozatalának fedezése végett minden áron saját áruinak kivitelét erőlteti.

Anglia és Amerika háború utáni helyzetének különbségében rejlik az a fő momentum, amely meghatározta a közöttük kialakult gazdasági kapcsolatokat.

*

Most van folyamatban az Egyesült Államok gazdaságának a háború előtti helyzetbe való fokozatos visszaállítása. Mindenekelőtt megkezdődött az ipari termelés erős csökkentése; 1945 októberében az ipari termelés (ha az 1939-es termelést 100-nak vesszük) 151%-kal volt egyenlő, szemben az 1944. évi 216 és az 1945. évi 219%-kal.

A belső piac felvevőképessége még mindig elég nagy, de mégsem tud felszívni minden árut, amit az Egyesült Államok hatalmasra fejlődött termelési apparátusa termelni tudna.

Igaz, hogy a háború idejéből igen tekintélyes „elhalasztott” kereslet maradt olyan cikkek iránt, amelyeket a háború alatt nem termeltek. Ilyenek mindenekelőtt az autók, elektromos háztartási készülékek, bútorok, lakások. Ez az „elhalasztott” kereslet nagy pénzösszegeknek takarékpénztári betétek, bankletétek stb. formájában való felhalmozásában nyilvánult meg. Ezeknek a szabad pénzeknek – betéteknek, letéteknek, rövid lejáratú állami értékpapíroknak – összegét különféleképpen, 50-100 milliárd dollárra értékelik. Most, a háború befejeztével ez az „elhalasztott” kereslet lehetővé teszi, hogy átmenetileg bővítsék a másodlagos jellegű, vagyis fogyasztásra szánt áruk számára a belső piacot. De az elsődleges áruk, vagyis a termelési eszközök terén igen súlyos marad a helyzet, mivel az Egyesült Államokban a háború alatt jelentősen megnövekedett az üzemekben beruházott (fix) tőke: új gyárakat építettek olyan összegért, amely körülbelül megfelel a háború előtt is meglevő gyárak egyharmad értékének, minden egyes háborús esztendő alatt hétszer akkora értékű gépi berendezést gyártottak, mint bármely más, háború előtti évben, a fellendülés periódusát is beszámítva.

A fogyasztási cikkek piacán is egyre rosszabbodik a helyzet. A katonai megrendelések összezsugorodása következtében csökkent az ipari termelés összvolumene, ez pedig a munkabér összegének zuhanását eredményezte. Megszűntek a túlórázások, amelyeket sokkal magasabban díjaztak, mint a rendes munkaórákat; estek az akkordbérek; a kapitalisták sok munkást alacsonyabb kategóriába minősítettek át stb. A tőkének a munkásosztály életszínvonala ellen intézett támadása a munkások elszánt ellenállásába ütközik: jelenleg nagyarányú sztrájkküzdelmet vívnak. A háború befejeztével az Egyesült Államokban újból tömeges munkanélküliség fenyeget. Hivatalos adatok alapján már 1945 végén 3,5 millió volt a munkanélküliek száma, habár a hadseregből való leszerelés elég lassan folyik. (1945-ben az amerikai hadseregben és hajóhadnál még mindig körülbelül 7 millió ember szolgált.)

A tudományos társaságok és egyes állami szervek számításai során arra a követ-

kezetetésre jutnak, hogy ha 1946-ban az amerikai termelés az 1940. évi színvonalra süllyed, a munkanélküliek száma el fogja érni a 15–20 milliót is. Ez a szám talán kissé túlzott, minthogy az amerikai hadsereg békebeli létszáma előreláthatóan lényegesen nagyobb lesz, mint a háború előtt. Azonkívül a háború alatt gyári munkára szegődött nők egy része vissza fog térni a háztartásba. Mindenesetre arra lehet számítani, hogy ha a termelés az 1940-es színvonalra csökken, az Egyesült Államokban 10–15 millió embert fog érinteni a munkanélküliség. Az üzemekbe beruházott fix tőke jelentős mértékben kihasználatlan marad.

A belső piac összezsugorodása arra kényszerítette az amerikai tőkét, hogy külföldi piacok után lásson, igyekezzék fokozni az amerikai áruk kivitelét. Mint ismeretes, a háború előtti amerikai export, habár igen tekintélyes volt abszolút számokban kifejezve, a belső fogyasztáshoz képest eltörpült. Amerikai számítások alapján tudjuk¹¹, hogy az Egyesült Államok 1925-ben egész termelésének 10%-át, 1933-ban 6,5%-át, 1935-ben 6,8%-át exportálta, s azonfelül exportjában a mezőgazdasági termékek mind ez ideig jelentős túlsúlyban vannak az iparcikkekhez képest. Így például 1937-ben az amerikai gyapotexport dollárértékben felülmúlta a személyautók és acélkészítmények kivitelét.

Nem fér kétség ahhoz, hogy a kapitalista államok vásárlóképesége sokkal-sokkal alacsonyabb, mint a háború előtt. Oka ennek az, hogy a német és japán imperialisták feldúlták a kontinentális Európa és a Távol-Kelet országait. Áruszükséglet és fizetőképesség – két különböző dolog! Ahhoz, hogy egy ország külföldi árukat importálhasson, szükséges, hogy saját exporttal vagy megfelelő aranytartalékkal rendelkezzen. Ha az illető országnak nincs mit eladnia külföldi piacon és aranykészlete sincs, nem vásárolhat külföldön semmit. És az európai kontinens és a Távol-Kelet legtöbb országa jelenleg ilyen helyzetben van: mindenféle áru iránt rendkívül nagy a szükséglet, de nincs pénzük, hogy megfizethessék ezeket az árukat. Egyes országoknak – Franciaországnak, Belgiumnak, Hollandiának – voltak aranykészleteik külföldön, és most ezt költik el az Egyesült Államokban a nélkülözhetetlen cikkek vásárlására. De Közép- és Kelet-Európa országainak, valamint Kínának nem voltak ilyen tartalékai, és ezért keresletük mellett képtelenek a fizetésre.

A háború előtt Németország és Japán volt Anglia és az Egyesült Államok két fő vetélytársa a világgiacon. Ezzel kapcsolatosan felmerül a kérdés: ezeknek az országoknak az exportálók sorából való kiesése nem nyit-e tágabb perspektívát az Egyesült Államok és Anglia előtt. Korántsem! Nem szabad elfelejteni, hogy Németország és Japán nemcsak mint eladók jelentek meg a világgiacon, hanem amerikai és angol áruk nagyban vevőiként is. Így például az Egyesült Államok 1937-ben 120 millió dollár értékű árut adott el Németországnak, és csak 92 millió dollár értékű árut vásárolt tőle. Ugyanabban az évben az Egyesült Államok 295 millió dollár értékű árut adott el Japánnak, és 204 millió dollár értékű árut vásárolt Japántól.¹² Ilyenformán a német és japán export kiesése megfelelő mértékben csökkentette Németországnak és Japánnak azt a képességét is, hogy angol és amerikai árukat vásárolhassanak.

Számos angol és amerikai iparági valóban sokat nyert azáltal, hogy Németország és Japán konkurrenciája nem akadályozza többé a világgiacon. Németország a háború előtt körülbelül 5 millió tonna acélt és acélkészítményt exportált, ami a világkivitel-

¹¹ Lásd Statistical Abstract of the USA. 1938. 435. old.

¹² Ugyanott, 463–465. old.

nek egyharmadát alkotta. Világos, hogy az angol és amerikai nehézipar csak nyer azáltal, hogy Németország ezentúl nem exportál a világpiacra acélt és acélkészítményeket. Ázsia és Afrika textilpiacán Japán volt Anglia fő versenytársa, és fokozatosan ki is szorította az angolokat ezekről a piacokról.¹³ Most az angol textilipar átmenetileg megszabadult ettől a versenytársától. De mindent összevetve megállapíthatjuk, hogy Anglia és Amerika szempontjából a német és japán export kiesése még nem oldja meg a külföldi piacok problémáját.

Ez az az alap, amelyen kifejlődik Anglia és Amerika küzdelme azért, hogy minél nagyobb darabot hódítson meg mindegyikük a háború után összezsugorodott világpiacból.

Most megkíséreljük annak értékelését, milyen a helyzete a világpiacon e két fő vetélytársnak. Az Egyesült Államoknak olcsóbb nyersanyagforrásai vannak, mint Angliának: szén, kőolaj, acél stb. Az áruk gyártási költsége alacsonyabb, mint Angliában, habár a munkabér Amerikában jóval magasabb. Ennek magyarázata a munka magas fokú termelékenységében, valamint abban keresendő, hogy az amerikai munkások az angolokhoz képest jobban fel vannak szerelve termelési eszközökkel. Azok az angol bizottságok, amelyek 1944-ben és 1945-ben az Egyesült Államok egyes iparágainak helyzetét tanulmányozták, arra a következtetésre jutottak, hogy ott a gyártási költségek lényegesen alacsonyabbak, mint Angliában. Ez a körülmény megkönnyíti az amerikai áruk versenyét a világpiacon.¹⁴

Az imperializmus korszakában az export java része a nagy monopóliumok kezében van. Az a tény, hogy Amerika belső piaca sokkal nagyobb, mint Angliáé, lehetőséget nyújt az amerikai monopóliumok számára, hogy dömpinghez folyamodhassanak, vagyis hogy a külföldi piacokon olcsóbban adhassák áruikat, mint a belső piacon, sőt olykor még önköltségi áron alul is.

Az Egyesült Államok igen fontos előnye – különösen a legközelebbi évtizedben – abban rejlik, hogy áruját hitelben tudja eladni, áruit tőke kivétel formájában tudja exportálni. Amint már rámutattunk, a kontinentális Európa és Ázsia országaiban igen nagy, de fizetésre képtelen kereslet jelentkezik. Ezek az országok nagy mennyiségben tudnak árut vásárolni, de csak hitelben. Amerikának módjában áll, hogy bőséges hiteleket nyújtson ezeknek az országoknak amerikai áruk vásárlására. Ellenben Anglia maga is külföldi kölcsönre szorul, és csak igen korlátozott mértékben képes áruit hitelben eladni.

Igaz, hogy Angliának is van néhány előnye. Mindenekelőtt terjedelmes gyarmatbirodalma. Gyarmatain és domíniumain preferenciális tarifát élvez: áruinak Ausztráliába, Indiába, Dél-Afrikába stb. bevitelkor alacsonyabb vámot fizet, mint más országok. Ugyanezeknek az országoknak Angliába importált áruik lényegesen kisebb vámnak vannak alávetve, mint más országoké, köztük az Egyesült Államoké. Angliának a brit gyarmatokra és domíniumokra irányuló kivitele szakadatlanul emelkedő tendenciát mutatott, és 1939-ben elérte az egész angol export 49%-át.

Anglia második előnye az úgynevezett sterlingblokkban rejlik. Az angol domíniumok és gyarmatok, valamint a formailag független országok – Irak, Egyiptom stb. –

¹³ 1937/1938-ban Anglia 1654 millió yard, Japán pedig 2412 millió yard gypotszövetet exportált. (Lásd Economist, 1945. augusztus 4.)

¹⁴ Machowen, a „Brit Ipari Vállalkozók Egyesületének” elnöke kijelentette, hogy az Egyesült Államokban a szén tonnája 10 shillinggel olcsóbb, mint Angliában, az acél pedig 50%-kal drágább Angliában, mint Amerikában. (Lásd Economist, 1944. október 14.)

nemzetközi valuta minőségében csakis a font sterlinget használják. Ha ezek az országok áruikat Amerikában adják el, a kapott dollárokat kötelesek Angliának átadni. A sterlingblokk országai csakis abban az esetben vásárolhatnak, ha Anglia rendelkezésükre bocsátja a megfelelő dollárösszegeket. A sterlingblokk ilyenformán igen jelentős tényező Anglia és az Egyesült Államok versengésében.

A harmadik körülmény, amely ugyancsak kedvez az angol exportnak, akármilyen paradoxul hangzik is: Anglia adós mivolta gyarmataival és a függő viszonyban levő országokkal szemben. Anglia Indiának több mint 1 milliárd font sterlinggel, Egyiptomnak 50 millió font sterlinggel tartozik. Az angol kormány kijelenti ezeknek az országoknak, hogy Anglia jelenleg nem tud fizetni, de tíz év alatt adósságából egy bizonyos összeget évenként áruszállítással fog letörleszteni. Anglia hitelezői kénytelenek elfogadni az angol árukat, és nem tudnak amerikai cikkeket vásárolni, minthogy nincsen dollárjuk, amivel megfizethetnék az Egyesült Államok áruit.

A negyedik előny – amely most még nem játszik nagy szerepet, de öt-tíz év múlva nagyon érezhetővé fog válni – a következő: Anglia tud is, kénytelen is élelmiszert, nyersanyagot vásárolni más országoktól, az Egyesült Államok viszont nem szorul rá, hogy külföldről nagy mennyiségű árucikket vásároljon. Amerika bővében van az élelmiszereknek és a nyersanyagoknak, annál is inkább, mivel a háború alatt olyan áruknak a termelését is kifejlesztette saját határain belül, amelyeket azelőtt külföldről importált. Például a kaucsuk, növényi olajok, selyem stb. termelését. Így azt a kérdést, hogy az áruinak megfelelő értéket milyen természetes formában kaphatja meg Amerika, igen nehéz megoldani.

A most meginduló versengésben azonban a fő előnyök az Egyesült Államok oldalán vannak, minthogy az árukivitel tőkekivitel segítségével tudja lebonyolítani, amit már nagymértékben ki is használt. Ennek az exportnak az egyik fő csatornája az Állami Export és Import Bank, amelynek alaptőkéje 1945-ben 3,5 milliárd dollárra gyarapodott. Ez a bank már nagy kölcsönöket folyósított Franciaország, Hollandia, Belgium stb. részére, s ezeknek a kölcsönöknek fejében az illető országok már meg is kezdték a számukra szükséges áruk vásárlását Amerikában: élelmiszereket, nyersanyagokat, gépeket, mozdonyokat, vagonokat stb. vesznek. Azonkívül, mint ismert, most van alakulóban a 9 milliárd dollár alaptőkével rendelkező nemzetközi bank, amelynek alaptőkéjéhez Amerika 3,2 milliárd dollárral járul hozzá. Ennek a banknak az a rendeltetése, hogy külföldi államoknak kölcsönöket folyósítson. Az amerikai tőkeexportnak, következésképpen az Egyesült Államok árukivitelének ez lesz a másik csatornája a világpiacra. Azonkívül a nagy amerikai monopóliumok közvetlenül is fognak tőkét befektetni külföldön, amennyiben saját gyárakat fognak ott építeni.

Nem szabad elfelejteni, hogy a tőkekivitel segítségével lebonyolított áruexport csak ideiglenesen oldja meg az Egyesült Államok exportproblémáját. Az áruformában exportált tőke fokozatosan letörlesztődik, s évente kamatokat kell érte fizetni. Ha az amerikai tőkét külföldön épített gyárakba fektetik be, akkor ezeknek a vállalatoknak a jövedelme az Egyesült Államoké. Felmerül a kérdés: milyen természetes formában, milyen árukban tudja biztosítani az Egyesült Államok a maga számára a jelenleg folyó kivitel ellenértékét, sőt hogyan tudja biztosítani, hogy megkapja külföldön befektetett tőkéje kamatait és jövedelmét. A helyzetet még jobban kiélezi az a körülmény, hogy az Amerikában érvényben levő magas vámtarifák rendkívül megnehezítik az importot. Mindegyik amerikai kapitalista igyekszik megakadályozni, hogy a belső piacon az ő árujával külföldi áru versenyezzék. Ez a helyzet, hogy tudniillik az Egye-

sült Államok nagy mennyiségű árut tud exportálni, és aktív kereskedelmi és fizetési mérlege van, nem tarthat örökké. Annak az országnak, amely árut akar exportálni, a kivitel értékének visszafizetését külföldi áruk importja formájában kell biztosítania.

Természetes, hogy az Egyesült Államok aranyat is kaphatna árucikkeiért fizetségképpen. De a világ valamennyi kapitalista tőkésországa közül mindössze három – a Dél-afrikai Köztársaság, Ausztrália és Kanada – termel annyi aranyat, amennyivel fedezni tudná az amerikai áruk vásárlását. Egyes nyugat-európai országoknak – mint Franciaországnak, Belgiumnak és Hollandiának – még megvan a háború előtti aranytartalékuk egy része. De ezeket a tartalékokat éppen most költik el olyan áruk vásárlására, amelyekre égetően szükségük van.

A tőkés világ egyévi aranytermelésének összértéke nem több, mint 1 milliárd dollár. Még ha ezt az összeget az utolsó dollárig amerikai áruk vásárlására költenék is, akkor sem oldódna meg az árukért való fizetés problémája.

Eképpen az Egyesült Államok gazdaságpolitikájában mély belső ellentmondás van.

*

Az Angliának nyújtandó amerikai kölcsön ügyében 1945 őszén folytatott tárgyalások során a fő probléma a világpiacon, a kivitel terén való konkurrencia kérdése volt. Anglia eleinte azt követelte, hogy kamatmentes kölcsönt folyósítsanak részére. Ezt azzal indokolta, hogy a háborúban lényegesen több áldozatot hozott, mint az Egyesült Államok. Az angolok arra hivatkoztak, hogy náluk 100 emberre jut egy hősi halott, az Egyesült Államokban pedig csak 500-ra. Az Egyesült Államok képviselői meghajoltak ezek előtt az érvek előtt, de kijelentették, hogy a Kongresszus úgysem hagyná jóvá, hogy Angliának kamatmentes kölcsönt folyósítsanak.

Anglia a tárgyalások során mindenekelőtt azzal fenyegetőzött, hogy nem fogja ratiifikálni a nemzetközi bank valutaalapjának megteremtésére vonatkozó megállapodást. Ha Anglia nem járulna hozzá a valutaalaphoz, az azt jelentené, hogy tetszése szerint csökkenthetné az angol font sterling árfolyamát, és ezzel fokozhatná versenyképességét a világpiacon (a Bretton Woods-i egyezmény – mint ismeretes – megtiltotta, hogy bármely ország több mint 10%-kal önkényesen csökkentse valutájának árfolyamát az aranyértékhez viszonyítva).

Másodszor Anglia azzal fenyegetőzött, hogy sem ő maga, sem pedig a sterlingblokk országai nem fognak amerikai árutat vásárolni. S itt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az Egyesült Államok exportált cikkeinek legnagyobb részét a brit birodalom országainak adta el. Az amerikai exportnak körülbelül 16%-a Angliába irányult, ami a brit birodalom más országaiba irányuló kivittel együtt (Kanada és Írország kivételével) a 25%-ot is elérte. Kanadát azért kell kihagyni a számításból, mert ez az ország különösen szoros kapcsolatban állt az Egyesült Államokkal. De ha Kanadát is beleszámítjuk, akkor a háború előtti amerikai export 41%-a a brit birodalom országaira jut.¹⁵ Ehhez járul még, hogy Anglia sokkal többet vásárolt az Egyesült Államoktól, mint amennyit oda exportált. Például 1936-ban Anglia 87 millió

¹⁵ Ezeket a számokat a szerző a „Statistical Abstract of the USA (1938)” hivatalos adatai alapján számította ki.

font sterling értékű árut vásárolt Amerikától, és mindössze 28 millió font sterling értékű cikket adott el az Egyesült Államoknak.

Anglia főként olyan árukat vásárolt az Egyesült Államoktól, amelyeket más országokban s közöttük saját birodalmának országaiban is beszerezhet: gyapotot, dohányt, gabonát, kukoricát, más mezőgazdasági árukat és nyersanyagokat. Ilyenformán az amerikai áruk bojkottjával való fenyegetőzés elég komoly dolognak látszik.

Azonkívül Anglia mindig kevesebbet adott el az Egyesült Államoknak, mint saját domíniumainak. Így például 1936-ban a 130 millió lakosú Egyesült Államok csupán 28 millió font sterling értékű árut vásárolt Angliától, ezzel szemben a 7 millió lakosú Ausztrália 32 millió, a 10 millió lakosú Dél-Afrika pedig 37 millió font sterling értékű árut; vagyis a kis lélekszámú országok jóval több árut vásároltak, mint az Egyesült Államok.

Az Egyesült Államok rendkívül fontos és súlyos gazdasági feltételekhez kötötte az Angliának nyújtandó kölcsön folyósítását. Azt követelte, hogy töröljék el a preferenciális tarifákat, számolják fel a sterlingblokkot, és különösen ragaszkodott ahhoz, hogy az amerikai kölcsön egy részét Anglia más országokkal szemben fennálló adósságai törlesztésére fordítsa. E követelések értelme világos: az Egyesült Államok azoknak az előnyöknek a megszüntetésére törekszik, amelyeket Anglia a világpiacon élvez.

Végül is sikerült kompromisszumot elérni a két ország között: Anglia megígérte, hogy csökkenteni fogja a preferenciális tarifákat, az egyezmény megkötése után egy éven belül meg fogja szüntetni a sterlingblokkot, a kölcsönből bizonyos (egyébként igen csekély) összeget dollárban átad Indiának és más országoknak, ami lehetővé fogja tenni számukra, hogy több amerikai árut vásárolhassanak. Az Egyesült Államok homályos formában megígérte, hogy lejjebb szállítja tarifáit. Az egyezményben van egy pont, amelynek értelmében Anglia nem fog kamatot fizetni azokban az években, amikor fizetési mérlege ezt nem teszi lehetővé. Ebben az esetben Anglia csak az arra az évre esedékes részletet fogja törleszteni.

De Anglia aligha fog egyáltalán kamatot fizetni vagy részletet törleszteni. Nem lesz olyan fizetési mérlege, amely megengedné, hogy fizetéseket teljesítsen.

Ilyenek azok az óriási változások, amelyek a háború következtében az Egyesült Államok és Anglia gazdasági helyzetében végbementek. Ezek azok az óriási előnyök, amelyeket az Egyesült Államok a pénzügyi függőségbe került Angliával szemben élvez. Az az Anglia, amely más országoknak hitelezett és gazdasági feltételeket szabott számukra, most maga is kénytelen gazdasági engedményeket tenni, hogy kölcsönt kaphasson az Egyesült Államoktól. Még nem ismeretes, hogy vajon a Kongresszus jóváhagyja-e ezt a kölcsönszerződést; pedig enélkül nem lehet érvényt szerezni a megállapodásnak.

*

A háború következtében a két államnak nemcsak gazdasági, hanem katonai és politikai helyzetében is lényeges változások mentek végbe. Az első világháború előtt Anglia ragaszkodott ahhoz az elvhez, hogy akkora flottával kell rendelkeznie, mint a két leghatalmasabb államnak együttvéve. Már 1920–1921-ben kénytelen volt elismerni az Egyesült Államok egyenlőségét. A második világháború után az amerikai hadiflotta akkora lett, mint a tőkés világ valamennyi államának hajóhada együttvéve. Ezenkívül az Egyesült Államok a második világháború alatt haditengerészeti és légi

bázisokra tett szert a Csendes-óceánon nemcsak volt japán birtokokon, hanem francia (Új-Kaledónia), ausztráliai (Admiralitás-szigetek) stb. birtokokon is. Anglia előnyös helyzete a haditengerészeti bázisok birtoklása terén erősen megváltozott. Az Egyesült Államok a légitámaszpontok terén is előnyösebb helyzetben van.

Mégsem szabad túlértékelni Anglia legyöngülését a háború következtében. Angliának nemcsak hogy sikerült megőriznie gyarmatainak túlnyomó többségét – az Indiai-óceán körül fekvő valamennyi területet –, hanem még szaporította is számukat. Anglia erősebben megvetette lábát Afrikában, s kiszorította onnan Olaszországot; Franciaország rovására megerősítette állásait a Közel-Keleten is. Most pedig Afrikának az Indiai-óceánhoz közelebb eső területein is meg akarja szilárdítani hatalmát.

Az Egyesült Államok a háború alatt különféle formákban igyekezett fokozni a brit birodalmon belül működő centrifugális erőket: emlékezzünk csak Anglia és Amerika egyesülésének tervére, meg arra a tervre, hogy az egész világ minden gyarmatát közösen kormányozzák, közösen gyámkodjanak az ázsiai gyarmatok felett stb. Churchill, az akkori brit miniszterelnök elhárította az amerikai polgárság egy részének ilyen ígényeit. 1942. november 10-én a London polgármesterénél minden évben megrendezett díszbeneden kijelentette: „Engedjék meg, hogy nyíltan beszéljek, ha bárhol is bizonytalanság mutatkoznék ebben a vonatkozásban. Meg akarjuk tartani azt, ami a miénk. Nem azért lettem őfelsége miniszterelnöke, hogy felszámoljam a brit birodalmat.”

Anglia kétségtelenül minden gazdasági és politikai erejét mozgósítja, hogy kijusson jelenlegi súlyos helyzetéből és megőrizze gyarmatbirodalmát.

Világos, hogy az Anglia és Amerika között a világpiacért és a nyersanyagforrásokért (olaj stb.) folyó gazdasági harc a két ország politikai viszonyának kiéleződéséhez fog vezetni. Amint arra Sztálin elvtárs már 1928-ban rámutatott, az angol-amerikai ellentét már az első világháború után is a tőkés világon belül jelentkező legfőbb ellentétté vált. Mikor Németország újból mint agresszív katonai nagyhatalom lépett fel és egyaránt fenyegetni kezdte nemcsak Angliát, hanem az Egyesült Államokat is, az agresszív és nem agresszív, a fasiszta és a demokratikus országok közötti ellentét került előtérbe. Most, a német fasizmus veresége után a tőkés világon belül ismét az angol-amerikai ellentét vált a fő, a döntő ellentétté. 1928-ban Anglia csak gazdasági téren maradt az Egyesült Államok mögött, katonai és külpolitikai vonatkozásban mindkét ország körülbelül egyenlő erős volt. Most azonban óriási mértékben megnövekedett az Egyesült Államok katonai fölénye is. A brit birodalmon belül megerősödtek a centrifugális tendenciák. Az amerikai hadiipar, hadsereg és flotta fejlődésének következtében Anglia és az Egyesült Államok ereje többé korántsem egyenlő, annál is inkább, mert Anglia pénzügyileg is függ az Egyesült Államoktól.

Külpolitika és belpolitika a kapitalizmus általános válságának korszakában*

A kapitalista államok bel- és külpolitikájának a kapitalizmus általános válságának korszakában megvannak a maga jellegzetes vonásai; ezek különböztetik meg az e korszak előtt folytatott politikától.

Sztálin 1946. február 9-én tartott beszédében megjegyezte: „A marxisták több ízben kifejezték, hogy a világgazdaság kapitalista rendszere magában hordozza az általános válság és a háborús összetűzések elemeit.” Marx abban az időben, amikor a kapitalizmus még felemelkedő vonalban fejlődött, azt állította, hogy a kapitalizmus összeomlása elkerülhetetlen. Rámutatott arra, hogy történelmi értelemben a kapitalizmus mulandó társadalmi rendszer, és távolról sem végleges formája az emberiség életének, mint ahogyan azt a burzsoázia valamennyi közgazdásza és politikusa állította.

A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy az egyik termelési rendből a másikba való átmenethez az egész világon meglehetősen hosszú időszakra van szükség. Ezt az időszakot a társadalmi rendszer általános válságának nevezhetjük, Lenin, mint ismeretes, az imperializmust haldokló kapitalizmusnak nevezte; nyilvánvaló, hogy egy társadalmi rendet haldoklóknak nyilvánítani annyit jelent, mint azt mondani, hogy az válságos állapotban van.

A kapitalista országok kül- és belpolitikai jellemzéséhez a kapitalizmus általános válságának időszakában mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy a válság mikor kezdődött.

Természetesen helytelen volna egy bizonyos évet, hónapot vagy napot – mint a kapitalista válságnak kezdetét – megjelölni. De Lenin azon megállapításából kiindulva, hogy az imperializmus a haldokló kapitalizmust jelenti, azt a következtetést lehet levonni, hogy a kapitalizmus általános válsága akkor kezdődik, amikor a szabad kapitalizmusból a monopolisztikus kapitalizmusba való átmenet a kapitalista világ fontosabb országaiban lezárult, azaz körülbelül a XX. század elején.

Tehát már az első világháború előtt is fennállott a kapitalizmus általános válsága. De fennállása akkor még nem jelentett olyan politikai tényezőt, amely döntő befolyást gyakorolt volna a kapitalista országok kül- és belpolitikájára. A marxizmus azt tanítja, hogy a gazdasági élet megváltozásával együtt változik a társadalom politikai felépítése, az ideológia és a tömegek öntudata. A gazdasági élet és a politikai felépítés változási folyamata azonban nem egyidőben következik be. Az általános jelenség, amelyre Marx, Lenin és Sztálin rámutattak, az, hogy a politikai felépítés megváltozása visszamarad a gazdasági élet változása mögött. Ez végeredményben érthető is. Az emberek, érezve a gazdasági életben végbemenő változásokat, nem vonják le azonnal a politikai

* Megjelent a „Mirovoje Hozajsztvo i Mirovaja Polityika” 1946. 6. számában.

következtetések. A polgári forradalmak voltaképpen nem egyebek, mint erőszakos robbanások, amelyek a már régen megváltoztatott gazdasági alaphoz igyekeznek hozzáidomítani a politikai felépítést.

Lényegében a kapitalista világban, egészen az első világháborúig, Leninen és az orosz bolsevikokon kívül senki sem látta meg, hogy a kapitalizmus válságba jutott, hogy a kapitalista rendszernek a szocialista rendszerrel való felváltása történelmileg megoldható feladattá érlelődött.

A politikai öntudat e visszamaradásának általános tendenciáján kívül konkrét történelmi okok is közreműködtek abban, hogy a kapitalizmus általános válsága nem ment át az emberek tudatába. A háborút megelőző fél évszázad a kapitalizmus legnagyobb fokú fellendülésének időszaka volt. Ebben a fél évszázadban a kapitalista termelés csaknem négyszeresére emelkedett; ez volt a nagy technikai haladás időszaka, olyan időszak, amelyben a kapitalista országok számos gyarmatot ragadtak magukhoz, és ezáltal a tőkés termelés piacát kiszélesítették. A burzsoázia a gyarmatokból származó haszontöbbletet a munkásarisztokrácia megvesztegetésére használta fel. Ebben az időben a reformizmus mély gyökereket eresztett a munkásmozgalomban. Említésre méltó az a tény is, hogy e fél évszázad folyamán nem volt háború a nagyhatalmak között. A nagy birodalmak között a porosz–francia háború volt az utolsó; ennek befejezése után csupán helyi jellegű és gyarmati háborúk zajlottak le.

Az első világháborúban egyforma típusú országok vettek részt. Természetesen megvolt a különbség Anglia, Franciaország és Amerika között – mint olyan országok között, amelyekben a polgári forradalmat teljesen megvalósították – és Németország között, amelyben még megvoltak a feudalizmus erős maradványai, valamint a cári Oroszország között; alapjában véve azonban ezek mind egyforma típusú, polgári országok voltak, amelyeknek népei meg voltak győződve arról, hogy bármilyen legyen is a háború kimenetele, az abban részt vevő országok ugyanolyan polgári országok maradnak majd, mint addig.

Ezt a „konceptiót” megdöntötte az oroszországi dicsőséges Októberi Forradalom, amely nagy meglepetésként érte a világ burzsoáziáját (beleértve az orosz burzsoáziát is), épp úgy a munkásosztályt is, Oroszországon kívül. Az Októberi Forradalom győzelme egycsapásra megmutatta az egész világnak a kapitalista rendszer általános válságát. E válság politikai kifejezése megnyilvánult abban, hogy a kapitalista országok közepette megjelent egy szocialista ország is. *E pillanattól kezdve a burzsoázia kül- és belpolitikájának legfőbb problémája az lett, hogy a kapitalista rendszert fenntartsa és megőrizze.*

A kapitalizmust a legyőzött országokban fenyegette a legnagyobb veszély. A burzsoázia a háborúval együtt tekintélyét is elveszítette, az államhatalom megingott, és a megvert hadsereg nem volt többé megbízható támasza a polgári uralomnak. A kapitalista világ burzsoáziája előtt ott állott a probléma: hogyan mentsék át a kapitalista rendszert.

A polgári uralom oly módon kísérelte meg a probléma megoldását, hogy szövetségre lépett a reformista munkásvezérekkel. A burzsoázia legfőbb módszere az volt, hogy a még fiatal kommunista pártokat elszigetelje a dolgozók tömegétől. E célból a burzsoázia egész sor politikai engedményt tett a munkásosztálynak, engedélyezte a sajtószabadságot, megengedte a munkásszervezetek legális működését, bevezette az általános titkos választásokat stb. Másrészt a szakszervezetek olyan hagyományos követeléseit, mint például a nyolcórás munkanap, szociális biztosítás stb., ugyancsak kielégi-

titékk. Ígyképpen a burzsoázia beleegyezett a munkásosztály azon követeléseinek teljesítésébe, amelyek a polgári uralom fennmaradásával összefértek. De emellett érintetlenek maradtak a polgári uralom alapvető tényezői: a termelési eszközök magántulajdonban való meghagyása és a burzsoá államhatalom.

A burzsoáziának sikerült a kommunista pártokat elszigetelnie. Ugyanekkor politikai manővereit egybekapcsolta a legkíméletlenebb terrorral, amelyet főleg a forradalmi beállítottságú munkások és a munkásosztály baloldali vezérei ellen folytatott.

E politika alkalmazása legszembetűnőbb Németország háború utáni történetében.

Ezzel egyidejűleg a burzsoázia harcot folytatott a Szovjetunió ellen. Ezt a harcot különböző módszerekkel vezette – az ideológiai harc legkülönbözőbb formáitól kezdve a közvetlen intervencióig, amely azonban – mint ismeretes – sikertelenül végződött.

A Szovjetunió elleni harc természetesen nem meríti ki ennek az időszaknak a külpolitikáját: továbbra is igen éles ellentétek álltak fenn az imperialista hatalmak között. Európában főleg az Anglia és Franciaország közötti ellentétekre kell rámutatni. Anglia nem akarta, hogy Franciaország legyen a kontinens legerősebb birodalma, s ezért támogatta Németországot Franciaországgal szemben. Világviszonylatban a fő ellentét az angol–amerikai ellentét volt.

A két világháború közötti időszakban jelentősen kiéleződött a kapitalizmus általános válsága, s ez különösen a legmélyebb és leghosszabb gazdasági válság idején, az 1929–1933. években mutatkozott meg. E válság után egy különleges természetű depresszió következett, amelyet óriási tömeges munkanélküliség jellemezett. Az általános válság gazdasági tünetei nagyon is világossá és érezhetővé váltak a kapitalista országok dolgozó tömegei számára. Ennek az lett a politikai következménye, hogy a reformizmus egyre nehezebben tudta megtartani azt a szerepet, amelyet mint a burzsoázia fő támasztéka töltött be. Egyes országokban be is bizonyosodott, hogy a reformizmus ezt a szerepet nem képes többé teljesíteni. Így például Németországban Berlinben és a Ruhr-vidéken – a mértékadó ipari centrumokban – a kommunista párt megnyerte a dolgozók többségét. Ilyen körülmények között a németországi, olaszországi és magyarországi burzsoázia kénytelen volt új pártot, új támasztékot keresni ahhoz, hogy a munkásosztályt befolyása alatt tarthassa. Ilyen eszköz volt a fasiszmus, a fasiszta mozgalom, a fasiszta párt. A fasiszmus a kapitalizmus általános válságának terméke, és – amint erre Sztálin rámutatott – a fasiszmushoz vezető átmenet a burzsoáziának nemcsak erejét, hanem gyengeségét is mutatja. Különösen jellemző a kapitalizmus válságával kapcsolatos fasiszta mozgalomra, hogy a fasiszták rendszerint nem úgy léptek fel, mint a kapitalizmus nyílt védelmezői, nem beszéltek a kapitalizmus védelméről, nem bizonygatták, hogy a kapitalizmus helyes társadalmi rendszer. Ellenkezőleg: mindenütt kapitalistaellenes demagógiával léptek fel azért, mert Európa legyőzött országaiban a kapitalizmus nyílt védelmezőinek szerepe akadályozta volna őket abban, hogy befolyásra tehessenek szert a dolgozó rétegek körében.

Ez a körülmény egy időre még a munkásosztály egyes vezető elemeit is megtévesztette. Mint ismeretes, azt az elméletet terjesztették el, hogy a fasiszmus a kispolgárság, a deklasszált elemek uralma, s hogy bonapartizmus, osztályon felül álló uralom, stb. Mindez természetesen nem felelt meg a valóságnak. Tudjuk, hogy az olasz, magyar és német fasiszmust ezen országok monopolistái pénzelték.

Németországban az uralkodó osztályok nem is titkolták Hitler pártjával fennálló kapcsolataikat. A német nehézipar királya, az öreg Kirdorf, a közismert reakciós, aki az első világháború előtti időkben sohasem tűrte meg vállalataiban a szakszer-

vezeteket – 1927-ben nyíltan belépett a fasiszta pártba. Néhány évvel később a volt német császár fia, Ágost Vilmos, a németországi nagybirtokosok képviselője, szintén belépett a náci pártba. Schacht, a nem-zsidó banktőke képviselője, hivatalosan nem lépett be Hitler pártjába, de minden erejével segítségére volt a hatalom megszerzésében, mint ahogyan ezt a nürnbergi per folyamán maga is beismerte. Ily módon mind az ipari tőke, mind a nagybirtokos és banktőke nyíltan elismerte kapcsolatait a fasiszta párttal.

Természetesen a fasizmusnak az egyes országokban megvannak a maga különleges jellemvonásai; mindenütt az illető ország régi reakciós erőivel áll összeköttetésben, de alapjában véve a fasizmus nem más, mint a kiéleződött általános kapitalista válság politikai megnyilvánulása. A fasizmus mindenekelőtt azokban az országokban ragadta magához a hatalmat, amelyeket az első világháborúban legyőztek, vagy pedig teljesen olyan helyzetben voltak, mint egy legyőzött ország (pl. Olaszország, holott formailag a győztesek táborához tartozott). Ezekben az országokban, ahol a világ erőszakos újrafelosztására törekedett, a burzsoázia segítette a fasiszta erőket, mivel a fasiszták nemcsak marxistaellenesek, hanem sovíniszta is voltak; a kapitalista társadalmi rendszer megvédésén kívül az volt a feladatuk, hogy a népet új háborúra készítsék elő. Nem szabad elfelejteni, hogy az első világháború után a nép többsége egyik legyőzött országban sem akart új háborút; a szocialdemokrácia pacifista beállítottságú volt, ami szintén csökkentette értékét ezen ország agresszív burzsoáziája előtt.

Ennek a cikknek nem az a feladata, hogy a második világháború okait elemezze. Csupán utalunk arra, hogy a második világháború az elsőtől eltérően nem egyforma típusú országok között kezdődött. Egyik oldalon álltak a fasiszta agresszorok, a másikon pedig a demokratikus államok, amelyek között ott voltak a magas fejlettségű kapitalista országok és a Szovjetunió is. Érthető, hogy ez a körülmény erős befolyást gyakorolt a kapitalista országok egész bel- és külpolitikájára.

Az a tény, hogy a Szovjetunió és a magas fejlettségű kapitalista országok egy, a fasiszta agresszorok ellen fellépő közös táborban egyesültek, azt jelentette, hogy a demokratikus táborban levő két társadalmi rendszer harcát ideiglenesen mérsékeltek, felfüggesztették; ez azonban nem jelenti azt, mintha ez a harc véget ért volna. Másrészt a két rendszer harca a legélesebb formát öltötte, amennyiben a fasiszta agresszorok fegyveresen megtámadták a Szovjetuniót. A szövetségesek segítették ugyan a Szovjetuniót, de nem lehetett azt állítani, hogy emellett megfeledeztek a társadalmi rendszerben fennálló különbségekről. Példaként szolgálhat akár az atombomba titokban tartása is. Belpolitikai téren a kommunista pártok a demokratikus tábor országaiban – Angliában, Amerikában stb. – a háború igazságos jellegének alapján segítették kormányaikat a fasiszták elleni háborúban, nyomást gyakoroltak rájuk, hogy a második arcvonalat megalkossák a szövetséges országok reakcióinak óhaja ellenére is. Védelmezték népeiket a germán fasizmus veszélyével szemben.

Magától értetődik, hogy az angol–amerikai ellentét – amely a döntő ellentét az imperializmuson belül – a háború ideje alatt ugyancsak a második helyre szorult; az első helyet a demokratikus államok és fasiszta agresszorok közötti ellentétek foglalták el; ugyanakkor azonban az angol–amerikai ellentét sem került le a napirendről, sőt, ezen a téren Amerika és Anglia között a küzdelem még a háború alatt is folytatódott. Így például a háború ideje alatt az amerikaiak szigorúan ügyeltek arra, hogy az Angliából kivitt árunak legfeljebb 10%-a legyen az olyan nyersanyag vagy egyéb alkatrész,

amelyet a „lend-lease” alapján az amerikaiaktól kaptak. A háború idején az amerikai tőke arra törekedett – és nem eredménytelenül –, hogy kiszorítsa az angol tőkét a Latin-Amerikában elfoglalt pozícióiból, hogy piacokat szerezzen Indiában és az angol domíniumokon. Az amerikaiak „feketelistára” (vagyis azon vállalkozók listájára, amelyekkel nem volt szabad üzleti összeköttetést fenntartani) nem csupán tisztán argentinai, hanem olyan argentinai vállalatokat is felvettek, amelyekben az angol tőke is érdekelt volt. A Közel-Keleten erősen folyt az angol–amerikai versengés a nyersolajért stb.

A második világháború befejezése után éppen úgy, mint az első világháború után is, a kapitalista rendszer fenntartása ismét fő problémája lett a kapitalista országok kül- és belpolitikájának. A burzsoáziát a háború befejezése után az egész világ dolgozó rétegeiben kialakuló baloldali irányzat fenyegeti. E baloldali irányzat formái és fokozatai országonként különböznek. Ha olyan elsőrendű kapitalista országokat veszünk, mint az Egyesült Államok és Anglia, úgy ezekben az országokban ez a baloldali irányzat mindenekelőtt a reformista irányú munkásmozgalom megerősödésében nyilvánult meg. Angliában – mint ismeretes – a parlamenti választásokon a Labour Party aratott győzelmet. Az Egyesült Államokban tömegsztrájkok zajlanak le, és megerősödött a szakszervezeti mozgalom. Ezekben az országokban a kommunista pártok, bár megerősödtek, még nem jelentenek fontos tényezőt az ország belpolitikájában. A kapitalista rendszer ezekben az országokban nem rendült meg a háború következtében. Ez érthető is. Azokban az országokban, amelyek győztesként kerültek ki a háborúból, a burzsoázia nem vesztette el hitelét; az államapparátus épségben maradt, a hadsereg pedig még meg is erősödött a háború előtti időkhöz képest.

Egészen más a helyzet az európai kontinensen. Ezekben az országokban a burzsoázia elvesztette a tekintélyét. A kontinentális Európa lakossága egy emberöltő alatt két nagy háborút élt át. Most pedig kénytelen éhezni; természetesen elsősorban az ipari munkásság, az értelmiség és a városi lakosság éheznek, nem pedig a burzsoá rétegek és a jómódú parasztság. Ilyen körülmények között nem kerülhető el a radikalizálódás, a munkás- és általában a dolgozó tömegek balratolódása. Ezt még egy olyan tényezővel is ki kell egészíteni, mint amilyen a kapitalista társadalom erős polarizációja a háború tartama alatt. A középrétegekből kikerülő emberek milliói – iparosok, kereskedők, középosztálybeli polgárság – a háború idejében elvesztették önállóságukat, és munkásokká váltak. Az infláció a háború idején és utána azzal a következménnyel járt, hogy a középrétegek megtakarított pénzüket elveszítették. A jelenkori társadalomra rendkívül jellemző a polarizáció tendenciája. Ez a tendencia két különböző tábor kialakulására vezet: az egyik a nagypolgárság és közvetlen környezete, a másik a munkások, tisztviselők és vagyontalan értelmiségiek rétege. Ez a tendencia a város és falu középpolgársága jellegzetes pártjainak vereségében jutott kifejezésre, mint például a franciaországi radikál-szocialista párté, amely az utóbbi 50 év folyamán mindig részt vett a kormányban, vagy pedig az angol liberális párté, amely azelőtt nagy szerepet játszott az ország politikai életében.

Különösen erősen diszkreditáltnak mutatkozott a burzsoázia azokban az országokban, amelyek német megszállás alá kerültek, mivel a burzsoázia Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában, Csehszlovákiában, Magyarországon alapjában véve együttműködött a fasiszta megszállókkal. Igaz, voltak kivételek is: mindegyik országban akadtak elvétve olyan kapitalisták, akik részt vettek az ellenállási mozgalomban. Azonban a burzsoázia mint osztály a maga egészében együttműködött a megszállók-

kal, s a háborús vereség következtében ez volt tekintélye leromlásának fő oka ezekben az országokban.

De ezenkívül fennáll még egész sor új, fontos politikai tényező, amely megkülönbözteti a mostani helyzetet az első világháború utáni helyzettől. *Ilyen új jelenség az európai kommunista pártok szerepének megváltozása.*

Európa kommunista pártjai – mint tudjuk – nagy népszerűsége tettek szert, mert vezető szerepük volt Európa valamennyi országában az ellenállási mozgalom megszervezésében.

„A kommunisták befolyásának megnövekedését – jelentette ki Sztálin a »Pravda« tudósítójának Churchill beszédével kapcsolatban adott interjújában – nem lehet véletlennek nevezni. Ez a befolyás egészen törvényszerű jelenség. A kommunisták befolyása azért növekedett meg, mert azokban a nehéz években, amikor a fasizmus volt uralmon Európában, a kommunisták bebizonyították, hogy megbízható, bátor, önfeláldozó harcosai a népek szabadságáért vívott, fasizmus elleni küzdelemnek.”

Elegendő, ha csak az Európában lezajlott, háború utáni választások adatait említjük, hogy meggyőződjünk az európai kommunista pártok befolyásáról. *Franciaországban a kommunista párt az országnak majdnem legerősebb politikai pártja és feltétlenül a nagyvárosok első pártja: az 1945. október 21-én és 1946. június 2-án megtartott választásokon több mint 5 millió szavazatot kapott.* Olaszországban a kommunista párt mintegy 2 millió tagot számlál, és az ország vezető pártjainak egyike, a június 2-i választásokon 4,3 millió szavazatot kapott. Erősen megnövekedett a kommunista párt befolyása olyan országokban is, mint például Hollandia, Belgium, Norvégia, Luxemburg. Csehszlovákiában a kommunisták körülbelül 2,7 millió szavazatot kaptak, s így az ország legerősebb pártját alkotják. Magyarországon mintegy 800 000 ember szavazott a kommunistákra. A kontinentális Európa csaknem valamennyi országában a kommunisták részt vesznek a kormányzásban, és nagy szerepük van az ország gazdasági életének újjáépítésében. Végül rendkívüli sikereket értek el a kommunista pártok Lengyelországban, Jugoszláviában és Bulgáriában, ahol vezető erői a népi és hazafias frontoknak.

Mindazokban az országokban, amelyek hitlerista megszállásnak voltak kitéve, s amelyekben a burzsoázia együttműködött a megszállókkal, a megszállók ellen vezetett ellenállási mozgalom egyben elkerülhetetlenül az illető ország nagytőkés csoportja ellen folytatott harcot is jelentette. A kommunisták sikereiket annak a politikának eredményeként érték el, amelyet most valamennyi ország kommunista pártja követ, leszűrve az első világháború tapasztalatait. A kommunista pártok az összes dolgozók – a munkások, parasztok és értelmiségiek – érdekeinek védelmezői. Ez a politika lehetetlenné teszi a reakció régi taktikáját – a kommunisták elszigetelését a dolgozók tömegeitől.

A második új mozzanat, amely a mostani helyzetet a régi, első világháború utáni helyzettől megkülönbözteti, a Szovjetunió gyökeresen megváltozott helyzete és szerepe a világpolitikában. A Szovjetunió mint világhatalomnak a tekintélye megnövekedett, és befolyását még a Szovjetunió ellenségei is kénytelenek elismerni.

A második világháború befejezése után a kapitalista államok bel- és külpolitikai irányvonala csakúgy, mint az első világháború után, a tőkés rendszer megőrzésére irányul.

Meg kell állapítani, hogy ezt a vonalat Angliában már a háború alatt is követték. Így például Angliában menedéket találtak a reakciós emigráns kormányok. Előké-

születek folytak azért, hogy ezek országai felszabadítása után mint legális kormányok térhessenek vissza.

Nyugat-Európa több országának felszabadítása után felvetődött a partizánok lefegyverzésének kérdése, valamint az ellenállási mozgalom vezetőinek lehetőség szerinti kizárása az újonnan megalakuló kormányokból. Természetesen a mostani időkben sokkal nehezebb volt a kapitalista rendszert abban a formában, mint az a háborúig fennállt, nyíltan védelmezni. Amerikában persze vannak a rendszernek befolyásos támogatói és csoportjai, mint például Johnson, Vandenberg és a mögöttük állók, akik a háború előtti kapitalizmushoz való visszatérés mellett törnek lándzsát. Ezek azonban kivételek. Alapjában véve mindenütt beismerik, hogy a kapitalista rendszer mélyreható reformra szorul; mindenfelé találhatók olyan ideológiai irányok, mint a tervgazdálkodásra való törekvés a kapitalizmus feltételei között, a szociális biztosítás bevezetése, az államkapitalizmus kiépítése stb.

Angliában – mint ismeretes – megkezdték néhány fontos iparág államosítását. Az a tény, hogy maga a burzsoázia kényszerül a termelési eszközök államosítására, magában véve már beismerése annak, hogy a termelési eszközök magántulajdonának rendszere elavult. Természetesen nagy a különbség az angliai államosítás és azok között az államosítások között, amelyek Kelet-Európa új típusú demokráciának nevezett országában vannak folyamatban. Ezekben az országokban a nagybirtokok formájában fennállt feudális maradványokat már felszámolták, a termelési eszközök jelentékeny része állami tulajdont képez, s maga az állam nem olyan szervezet többé, amely a gazdagoknak alárendeli a dolgozókat, hanem az utóbbiak érdekeinek védelmében működik. A régi típusú demokrácia országában, mint például Angliában, az államosítás nem változtatja meg a nemzeti vagyon és nemzeti jövedelem megoszlását, mivel a tulajdonosok olyan megváltási feltételeket kapnak, hogy jövedelmük az államosítás után megközelíti régi jövedelmüket. Ezzel szemben az új típusú demokrácia országában az államosítás a nemzeti jövedelem megoszlásának nagymértékű megváltoztatását jelenti, az államosított üzemek volt tulajdonosai terhére.

Milyen módszerekkel harcolnak ez idő szerint a tőke szolgálatában álló politikusok a kapitalista rendszer fenntartása érdekében, mindenekelőtt Európában?

Elsősorban kísérletek történtek azért, hogy a munkásmozgalomban megerősítsék a reformizmust, hogy a szociáldemokrata pártokat, valamint a reformista munkásmozgalmat Németországban, Magyarországon, Olaszországban és Franciaországban újból a burzsoázia fő szociális támaszává tegyék.

Az európai országokban a haladó és reakciós erők között küzdelem folyik a szociáldemokrata pártokért. Ez képezi a kapitalista országok belpolitikájának fő tartalmát. Természetesen ez a küzdelem egyben minden szociáldemokrata párton belül is harcot jelent a jobb- és balszárny között, a szociáldemokrata munkástömegek között – amelyek sokkal inkább hajlamosak együtt haladni a kommunistákkal – és a még jelentékeny befolyással bíró jobboldali vezetők között, akik a szociáldemokrata pártokat a régi, háború előtti formájukban igyekeznek visszaállítani.

Ez a harc különösen élénk Németországban. A szociáldemokrácia jelentős része szakított a párt múltbeli politikájával, és a kommunistákkal való együttműködés mellett nyilatkozott. 1946. április 21–22-én tartották meg a németországi szociáldemokrata és kommunista pártok egyesülési kongresszusát, amelyen megalakult a munkásosztály egységes pártja –, a Németországi Szocialista Egységpárt. A két párt egyesítése mellett szállt síkra a szovjet megszállási övezet szociáldemokratáinak

többsége. Az angol és amerikai megszálló hatalmak ellenkező irányú beavatkozása ellenére a szociáldemokratáknak és kommunistáknak a szovjet megszállási övezetben végbement egyesülése élénk visszhangra talált Nyugat-Németországban is.

Létrejött hát Németországban a munkásosztály egységes pártja, s ez komoly csapást jelent a reformista mozgalomra. Ezért érthető, hogy az összes reakciós elemek az új párt ellen fordultak. Anglia és az Egyesült Államok jobboldali körői azonnal a szociáldemokraták és kommunisták egyesülése ellen nyilatkoztak, és most jelentős támogatásban részesítik azokat a szociáldemokrata politikusokat, akik – élükön Schuhmacherrel – azzal kísérleteznek, hogy Németország nyugati részében a kapitalista rend védelmezésére életre hívják a régi reformista szociáldemokráciát. Jellemző, hogy Schuhmacher csoportjához csatlakozott a párt régi, kompromittált politikusainak többsége, így Severing, Noske, Paul Loebe és mások, a burzsoázia régi, kipróbált védelmezői. Az angol sajtó nyíltan agitált a szociáldemokrácia e szárnyának támogatása érdekében. Így például az „Economist” című lap (1946. április 26-án) ezeket írja: „A szociáldemokraták, beállítottságuknál és módszereiknél fogva, közelebb állnak az angol felfogáshoz, mint bárki más... Véleményünk szerint az első, halaszthatatlan megoldásnak abban kell megnyilvánulnia, hogy a szociáldemokrata pártnak az angol megszállási övezetben nyílt támogatást kell nyújtani.”

Kétségtelen, hogy a kapitalista országok további belpolitikai fejlődése jelentős mértékben függ a szociáldemokráciáért és a szociáldemokrácián belül folytatott harc kimenetelétől.

A kapitalizmus védelmének második vonala a vallás, illetve az egyház befolyásának erősítése. A katolikus egyház a pápa irányítása alatt valami „katolikus internacionálé”-félét hoz létre. A Vatikán nemrégiben harminckét katolikus főpapnak adta meg a bíborosi címet a világ különböző országaiban, hogy erősítse befolyását. Ugyanez az igyekezet jellemzi egyes országokban a protestáns egyházat is. Kísérletek történtek arra nézve is, hogy a muzulmán egyházat a politikai harc eszközéül használják fel. Ez a legélesebben Indiában jutott kifejezésre.

Egészen sajátságos taktikát alkalmaz a burzsoázia azokban az országokban, amelyekben a szélsőjobboldali reakciós pártokat betiltották. A burzsoázia befolyást próbált gyakorolni az engedélyezett demokratikus pártok jobboldali pártjaira, és arra törekszik, hogy e pártok vezetését saját kezébe kaparinthassa, s hogy e pártokon belül többséget alkosson. A magyarországi, a kormánykoalícióban részt vevő pártok között legjobboldalibb a Kisgazdapárt. A választások után kiderült, hogy ez a párt Budapesten azokban a kerületekben, ahol egy talpalatnyi megművelésre alkalmas föld sincs, a szavazatok többségét szerezte meg. Erre a pártra szavazott az egész burzsoázia, valamint azok az elemek, akik a burzsoáziát követik.

A kapitalizmus harmadik védővonala, amely egyelőre még csak igen burkolt formában jelentkezik – kísérlet a fasizmus újjáébresztésére. Ha igaz az, hogy a fasizmus a kapitalizmus fokozódó általános válságának kifejezője, akkor várható, hogy a fasizmus feléled. Még Lenin mutatott rá, hogy a reakció a monopolkapitalizmus elkerülhetetlen velejárója. „A marxizmus karikatúrájáról” című cikkében a következőket írta: „Az új gazdasági rend, a monopolkapitalizmus (az imperializmus ugyanaz, mint a monopolkapitalizmus) politikai felépítménye a demokráciától a politikai reakcióhoz való áttérés. A szabad konkurrenciának a demokrácia, a monopolizmusnak a politikai reakció felel meg.”

Ez idő szerint a kapitalista országokban kétségtelenül folytatban van a politikai reakció és a fasizmus bizonyos újjáéledése. Fennállnak fasiszta országok, mint Spanyolország, Portugália. Ezenkívül a fasiszták földalatti tevékenységet fejtenek ki azokban az országokban, amelyekben azelőtt fasizmus uralkodott: Németországban, Olaszországban, Magyarországon stb.

De kétségtelenül megfigyelhetők a fasiszta mozgalom újjáéledésének tünetei a demokratikus országokban is. Ezt bizonyítja a fasiszta párt működése Angliában, a Ku-Klux-Klan és más csoportoké Amerikában stb. Görögországban, ahol tulajdonképpen az angolok irányítják a politikát, jó néhány kormányváltás után végeredményben a monarchista reakciók kormánya alakult meg, amelyet mind objektíve, mind szubjektíve nehezen lehet a fasisztáktól megkülönböztetni.

Természetesen az új típusú demokrácia országaiban a fasizmus újjáéledése nagyon megnehezült, mivel a földreform eredményeképpen a földbirtokos osztályt felszámolták. A legfontosabb termelési eszközök államosítása a nagytőkések gazdasági hatalmát is aláasta. Ha hozzáfűzzük még, hogy az államhatalom ezekben az országokban progresszív erők kezében van, úgy érthetővé válik, hogy a fasizmus újjáéledése ezekben az országokban rendkívüli nehézségekbe ütközik.

A kapitalista országok belpolitikája, mint mindig, a jelen időpontban is szorosan egybefűződik a külpolitikával.

Jelenleg a Szovjetunió ellen irányuló harc módszerei természetesen mások, mint az első világháború után. A régi értelemben vett „intervenció” most nem lehetséges. Azonban a különböző országok reakciós körök hajsztát folytatnak a Szovjetunió ellen, megkísérlik elszigetelését, valamint egy szovjetellenes tömb létrehozását. Sztálin 1946. május elseji parancsában kijelentette: „Miközben békés szocialista építéssel foglalkozunk, egyetlen percre sem szabad megfélemlenünk a nemzetközi reakció intrikájáról, amely egy új háború terveit szövögeti. Feltétlenül emlékeznünk kell a nagy Lenin kijelentésére, amelyben megmondta, hogy a békés munkára való áttérésnél állandóan résen kell lennünk, és országunk fegyveres erejére, védekezőképességére úgy kell vigyáznunk, mint a szemünk világára.”

Molotov 1946. május 27-én adott nyilatkozatában rámutatott Amerika és Anglia háború utáni politikájának néhány igen jellegzetes tendenciájára, amelyek a békeszerződések előkészítésében nyilvánultak meg. „Kiderült – mondotta Molotov –, hogy az egyes amerikai körökben hangoztatott úgynevezett »harc a békéért« sokszor egyenesen abban az óhajban jut kifejezésre, hogy két állam akaratát egy harmadik államra kényszerítsék.” Molotov visszautasította a reakciós erők olyan irányú kísérleteit, amelyekkel a Szovjetunió jelentőségét csökkenteni akarták, és kisebbiteni szerették volna szerepét a háború utáni világban. „Egyes külföldi körökben – jelentette ki Molotov – az az igyekezet tapasztalható, hogy kiszorítsák a Szovjetuniót a nemzetközi kérdésekben általa elfoglalt, neki jogosan kijáró vezető helyéről, és foltot ejtsenek a Szovjetunió nemzetközi presztízsén. Így azonban csupán rövidlátó, reakciós körök cselekedhetnek. Ők nem tudják megérteni, hogy a szovjet állam – amely magára vállalta a fasiszta zsarnokság elleni küzdelem nehezebbik részét – joggal foglalja most el nemzetközi viszonylatban azt a helyet, amely megfelel a kis és nagy nemzetek egyenjogúsága érdekeinek a békéért és biztonsáért folytatott küzdelemben.”

Igen jellemző a burzsoázia politikájára, hogy az angol reakció az európai szociáldemokrácia jobbszárnyát a Szovjetunió elleni harcra használja fel. Természetesen

A Labour Party és a munkáspárti kormány a legmegfelelőbbek arra, hogy az angol burzsoázia, céljai eléréséhez, felhasználja őket. E tekintetben a munkáspárti kormány létezése az angol burzsoázia számára előnyösebb, mint a konzervatív kormányé. Meg kell még jegyezni, hogy akkor, amikor a konzervatív kormány külpolitikája ellen néha felszóltak a Labour Party hívei és ilyenképpen egy potenciális ellenzék állt szemben ezzel a külpolitikával, most a konzervatív pártnak nincs oka arra, hogy Bevin politikájával szemben állást foglaljon. Igaz viszont, hogy az angol munkások nem helyeslik Bevin és a munkáspárti kormány reakciós külpolitikáját. Ennek az elégedetlenségnek kifejezője a Munkáspárt parlamenti frakciójának ellenzéke, amely szembehelyezkedik Bevin politikájával.

A két rendszer harca ma sem egyedüli tartama a kapitalista országok külpolitikájának. A nagy kapitalista országok – mindenekelőtt Anglia és Amerika – között újjáélednek az imperialista ellentétek annak ellenére, hogy mindkét hatalom közös diplomáciai tömbben lép fel több nemzetközi kérdésben. A két angolszász birodalom erőviszonyaiban a háború folytán lényeges eltolódás állt be. Az Egyesült Államok a háború előtt a tőkés világ államai között gazdasági téren az első helyet foglalta el, viszont katonai téren erősen elmaradt. Most, a háború után az Egyesült Államok katonai téren is kétségtelenül az első helyen áll a tőkés világban. Militarizmusuk egyre határozottabban kialakul. Az angol–amerikai ellentétek a második világháborúig, helyesebben mindaddig, amíg a német fasiszta agresszió fenyegetni kezdte Angliát és Amerikát, a kapitalista világ alapvető ellentétei voltak; Németország leverése után a kapitalista világon belül újból döntő ellentétekké váltak. Az amerikai politika most mindenekelőtt arra törekszik, hogy szétzúzza az angol gyarmatbirodalmat, s ezáltal az angol tőkével folytatott versenyben az amerikai tőke számára világszerte egyforma feltételeket csikarjon ki. Ez a fő célja. Az a törekvése, hogy az angol, francia és holland birodalmat szétrobbantsa, a legkülönbözőbb formákban nyilvánul meg. A megnyilvánulások egyike volt a háború folyamán az angol–amerikai szövetség terve, közös gyámság terve az összes gyarmatok fölött stb. Ez az igyekezet néha egyenesen komikus formákat öltött. Így például egy amerikai publicista nemrégiben könyvet írt, amelyben igen élesen bírálja az angol, francia és holland gyarmati politikát. Egy ilyen bírálat után azt lehetne hinni, hogy az író javasolni fogja a gyarmati népek függetlenségének biztosítását. Ehelyett azonban a könyv szerzője kijelenti, hogy a gyarmati népek még nem értek meg a függetlenségre; azt ajánlja, hogy minden gyarmati nép maga választhassa meg gyámját, de ne legyen joga gyámul választani azt az imperialista birodalmat, amely most uralkodik fölötté; vagyis az angol gyarmatoknak ne legyen joguk Angliát választani gyámul. A szerző úgy véli, hogy valamennyi gyarmati nemzet minden bizonnyal Amerikát fogja választani, mivel az amerikaiak – úgymond – jóindulattal viseltetnek a gyarmatok iránt, és biztosíthatják felvirágzásukat. Az amerikaiak az idegen gyarmatokon bizonyos fokig még segítik is az imperialistaellenes mozgalmat. A gyarmati rezsim elleni mozgalom megerősödött. Ennek egyik fő oka, hogy az angolok, franciák, hollandok elvesztették presztízsüket a gyarmati országokban: a gyarmati népek már nem félnek tőlük úgy, mint azelőtt. A gyarmati népek mint katonák részt vettek az egyik imperialista állam fegyveres harcában más országok ellen; tanúi voltak az amerikai, angol, holland katonák vereségének és foglyul ejtésének; megrendült a hitük elnyomóik verhetetlenségében.

Az imperialistaellenes mozgalom megerősödésére gazdasági okok is befolyást

gyakorolnak. A gyarmatok egy része a háború alatt igen megerősödött, egyes gyarmati országok pénzügyi téren függetlenítették magukat Angliától, sőt Anglia hitelezőivé váltak. Magától értetődik, hogy a Szovjetunió közvéleménye a gyarmati népek jogos követeléseinek teljesítése mellett foglal állást.

A gyarmati kérdéssel függ össze a nyugati tömb kérdése is. A nyugati tömb, amelynek az volt a célja, hogy egy politikai szövetségben egyesítse Angliát, Franciaországot, Belgiumot, Hollandiát, Portugáliát (esetleg a skandináv országok egy részét), elsősorban a Szovjetunió ellen irányulna, s kísérletet jelentene arra, hogy ismét felállítsák a hírhedt „egészségügyi kordont”. Azonban nem a Szovjetunió határán, mint egykor, mert ott most a Szovjetunióval szoros barátságban élő országok vannak, hanem Nyugat-Európában.

De ennek a nyugati bloknak volna egy másik oldala is. Az Angliából, Franciaországból, Belgiumból, Hollandiából és Portugáliából létesítendő nyugati blokk magába zárná a világ gyarmatainak 95%-át. Létrehozása a gyarmatok közös megvédésének kísérletét jelentené az Egyesült Államok azon igyekezetével szemben, hogy a régi gyarmati birodalmakat megszüntesse és gazdaságilag meghódítsa ezeket a területeket, továbbá ezen államok kísérletét arra, hogy közösen szembeszálljanak az egyre inkább éleződő nemzeti felszabadító mozgalommal.

Érthető, hogy e cikk keretein belül csupán a kapitalizmus általános válságának időszakában fennálló kül- és belpolitika alapvonalaival lehetett foglalkozni. De csak ezeknek az alapvonalaknak az ismerete teszi lehetővé annak a bonyolult diplomáciai küzdelemnek a megértését, amely a négy nagyhatalom külügyminisztereinek ismétlődő tanácskozásain, a párizsi békekonferencián, Németországban és Kínában lezajlik.

A parasztság és az agrárrolló

A parasztság köréből – kisgazda- és parasztpárti nemzetgyűlési képviselők révén – panaszok hangzanak el a hatósági forintárok ellen. A gazdák azt panaszolják, hogy az olyan iparcikk, amelyet a háború előtt egy métermázsza búza áráért lehetett megvenni, ma hatósági áron csak másfél métermázsza búza áráért szerezhető meg.

Ezek a panaszok jogosak.

Kétségtelen, hogy az *Anyag- és Árhivatal* (amelynek élén kisgazdapárti vezető áll) az *iparcikkek árát igen sok esetben túl magasán szabta meg*. Nem arra törekedett, hogy a két döntő termelő osztály, a dolgozó parasztság és a munkásság érdekét érvényesítse az ármevszabásban, hanem arra, hogy a tőkések, közvetítők, nagykereskedők, kiskereskedők, a termelőmunkát nem végzők minden rétegének hasznát minél magasabbra szabja meg, és még a legkedvezőtlenebb esetben is biztosítsa. A parasztság és a munkásság közös érdekében ezeket a túl magas árakat mielőbb felül kell vizsgálni, és le kell szállítani.

A parasztságnak igaza van abban is, hogy a *távolabbi jövőben a mezőgazdasági és ipari termékek árviszonyának, az úgynevezett agrárrollónak, a parasztság javára módosulnia kell*.

De semmiképp sincs igazuk azoknak, akik azzal a követeléssel lépnek fel, hogy most azonnal állítsák vissza a mezőgazdasági és ipari termékek háború előtti árárányát. Egy ilyen kísérlet ma semmit sem használna a parasztságnak, és csak a forint elértéktelenedésére vezetne.

Megkíséréljük ezt világosan megmagyarázni.

A magyar parasztságnak semmi haszna sem volna abból, ha papíron egy mázsza búzáért ugyanannyi csizmát, posztót, mezőgazdasági gépet, műtrágyát stb. tudna vásárolni, mint a háború előtt. A magasabb mezőgazdasági árakból csak akkor van a gazdának valóban előnye, ha azon a pénzen, amelyet búzájáért, kukoricájáért kapott, tényleg *kellő mennyiségben* vehetne iparcikket.

Ez azonban ma még nem lehetséges. Az ország csizma-, posztó-, mezőgazdasági gép-, műtrágyatermelése ma még túl kevés ehhez. Ha a mezőgazdasági termékek árát olyan magasra srófolnák föl, hogy elérnék az iparcikkek árához viszonyítva a háború előtti arányt, a parasztság kezébe kétségkívül sokkal nagyobb forintmennyiség kerülne, mint a mai árakon. De a nagyobb mennyiségű pénzért a parasztság összessége nem tudna több csizmát, posztót, mezőgazdasági gépet, műtrágyát venni, mint amennyit az ország termelni képes. Az eredmény csak az lenne, hogy az egyes parasztok egymásra licitálnának a kereskedőknél korlátozott mennyiségben meglevő árukra, felvernék az árakat a hivatalos árak fölé, és újra elértéktelenedne a pénz!

Az agrárrolló fokozatos megszüntetésének egyetlen útja van: az ipari többtermelés

és az ipari termelői költségek leszállítása a háború előtti színvonalra. Ma az *agrárrolló ideiglenesen nélkülözhetetlen föltétele az ipari többtermelés megindulásának, az ipari termelői költségek leszállításának.*

A magyar ipar ma körülbelül a felét termeli annak, amit a háború előtt. Ennek egyik fő oka az ipari munkásság erőtlensége, lesóványodása a hosszan tartó elégtelen táplálkozás, az éhség miatt. Egyetlen számadat elég a munkásság élelmezésének jellemzésére:

A fővárosi közbáráhidakon 1938-ban levágott állatokból Budapesten fogyasztottak el 33 983 szarvasmarhát, 87 727 borjút, 26 498 juhot és kecskét, 661 437 sertést. (Hivatalos adatok: Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1939.) Ezzel szemben 1946 első felében Budapest polgármesterének jelentése szerint közellátási célokra levágtak 46 marhát, 1 borjút, 29 juhot és kecskét, 110 disznót! Ezt a neveltségese kis húsmennyiséget a feketézók, a kereskedők, gyárosok fogyasztották el. Köztudomású, hogy az ipari munkásság hónapokon át nem jutott egy falat húshoz, egy harapás szalonnához, hogy még a kukoricás kenyérből sem kapta meg mindig a neki járó fejadagot. Természetes, hogy a termelésnek ilyen táplálkozás mellett vissza kellett maradnia a békebeli mögött.

Minden gazda saját tapasztalatából tudja, hogy azokat az ígáslovakat, amelyeket télen soványan etetnek – a tavaszi szántás előtt jól föl kell táplálni, hogy erőre kapjanak és a nehéz munkát el tudják végezni. Minden gazda tudja, hogy munkásait aratás, behordás, cséplés idején jól kell táplálnia, különben lassan megy a munka, elkésik az aratás, kipereg a szem, a gazda vallja kárát.

Amit minden egyes gazda megért, amidőn saját munkásairól van szó, azt meg kell értenie az egész parasztságnak az ipari munkásság összességére nézve. Ipari többtermelés, békebeli ipari termelés csak akkor lehetséges, ha az ipari munkás előbb rendezebben táplálkozik, erőre kap, visszaszerzi elvesztett testsúlyát. Ma még ettől távol vagyunk! Az új kollektív szerződés szerint 75% békebeli munkateljesítményért csak 50% reálbért kap. Ha most rögtön az élelmiszerárakat fölemelnék a békeszínvonalra, a munkásság nem tudná megfizetni a magas árakat, tovább is túrheteretlenül rosszul táplálkoznék, a termelés nem emelkednék, és a parasztság végeredményben a több pénzért még kevesebb iparcikket kapna, mint a mai árárány mellett.

A helyzet az, hogy *ma az agrárrolló fennállása átmenetileg a parasztság érdeke*, mert csak ezúton lehet az ipari többtermelést megindítani, épp úgy, mint ahogy az egyes gazdának érdeke, hogy ígáslovait, munkásait rendszeren táplálja, mert csak így várhat tőlük megfelelő munkateljesítményt. Az agrárrolló a parasztság összessége szempontjából ma épp oly szükséges föltétele a jövő boldogulásának, mint a mezőgazdasági munkások rendszer táplálkozása a betakarítási munkák rendszer elvégzésének.

Az agrárrolló formájában a parasztság hozzájárul – saját érdekében – az ország újjáépítéséhez. Átmenetileg áldozatot hoz. De nem egyedül a parasztság hoz áldozatot. A munkásság reálbére az infláció ideje alatt alig volt 15%-a a háború előttinek. Abból élt, hogy ruhaneműjét, háztartási cikkeit a falun elcserélte élelemért. Éhezve építette újjá a vasutat, hidakat, gyárakat. A stabilizáció után is csak a békebelinek 50%-a lesz a bére. A tisztviselők, tanárok, tanítók fizetése a békebelinek talán még a felénél is kevesebb lesz. Magyarország miniszterelnöke 1350 forint havi fizetést kap. Ez a békebeli fizetés egy töredéke, körülbelül egyhatod része. Ezernyi olyan parasztgazda van az országban, akinek a jövedelme az agrárrolló ellenére is nagyobb, mint a miniszterelnök fizetése.

Áldozatot hoz mindenki, nemcsak a parasztság. Nagy áldozatok, nélkülözések nélkül nem lehet az országot újjáépíteni, a jövő nemzedékről gondoskodni. A parasztság is hozott áldozatot, különösen az új gazdák, de mégsem éhezett, mint a városi munkásosztály.

Összefoglalva: az agrárrolló ma *átmenetileg* elkerülhetetlen. A mezőgazdasági árak felemelése révén minden kísérlet az olló megszüntetésére sikertelennek bizonyulna, új inflációhoz vezetne. Viszont szakadatlanul, *következetesen törekedni kell az agrár-olló minél gyorsabb megszüntetésére az ipari többtermelés útján, az ipari termelési költségek kisebbitése, az iparcikkek árának leszállítása révén.*

Az agrárrolló fokozatos megszüntetésének továbbá egy fontos emeltyűje a mai rendkívül magas tőke- és közvetítői haszon leszállítása. Az ország elszegényedése nem engedi meg, hogy kétszer annyi kereskedő, bankár, bankhivatalnok, ügynök, bevásárló éljen a parasztság és munkásság termelőmunkájából, mint a háború előtt. A túl magas haszonkulcs leszállításával át kell egy részüket szorítani a termelőmunkára.

Az agrárrolló fokozatos megszüntetése nem a mezőgazdasági árak fölemelése, hanem az ipari árak leszállítása révén, a gyárosok, bankok, kereskedők rovására közös érdeke a dolgozó parasztságnak és a munkásságnak – vállalva, egységfrontban kell erre törekedniük!

Szabad Nép, 1946. augusztus 3.

Szabad és kötött gazdálkodás

Az infláció keserves hónapjaiban, amikor az éhesen dolgozó munkások fogcsikorgatva látták, hogy semmittevő feketézők minden jóban dúslakodnak, nagyon népszerűvé vált a munkások körében a teljesen „kötött gazdálkodásnak”, az „összes fogyasztási cikkek” pontrendszer szerinti elosztásának gondolata. Némelyek annyira mentek, hogy a kötött gazdálkodást szocialista célnak hirdették. Ma az állandó értékű forint nyugodtabb légkörében ezt a kérdést újra meg kell vizsgálni.

Azzal kezdjük, hogy sem teljesen szabad kereskedelem, sem teljesen kötött gazdálkodás még soha egy országban sem volt. Az angol szabad kereskedelem fénykorában például tilos volt textilipari gépeket külföldre kivinni, tilos volt a textilmunkások kivándorlása. Viszont most, egy évvel a háború befejezése után Angliában tényleg sokféle fogyasztási cikket jegyre, „pontokra” osztanak szét. De nem mindent: burgonya, zöldség, gyümölcs, hal stb. jegy nélkül kerül forgalomba; a kenyérjegyet csak nemrég vezették be, és nyilván még ebben az évben újra megszüntetik.

Amit különösen hangsúlyozni kell: a Szovjetunióban nincs és soha nem volt „kötött gazdálkodás”. A Szovjetunióban *tervgazdaság van; ez semmiképp sem azonos a kötött gazdálkodással*. A tervgazdaság azt jelenti, hogy az állam tervező szervei általános vonásaiban öt évre, konkrétan egy évre, pontosabban negyedévre előre tervbe veszik a termelés, a szállítás, a munkaerő-felhasználás, a szakmunkások kiképzésének, a gazdaság minden ágának menetét. De ez nem jelent „kötött gazdálkodást” úgy, ahogy azt nálunk érteni szokták.

Vegyük például a mezőgazdasági termények termelését és elosztását. A tervgazdaság megszabja, hogy az egész Unió területén valamely gazdasági évben mekkora területen kell búzát, burgonyát, gyapotot stb. vetni. Ezt a mennyiséget a tervhivatal a klimatikus viszonyok, földminőség stb. szerint szétosztja az ország egyes részeire. A tartományi tervhivatalok tovább osztják a járásokra és végül az egyes kolhozokra. A kolhozokba tömörült parasztság a termés bizonyos részét beszolgáltatja az államnak adóban, egy másik részével megfizeti az állami traktorállomásnak a szántás, aratás, cséplés díját. Még félretesszük a jövő évi vetőmagot, és a maradványt felosztják a kolhoztagok közt teljesített munkájuk arányában. Tehetnek vele, amit akarnak: maguk fogyaszthatják el, vagy a piacra vihetik és szabadon eladhatják. Éppen úgy szabadon eladhatják mindazt, amit nem közösben – a házuk mellett magánművelésben megmaradt földjükön – termelnek: tejterméket, tojást, baromfit stb. Moszkvában a környéki tejesasszony máig épp úgy házhoz hozza a tejet, mint a háború előtt Budapesten, a vidéki orosz városok hetipiacaainak a képe lényegében ugyanaz, mint Magyarországon... Ami a városi lakosság ellátását illeti, úgy a szovjetállam – de csak ha ezt az élelmezési helyzet szükségessé teszi – jegyekre osztja szét a legfontosabb élel-

miszereket, kenyeret, zsírt, cukrot stb. Jegyrendszer volt a Szovjetunióban az első világháborút követő években, a harmincas évek elején, amidőn a kolhozrendszerre való átmenet ideiglenesen élelmiszerszűkét okozott és a második világháborúban. De *mihelyt az élelmezési helyzet megjavult, a Szovjetunió mindenkor megszüntette a jegyrendszert.* Sztálin elvtárs legutóbbi beszédében újra kilátásba helyezte a kenyérjegyek közeli megszüntetését.

Világos ebből, hogy a Szovjetunió vezetői nem tekintik a kötött gazdálkodást a szocializmus alkotórészének, sem valaminek, amire törekedni kellene, hanem szükséges rossznak. A tervgazdaság természetesen megkövetel bizonyos kötöttséget. De a teljesen kötött gazdaság sem a tőkés termelőrendben, sem a szocializmusban nem kívánatos forma sem a parasztságnak, sem a munkásságnak.

Ezt bizonyítja annak az országnak a tapasztalata, amely a háború alatt legteljesebben vitte keresztül a kötött gazdálkodást – a fasiszta *Németországé*, amely tíz éven át, 1933-tól 1943-ig egyre építette, „fejlesztette” a kötött gazdálkodást, úgyhogy végül az üvegtörmeléket is zárolták, hivatalos áron elszámolták.

A kötött gazdálkodásnak ez a rendszere fölötte népszerűtlen volt a parasztságnál. A parasztoknak minden szem gabonát, minden csepp tejet, minden egyes tojást, ami saját, szűken megszabott szükségletüket felülmúlta, be kellett szolgáltatniuk. Büntetés sújtotta a parasztot, ha csak egy tojást is ajándékozott valakinek!

Minden egyes gazdának számadást kellett vezetnie minden termékéről: az ellenőrzés bonyolult rendszere, vég nélküli statisztikák kitöltése nehezedett rá. Naponta súlyos börtönbüntetést, nemritkán halálbüntetést szabtak ki olyan parasztokra, akik titokban borjút vagy disznót vágtak. Ez a rendszer nemcsak a parasztságnak volt terhes, hanem mindjobban kárára volt a mezőgazdaságnak is. A magántulajdonon alapuló termelési rend ellentétbe került a kötött gazdálkodással, a parasztok, megunván a hatóságok vég nélküli zaklatásait, igyekeztek csak annyit termelni, amennyi saját szükségletükre kellett.

De súlyosan károsította ez a végsőkig vitt kötött gazdálkodás az ipari termelést is. Hivatalnokok egyre növekvő milliói foglalkoztak az áruk zárolásával, kiutalásával, ármegszabással, sokszázféle jegy kiosztásával, ellenőrzésével ahelyett, hogy termelőmunkát végeztek volna. A korrupció óriási méreteket öltött. Goebbels cikkeiben rohamot indított a kötött gazdálkodás „papírfolyama” ellen, amely a haditermelést gátolja. Végül is a „pontrendszer” Németországban is megbukott.

Milyen következtetést lehet mindebből Magyarországra nézve levonni?

Tervgazdaságot Magyarországon, ahol a termelőeszközök legnagyobb többségükben magántulajdonban vannak, nem lehet megvalósítani!

Teljesen szabadjára hagyni a tőkés gazdaságot szintén nem lehet! Nyilvánvaló, hogy az elégtelen mennyiségben meglevő nyersanyagok – szén, fa, vas stb. – felhasználására az államnak döntő befolyást kell gyakorolnia. Nyilvánvaló, hogy az elégtelen mennyiségben meglevő fontos élelmiszerek – zsír, cukor, kenyér, hús, tej – elosztását egyelőre szabályozni kell, hogy a legnehezebb, legfontosabb munkát végzők, továbbá a szülő anyák és gyermekek élelmezése elsősorban biztosítva legyen; éppen úgy a termelőmunkához nélkülözhetetlen cipő és ruha.

Nyilvánvaló továbbá az is, hogy mindaddig, amíg az országban hiány van egyes nélkülözhetetlen iparcikkekben, például bőrben és cipőben, gondoskodni kell arról, hogy a bőrből ne luxuscikket, ne karosszékhuzatot készítsenek, hanem munkásbakancsot és parasztcsizmát; s gondoskodni kell arról, hogy az elégtelen mennyiség-

ben meglevő cipő *utalványrendszer* alapján az arra legjobban rászoruló dolgozóknak jusson.

Nyilvánvaló azonban az is, hogy helytelen volna most, amidőn az értékálló forint alapján az ipari és mezőgazdasági termelés kétségkívül emelkedni fog, irányt venni egy teljesen kötött gazdaságra, pontrendszer megteremtésére. Egy ilyen rendszer mindig azt jelenti, hogy igen nagy számú munkaerő lekötődik nem termelő munkára, hogy rendkívül kiszélesedik a korrupció talaja, hogy a háziasszonyokra rengeteg gond zúdul a sokféle jeggyel és pontokkal stb. (Éppen ezért bátran meg merjük jósolni, hogy a „pontrendszer” Angliában sem fog már sokáig érvényben maradni, legfeljebb még egy-két évig.)

A jó forint jegyében nem a kötött gazdálkodásra kell törekedni – ami a szegénységnek, az áruhiánynak a gazdasági rendszere –, hanem a többtermelésre, az ország termelőerőinek újjáépítésére, árubőségre, a jobb életre!

Természetes, hogy a magántulajdonon felépülő társadalmi rend mindig olyan jövedelemelosztást hoz létre, amelynél a gazdagok jobban élnek, mint a dolgozók. Alaptalan, marxistaellenes illúzió volna azt hinni, hogy bármiféle „kötött gazdasággal” ezt az alapvető tényt meg lehetne másítani, hogy a termelőmód átalakításának feladatát helyettesíteni lehet „kötött gazdasággal”.

Szabad Nép, 1946. augusztus 8.

Le kell szállítani az iparcikkek árát!

A forint szerencsésen megállta az első tíz nap tűzpróbáját. A dolgozó nép, az ország gazdasága megszabadult a kínzó, a termelést gátló inflációtól, megszabadult attól a tőkés termelőrendben is igazságtalan jövedelemmegosztástól, amely a munkást, a tisztviselőt, a tanítót, tanárt, orvost éhínségbe szorította, a feketézőknek, spekulánsoknak pedig óriási, munka nélküli jövedelmet juttatott. Az állandó értékű forinttal meg van vetve az ország újjáépítésének szilárd alapja.

De tisztában kell lennünk azzal, hogy a forint értékállandósága még nem jelent általános jólétet. Attól, hogy jó a forint, *közvetlenül* se több gabona, se több hús, se több cipő az országban nincsen. A jó forint csak azt eredményezi, hogy ami megtermelődött, az el is jut a fogyasztóhoz. Ez nagy haladás az inflációhoz képest, amidőn a mezőgazdasági termények elrohadtak a földeken, mert az értéktelen papírpénzért nem volt érdemes összeszedni és piacra hozni, amidőn az iparcikkeket elrejtették a fogyasztók elől. *A további javuláshoz azonban többtermelés kell a mezőgazdaságban, a bányászatban és az ipar minden ágában.* A többtermeléshez pedig elsősorban az kell, hogy a bányászok és ipari munkások életszínvonala emelkedjék, mert békebeli, sőt annál magasabb munkateljesítményt csak akkor lehet adni, ha a munkások életszínvonala fokozatosan emelkedik. Szükséges az is, hogy az ipari termelés racionalizálódjék, a termelőeszközök fokozatosan megújíttassanak, megjavíttassanak, az ipari termelő költségek leszálljanak.

Ezen a ponton élesen szembe kell szállni az *Anyag- és Árhivatal* egész árpolitikájával, a magas ipari árak rendszerével. Ez a rendszer nem szolgálja a többtermelést, hanem a termelés süllyedését; nem szolgálja a gazdasági élet feléledését, hanem elsenyvedését; nem szolgálja az igazságos jövedelemmegosztást, hanem az államhatalom erejével kiváltságot akar biztosítani a gyárosoknak, a közvetítőknek, a kereskedőknek a parasztság, a tisztviselők, az értelmiség és a munkásság rovására.

Az árhivatal az árak kiszámításánál két teljesen hibás föltevésből indul ki. Először is azt tételezi föl, hogy a termelés értékálló pénz mellett ugyanolyan alacsony színvonalon fog mozogni, a termelő költségek épp oly magasak lesznek, mint az inflációs időszakban, és ilyen alapon számítja ki a termelő költségeket forintban. Ez helytelen és káros az ország érdekének. Közismert tény, hogy az inflációban valamely iparvállalat nyereségét nem az határozza meg, hogy racionálisan termel-e, hogy minden termelőtényezőt, minden tisztviselőt, minden munkást a lehető legcélszerűbben használ-e föl, hogy takarékoskodik-e minden vonalon, hanem hogy mennyi hitelt tud szerezni, amit később elértéktelenedett pénzben visszafizet, milyen eredménnyel tud spekulálni, dollárt szerezni, azt külföldre kicsempészni stb. Az árhivatalnak az a módszere, hogy a forintárakat az infláció alatti alacsony termelés és nem racionális termelőmód-

szerek alapján szabja meg, előnyös a tőkéseknek, akiknek nagy hasznot biztosít, de *káros az országnak*, mert nem ösztönzi az ipari vállalatokat, hogy racionalizálják a termelést, vezessenek be új, jobb termelőmódszereket, leszállítsák a termelői költségeket.

Az árhivatal ipari ármegegyezésének második alapvető hibája, hogy *olyan magas árakat szab meg, hogy ezek mellett minden ipari vállalat, minden bank, minden nagykereskedő, minden kiskereskedő, aki az infláció mocsaras talaján fölburjánzott, tovább is jól megélhessen*. Másképp kifejezve: nem úgy szabja meg az árakat, hogy ezek alapján a szolid termelőbázissal bíró vállalatok mérsékelt haszonnal, átlagprofittal termelhessenek, az infláció idején fölburjánzott elődsi vállalatok pedig a verseny folytán elpusztuljanak; hanem olyan magas árakat szab meg, hogy a *legdrágább* termelői költségekkel dolgozó, leghitványabb vállalat is haszonnal dolgozzék, ami azt jelenti, hogy az összes többi vállalat többlethaszonnal dolgozna.

Ez a rendszer az, ami oda vezetett, hogy 40 forintos búzaár mellett 1,40 forint egy kiló fehér liszt, holott a háború előtt a fehér liszt kicsinybeni fogyasztási ára csak kétszerese volt a búzaárnak; hasonlóan áll a dolog minden árucikknél.

Az árhivatal nem az ország dolgozó népének: a parasztságnak és a munkásságnak az érdekét tartja szem előtt az ármegegyezésnél, hanem egyoldalúan a tőkések, bankok, nagykereskedők érdekét. Ez égbekiáltóan igazságtalan! Amidőn a munkásság, a tisztviselők, tanárok, tanítók kénytelenek egyelőre megelégedni a békebér felével, amidőn egy nemzetgyűlési képviselő havi fizetése 800 forint; amidőn Magyarország miniszterelnöke 1380 forint havi fizetéssel elégszik meg; amidőn a dolgozó parasztság súlyos áldozatokat hoz az ország érdekében, teljesen tűrhetetlen, ha az árhivatal olyan árakat szab meg, amelyek a gyárosoknak, bankoknak, bizományosoknak, nagykereskedőknek stb. békebeli hasznot biztosítanak. Ezeknek a vagyonos rétegeknek is le kell szállítaniuk jövedelmüket, igényeiket, életmódjukat ugyanolyan arányban, mint az összes dolgozó rétegeknek. Lehetetlen, hogy az elszegényedett ország nyakán kétszer annyi jól élő kereskedő, közvetítő, bankár stb. éltskódjék, mint a háború előtt. Az árhivatal vezetősége ezt nem akarja belátni. Az árhivatal eddig nem mint árszabályozó hivatal, hanem mint árdrágító hivatal működött. Ennek az ország érdekében meg kell szűnnie. Az ipari árakat úgy kell megszabni, hogy a termelés racionalizálására kényszerítse a vállalatokat, olcsóbb és több iparcikk termelésére, hogy a túl magas árak ne védjék meg mesterségesen az infláció idején fölburjánzott fölösleges, parazita vállalatokat, hogy az ipari és kereskedelmi tőkékből élők ne vehessenek ki őket meg nem illető nagy részt a nemzeti jövedelemből; hogy a tőkésosztály szintén kivegye a maga részét az életszínvonal elkerülhetetlen általános leszállításából, ami a háborúnak – a jó forint ellenére – szükségképpen következménye. Ez a követelmény annál inkább jogosult, mert a tőkések egy jelentékeny része az infláción nem vesztett, hanem nyert, inflációs nyereségéből újjáépítette gyártelepeit, külföldi valutákat halmozott föl.

Az Anyag- és Árhivatal vezetőségének új alapra kell fektetnie az ipari, a nagy- és kiskereskedelmi árkalkulációját; felül kell sürgősen vizsgálni az ipari árakat, amelyek ma bebizonyíthatóan kétszer-háromszor olyan magasak – dollárban kifejezve –, mint a világgiazi árak!

„Jó a forint, de kevés van belőle”

Úton-útfélen azt beszéljük az emberek: *Jó a forint, csak kevés van belőle!*

Azt feleljük erre: *azért* jó a forint, *mert* kevés van belőle. Az inflációs korszak világosan megmutatta, hogy minél több pengő került forgalomba, annál rohamosabban értéktelenedett el. Tehát választani kell a között: kevés és jó forint vagy sok és rossz forint legyen-e forgalomban? Nyilvánvaló, hogy a spekulánsoktól és feketézőktől eltekintve mindenki inkább a kevés és jó forintot választja, nem a sok és rossz forintot, az inflációt.

Akik azt hajtogatják, hogy kevés a forint, két különböző gazdasági jelenséget értenek ezen.

Az egyik múltó jellegű. A forint még nem jutott el mindenhová kellő mennyiségben. Vannak átmeneti nehézségek. Előfordul, hogy a gazdasági élet itt-ott zökkenőt mutat a forintszűke miatt. A forintszűke elkerülhetetlen volt. Enélkül a feketézők nem szolgáltatták volna be több mint 6 millió dollárnyi valutájukat. Ha ez megmarad a feketézők birtokában, állandó veszélyt jelentett volna a forint értékének állandóságára. Természetes, hogy a mai állapot, amidőn a munkások és tisztviselők csak előleget kapnak fizetés helyett, nem lesz állandó.

De az emberek, amikor arról beszélnek, hogy „keves a forint”, többnyire nem ezt a múltó forinthatányt értik, hanem azt, hogy forintjövedelmük – munkabérük, fizetésük, a termékekért kapott pénz – *túl kevés*.

Ezen a forinthatányon csak egyetlen módon lehet segíteni: többtermelés útján. Újra és újra hangsúlyozni kell, hogy bármily sok forintot kapna is mindenki, végeredményben az ország egész lakossága (az osztálykérdéstől egyelőre eltekintünk) semmi esetre sem fogyaszthat többet, mint amennyit termel. Minden kísérlet: több forintot hozni forgalomba, mint amennyi a folyó termelésből származó árumennyiség megvételére a mai árak mellett szükséges, csakis inflációt eredményezne.

Vegyük először a parasztság helyzetét ebből a szempontból. A parasztság kevés forintot kap terményeiért. Ez tény. De ha ma az állam kétszeresére emelné a mezőgazdasági termékek árát, a parasztság továbbra is csak annyi iparcikket tudna vásárolni, mint most: annyit, amennyit a magyar ipar számára termelni képes. A kétszer annyi forintnak csak az volna az eredménye, hogy az egyes parasztok rálicitálnának a kevés számú ekére, traktorra, csizmára, fölvernék az árát a sokszorosára, a forint elértéktelenedne.

Ugyanígy áll a dolog, ha a többletforint a mezőgazdasági hitel révén jutna ma a parasztság kezébe. Tegyük fel, hogy a kormány sok száz millió forint beruházási kölcsönt adna a mezőgazdaságnak, amint ezt sokan indítványozzák. Forintot nem lehet „be-

ruházni”). Beruházni lehet gépeket, szerszámokat, öntözőműveket, igavonó állatokat stb. De mivel az ország ipara ma nem tudja szállítani a beruházáshoz szükséges iparcikkeket, teljesen értelmetlen, inflációra vezető volna nagyarányú beruházási hiteleket adni a mezőgazdaságnak. Az ország szegény, és csak annyit ruházhat be, amennyivel kevesebbet fogyaszt, mint amennyit termel, egy forinttal se többet. A mezőgazdaság csak úgy juthat több iparcikkhez, ha az ipar többet termel.

Nézzük most a kérdést a városi munkásság szempontjából. Természetesen minden munkás arra törekszik, hogy lehetőleg sok forintot keressen. De a sok forint, mint a múlt tapasztalata bizonyítja, csak akkor ér igazán valamit, ha a forint jó, ha értéke nem csökken. Ha egy munkás sok forinthez jut, a többi munkás (tisztviselő, hivatalnok) azonban nem, úgy ez számára hasznos. De ha valamennyi munkás sok forint munkabért kap anélkül, hogy a termelt áruk mennyisége megfelelően emelkednék, úgy senkinek sem lesz haszna belőle. A sok forintért a munkások (tisztviselők, hivatalnokok) nem tudnak több árut venni, mint eddig. Megindul a verseny a városi vevők között a korlátozott mennyiségben meglévő árukért: a forint elérték-telenedik.

A kivezető út a többtermelés, az akkordbérrendszer. Ha minden munkás azért kap több forintot, mert több értéket termelt, több áru került piacra, akkor a több forint: jó forint marad. A szakszervezeti vezetőségnek, a felvilágosult munkásoknak meg kell győzniük a kevésbé felvilágosodottakat, akik nem értették meg az infláció tanulságait, hogy a mai helyzetben a tőkések könnyen belemennek a munkabér-követelésekbe, mert arra számítanak, hogy alacsony termelés mellett át tudják hárítani a béremelés terhét az árakba, a fogyasztókra, jórészt magukra a munkásokra. A tőkések nagyon szívesen vennének egy új, „méréselt”, irányított inflációt!

Ebben a helyzetben a munkásságnak a maga egészében nem a pénzbérek felverése az érdeke, hanem a pénzber emelkedése magasabb termelés és alacsony árak mellett.

Természetesen az akkordbéréknek, a nagyobb teljesítménynek a rendszere olyan kell hogy legyen, amelynél a munkásságnak a többtermelés ne jelentse a kizsákmányolás emelkedését, ne egyoldalúan a tőkések javát szolgálja. A tőkések jelentékeny része megszédte magát az infláción, megszabadult ingyen minden adósságától – különben a régi gazdák is –, a munkásság 10–15 % reálbért kapott, és a rendkívül megnőtt érték-többletből a gyárosok helyreállították gyáraikat, árukészleteiket, idegen valutákat halmoztak föl. Most gondoskodni kell arról, hogy az infláció haszonélvezői ne váljanak a stabilizáció haszonélvezőivé.

Ismételjük: a jó forint egymagában semmiképpen sem jelenti azt, hogy most már mindenki – paraszt, munkás, hivatalnok, tisztviselő – kevés munkával jól élhet. Erről szó sem lehet. Az ország a háború folytán elszegényedett. A háború előtti életszínvonalat csak több évig tartó kemény munka, többtermelés útján lehet elérni. A jó forint megvetette ennek az alapját, de nem teremthet általános jólétet. A jó forint igazságosabb jövedelemmegoszlást jelent az inflációval szemben, de nem gazdagságot mindenki számára.

Sőt kétségtelen az is, hogy a jó forintért nem kevés embernek áldozatokat is kell majd hoznia. Nemcsak a feketézők alól rántotta ki a jó forint a talajt: nyilvánvaló, hogy a jó forint megköveteli, hogy az állami és községi hivatalnokok száma leszálljon a háború előtti színvonal alá; hogy az elszegényedett Magyarországon kevesebb keres-

kedő, alkusz, tőzsdejátékos, banktisztviselő legyen, mint a háború előtt. El kell készülni arra is, hogy egyes tőkésvállalatok nem állják meg a helyüket a stabilizációban, kénytelenek lesznek bezárni üzemüket, lesz átmenetileg munkanélküliség is. Mindez a stabilizáció elkerülhetetlen velejárója.

„Jó a forint, de kevés van belőle”, ez valóban így van, és nem is lehet másképp. Minden kísérlet: sok forintot juttatni mindenkinek, menthetetlenül új inflációra vezetne.

Szabad Nép, 1946. augusztus 15.

Nem szabad a látszólagos magasabb forintbérekért feláldozni az értékálló forintot és ezzel veszélyeztetni a magyar demokráciát

A magyarországi stabilizáció egyedülálló a tőkés termelés történelmében.

A tőkés termelés alatt már 110–150 stabilizáció volt, de olyan, mint a magyarországi, egy sem. Minden stabilizációt a polgárság, a burzsoá diktatúra csinált. A magyarországi stabilizációt a burzsoázia akarata ellenére valósították meg.

– A magyar burzsoázia *nem akarta a forintot*. Gazdasági okokból azért nem, mert az infláció azt jelentette, hogy a munkásság reálbére lesüllyedt, és a kizsákmányolás foka óriási módon felszökött. Ennek eredményeként *a gyárosok újraépltették gyáraikat, megszédítették magukat dollárral és arannyal*, elrejtették az árut, és az inflációból óriási hasznot húztak.

– De nem akarta a burzsoázia a stabilizációt politikai okokból sem, mert ha a mai demokratikus rezsim stabilizál, akkor befolyása megerősödik az országban. *A burzsoázia azért akar új inflációt, hogy szétthorhesse a koalíciót és aztán maga stabilizáljon a maga diktatúrájával.* A burzsoázia nem áll ki nyíltan, hanem kerülő úton és *igen ravasz módon magát a munkásságot akarja felhasználni a forint megfűrésására.* Erre bizonyítékaink vannak. Régen minden fillérért folyt a harc. Ma – bár teljesen hihetetlennek látszik – a tőkések szervezete, a GYOSZ találja alacsonyoknak a munkabéreket.

Kifejti, hogy a szakszervezetek túlságosan alacsonyan szabják meg a létminimumot. Itt van előttem egy levél, amelyet a *Vasművek és Gépgyárak Egyesülete* intézett a Gazdasági Főtanácshoz, és amelynek másolatát elküldte a Szakszervezeti Tanácshoz is. Az idősebb elvtársaknak bizonyára élénk emlékezetükben vannak azok a harcok, amelyeket a vasasok folytattak évtizedeken át ez ellen a tőkés egyesület ellen. És most *ők* mutatják ki, hogy a segédmunkás 168 forintos havi keresete nem fedezi a 194 forintos minimális havi kiadását. Ilyen feje tetején áll ma Magyarországon a világ. Mi az értelme ennek, elvtársaim? A tőkések politikája azt célozza, hogy legyenek magasak a bérek és fizetések – de maradjon a termelés alacsony.

Minden régi szokás és a józan ész ellenére a tőkések nem akarják az akkordrendszert.

Azt akarják, hogy sok forint kerüljön forgalomba, arra törekszenek, hogy hitelek címén minél több forintot húzzanak ki az államtól és a Jegybanktól. Ebből az származna, hogy árukészletét nem volna kénytelen piacra dobni, és olyan helyzetet teremtenének, amelyben a megszaporodott forintmennyiséggel szemben elégtelen áru kerülne forgalomba.

Ezzel a gazdaságpolitikával új inflációba akarják sodorni az országot.

Ugyanakkor éket akarnak verni a munkásság egyes kategóriái, valamint a tisztviselők és a parasztok közé. Az ő szempontjukból ez értelmes, de *az ország szempontjából veszedelmes politika.* A GYOSZ azért akarja ezt a politikát folytatni, mert Magyarországon nincsen burzsoá diktatúra. A termelőeszközök nagy többsége ugyan most is

a burzsoázia kezében van, de az államhatalom már nem csupán az övéké, hanem részben a munkásságé is.

A változott körülmények között a szakszervezetek és a munkásság régi politikájának is meg kell változnia. Ma nem lehet tekintet nélkül az államra és a termelés fokára magasabb béreket követelni. *Ma a munkásosztály a szakszervezeteken, a munkáspártokon keresztül felelős az ország ügyeiért és a forint megvédéséért.*

Szembe kell szállnunk azzal az illúzióval, hogy minél jobban felszóljuk a munkabért, annál jobb a munkásságnak. És itt fel kell vetnünk a kérdést: mennyit fogyaszthat Magyarország lakossága. Mik a gazdasági korlátai a valóságos béremelésnek? Az ország termelése a békebelinek 60%-a. Ennek egy bizonyos része elmegy a jóvátételre és az újjáépítésre. *Tehát az ország egész lakossága nem fogyaszthat többet, mint a békebelinek 50%-át.*

Ha sikerül a tőkéseknek, a kereskedőknek, a közvetítőknek a nyereségét megnyirbálni és ezt a munkásság javára fordítani, akkor fel lehet tételezni, hogy ez a szám a dolgozók számára 60% lesz. És itt hangsúlyoznom kell, hogy *semmiféle politikai rendszer, sem a tőkés termelés, sem a proletárdiktatúra, sem semmi közbenső forma nem tud többet elosztani, mint amennyit az ország termel.* És hiába több a forint, ha nincs több áru. Egy embernek persze előnyös, ha ő több forintot tud magához kaparintani, de a dolgozók összességének semmi haszna nincs abból, ha mindegyik külön-külön 100 forinttal többet kap, ha áru, amelyet a többletből vehetne, nincs az országban.

Ha több forint kerül forgalomba és nincs vele szemben megfelelően több áru, ebből minden körülmények között infláció lesz.

És a tőkések ezt akarják akkor, amikor magasabb munkabéreket ajánlanak.

Mi történik a munkabér-megállapítások terén? A köztisztviselők fizetését leszállították a békebeli 50–40, sőt még alacsonyabb százalékra. Ellenben a kollektív szerződésekben azt látjuk, hogy más kategóriákban sokkal magasabbak a bérek, sőt helyenként a békebelinél is magasabbak. Konkrét példát hozok fel. A háború előtt a mezőgazdasági cseléd pénzbére 40 pengő volt egy évre. Az új szerződésben a pénzbér 360–495 forintig terjed. Ehhez járul – ami a múltban nem volt – 20 kiló szalonna, egy pár bakancs, évente egy tehén és egy fél kataszter holddal több, mint azelőtt. Ez bűzára átszámítva 10 kataszteri hold hozamának felel meg. *A mezőgazdasági cseléd jövedelme tehát lényegesen nagyobb, mint bármelyik új gazdáé és körülbelül akkora, mint egy 15–20 holdas gazdáé.* Ebből az következik, hogy a gazdák nem fognak felfogadni ilyen bérrel cselédeket, áttérnek a külterjes gazdálkodásra, és lucernával, lóherével fogják bevetni a földjeiket. Az országban kevesebb lesz a mezőgazdasági termés.

Emellett az ilyen bérmegállapítás erős ellentétbe hozná a dolgozó parasztságot magával az ipari munkássággal is.

A mezőgazdasági munkásság sorsa a háború előtt rossz volt. Ez alá a níví alá nem lehet leszállítani keresetét, de ennyire felemelni ma helytelen.

Vegyünk másik kategóriát. A magántisztviselőknél megállapított bérekből az derül ki, hogy *egy tanár fizetése egy hónapban 300 forint, de a titkárnőé, aki mint tisztviselő dolgozik mellette, gyakran 500 forint.* Nyilvánvaló, hogy ez nem maradhat így. A köztisztviselők fizetését felemelni nem lehet, mert ezt a költségvetés nem engedi. Világos, hogy a magántisztviselők fizetését egyeztetni kell a hasonló munkát végző köztisztviselő fizetésével. Ha ez nem változik meg, az összes állami apparátusban dolgozó tisztviselők ellenségévé válnak a munkásosztálynak. Ez pedig politikailag nem viselhető el.

A gyárakban a munkások és tisztviselők egy jelentékeny része nem végez termelőmunkát.

A dolgozók 10–20%-a beszerző csoportokban, üzemi bizottságban, sportegyesületekben, ki tudja, hol van. Ezt, elvtársak, az elszegényedett ország nem bírja el, mert ennek az a következménye, hogy 60%-os termelés mellett az átlagos bérköltségek az 1938-asnak 80–100%-ára ugranak. *Márpedig 60%-os termelésből nem lehet 100%-os bért fizetni.*

Ez elemi igazság, és ha ezt így folytatjuk, forintinfláció lesz a következménye. Vagy ha a kormány erősen érvényesíti akaratát, nem engedi meg a forint szaporítását s a magas bérek mellett a termelés 60%-on marad, akkor a gyárosok be fogják zárni az üzemek nagy részét, és munkanélküliség fog bekövetkezni. *Vagyis azon az elemi tényen, hogy 60% termelésnél nem lehet 100%-ot fizetni, semmiféle politikai rendszabállyal változtatni nem lehet.* Ha mégis megpróbálnánk, az úgy fog jelentkezni, *hogy a munkásság fele 100%-os béreket kap, a másik fele pedig semmit.*

TÖBBTERMELÉS!

Lehet-e államosítani? Ennek a kérdésnek az igazi közgazdasági feltevése a következő: Lehet-e a magyar munkásság reálbérét 60% termelés mellett a tőkések rovására jelentékenyen emelni? Én azt mondom, elvtársaim: *nem.* Addig, amíg a termelőeszköz a tőkések tulajdona, a tőkéseknek egy bizonyos profitot meg kell adni. Enélkül a tőkés nem hajlandó termelni. *Hiába államosítjuk a gyárakat, ha nem lesz többtermelés.* Hiába államosítunk, attól nem jut több a munkásság részére. Hiába nyirbáljuk meg a tőkések jövedelmét – és én amellet vagyok, hogy a maximumig megnyirbáljuk – ezen az úton kijönni nem tudunk.

Csak akkor érhetjük el a békebeli életszínvonalat, ha elérjük a békebeli termelést, sőt annál többet, mert az újjáépítésre kell félretennünk a termelt javak egy részét.

Tehát többtermelés útján szaporítanunk kell a piacra kerülő áruk tömegét. Ennek érdekében sürgősen ki kell dolgozni az akkordrendszert, mert a munkás csak akkor dolgozik, ha tudja, hogy mennyit is keres. *Le kell építenünk azokat a tisztviselőket és munkásokat, akik nem végeznek termelőmunkát. Mert lehetetlen, hogy ilyen elszegényedett országban kétszer annyi banktisztviselő és a nagyüzemeknél – mint amilyen a Weisz Manfréd – ugyancsak kétszer annyi tisztviselő legyen, mint a háború előtt.* Meg kell akadályoznunk a mesterséges iparcikkdrágítást.

Nem lehet tûrni azt, hogy kétszer annyi kereskedő, bizományos, alkuosz és nagykereskedő élősködjön a munkásság és parasztság munkáján, mint a háború előtt.

És végül meg kell értenünk, hogy a GYOSZ, a Vas- és Fémművek urai nem lettek egyszerre a munkásság ellenségeiből a munkásság jóbarátai. *Nem szabad a látszólag magasabb forintbérékért feláldozni az értékálló forintot és ezzel veszélyeztetni a magyar demokráciát.* A munkásság politikailag tapasztalt részének résen kell állnia, hogy kivédje a tőkés provokációt, és ezzel megvédjék azt a politikai pozíciót, amelyet az utolsó évben a munkásság magának kivívott.

A tőkés gazdaság a második világháború után

Előszó a magyar kiadáshoz

Magyar olvasóim bizonyára furcsállni fogják, hogy ebben a könyvben – noha magyar ember a szerzője – olyan kevés említés történik Magyarországról.

Ennek a magyarázata egyszerű.

Ez a könyv semmiképp sem törekszik a háborús és háború utáni tőkés társadalmi rend gazdasági eseményeinek leírására. A könyv célja a kapitalizmus gazdasági rendszerében a háború folytán létrejött változásokat teoretikusan megvizsgálni és megvilágítani. Az egyes országokról adott tények és számadatok csak az elméleti megállapítások alátámasztására szolgálnak. Ilyen körülmények közt az adatok kiválasztásánál két szempont kellett hogy vezessen: olyan országok adatait kellett elsősorban adni, amelyek a mai tőkés termelőrendben döntő jelentőséggel bírnak, mint az Egyesült Államok, Anglia, Franciaország, Németország; a kis országok közül pedig azoknak az adatait, amelyek a tárgyalt elméleti tételeket különösen világosan igazolják, vagy esetleg valami okból kivételt képeznek.

Magyarország gazdasági fejlődése 1945 végéig, amidőn ennek a könyvnek az írását befejeztem, semmiben sem tért el a volt fasiszta blokk többi országaitól. Nem volt tehát okom részletesebben foglalkozni vele.

Más volna a helyzet, ha a könyvet 1946-ban írtam volna. Ebben az esztendőben Magyarország gazdasági fejlődése fontos eltérést mutat a vele egy táborban harcolt országok, sőt az összes európai hadviselő országok gazdasági fejlődésétől.

Magyarország különálló fejlődését négy fő tény jellemzi:

Az újjáépítésnek a többi országoknál sokkal gyorsabb üteme.

A világtörténelem legnagyobb méretű inflációja.

A stabilizáció sikere.

Az 1947-es államháztartás egyensúlya.

Ez a két utóbbi páratlan, az összes európai hadviselő országok közt egyedülálló jelenség.

Ez a négy, a többi országtól eltérő sajátossága Magyarország gazdasági fejlődésének a legszorosabb dialektikus kölcsönhatásban áll egymással; egyik a másik nélkül nem volna lehetséges.

Az újjáépítés gyors tempója szükségképp inflációra kellett hogy vezessen. Az újjáépítés azt jelenti, hogy az országnak a háború folytán a felére összeolvadt gazdasági erőforrásaiból egy túl nagy hányadrészt kellett olyan dolgok termelésére fordítani, amelyek k ö z v e t l e n ü l nem adtak fogyasztási cikkeket: hidak, vasúti mozdonyok és kocsik, gyárak és gépek stb. Az újjáépítés finanszírozására kibocsátott

papírpénz nem talált a piacon megfelelő mennyiségű fogyasztási cikket, tehát elérték-telenedett.

Megfordítva: az infláció, vagyis az a tény, hogy a magyar munkásság, tisztviselők, hivatalnokok, nyugdíjasok éheztek és nélkülöztek, az a rettenetes nagy áldozat, amit az ország érdekében hoztak, tette lehetővé az ország újjáépítését. A tőkés termelőrend törvényei szerint – sajnos – az ország érdekében hozott áldozatok nagyrészt a tőkések javát szolgálták: az ő gyáraik épültek újra a dolgozó nép éhezése árán.

Az inflációnak éppen a rettenetes, minden megelőzőt sokszorosan felülmúló mérete tette lehetővé a stabilizációt. Csak az a körülmény, hogy az infláció olyan méreteket ért el, amelyeknél az ország egész lakossága – munkások, parasztok, tisztviselők, hivatalnokok, a kereskedők és termelő tőkések tisztességes része – súlyosan szenvedett, és már csak a spekulánsok és feketézők aránylag kis, gazember, hazaáruló rétege húzott belőle hasznot, ez tette lehetővé a stabilizációt az ország elszegényedése ellenére. Az ország lakossága belátta, hogy mindenáron meg kell állítani az inflációt, amely ezen a fejlődési fokon immár lehetetlenné tette az ország gazdasági életét.

Ugyanilyen kölcsönhatás áll fenn a stabilizáció és az államháztartás egyensúlya között. Inflációban lehetetlen az államháztartás egyensúlya, mert a mindig elkésve befolyó államjövödelmek elérték-telenednek. Viszont stabil valuta lehetetlen, ha az államháztartás nincs egyensúlyban, ha az állam kiadásait új papírpénz kibocsátásával fedezi.

Magyarország kétségkívül óriási dolgot produkált 1946-ban: reméljük, hogy ezeket a vívmányokat – a stabil valutát és az államháztartás egyensúlyát – továbbra is megtudja őrizni, hogy az „úri Magyarország”-ból véglegesen a dolgozók Magyarországa lett. . .

Moszkva, 1946. december 30-án

Varga Jenő

Előszó

Ez a könyv hatéves munka eredménye.

A második világháború kitörésétől kezdve behatóan foglalkoztam a háború által felvetett új gazdasági problémák megfigyelésével és vizsgálatával. Feltettem magamnak a kérdést: melyek az átmeneti és melyek a tartós jellegűek eme új jelenségek közül? Másképpen szólva, hogyan fejlődik majd a tőkés gazdaság a háború után? Ily módon ez a könyv nem a tőkés gazdálkodás által a háború folyamán felvetett tények részletes leírását akarja nyújtani; az idézett számok és egyéb ténybeli adatok csak a könyv elméleti tételeinek bizonyítására és megvilágítására szolgálnak.

A könyv számadatai helyel-közzel elégtelenek és pontatlanok. Ez annak a körülménynek tudható be, hogy hivatalos gazdasági adatokat a háború alatt csak kivételesen közöltek. Ezzel szemben gyakran tudatosan pontatlan vagy hamis számokat terjesztettek. Ha az olvasó kezébe későbbi forrásokból a jelen könyvben idézett adatoktól kissé eltérőek kerülnek, ennek nem szabad zavart keltenie; ilyen lényegtelen eltérések mit sem változtatnak a könyvben felvetett problémák elméleti megoldásának helyességén. Az idézett számok és adatok azokból az anyagokból származnak, amelyek Moszkvában 1945 végéig futottak be.

Arra törekedtem, hogy az itt felvetett bonyolult problémákat a lehető legerősebben nyelven, mindenki számára hozzáférhető módon fejtssem ki. És mégis, ez a könyv nem könnyű olvasmány; néhány fejezetet az olvasónak kétségtelenül kétszer is el kell majd olvasnia és alaposan át kell gondolnia.

*

Itt akarom kifejezni hálámat a Világgazdasági és Világpolitikai Intézet azon munkatársainak, akik a könyv egyes fejezeteit átnézték, továbbá statisztikai anyaggal szolgáltak s bíráló megjegyzéseikkel segítségemre voltak: I. A. Trachtenberg akadémikusnak, Sz. M. Visnyev, M. L. Boksickij, A. J. Spirt, S. B. Lif, J. I. Winzer elvtársnak és különösen L. A. Leontyev elvtársnak, aki az egész kéziratot átolvasta, valamint M. I. Rubinstein és R. M. Magid elvtársnak, akik a szerkesztésben is részt vettek.

Moszkva, 1945. december 20.

Varga Jenő

Bevezetés

„a tőkésországok egyenlőtlen fejlődése idők folyamán rendszerint a kapitalista világrend belső egyensúlyának éles megzavarásához vezet, miközben a tőkésországok azon csoportja, amely kevésbé biztosítottan tartja magát nyersanyagforrások és piacok tekintetében, megkísérli megváltoztatni a helyzetet és arra törekszik, hogy fegyveres erővel, saját javára újra felossza az »érdekszférákat«. Ennek eredményeként a kapitalista világ két egymással ellenségesen szembenálló és egymás ellen harcoló táborra szakad.

Sztálin

A német plutokraták és bankárok – a német monopolizmus urai megkísérelték a világ erőszakos újrafelosztását, megpróbálták a német imperializmus uralmának alávetni az egész világot. Hitlernek ez az örült terve, amely eszköz volt a plutokraták és bankárok kezében, csődöt mondott. Kudarcot vallott, hála a szabadságszerető népek ellenállásának és elsősorban hála a Vörös Hadsereg hősie harcának, amely vére hullatásával mentette meg a fasiszta leigázástól nemcsak saját szocialista hazáját, hanem Európa népeit (köztük a németet) is.

Az emberiség történelme még sokáig fogja érezni ennek a háborúnak súlyos következményeit.

A második világháború ragyogó igazolása annak a Sztálin által felállított tételnek, hogy a *jelenlegi korszakban az imperializmus egyenlőtlen fejlődése katasztrofális jellegű*. Három nagy ország – Németország, Japán és Olaszország – hosszú időre, talán örökre megszűnt nagyhatalom lenni. Az Egyesült Államok világgazdasági, világpolitikai és katonai jelentősége rohamosan megnőtt.

A háború eredményeként a Szovjetunió, az első szocialista állam vitán felül a három vezető világhatalom egyike lett.

Azokat a mélyreható változásokat, amelyeken a világháború folyamán a kapitalizmus keresztülment, ennek a háborúnak óriási méretei szabták meg. A fasiszta támadók által kirobbantott második világháború minden tekintetben felülmúlta az 1914–1918-as évek háborújának méreteit. Szemléltetésképpen idézünk néhány tájékoztató számot:

Az 1914–1918-as években 36 állam *üzent hadat* egymásnak, a második világháborúban 61 állam (az angol domíniumokat mindkét esetben külön országoknak számítottuk).

Az első világháborúban tevékenyen részt vevő országok *lakossága* körülbelül 800 millió embert számlált (a háborúban csak formálisan részt vevő Kína és Japán nélkül, de beleszámítva Indiát és a domíniumokat), a második világháborúban harcoló országok lakosainak száma mintegy 2 milliárdra rúgott.

Az első világháborúban a *fegyveres szolgálatra behívottak* számát körülbelül 36 millióra teszik, a második világháborúban ezt a számot Molotov (az Októberi Forradalom 28. évfordulóján tartott beszédében) 110 millióra becsülte. Tehát ez alkalommal háromszor akkora embertömeget mozgósítottak.

Az első világháborúban körülbelül 10 millió ember pusztult el, akik csaknem kivétel nélkül a fegyveres erők állományába tartoztak. A második világháború áldozatainak számát 1945 végéig még nem sikerült megállapítani, de ez a szám, beleértve azokat az embermilliókat is, akiket a németek irtottak ki, továbbá azokat, akik légitbombázások következtében haltak meg, körülbelül 50 millióra rúg. Emellett a különbség az egyes országokban elpusztultak száma között rendkívül nagy. Az Egyesült Államokban 500 lakosra jutott egy halott (kerek számban)¹.

Angliában már minden 100 lakosra jutott egy halott. Ami pedig Németországot illeti, ott körülbelül minden 20 lakosra egy halottat számíthatunk (a polgári lakosság veszteségét is beleértve).

Az első világháború alapjában véve az *európai kontinensen* játszódott le. Lenin azt írta, hogy az európai csatatereken a gyarmatok felosztásáért folyt a harc. Európa határain túl – a Közel-Keleten, valamint Németország afrikai és kínai gyarmatain – a harcban csak kis erők vettek részt. A hadműveletek színhelyéül 14 állam területe szolgált, azonban Németország, Ausztria-Magyarország, Olaszország, Görögország és Kína területének csak kis részén folytak hadműveletek.

A második világháborúban a hadműveletek 40 államra terjedtek ki (köztük több domíniumra és gyarmatra). Azonkívül néhány államot – Angliát, Indiát, Ausztráliát – a levegőből bombáztak.

A *hadikiadások* az első világháborúban, Bogart amerikai professzor becslése szerint, körülbelül 200 milliárd dollárt tettek ki. A második világháború hadikiadásainak teljes felbecslése még nem történt meg. De magának az Egyesült Államoknak a háborús kiadásai mintegy 300 milliárd dollárt képviseltek az 1942–1945-ös években. Anglia kiadásai hat év alatt (1939–1944) 14 milliárd font sterlingnyi, azaz 56 milliárd dollárnyi összegre rúgtak. Fel kell tételezni, hogy a *háborúban részt vevő országok hadikiadásainak* teljes összege meghaladta az 1000 milliárd dollárt.

Ezek a számok azonban csak a háborús költségvetések összegét képviselik. Nem tartalmazzák a háború legfontosabb kiadásait, azaz a hadicselekmények által okozott rombolásokat. Ezek aránya összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint az első világhábo-

¹ Itt a balesetek áldozatainak száma a második világháború időszakában lényegesen nagyobb volt, mint azoké, akik a háborúnak estek áldozatul.

A háború áldozatainak száma ezerben (1941. december 7–1945. augusztus 14. között): halottak – 262, sebesültek – 652. A háború áldozatai összesen, beleértve az eltűnteket és a hadifoglyokat – 1071 ezer fő. Ugyanebben az időszakban a balesetek során megsérültek száma (ezerben) összesen – 36 355, ebből a balesetek áldozatainak száma 355 (ebből közlekedési baleset 94) ezer fő, és 1250 ezer ember vált teljesen rokkanttá. (Lásd New York Times, 1945. október 13.)

rúban volt. Majdnem az egész kontinens Európa, emellett Ázsia széles területei teljesen elszegényedve, elpusztulva kerültek ki a háborúból. A legújabb kori történelem nem ismer olyan mérvű *elszegényedést*, mint aminőt most kell a legtöbb hadviselő tőkésország dolgozó tömegeinek, elsősorban munkásainak elviselniük. Európa és Ázsia hatalmas térségein egy évvel a háború befejezése után még mindig borzalmas nyomor és éhség uralkodik, emberek milliói élnek a lerombolt városok pincéiben és omladékaik között. Ez a háború még nagyobb mértékben volt „pokol a munkások számára” – Lenin szavai –, mint az első világháború.

✱

A hadviselő tőkésországok gazdasága a háború alatt mélyreható és bonyolult változásokon ment át. Az értékesítés problémája, a tőkének áruformából pénzformába való átalakulása – ami a békegazdaság körülményei között a tőkévállalatoknak oly nagy nehézségeket okozott – a hadigazdaság idején teljesen eltűnt. Az a tény, hogy a modern háborúban kielégíthetetlen kereslet mutatkozik mindenfajta áruban, amelyek véglegesen elhasználódnak és megsemmisülnek, s amelyek semmilyen formában sem térnek vissza többé az újratermelés tőkés folyamatába, megszüntette az értékesítés nehézségeit. A hadigazdaság feltételei között a nehézség nem a tőkének áruformából pénzformába való átalakításában rejlik, hanem ennek fordítottjában – a tőkének pénzformából termelő tőkévé való átalakításában. A háború elhúzódnásával ugyanis egyre nehezebb a kívánt mennyiségben szerezni meg az ehhez szükséges termelési tényezőket: a munkásokat és a termelési eszközöket (nyersanyagot és gépeket). A teljesen kifejtett hadigazdaságban (figyelmem kívül hagyjuk az olyan kivételeket, mint az Egyesült Államok) a hadsereg és a polgári lakosság fogyasztása túlszárnyalja a folyó termelést. A tőkés hadigazdaság magában hordozza az ország tényleges elszegényedéseire, tehát az anyagi értékek tömegének csökkenésére irányuló tendenciát, mivel a társadalmi tőke egyre növekvő része pénzalakban merevedik meg. Ez magyarázza az általános pénzhiányt is, valamint a virágzás csalóka látszatát, ami addig tart, amíg az infláció a dolgok valódi állását le nem leplezi.

Ez az elszegényedési irányzat fölötté veszedelmes volt, mivel azzal fenyegetett, hogy amennyiben a háború sokáig elhúzódik, s ha még hozzá a hadműveletek az ország gazdaságának megsemmisítésére vezetnek, a hadsereg kielégítő ellátása a szükséges hadianyagokkal veszélybe kerül. (Németországban, amint ez Speer fasiszta fegyverkezési miniszter napvilágra került titkos jelentéseiből kitűnik, 1944 utolsó negyedétől kezdve a hadsereg már nem tudott megkapni minden szükséges hadianyagot.)

A hadviselő tőkésországok gazdasági politikája arra irányul, hogy minden lehetséges eszközzel elkerüljék ezt a veszélyt. Innen származik a törekvés minden addig paragon heverő munkaerő, nyersanyag és termelési eszköz mozgósítására, a munkanap meghosszabbítására, a munka intenzitásának fokozására, a polgári fogyasztás korlátozására; innen a szabályozásnak és ellenőrzésnek egész bonyolult rendszere, amely arra irányult, hogy a hadiipar szolgálatába állítsa a termelés minden, nem kielégítő mennyiségben meglevő tényezőjét: a munkaerőt, a nyersanyagok bizonyos fajtáit, a szállítóeszközöket stb.

A polgári állam ezzel az egész burzsoáziának mint osztálynak érdekeit képviselte.

Az a törekvés, hogy az ország minden erőforrását a lehető legcélszerűbben használja fel a háborús célok érdekében, minduntalan keresztezte az egyes tőkésvállalatok magánérdekeit, a minél magasabb haszon kisajtolására irányuló érdekeit. A legnagyobb monopóliumok, amelyek képviselői uralkodó és vezető szerepet foglaltak el a tőkésországok háborús gazdasági szervezeteiben, ezt a helyzetüket a tőkecentralizáció meggyorsítása és állásaik további megszilárdítása végett használták ki. A kapitalizmus a második világháborúban még nagyobb mértékben, mint ez az első világháborúban történt, „hadimonopolista államkapitalizmus” jellegét öltötte.

A második világháború egymástól elszigetelt, különálló részekre szaggatta a világ-gazdaságot, amelyeket csak igen csekély csempészkereskedelem kötött össze: az európai szárazföld, a Japán hatalmában levő Kelet-Ázsia, Kína stb. De a szállítóeszközök elégtelensége még az olyan országokon belül is az árucserre összezsugorodására vezetett, amelyek egy politikai hatalom alá tartoztak vagy egy szövetségi rendszer részei voltak. Ennek következménye a nemzetközi munkamegosztás gyors csökkenése volt. Számos gyarmat jelentős mértékben elvesztette monokultúras jellegét. Olyan iparcikkeit, amelyeket korábban Európából hoztak be, most részben a tengerentúli országokban kezdtek termelni, s ezek a közöttük folyó árucserre tárgyává lettek. A kereskedelem új utakra irányult.

A munkamegosztás összeszűkülése a világ gazdaságban és a gyarmatok részvétele a háborúban erősen kihatott gazdasági helyzetük alakulására. Néhány gyarmat a háború folyamán letörlesztette az imperialista hatalmakkal szemben fennálló adósságát. Sőt, a gyarmatok sok esetben ideiglenesen az anyaországok hitelezőivé léptek elő, ami azonban egyáltalán nem változtatta meg gazdaságuk alapvető jellegét, annak gyarmati, függő voltát.

A tőkés gazdaságnak a háború folyamán végbement mindezen (és egyéb mélyreható) változásait tesszük vizsgálat tárgyává e könyv egyes fejezeteiben.

*

A tőkés világ gazdaságban a háborús évek folyamán végbement változások részint tartós, állandó, részint pedig átmeneti jellegűek. Átmenetiek nem abban az értelemben, hogy a háború végével *nyomtalanul* el kell tűnniük: a társadalom életében, történelmében minden jelenség nyomot hagy. Éppen az átmeneti változások határozzák majd meg döntő módon a tőkés világ gazdaság képét a *közvetlen jövőben, hozzátétlenül a legközelebbi évtized folyamán*. A tartós jellegű változások viszont teljes mértékben csak azután mutatkoznak majd meg, amikor az átmenet a hadigazdaságból a békés célokat szolgáló termelésre már befejeződött, amikor a háború alatt szétesett világpiac már helyreállott, amikor a lerombolt üzemeket, vasutakat, hidakat már – többé vagy kevésbé – újjáépítették, s mindenütt elérték a termelés háború előtti színvonalát. Mindehhez nyilvánvalóan legalább tíz év szükséges.

Az első időszakban – körülbelül a háború befejezése utáni első évtizedben – a háború idején végbement egyenlőtlen gazdasági fejlődés döntő hatással lesz a tőkés gazdaság menetére. A kontinentális Európa elszegényedett országain, Kínán és Japánon „az elégtelen termelés válsága” uralkodik el, azaz olyan válság, amelyet nem az áruk túltermelése hív életre, hanem elégtelen termelési lehetőségek okoznak. Ezzel szemben azokban az országokban, amelyek a háborúból kibővült és megjavult termelő-apparátussal, valamint a munka lényegesen megnövekedett termelékenységével ke-

rültek ki – elsősorban az Egyesült Államokban, Kanadában és a semleges országokban –, a háború befejezése után két-három évvel kitör a túltermelési válság. Ez a két különböző eredetű válság azután *egyetemes* világ gazdasági válságba torkollik.

Csak miután az elszegényedett országok termelési lehetőségei – úgy tíz év múlva – újra elérik a háború előtti színvonalat (ezt részben elősegítik majd az amerikai kölcsönök), csak akkor jelentkeznek teljességükben a kapitalizmus „végleges” változásai. Ezek a változások elsősorban a *tőkés rend alapvető ellentmondásának, azaz a társadalmi termelés és egyéni kisajátítás ellentmondásának* kiéleződésében fejeződnek majd ki, mindenekelőtt pedig az értékesítés problémájának vagy – másként kifejezve – a piac problémájának kiéleződésében.

A háború folyamán a hadviselő tőkésországokban a tőkének páratlan méretű koncentrációja és centralizációja ment végbe. A kisiparos és kistőkés vállalatok százezreit zárták be. Sok középvállalat elvesztette önállóságát, s a legnagyobb monopóliumok függvényévé vált. Ez a gyors tőkecentralizáció egyúttal a társadalom polarizációjának meggyorsulását, nincstelen bérmunkásokra és alkalmazottakra, valamint nagyburzsoáziára való hasadását jelenti. Ezáltal viszont a tőkés társadalom által termelt új érték elosztásában is megfelelő eltolódás áll elő, ami az értékesítést még inkább megnehezíti.

A háborús évek folyamán technikai fejlődés, a termelékenység ennek megfelelő növekedése s a munkás termelésének – legalábbis potenciális – nagyobbodása volt tapasztalható. (A hitlerista blokk számos országában az élelmezés elégtelensége, a légitámadások s a szabotázs sűrű esetei oda vezettek, hogy a termelés a technikai fejlődés ellenére egyre hanyatlott.) A háború idején számos olyan technikai újítást alkalmaztak, amelyeket békeidőben a monopóliumok nem engedtek felhasználni, attól félve, hogy azok a meglevő felszerelés elértéktelenedésére vezetnek, s túlzott áru kínálatot okozva, áresést vonnak maguk után. A munkaerő elégtelensége a hadsereg részéről egynemű tömegcikkre irányuló óriási kereslettel párosulva a termelés további racionalizálására és erőteljes automatizálására, az emberi munkaerő megtakarítását szolgáló új gépek és munkamódszerek alkalmazására vezetett.

A munka termelékenységének az a növekedése, amely néhány év múlva meg fogja hódítani a háború által elpusztított országokat is, amely talán újabb hirtelen ugrást tesz majd meg az atomenergiának termelési célokra való felhasználása következtében, azt jelenti, hogy a jövőben ugyanazon áruegység elkészítéséhez lényegesen kevesebb munkaidőre lesz szükség, mint a háború előtt. Mivel pedig ez azokra az árukra is vonatkozik, amelyeket a munkásosztály fogyaszt, nyilvánvaló, hogy a munkásság a termelt új értéknek még az esetben is kisebb, a burzsoázia pedig ennek megfelelően nagyobb részét fogja kapni, ha a munkaerőt értéke szerint fizetik meg. Ez viszont elkerülhetetlenül a piac problémájának további kiéleződésére vezet.

A munkásosztály tudvalevően egész jövedelmét – azonnal vagy egy idő múltán – kizárólag fogyasztási cikkekre költi, ezzel szemben a burzsoázia jövedelmének egy részét felhalmozza, és termelési eszközök beszerzésére fordítja. Ám a termelési eszközök végső fokon ismét csak fogyasztási cikkek készítésére szolgálnak. Mindez még jobban kiélezi a piac problémáját.

A társadalmi termelés és az egyéni elsajátítás közötti ellentmondás kiéleződése az állandó jellegű tömeges munkanélküliség erős növekedésében nyilvánul meg. A munkanélküliség a háború utáni időszakban olyan óriási méretekkel fenyeget, hogy a polgári közgazdászok már most veszélyt látnak benne a fennálló társadalmi rend számára.

Az állam gazdaságirányító szerevének széles méretekben való megtartása, továbbá egyes országok egész termelési ágainak államosítása olyan kísérleteknek tekinthetők, amelyek a tőkés rendet fenyegető veszély elhárítását célozzák.

Az értékesítési nehézségek előreláthatóan minden egyes ország burzsoáziáját arra fogják ösztönözni, hogy a kivitel növelésében keressen kiutat, ami az egyes tőkés-országok közötti ellentétek kiéleződésére vezet. A vállalkozók a bériadások csökkentésére fognak törekedni, hogy a világpiacon ily módon növeljék versenyképességüket. A bérleszállítás azonban a belső piac további elmaradhatatlan szűkülésével és a munka meg a tőke közötti harc kiéleződésével jár együtt.

Könyvem utolsó három fejezetét azoknak a problémáknak szenteltem, amelyek a tőkés gazdasági rendszer fejlődésének kilátásaival foglalkoznak.

A gazdasági változások komoly politikai változásokkal kapcsolatosak. Legfontosabb közülük az új típusú demokrácia kialakulása a kapitalizmus keretein belül. „Új típusú demokrácia”-n valamely ország olyan állapotát értjük, amelyben a hűbériség maradványait – nagybirtok – felszámolták, amelyben fennáll ugyan a termelési eszközök magántulajdonának rendszere, de az ipari, szállítási és hitelügyi nagyvállalatokat államosították, maga az állam és egész apparátusa pedig nem a monopolburzsoázia érdekeit, hanem a városok és a falvak dolgozóinak érdekeit szolgálja. Ilyen országnak számítható példának okáért Lengyelország, Bulgária, Jugoszlávia, Csehszlovákia.

Továbbá a gyarmati népek harcának eredményeképpen lazul az anyaországtól való függőségük, ami abban nyilvánul meg, hogy a bennszülött lakosság az ország igazgatásában egyre nagyobb mértékben vesz részt.

És végül a legnagyobb politikai változás: a Szovjetunió átalakulása a világpolitikai szintéren döntő szerepet játszó három nagyhatalom egyikévé.

A háború által előidézett politikai változások vizsgálata nem tartozik e könyv keretébe.

I. AZ ÁLLAM NÖVEKVŐ SZEREPE A TŐKÉSORSZÁGOK GAZDASÁGÁBAN

A második világháború egyik legfontosabb jelenségének az a tény számítható, hogy az állam minden burzsoá országban – a hadviselő és a semleges országokban egyaránt – döntő jelentőségűvé vált a hadigazdaságban.

A legutóbbi évszázad folyamán az állam viszonya a gazdasághoz sokoldalú változáson ment keresztül.

Az ipari kapitalizmus teljes kifejlődésének korszakában, miután a hűbéri államhatalom megdőlt és a termelőerők megszabadultak a hűbéri megkötöttségektől, az állam a magántulajdon védelmére szorítkozott. Ez a „manchesterizmusnak”, a kereskedelem szabadságának ideje volt, amikor az a meggyőződés uralkodott, hogy amennyiben minden egyes ember saját egyéni érdekeinek megfelelően jár el, úgy ez végeredményben az egész társadalom jólétét szolgálja, s ezért az államnak semmilyen formában sem szabad a tőkés gazdaságba beavatkoznia. Ennek az elméletnek a gazdasági alapja az a tény volt, hogy a tőkés piac akkoriban a gyors terjeszkedés korszakát

élte, egyrészt mivel a kapitalizmus fejlődőben volt, másrészt azért, mert addig nem tőkés elemek (parasztok, kézművesek, kisiparosok stb.) sodródtak be a tőkés áruforgalomba. Ezért az ellentmondás a tőke korlátlan terjeszkedési törekvése és a társadalom korlátozott fogyasztóképesége között még nem volt éles, csak az ipari ciklus aránylag rövid válságszakaszaiban jelentkezett. A kereskedelem szabadságáról szóló tanítás mindenekelőtt Anglia érdekeinek felelt meg, amely akkor „a világ műhelye” volt.

A kapitalizmus monopoljellegének fokozatos fejlődésével, valamint a tőke korlátlan terjeszkedési törekvése és a társadalom korlátozott fogyasztóképesége között fennálló ellentmondás elmélyülésével az állam szerepe a gazdaságban növekedni kezdett. A kereskedelem szabadságáról szóló tanítás helyett (Angliát kivéve) világszerte mindinkább az a tanítás kezdett elterjedni, hogy az állam feladata a nemzeti tőkés gazdaság védelme. Ebből következett a belső piac állami védelme a védővámok segítségével, a gyarmati piacok kiszolgáltatása az anyaország iparának, a dömping állami támogatása stb.

Az első világháborúban az állam gazdasági tevékenysége igen jelentős méreteket öltött. Az állami beavatkozás azonban a háború folyamán a békés időkkel szemben más, ellentétes irányban érvényesült. Békeidőben a tőkésállam mindenekelőtt arra törekszik, hogy a vállalkozók áruai számára hasznot hajtó *elhelyezési* lehetőségeket biztosítson. Háborús időkben, amikor a kereslet kevés kivétellel minden áruból meghaladja a kínálatot, amikor „a piac problémája” nem okoz gondot¹, amikor a hadviselés érdekei állnak előtérben, az állam olyan irányba igyekszik terelni a termelést és a fogyasztást, hogy elsősorban a háború szükségleteit elégítsék ki.

Az államnak az első világháború után megvalósult sokoldalú beavatkozása mély változásokat idézett elő az egyes országok gazdasági életében.

Lenin erről a következőket írta:

„Amikor a tőkések a honvédelem vagyis a kincstár számára dolgoznak, ez – magától értetődően – már nem »tiszta« kapitalizmus, hanem a nemzetgazdaság különleges formája. A tiszta kapitalizmus árutermelés. Az árutermelés *ismeretlen* és szabad piac számára végzett munka. A honvédelem számára »dolgozó« tőkés pedig egyáltalán nem piacra »dolgozik«, hanem a kincstár *rendelésére*, gyakran az államkincstártól kölcsönkapott pénzzel.”²

Ezért – mint ismeretes – Lenin az első világháború gazdaságát „*hadi-monopolista államkapitalizmus*”-ként jellemezte. Ez a jellemzés teljes mértékben vonatkozik a második világháborúra is. Következésképpen a tőkésországok hadigazdasága *tőkés* gazdaság marad, s nem minősíthető holmi hadiszocializmusnak. *Monopol*kapitalizmus, mivel a nagy monopoliumok érdekei továbbra is túlsúlyban vannak; *hadi*-gazdasággá válik, mert a termelést és a fogyasztást a háború érdekeinek vetik alá; *államkapitalizmus* azért, mert a gazdaság hozzáidomítását a hadvezetés érdekeihez az az államhatalom valósítja meg, amely a burzsoáziának mint egésznek érdekeit képviseli.

Az első világháború befejezése után az állam szabályozó tevékenysége erősen csökkent. Mindazonáltal szerepe a tőkés gazdaságban a két világháború közötti időszakban sokkal jelentősebb maradt, mint amilyen az első világháború előtt volt. Az

¹ E jelenség okait más helyen vizsgáljuk meg részletesebben (lásd a IX. fejezetet).

² Lenin Összes Művei. 32. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 318. old.

állam egyre mélyebben hatolt be a gazdasági életbe, s nemcsak a védővámok révén; hanem a behozatal kontingentálása és megtiltása, a valuta szabályozása, a kényszerkartellek, az állami segélyek és szanálások stb. útján is.

Mégis, az állam először a második világháború folyamán tett szert a gazdasági életben óriási jelentőségre. Ez magának a második világháborúnak a jellegéből, abból a szükségletből fakadt, hogy a háborúban az ország erőforrásait a legnagyobb mértékben kihasználják. Ez pedig teljességgel lehetetlen lett volna, ha a békeidők termelését jellemző fejtelenség változatlanul megmarad a háborúban is, ha a termelésnek, a nyersanyag-felhasználásnak, a munkaerő-elosztásnak, valamint a lakosság szükségleteihez képest elégtelen mennyiségben meglevő fogyasztási cikkek elosztásának és az árak megállapításának kérdését a háború alatt is kizárólag a magánvállalkozók érdekeinek szempontjából döntötték volna el.

Ha a háború alatt az állam jelentős mértékben nem maga határozta volna meg, hogy *mit is kell termelni*, úgy sok vállalat hadicikkek helyett olyan árukat termelt volna, amelyek nagyobb hasznot hajtanak. Fegyver helyett sok esetben luxus személyautókat gyártottak, hadiüzemek helyett lakásokat építettek volna a gazdagok számára stb.

Ha az állam nem szabályozta volna a *nyersanyag elosztását*, úgy a korlátozott mennyiségben meglevő nyersanyagot azok a vállalatok vásárolták volna össze, amelyek a piac helyzetének megfelelően a legmagasabb árat fizethették érte. Ebben az esetben a hadiipar nem mindig juthatott volna hozzá a számára szükséges nyersanyagokhoz.

Ha az állam *nem osztotta volna el* az elégtelen mennyiségben meglevő *munkaerőt*, akkor nem a hadianyagok termelése szempontjából legfontosabb vállalatok jutottak volna elsősorban hozzá, hanem azok a vállalatok, amelyek az adott piaci helyzetben a legmagasabb munkabéreket fizették volna.

Ha az állam a polgári lakosságnak élelmiszerekkel való *ellátását* a „szabadpiacra” hagyta volna, akkor az élelmiszerek árai nem szűntek volna meg emelkedni. A rendelkezésre álló korlátozott mennyiségű fogyasztási cikk jelentős részét a tehetős emberek vették volna meg, dugták volna el és használták volna fel. A városi munkások testi ereje, amelynek fenntartása a hadiipar normális munkájához elengedhetetlen volt, az elégtelen táplálkozás miatt legyengült volna, ami a termelés gyors esését vonta volna maga után.

Röviden: *a burzsoá állam, mint az összburzsoázia szervezete, kénytelen-kelletlen megkísérelte az egyes vállalkozók és az egyes személyek magánérdekeit kényszer alkalmazásával a hadvezetés érdekeinek vetni alá.* Természetesen ez csak részben sikerült. Minél erősebbek gazdaságilag az egyes monopolvállalatok, annál kevésbé tudja az állam azok magánérdekeit a háború érdekeinek alárendelni, már csak azért is, mert az egyes termelési ágak érdekeit megtestesítő monopóliumok és szervezetek képviselői döntő befolyással bírnak az állam szabályozó apparátusában.

A fejlett tőkésországokban az állam szerepe, gazdaságra gyakorolt befolyásának foka elsősorban a meglevő erőforrások és a háborús szükségletek közötti aránytól függ. Minél kedvezőtlenebb ez az arány, annál nagyobb az állam szerepe; minél kedvezőbb, annál kisebb. Legerősebb Németországban volt az állam befolyása, ahol minden gazdasági tevékenységet „szabályozott”, egészen az üvegcserep gyűjtéséig és beszolgáltatásáig. Leggyengébb viszont az óriási erőforrásokkal rendelkező Egyesült Államokban volt, ahol a gazdasági élet némely területei a háború alatt is kívül maradtak az állami ellenőrzésen.

Az államnak az a törekvése, hogy a gazdaságot a hadviselésnek rendelje alá, belső

ellentmondást tartalmaz. Minél teljesebben valósul meg ugyanis az állami ellenőrzés és a szabályozás, annál több munkaerőt vonnak el a termelőmunkától. Az állam hivatalnoki apparátusa hallatlan méreteket ölt. Az Egyesült Államokban a háború alatt az állami hivatalnokok és alkalmazottak száma 1,5 millió fővel gyarapodott, nem számítva az állami üzemekben foglalkoztatottak és az egyes államok megközségek hivatalnokait. A hadviselő Németország állami alkalmazottainak számáról nincsenek teljes adataink. De fogalmat alkothatunk róla abból az újságcikkből, amely Berlin egyik külvárosának, Kreuzbergnek jegyhivatalát ismerteti.³ Az újság adatai szerint ebben a kerületben a hivatal 7 ezer családot látott el élelmiszerjeggyel. A hivatal ezenkívül nyersanyagot osztott szét a kerületben lakó kisiparosok között. Ebben az egyetlen hivatalban 600 alkalmazottat foglalkoztattak.

Németországban több mint 20 millió családot (háztartást) számláltak. Ha falun – mivel a parasztok önellátók élelmiszerekből – talán kisebb személyzetet igényelt is a jegyek szétosztása, mégis a jegyhivatalokban foglalkoztatott munkaerők teljes száma (Németországban 62 fajta jegy volt, amelyeket havonta több tízmillió példányban nyomtak) 1,5 millió főre tehető. Ehhez hozzá kell még számítani a „Reichsnährstand”-nak (birodalmi élelmiszerügyi szervezetek) egész, az egyes parasztgazdaságok termékeit is nyilvántartó apparátusát; továbbá az áellenőrzéssel, a külkereskedelem- és valutaellenőrzéssel, a nyersanyagok és szállítóeszközök nyilvántartásával és elosztásával foglalkozó apparátust stb. Fel kell tételezni, hogy az államapparátus az óriási erőszak-szervezetet – Gestapo, SS stb. – nem számítva 4 millió főre rúgott. Ez a szám nem foglalja magában az állami üzemek és a vasutak termelőmunkásait. Összehasonlítás céljából idézem az Egyesült Államokra vonatkozó adatokat: az állami és községi alkalmazottak száma 1945 elején 5,9 millió főre rúgott (Monthly Labor Review, 1945. március).

Most megkísérlem számadatokkal szemléltetni azt a szerepet, amelyet az állam játszott a hadigazdaságban a második világháború folyamán.

a) *Az állam volt az árupiacon a legfőbb vásárló.* A hadviselő országokban az állam a termelt áruknak lényegesen több mint a felét vásárolta meg. E tekintetben nagyon tanulságos Anglia példája.

Anglia nemzeti jövedelmét a háborús évek folyamán a következőképpen költötték el:⁴

Megnevezés	1938	1941	1944
	százalék		
Hadikiadások	8	53	53
Polgári fogyasztás	87	62	57
Tőkefelhalmozás	5	–	–
Nemzeti vagyon csökkenése	–	15	10

Mint látható, a nemzeti jövedelemnek több mint a felét a háborúra költötték.

³ Lásd Berliner Börsenzeitung, 1942. május 3.

⁴ Hivatalos adatok, lásd The Economist, 1945. december 15.

1943-ra vonatkozólag a következő hivatalos számokat tették közzé Angliában (millió font sterlingben)⁵:

nemzeti jövedelem – 8075,

állami kiadások – 5782.

Úgy vesszük, hogy az állami kiadások 60%-a anyagi, tárgyi jellegű kiadás volt, azaz áruk kifizetésére fordították, 40%-a pedig személyi jellegű kiadás: hivatalnokok, tisztek és katonák fizetése, államadósságok kamatai és törlesztése (könnyen lehetséges, hogy az anyagi kiadások százalékos aránya még magasabb volt, tekintve az angol hadsereg felszerelésére fordított óriási kiadásokat). Ily módon az angol állam 1943-ban körülbelül 3500 millió font sterlingnyi összegért vásárolt árut, azaz a névleges nemzeti jövedelem mintegy 45%-áért. Minthogy azonban a nemzeti jövedelemből nagy összegek nem képviselnek az adott év folyamán termelt értéket, hanem a valóságban csak a jövedelem újraelosztását jelentik (hivatalnokok fizetése, orvosok, ügyvédek, művészek keresete, államkölcsonők kamataiból származó jövedelem stb.), azt mondhatjuk, hogy az állam a vásárlója az országban termelt árutömeg több mint a felének.

Körülbelül hasonló a helyzet az Egyesült Államokban is.⁶ Az állami kiadások súlyát a következő adatok mutatják (milliárd dollárban)⁷:

Év*	Termelés értéke	Állami kiadások		Polgári fogyasztás	Tőkefelhalmozás
		hadi	nem hadi		
1941	120,5	13,3	13,2	74,6	19,4
1942	151,5	49,5	12,4	81,9	7,7
1943	187,8	82,5	12,3	90,9	2,1
1944	198,7	86,3	13,0	97,6	1,8

* A költségvetési év júniusban végződik.

A kiadások *áruvásárlásra* jutó része itt nagyobb, mint Angliában, mert az amerikai hadsereg még kis létszámú volt, és nagy összegeket fordítottak hadiüzemek építésére. Feltehető, hogy a kiadások árukra jutó része itt 75%-kal volt egyenlő. Ez az 1942/1943. évre körülbelül 59 milliárd dollár.

Az Egyesült Államok nemzeti jövedelmét 1942-re hozzávetőlegesen 110 milliárd dollárra, 1943-ra pedig 148 milliárd dollárra becsülték.⁸ Következésképpen az 1942/1943. pénzügyi évre a 129 milliárd dollárnyi átlagot lehet elfogadni. Ha az újraelosztott összegeket levonjuk (mint ezt Angliára vonatkozólag tettük), akkor kiderül, hogy az Egyesült Államokban az állam által vásárolt áruk az országban az év folyamán termelt új értéknek körülbelül a felét teszik ki. (A nemzeti jövedelem fent idézett összege magában foglalja a fegyveres erők egész személyi állományának fizetését is.)⁹

Az amerikai államnak mint vevőnek részarányát a „The Economist” 1943. december 25-i száma a következő sorokkal jellemzi:

⁵ Statistics relating to the war effort of the United Kingdom. Cmd. 6564. 33–34. old.

⁶ Lásd Federal Reserve Bulletin, 1944. május. 479. old.

⁷ Hivatalos adatok, lásd Department of Commerce: Survey of Current Business, 1945. február.

⁸ Lásd Federal Reserve Bulletin, 1944. május. 418. old.

⁹ Lásd ugyanott.

„Ha a háború most (azaz 1943 végén) véget érne, a háborús szerződések még nem teljesített kötelezettségei meghaladnák a 75 milliárd dollárt.”

Ez az összeg körülbelül az amerikai ipar második világháború előtti évi össztermelésének felel meg.

Németországra vonatkozólag semmilyen adat sincs; de kétségtelen, hogy ott az állam a termelt árunak még jelentősebb részét vásárolta meg, mint az angolszász országokban.

b) *Az állami tulajdon erősen megnövekedett a háború alatt.* Angliában a hadiüzemek jelentős részét, sőt az Egyesült Államokban túlnyomó részét az állam építette, mert a tőkések nem akarták magukra vállalni az ezzel a tőkebefektetéssel kapcsolatos kockázatot. Az Egyesült Államokban a háború alatt az állam 16 milliárd dollár értékben épített üzemeket, miközben az Egyesült Államok magánkézben levő üzeleinek összértékét 50–60 milliárd dollárra becsülik¹⁰; ezenkívül az állam 15–20 millió tonna űrtartalmú új kereskedelmi flottát épített stb. Németországban az állam kezébe ment át a zsidók tulajdonának zöme és a megszállt országok iparvállalatainak nagy része; ez az átmenet közvetlen vagy közvetett úton (pl. a Göring-konzernen keresztül) ment végbe. Olaszországban az állam részvétele az iparban és a bankokban különösen nagy volt – talán nagyobb, mint bármely más országban.

c) *Az állam adók alakjában a nemzeti jövedelem lényegesen nagyobb részét vonta el polgáraitól, mint békeidőben.* A nemzeti jövedelem és az adóbevétel viszonya Angliában a következőképpen alakult¹¹:

Megnevezés	1938	1940	1941	1942	1943	1944
	(millió font sterlingben)					
Nemzeti jövedelem	4804	5744	6436	7088	7684	8043
Adók összege	1016	1254	1831	2343	2881	3154
Adók (százalékban)	21	22	29	33	37	39

Hasonló volt a helyzet minden hadviselő országban.

Az Egyesült Államokban az adóbevételek (a vámok nélkül) az egyes pénzügyi években a következőképpen alakultak¹²:

1941/ 1942	1942/ 1943	1943/ 1944	1944/ 1945
(milliárd dollárban)			
13,7	23,4	45,4	47,7

Ily módon 1943/1944-ben az adóbevételek a nemzeti jövedelem egész névleges összegének körülbelül 25%-át, a tényleges nemzeti jövedelemnek, azaz az év folyamán ter-

¹⁰ Lásd Additional Report of the Special Committee Investigating the National Defense Program (Harry S. Truman, Chairman), 1944. március 2.

¹¹ Lásd The White Paper on the National Income and Expenditure in the Years 1938–1944. Cmd. 6623. 16., 21. old.

¹² Lásd Federal Reserve Bulletin, 1945. május. 463. old., 1946. január. 66. old.

melt új értéknek pedig körülbelül 35%-át tették ki. 1943-ban az adók az összes kiadásoknak 50%-át fedezték.

Németország adóbevételeiről csak félhivatalos adatok vannak, ezek szerint az adóbevételek mintegy évi 40 milliárd márkát képviseltek, azaz a névleges nemzeti jövedelemnek szintén körülbelül 35%-át.

d) *Az adókon kívül az állam hadikölcsönök alakjában polgárai jövedelmének és vagyonának még egy részét igénybe vette.* 1943-ban Anglia kiadásainak 30,5%-át kölcsönök fedezték. Az állami kiadások 1943-ban 5782 millió font sterlinget tettek ki, és a névleges nemzeti jövedelem 71%-ára rúgtak. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Anglia lakosságának a fogyasztás céljaira csak az általa termelt érték 29%-a maradt: az állam által adók és kölcsönök alakjában elvont összeg visszafolyt a lakossághoz a katonák, tisztek és hivatalnokok fizetésének, az államkölcsönök kamatainak és a vásárolt áruk megfizetésének alakjában. Következésképpen nem végleges elvonás történt, mint a polgári közgazdászok gyakran állítják, hanem a jövedelem és a vagyon újraelosztása ment végbe.

A háború folyamán a hadviselő országok államadóssága kivétel nélkül megnőtt. A háború után az államnak rendkívül megszaporodott államadósság után kell kamatokat fizetnie. Ezért az állam a háború után is a korábbiaknál erősebb mértékben fordul alattvalói jövedelmének igénybevételéhez és újraelosztásához. Az infláció az országok többségében erőszakos úton szünteti meg az ország valóságos elszegényedése és a járadékjövedelemnek az államadósságok után járó kamatok által okozott magas színvonala között fennálló ellentmondást.

e) *Az állam rendszerint minden polgár munkaerejével rendelkezett, a hadseregben vagy a hátszágban a hadsereg ellátására használva fel azt.*

Angliában 1943 közepéig 8 millió munkást vetettek alá katonai fegyelemnek. Ezek a munkások munkahelyüket csak a katonai parancsnokság rendelkezésére hagyhatták el. A többi munkás túlnyomó többsége az illetékes polgári hatóságok engedélye nélkül nem változtathatott munkahelyet.¹³

Németországban a „totális mozgósítás” elve alapján 1943 tavaszán a férfiakat 16–65 éves, a nőket pedig 45 éves korig mozgósították, miközben az egész munkásságot katonai szolgálatot teljesítőnek nyilvánították. A „szupertotális mozgósítás” alapján (1944 közepén) az ország minden lakosát, beleértve az iskolásokat, az öregeket és betegeket is, nemre való tekintet nélkül mozgósították a hadseregbe vagy munkára.

Az Egyesült Államokban, ahol a munkáshiány sokkal kevésbé volt érezhető, a munkaerő felhasználásának ellenőrzése sokkal enyhébb volt.

f) *Az anyagi termelési eszközök nagyobb részének felhasználását az állam határozta meg.* Elosztotta a szűkösen levő nyersanyagot, márpedig Európában majd minden nyersanyagnak szűkében voltak. Az állam határozta meg, hogy milyen termelési eszközöket termeljenek és kinek a rendelkezésére bocsássák azokat. Meghatározott termelési eszközök (pl. textilipari gépek) előállítását, fogyasztási cikkek termelését szolgáló gyárak építését stb. megtiltotta. Az állam a szállítóeszközök minden fajtájával rendelkezett. A szabványosítással előírta a termelésre kerülő áruk minőségét és méreteit.

g) *Az állam korlátozta a lakosság fogyasztását.* Meghatározta az államapparátus ellenőrzése alatt elosztott élelmiszerek mennyiségét és árát. Az állam fogyasztás sza-

¹³ Lásd The Economist, 1943. szeptember 25.

bályozását célzó tevékenységének mértéke a gazdasági életnek a háború alatti többé vagy kevésbé súlyos helyzetétől függött; a legerősebb Németországban és az általa megszállt országokban, a leggyengébb az Egyesült Államokban volt. Németországban egészen a számocáig minden élelmiszerre kiterjedt az állami ellenőrzés (legalábbis papíron). Az Egyesült Államokban az adagolást csak átmenetileg s csak néhány cikkre – hús, kávé, cukor – vezették be.

Az állam a polgári lakosság iparcikkfogyasztását ugyancsak korlátozta. Az Egyesült Államokban főleg a tartós fogyasztási cikkek termelését csökkentették, mint a személyautót, a hűtőszekrényt stb. Németországban a háború ötödik évétől kezdve a polgári lakosság úgyszólván egyáltalán nem jutott iparcikkekhez; csak a gyermekek és a légitbombázások következtében károsult személyek kaptak néha ruhaneműt vagy lábbelít. Még rosszabb volt a helyzet a németek által megszállt országokban. Másutt a fogyasztás korlátozásának foka a két idézett szélső eset határai között ingadozott.

A polgári lakosság fogyasztásának korlátozása azt a célt szolgálta, hogy a termelésnek lehetőleg nagy részét biztosítsák a háborús szükségletek kielégítésére. A háború alatt Németország tette a legnagyobb erőfeszítéseket erre, míg az Egyesült Államok aránylag könnyen birkózott meg a felmerült feladatokkal.

A második világháború kapcsán, amikor az ország minden erőforrását a háborús célok szolgálatába állították, nem állapítható meg pontosan, hogy a termelés mekkora része szolgálta a háborút és mekkora a békés fogyasztást. A munkaerő elosztásának jellege további bizonyítékát szolgáltatja azoknak a változásoknak, amelyekre a fejezet elején közölt táblázatokban mutattunk rá.

A foglalkoztatott munkaerő elosztása az Egyesült Államokban
(hivatalos adatok alapján millió főben)

Megnevezés	1941	1942	1943
	(az év végén)		
A gazdaság hadi ágaiban foglalkoztatottak (mezőgazdaság nélkül)	7,3	17,5	20,0
A gazdaság polgári ágaiban foglalkoztatottak	29,4	20,8	19,0
A mezőgazdaságban foglalkoztatottak	8,9	8,5	7,5
<i>Összesen</i>	<i>45,6</i>	<i>46,8</i>	<i>46,5</i>

Mínthogy a mezőgazdaságban elhelyezkedett munkaerő, azaz a farmerek sokmillió tömege, jelentős részben ugyancsak a háború szükségleteire termelt, élelmiszerrel látva el a hadsereget és a hadiipar munkásait, világos, hogy a háborús termelés csúcspontjának pillanatában az Egyesült Államokban körülbelül a munkaerő fele a háború számára dolgozott, vagy másként fogalmazva, a termelés fele háborús szükségleteket szolgált.

Angliában¹⁴ a hadiiparban foglalkoztatott munkások száma 1944 júliusában 4034 ezer fő. Ezenkívül 1943-ban állami rendelések kivitelezésén dolgozott a munkásoknak

¹⁴ Lásd Statistics relating to the war effort of the United Kingdom. Cmd. 6564. 6., 7. old.

a textiliparban 49, a ruházati iparban 39, a cipőiparban 20%-a, más iparágakban pedig 79%-a.

Angliát illetőleg a következő hivatalos adatok állnak rendelkezésünkre, amelyek egyúttal közvetlenül jelzik az összkiadásokból a hadikiadásokra jutó részt.

Pénzügyi év	Nemzeti jövedelem	Állami kiadások	Ebből az ország védelmére
(millió font sterlingben)			
1938/1939	4490	1055	400
1941/1942	6619	4776	4085
1942/1943	7384	5637	4840

Tudvalevőleg a nemzeti jövedelem mindennemű felbecsülése igen pontatlan. Angliában a nemzeti jövedelem növekedését a háború folyamán mindenekelőtt az ár-emelkedés magyarázza és sokkal kisebb mértékben a termelés növekedése. Minthogy azonban az állami kiadások is ugyanazon magasabb árakon alapultak, az ár-emelkedés nem befolyásolta a hadikiadások és a nemzeti jövedelem kölcsönös viszonyát. A hadikiadások így módon a nemzeti jövedelem névleges értékének körülbelül kétharmadára rúgnak.¹⁵

Németországban a termelt új érték jelentős részét már a háború előtt hadicélokra fordították. 1938-ban ez a rész 42%-nak, 1939-ben pedig 46%-nak felelt meg, de a háború alatt tovább növekedett, és 1943-ban az egész termelt új érték legalább kétharmadára, sőt lehet, hogy a fölé emelkedett. Körülbelül ugyanilyen volt a helyzet a Németország által megszállt és a vele szövetséges országokban is. Még Európa *semleges* országai is nemzeti jövedelmük igen nagy részét fordították fegyverkezésre és mozgósítási tartalékokra.

h) *Az állam fékezte az árak általános emelkedő irányzatát.* Ez az emelkedő irányzat a hadigazdaság lényegéből adódik, amennyiben ilyenkor az árukereslet mindig meghaladja a kínálatot. Az árörögzítés csak az áruk azon részére vonatkozólag sikerült, amelyre kiterjedt az állami szabályozás.¹⁶ Meg kell jegyezni, hogy a hivatalos megélhetési index sokkal kisebb növekedést mutat, mint a valóságos ár-emelkedés – ezt a különbséget a szakszervezetek képviselői nemegyszer hangsúlyozzák.

1939 és 1943 között mind az Egyesült Államokban, mind Angliában a megélhetés drágulása kevésbé volt jelentős, mint az 1914–1918-as években. Ez a következő táblázatból látható:

¹⁵ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nemzeti jövedelem kétharmadát valóban a háborúra költötték, minthogy a háborús kiadások egy részét az országon belül és külföldön levő tőke felhasználásával, valamint a domíniumok hozzájárulásával és más bevételekből fedezték.

¹⁶ Minden országban van „feketepiac”, ahol az áruk az állami szabályozás keretein kívül forognak. Ezen a piacon az árukat a hivatalos árakkal szemben erősen felemelt árakon adják el vagy cserélik ki.

*A megélhetés drágulása az Egyesült Államokban és Angliában
a két világháború alatt*

Ország	Év	Általános index	Élelmiszer	Ruházat	Fűtés és egyéb anyagok
Egyesült Államok	1914–1918 1939–1943	63 26	78 47	111 32	45 10
Anglia	1914–1918 1939–1943	103 28	115 22	211 64	74 30

Forrás: Monthly Labor Review, 1944. február.

„Ezt részben a fölösleges termelési kapacitások és a második világháború kezdetén meglevő kihasználatlan erőforrások jelentékenyebb méretei, de főleg az átfogóbb ellenőrzés magyarázzák.”¹⁷

Angliában az élelmiszerek aránylag szilárd árainak megőrzéséhez a nagy állami juttatások is hozzájárultak. Az állam évenként mintegy 300 millió font sterling dotációt fizetett ki az élelmiszerárak emelkedésének megakadályozására.

Németországban az árakat mindjárt a hadüzenet után rögzítették, az akkori színvonalon. Az árak később hivatalosan csak kis mértékben növekedtek.

*A hivatalos árindex Németországban
(1939 első félév = 100)*

Megnevezés	1940	1941	1942	1943	1944
Nagybani árak	103	105	107	109	110

Ezzel szemben azon áruk árai, amelyekre nem terjedt ki az állami szabályozás, valamint a feketepiaci árak szokatlanul emelkedtek.

Angliában az áremelkedéssel szemben alkalmazott harci módszer elvben különbözött attól, amelyet Németországban alkalmaztak. Angliában az állam arra törekedett, hogy a termelőket a mezőgazdasági termelés növelésére ösztönözze. Ezért a beszolgáltatási kötelezettség alá eső terményekért a birtokosoknak előnyös árat fizetett, ezzel szemben az élelmiszerek kiskereskedelmi árát viszonylag alacsony színvonalon tartotta.

Németországban ellenben a mezőgazdasági terményeket maradéktalanul az államnak kellett beszolgáltatni alacsonyra szabott áron. Ez a termelés csökkentésére irányuló tendenciát szült, és a terményeknek a feketepiacon való eladását vonta maga után.

Magától értetődik, hogy a burzsoá államnak mindezek a rendszabályai – amint a következő fejezetben be is bizonyítjuk – nem eredményeznek tervgazdaságot. Az állami rendszabályok közül nagyon sok papíron marad, vagy pedig visszajára fordítják azokat a nagy monopóliumok érdekeinek megfelelően, amelyek képviselői döntő befolyással bírnak az állami szabályozó szervekben.

¹⁷ Oxford Bulletin of Statistics, 1944. május 20. 116. old.

i) A hadviselő nagyhatalmak gazdasági tevékenységüket nem korlátozták saját területeikre. Arra törekedtek, hogy más országok erőforrásainak lehető legnagyobb részét használják ki saját gazdálkodásuk érdekében, vagy legalábbis megakadályozzák ezeket az erőforrásoknak az ellenséges ország által való kihasználását.

Az Egyesült Államok nagymértékben vonta be hadigazdaságába Dél- és Közép-Amerika országainak erőforrásait. Brazíliának kohászati üzem építésére és a kaucsuk-termelés növelésére, más országoknak a réztermelés fokozására adott tőkét. A dél-amerikai országok által termelt rezet a belső piacon érvényes árnál magasabb áron vásárolta meg stb.

Az angol állam saját birtokainak, sőt átmenetileg a francia, belga és portugál gyarmatoknak a gazdaságát is szabályozta. Az angol kormány rögzített áron az egész ausztráliai, új-zélandi és dél-afrikai gyapjú-, az egész egyiptomi gyapottermelést, Nyugat-Afrika angol és francia gyarmatain az egész kakaótermést megvásárolta. 1944 közepén az angol kormány szerződést kötött Új-Zélanddal; eszerint az itt termelt egész vaj-, sajt-, borjúhús- és ürühúsmennyiséget átveszi. A háború alatt Anglia egész külkereskedelmét a Commercial Corporation állami szervezet irányította.

Az Egyesült Államok és Anglia, az Egyesült Államok és Kanada, valamint Anglia és Franciaország kormánya, egész sor közös állami szerv létesítése útján, az egyes területeken összeegyeztette gazdasági tevékenységét. Így jött létre a közös angol-amerikai élelmiszer-hivatal, a „Combined Food Board”, amely megvette a bárhol eladásra kínált olajat vagy zsírt, miközben egyes helyeken egyedüli vásárlóként Anglia, másutt az Egyesült Államok lépett fel. Anglia a nevezett hivatal részére megvásárolta India és Ceylon egész teatermését stb.¹⁸

A „Joint War Production Committee” a hadianyagok termelése érdekében, a „Combined Raw Materials Board” a nyersanyagforrások fejlesztése és kihasználása céljából, a „Munitions Assignment Board” pedig a fegyvereknek és hadianyagoknak az Egyesült Államok, Anglia és a többi szövetséges nemzet közötti elosztása érdekében egyesítette az Egyesült Államok és Kanada erőforrásait.

A „Combined Shipping Board” Anglia hadiszállítási-ügyi minisztériumának, valamint az amerikai hajózási és egyéb szervezeteknek a munkáját egyeztette össze.

A háború elején volt egy egyesített angol-francia szervezet is, az „Anglo-French Purchasing Board”, amely külföldi vásárlásokat eszközölt mindkét ország számára.

Németország kezdetben egyszerűen kirabolta a megszállt országokat. Később, miután meggyőződött arról, hogy hosszú háború idején ez nem célravezető, rátért arra az útra, amely a megszállt országok erőforrásainak saját hadigazdasága érdekében való kihasználására vezetett. A parasztokat olyan növények termesztésére kényszerítette, amelyekben Németország a legnagyobb hiányt szenvedte (olajos magvak, kender, len). Üzemanyagot, nyersanyagot és szállítóeszközöket csak azok az üzemek kaptak, amelyek a német hadsereg számára dolgoztak stb.

Hasonló módon próbálta a maga részére kihasználni Japán is a meghódított országokat, de különösebb siker nélkül.

Természetesen különbség van azok között a módszerek között, amelyeket a demokratikus országok alkalmaztak idegen országok erőforrásainak felhasználására saját katonai erejük növelése céljából, illetve amelyekkel a fasiszta országok éltek.

Anglia és az Egyesült Államok úgy csinálták ezt, hogy az illető országokban a

¹⁸ Lásd Economist, 1942. szeptember 26.

legkisebb mértékben sem sértették meg a termelési eszközök tulajdonjogát. Az Egyesült Államok például Dél-Amerikában sokkal magasabb árat fizetett a rézért, mint otthon.

Ezzel szemben a megszállt és csatlós államoknak Németország hadigazdaságába való bekapcsolása azok *kifosztását* eredményezte. A megszállt nyugat-európai országokban Németország formailag elismerte ugyan az egyesek tulajdonjogát, de a valóságban azokat a tőkéseket, akik nem voltak hajlandók együttműködni a hódítókkal, arra kényszerítette, hogy részvényeik többségét nevetségesen alacsony áron a német monopóliumoknak engedjék át. A németek, hogy céljukat elérjék, az ilyen vállalkozókat megfosztották a nyersanyagoktól, a szállítóeszközöktől és a munkaerőtől. Keleten – Lengyelországban, az ideiglenesen megszállt szovjet területeken vagy Jugoszláviában – a németek formálisan sem törődtek a tulajdonosok jogaival. Egyszerűen elvették a földet, a házakat, az iparvállalatokat stb., elrabolták az árutartalékokat, és kirabolták a magánházakat.

*

Az állam gazdasági szerepe nemcsak a hadviselő országokban, de néhány semleges országban is erősen megnövekedett. A világgazdaságnak a háború által előidézett feldarabolása a semleges országok számára lehetetlenné tette az összeköttetést azokkal az országokkal, amelyek korábban ellátták őket és piacul szolgáltak számukra, vagy pedig erősen korlátozta külkereskedelmi forgalmukat (Svájc, Svédország). Ezért kényszerült az állam ezekben az országokban is az élelmiszer-fogyasztás adagolásának bevezetésére, néhány olyan nyersanyagfajta termelésének és elosztásának kézbevételeire és kivitelének szigorú ellenőrzésére, amelyek abban az időszakban katonai és ezáltal politikai jelentőségűek is voltak.

A fent elmondottakkal távolról sem merült ki az állam szerepe a hadigazdaságban. Nincs a gazdasági életnek olyan területe, amelyet háború idején az állam többé vagy kevésbé ne szabályozna.

Az állam gazdasági tevékenységének ez a rohamos növekedése az *államapparátus megfelelő kibővítését*, új állami szervek létesítését követelte. Túlságosan sok helyre volna szükség ahhoz, hogy részletesen leírjuk az állam ezen új gazdasági szerveit az egyes országokban, annál is inkább, mert a háború folyamán számos szervezeti változtatást hajtottak végre. Ezért csak a legfontosabb mozzanatokra mutatunk rá.

Azok a szervezetek, amelyek révén a tőkésállamok gazdasági tevékenységüket folytatták – főként amennyiben fontos gazdasági őrhelyekről volt szó –, nem hivatásos hivatalnokokból tevődtek össze, hanem vállalkozókból, akiket szakemberi minőségben a gazdaság szabályozás alá vetett ágaiból vontak el, és akik védtek általában az illető iparág, különösen pedig a legnagyobb monopóliumok érdekeit. Sokszor csak jelképes fizetést kaptak (az Egyesült Államokban évente egy dollárt). Kívülük a fegyveres erők képviselőit, a legmagasabb tiszti rendfokozatok viselőit, a demokratikus országokban pedig a szakszervezetek és a fogyasztók képviselőit is bevonták a gazdasági szervezetek munkájába. Mindazonáltal az esetek óriási többségében a legfontosabb helyeket a vállalkozók foglalták el.

Tipikus például szolgálhat erre az 1940 májusában az Egyesült Államokban létesített vezető állami hadigazdasági szerv, a Defense Advisory Commission összetétele: E. R. Stettinius, az acéltröszt („United Steel Corporation”) elnöke, W. S. Knudsen,

a General Motors elnöke, Chester Charles Davis, a Federal Reserve Bank igazgatósági tagja, R. Budd, a Vagonépítő Társaság igazgatósági tagja, L. Henderson, közgazdász, állami alkalmazott, S. Hillmann, szakszervezeti vezető, H. Elliott, a fogyasztók képviselője.

Hasonló volt a helyzet Angliában is. Példaképpen rámutatnék a háború elején a közellátásügyi minisztériumban történt kinevezésekre: „John Rogers, akit a robbanóanyag-osztály igazgatójává neveztek ki, az »Afrikai Robbanóanyag Ipar« részvénytársaság és a Capetownban székelő »Robbanóanyaggyár« részvénytársaság igazgatója.

A fémfeldolgozó gépek osztályában Arthur S. Rowse urat nevezték ki igazgatónak, aki az ismert »Webbley and Scott Ltd.« lőfegyvergyártó konszern igazgatója, de ugyanakkor igazgatója két más vasipari részvénytársaságnak is. Gavin Smellie MacLay úr a lőszergyártási osztály tiszteletbeli igazgatósági tanácsosa, nyolc, főleg acélipari részvénytársaság igazgatója.

Az ágyúgyárak felügyelőségének helyettes igazgatójául Percy Herbert Mills urat nevezték ki, aki nyolc igazgatósági állást tölt be, elsősorban építkezési cégeknél.”¹⁹

A hadigazdaságot tehát a kormány nevében a legnagyobb monopóliumok képviselői igazgatták, elsősorban a monopóliumok érdekében.

Németországban a hadigazdasági szervezetek Göring vezetése alatt még a háború előtt teljesen kifejlődtek: akkor ez a „négyéves terv” álarca alatt folyt. Az Egyesült Államoktól és Angliától eltérőleg, itt az ilyen szervezetekben a munkásoknak vagy a fogyasztóknak nem voltak képviselőik, ezzel szemben igen nagy szerepet játszottak a vezérkar képviselői. Kivétel csak a mezőgazdaság, amely a „Reichsnährstand”-nak, azaz a nagybirtokosok és az élelmiszeripar tőkéseinek kezében volt. Egyes német tartományokba a vezérkar ugyancsak kiküldte saját teljhatalmú gazdasági megbízottait. A háború alatt itt is gyökeres újjászerveződés ment végbe. A németek Sztálingrád alatt elszenvedett veresége után Németország gazdasági erőfeszítései még fokozódtak, s az ipar „ellenőrzése” közvetlenül a megfelelő iparágak vállalkozói szervezetének kezébe ment át. Zanger, az iparbárók össznémet érdekvédelmi szervezetének vezetője, az ipar területén ténylegesen a hadigazdaság irányítója lett.

A békeidők államgépezetétől eltérően, amelynek erős, régen kialakult szervezete volt, és amelynek minden tagozata pontosan körülírt hatáskörrel rendelkezett, az állam különböző hadigazdasági szervezetei a háború folyamán gyakran kerültek egymással összeütközésbe, miközben mindegyik harcoló fél a gazdaság egyik vagy másik ágának különleges érdekeit védelmezte. Az egyes szervezeteken belül nemritkán harc folyt a nagy monopóliumok között, továbbá a monopóliumok és a nem monopolista gazdasági érdekeltségek között. Az érdekharc, amely azelőtt a nagy nyilvánosság előtt folyt, a háború alatt elsősorban a szervezeteken belül, a nyilvánosság kizárásával zajlott.

A „normális” államgépezettől eltérően, amelyet állandó jellegűnek szántak, a hadigazdasági szervezeteket már kezdettől csak meghatározott rövid időre, a háború tartamára létesítették: a háború után többségük megszűnt.

¹⁹ Daily Worker, 1939. október 20.

A háború befejezésével az állam gazdasági szerepe csökkent, mindazonáltal lényegesen nagyobb maradt, mint a háború előtt volt.

Ez különösen azokra az országokra vonatkozik, amelyek azelőtt német megszállás alatt voltak s a háború eredményeképpen erősen elszegényedtek. Az ellátás elégtelensége, az infláció veszélye vagy az inflációs nehézségek arra kényszerítették az államot, hogy szabályozó tevékenységét széles körben megtartsa. Ezekhez az országokhoz tartozik Anglia is – a vállalkozók hagyományos „szabad gazdasági kezdeményezésének” hazája. Már bejelentették, hogy Angliában a jegyrendszer 1949-ig érvényben marad, és hogy a háború befejezése után is megmarad az ellenőrzés a külkereskedelem, az idegen valuták fölött stb.

Azoknak az államoknak vagyona, amelyek Németország uralmának voltak alávetve, a megszállás alatt a németekkel együttműködő és az országból elmenekült tőkések vagyonának elkobzása folytán megnövekedett.

Emellett a háború után különböző országokban hozzákezdtek a legfontosabb iparágak államosításához. A munkáspárt győzelme Angliában napirendre tűzte a szénipar, a vasutak stb. államosítását. Franciaországban már állami kézbe került a szénipar nagy része, az energetika, a vasutak és a bankok.

A polgári demokratikus országokban az államosítást a vállalatok napi áron való megvételével hajtják végre. Ezért a nemzeti jövedelem megoszlását, valamint a gazdaság egészének tőkés jellegét az ilyen államosítás nem változtatja meg. A hitlerista Németországban a háború előtt a vasút, az állami bank és néhány más bank, továbbá számos bányá- és iparvállalat állami kézben volt. Az állami tulajdon súlya a fasiszta Németországban semmivel sem volt kisebb, mint amilyen Angliában a munkáspárti kormány programjának teljes megvalósulása után lesz. Mindamellet a fasiszta Németország tőkés-, imperialista ország maradt.

Más jellegű az államosítás az új típusú demokrácia országaiban: Csehszlovákiában, Lengyelországban, Romániában, Jugoszláviában stb., ahol az államosítás lényeges változást jelent az állam javára a nemzeti vagyon és nemzeti jövedelem megoszlásában – noha általában a termelési eszközök magántulajdona ezekben az országokban is megmarad.²⁰

Az állam befolyása, mint fentebb kimutattuk, a háború befejezése után csökken, mindamellet továbbra is lényegesen nagyobb maradt, mint a háború előtt volt. Kívételek az új típusú demokrácia országai, amelyekben az állam gazdasági szerepe a háború befejezése után tovább nő.

A háború befejezése után az államközi hadigazdasági szervezeteket fokozatosan felszámolták. Ugyanakkor azonban egész sor új, igen fontos, hosszú időre tervezett nemzetközi gazdasági szervezetet létesítettek, amelyeknek tagjai maguk az államok. Ilyen szervezetek: a Nemzetközi Valuta Alap, a Nemzetközi Bank, a

²⁰ A termelési eszközök államosítását Csehszlovákiában hajtották végre a legkövetkezőekben. Az 1945. október 24-i rendelet szerint az államosítás egyaránt vonatkozik minden alapvető iparágra és a bankokra. (A gyárakat az ország felszabadulásának pillanatától ténylegesen munkásbizottságok vezették.)

Az államosítás kiterjedt Cseh- és Morvaország 227 bank- és ipari konszernjére, amelyek ezekben a tartományokban az ipari állótőke 85,7%-át birtokolták. Teljes egészükben államosították a bányákat, a kohászati üzemeket, a legnagyobb üveggyárakat, a cukor- és szeszgyárakat, valamint néhány kivétellel a vegyipari üzemeket. Összesen több mint 10 ezer vállalatot államosítottak, amelyek a 3 millió főt kitevő munkásság és tisztviselő személyzet több mint 60%-át foglalkoztatják.

Nemzetközi Búzaalap, az Európai Készénelosztó Bizottság stb. Más államközi szervezeteket, mint például az UNRRÁ-t csak néhány évre létesítették.

A hasonló hatalmas államközi szervezetek működése fontos új mozzanat a kapitalizmus második világháború utáni gazdasági rendszerében.

II. A GAZDASÁG SZABÁLYOZÁSA ÉS A TERVSZERŰTLENSÉG A TÖKÉSORSZÁGOKBAN A HÁBORÚ FOLYAMÁN

Az első világháborúban a német reformisták az egekig magasztalták az akkori idők hadigazdaságát, az élelmiszerek „egyenlő” elosztását. Nagy „szociális haladást” láttak ebben, és „hadiszocializmusnak” nevezték. Lenin leleplezte ezt a csalást, és szétfoszlatta a „hadiszocializmus” legendáját. A második világháborúban a „hadiszocializmus” kifejezést már ritkán használták. A Szovjetunió nagy gazdasági sikerei a háború előtti időszakban nagyon népszerűvé tették a „tervgazdaság” gondolatát. Mikor már lehetetlennek bizonyult a szovjet gazdaság sikereinek egyszerű tagadása, a reakciós körök nagy komolyan azt kezdték hangoztatni, hogy ezek a sikerek a tervgazdaságnak mint olyanak gazdaságunk szocialista jellegétől független eredményei. Majd minden országban „négyéves”, „ötéves”, „tízéves” terveket állítottak fel, amelyeket vagy egyáltalán nem valósítottak meg, vagy pedig Németország négyéves tervéhez hasonlóan kizárólag arra szolgáltak, hogy a gazdaságot a háborús termelésre állítsák át.¹

Ebben a háborúban világosan kitűnt a Szovjetunió gazdaságának fölénye: „a szovjetállam gazdasági alapja hasonlíthatatlanul életképesebbnek bizonyult, mint az ellenséges államok gazdasága”². Ennek következtében a tervgazdaság gondolata még népszerűbb lett a dolgozó tömegek soraiban. Ez magyarázza néhány külföldi közgazdásznak azt a törekvését, hogy a gazdaság háborús szabályozását „tervgazdaságnak” tüntesse fel, ami természetesen teljesen helytelen.

A tőkés hadigazdaságban előre kellett számolni a hadsereg (hajóhad, légierő) rövidebb vagy hosszabb időre szóló szükségleteivel. Minthogy a háború – mint erre fent már rámutattunk – a folyó termelésnek jóval több mint a felét nyelte el, a hadsereg szükségleteinek lehető legteljesebb kielégítése érdekében előre szabályozni kellett a jövőbeli termelés jelentős részét. Ha a termelési tényezők – termelési eszközök, nyersanyag, munkaerő, szállítóeszközök – minden fajtája korlátlan mennyiségben állt volna rendelkezésre, a tőkésállam háború alatti tevékenysége a magánvállalatoknak adandó rendelésekre szorítkozott volna. Ez azonban szóba sem jöhetett. Ezért az államnak a termelési tényezők jelentős részét a haditermelés számára kellett tartalékolnia, növelnie kellett az elégtelen mennyiségben meglevő áruk termelését, fogyasztásukat pedig korlátok közé kellett szorítani. Elsősorban a polgári lakosság fogyasztását korlátozták, de – amennyiben termelési eszközökről van szó – a korlátozást azoknak az iparvállalatoknak a fogyasztására is kiterjesztették, amelyek

¹ Lásd *J. Varga*: Planovoje hozajszto u nasz, „planovij” obman u nyih. Partyizdat 1935.

² *Sztálin*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom XXVII. évfordulója. A Szovjetunió Nagy Honvédelmi Háborújáról. Szikra 1945. 185. old.

polgári szükségletek számára termeltek. Ugyanez a cél a munkaerő és a szállító-eszközök állami elosztását is megkövetelte.

A tőkésállam „tervszerű” beavatkozásának mértéke a gazdaságba elsősorban az illető hadviselő ország erőforrásainak és a háborús szükségleteknek kölcsönös viszonyától függ.³ Függ ezenkívül a történelmi körülményektől is. „A hadigazdaság szabályozásának” legmagasabb fokát Németország mutatta. Itt a háború eredményes folytatásához szükséges anyagi eszközök viszonylagos elégtelensége azzal a történelmi hagyománnyal párosult, hogy az állam messzemenően beleavatkozik a gazdaságba s a gazdaságot feltétlenül alárendelik az államhatalomnak.

Ily módon a hadviselő országok óriási háborús szükségletei és az erőforrások korlátozottsága azt eredményezték, hogy bizonyos időre a szabályozó és tervező intézkedések egész rendszerei jöttek létre.

Ám ez a rendszer *elvben különbözik a mi tervgazdaságunktól*. Ez az elvi különbség a következőkben áll:

1. A tőkésországokban nem jöhet létre „tervgazdaság”, mert ez összeegyeztethetetlen a termelési viszonyokkal, amelyeknek alapjául itt a termelési eszközök magántulajdona szolgál. Ezekben az országokban a tervezés nem más, mint a háború által életre hívott külső kényszer rendszere.

A mi tervgazdaságunk teljesen megfelel a termelési viszonyoknak, amelyek alapja a termelési eszközök társadalmi tulajdona. Itt nem a külső kényszer, hanem gazdaságunk belső szabályozó elve hat teljesen egyformán mind háború idején, mind békeidőben.

2. A háborús „szabályozás” a tőkésországokban *rendkívüli jelenség*, amelyet a háború követel meg, és amely csak a háború idejére szól. *Nálunk a tervgazdaság társadalmi rendszerünk állandó, immanens része*. A mi tervgazdaságunk a háború idején ugyanaz, *ami a békeidőben, s csak a termelt áruk fajtáit, elosztásukat stb. hozzák összhangba a háború szükségleteivel*.

3. A kapitalizmusban a háborús szabályozás *csak azokra a gazdasági elemekre terjed ki, amelyek a hadsereg szükségleteinek kielégítését szolgálják*; más területeken és a gazdasági élet egészében tovább uralkodik a tervszerűtlenség.

A mi tervezésünk a *szovjet élet minden területére* kiterjed, tehát nemcsak az egész gazdaságra, hanem a legkülönbözőbb káderek nevelésére, a kulturális intézmények munkájára stb.

4. A tőkésországokban (Németország kivételével, ahol a gazdaságot jóval a támadás megkezdése előtt átállították a háborúra) az állam szabályozó szervei a háború alatt születtek, és ideiglenes jellegűek voltak.

Nálunk a tervgazdaságnak egész hatalmas országunkra kiterjedő központi és helyi szervezete már mintegy három évtizede működik. Ez a szervezet a háború alatt is megszakítás nélkül eleget tett feladatának.

A tőkésországokban a hadigazdaság tervezésével foglalkozó intézmények – ezen országok társadalmi rendjének megfelelően – a hivatásos tisztviselők mellett a különböző társadalmi rétegek szervezeteinek képviselőit is magukban foglalták: a vállalkozóknak, elsősorban a nagy monopóliumoknak, valamint a „fogyasztóknak”,

³ Ez természetesen nem vonatkozik az olyan országokra, amelyek még nem haladtak végig a tőkés fejlődés útján és még nem rendelkeznek az egész országra kiterjedő központi államhatalommal (pl. Kína).

a munkások szervezeteinek képviselőit. (Németországban ezekben a szervezetekben a munkások és a fogyasztók igazi képviselői nem vettek részt.) Ez azt jelenti, hogy a társadalomban a különböző osztályok és rétegek, a monopóliumok és a kívülállók, a vállalkozók és a munkások, a vállalkozók és a fogyasztók közötti ellentétek a „tervezés” e szerveiben is megnyilvánultak, s munkájukat igen nehézzé, rendelkezéseiket ellentmondásossá tették.

Egyedül a Szovjetunióban, ahol csak két testvéri osztály van, válik gazdaságunk tervező szervei számára lehetővé, hogy a háború alatt is tervszerűen működjenek.

Az elmondottakból fakad a tőkésországok hadigazdasági „tervezésének” minden fogyatékosága.

A termelési eszközök ott a háború alatt is magántulajdonban maradnak. A tőkés-vállalatok a háború alatt is haszonszerzés céljából termelik az árukat: az Egyesült Államokban és Angliában még a háború alatt épített, állami tulajdonban levő új üzemeket is magánvállalkozóknak adtak át kihasználás céljából.

A tőkéseknek a magas haszonhoz fűződő érdeke s az a törekvésük, hogy ennek megfelelően irányítsák a termelést a háború alatt is, állandó ellentmondásban van az államnak azzal a törekvésével, hogy a termelést és a fogyasztást a legnagyobb mértékben a háború szolgálatába állítsa. A nagy monopóliumok a háború alatt is megőrizték döntő befolyásukat az állam gazdasági politikájára általában és különösen a hadigazdálkodási szervek működésére, amelyek vezetésében döntő módon vettek részt, ténylegesen irányították azokat. Közös érdekük az volt, hogy országuk győztesként kerüljön ki a háborúból, *magánérdekeik* arra kényszerítették őket, hogy vállalatuk számára a legnagyobb hasznot igyekezzenek húzni a háborúból. Ilyen körülmények között a gazdasági élet egészének tényleges irányítása lehetetlen.

Az államnak az erőforrások hadicélokot szolgáló felhasználására és az egyes nagy monopóliumoknak minél nagyobb haszon biztosítására irányuló törekvése közötti ellentmondás legszembetűnőbb formában az Egyesült Államokban jelentkezett, ahol – a fasiszta országoktól eltérően – erről az ellentmondásról a háború alatt is nyílt vita folyt a sajtóban.

Az amerikai tőkések, noha a hadiszállítások magas haszonnal kecsegtettek, megtagadták a tőkebefektetést olyan elsőrendű jelentőségű hadiüzemek építésébe, mint a repülőgépgyártás, a tankokat, kaucsukot, kereskedelmi hajókat, alumíniumot előállító üzemek. Attól tartottak, hogy ha a háború nem tart elég sokáig, befektetéseik a nagy háborús haszon mellett sem térülnek meg. Előre látták, hogy a háború befejezése után ezekre az üzemekre nem lesz szükség a békés termelésben, s így feleslegessé válnak: a háború előtt az amerikai ipar teljesítőképességét tudvalevően csak részben használták ki. A vállalkozók arra kényszerítették az államot, hogy a háború folyamán 16 milliárd dollárt fektessen be üzemek építésébe, miközben ezeket az üzemeket állami költségen túlnyomórészt a tőkések építették, s azután ugyanők kapták meg kihasználás céljából.

Hogy az Egyesült Államok termelési lehetőségeit milyen tervszerűtlenül használták ki a háború idején, a többi között az a tény is bizonyítja, hogy noha a régi autógyárak nem működtek, állami pénzből új üzemeket építettek a nagy autóipari társaságok számára.

A nagyvállalkozók magánérdekeinek és az államérdekeknek az ellentétét világosan tünteti fel Ford példája:

„Bár a kormány 66 millió dollárt költött a Willow Run-i üzem építésére és különleges felszerelésére, a Ford társaság teljes szabadságot kapott arra, hogy a maga módján járjon el. Ez a »maga módján« a többi között azt jelentette, hogy az üzem épületeit

a munkaerő fő forrásától, Detroittól 30 mérföldnyire helyezték el, a munkára túlnyomó többségben mozgósítás alá eső fehér férfimunkást vettek fel, egyáltalán semmi-
be sem vették azt az elemi kötelességet, hogy a munkásoknak lakást biztosítsanak, s
ennek a problémának megoldásánál erőiesen szembeszálltak a kormány próbálkozásaival: végül elavult és rugalmatlan termelési módszereket alkalmaztak, amelyek hosz-
szadalmassá tették a termelést és megnehezítették az autók szerkezetében a modern
háború által gyakran követelt apróbb változtatások bevezetését. A Ford társaság
ideális üzemet épített a háború után szükséges polgári teherszállító repülőgépek
termelésére. »Arra gondolok, hogy ha a háború majd véget ér – mondotta 1941 szeptem-
berében Henry Ford az újságírók egy csoportjának –, megtartom az általunk fel-
szerelt épületet, és tömegesen fogok előállítani repülőgépet.«⁴

Ugyanez látható Chrysler példáján is.

„A Chrysler társaság még inkább, mint a többi autóiipari cég, arra törekedett, hogy
működését a kormány által épített új üzemekre és olyan autók előállítására korlátoz-
za, amelyek a lehető legkevesbé különböznek a békeidők termelésétől.

Ugyanakkor, amikor a Chrysler vállalatoknál sok acre-nyi üzemi terület felhasz-
nálatlan marad, a kormány Chicagóban Chrysler leányvállalata – a Dodge cég –
számára a világ egyik legnagyobb ipari üzemét építi, amelyik Wright repülőgépeket
fog gyártani. . . »Mi lesz ezzel az óriási üzemmel a háború után?« – kérdeztem a Crys-
ler társaság képviselőjét. Az vállat vont.

»Semmi hasznára sem lesz az autóiiparnak« – mondotta. . .

A Chryslernek a kezében levő vállalatok haditermelésre való átállításával szemben
kifejtett, viszonylag erőteljes ellenállása mögött nyilvánvalóan gazdasági meggondolá-
sok rejlenek. Chrysler inkább törődik háború utáni versenyképességének megőrzésé-
vel, mint a General Motors vagy a Ford. Minthogy nincsenek olyan óriási pénzügyi
tartalékai, mint két fő versenytársának, s mivel az autógyártásban a második helyen
áll (a termelés mennyiségét tekintve nagyon kevésbé marad el Ford mögött), Chrysler
megpróbálta olyan módon megszervezni haditermelését, hogy akármelyik verseny-
társánál gyorsabban térhessen át a háború utáni autógyártásra és emellett majd
olcsóbban termeljen.⁵

Hasonló példákat a termelés bármelyik ágából fel lehetne hozni. Az a társadalmi
rendszer, amelynek alapja a termelési eszközök magántulajdona, lehetetlenné teszi
valódi tervgazdaság létesítését.

Különösen nehéz a mezőgazdaságot bekapcsolni a szabályozás rendszerébe. Ennek
oka az a tény, hogy minden országban több millió „önálló” mezőgazdasági vállalat
van. Még bonyolultabbá teszi a dolgot a parasztbirtok elaprózottsága.⁶

⁴ A. B. Magil: Detroit's big three. New Masses, 1943. május 25. 15–16. old.

⁵ Ugyanott.

⁶ Egy német fasiszta folyóirat a következőket írta: „Ha egy 4 Morgen nagyságú birtok 72 törpe-
birtokra oszlik, vagy ha 30 hektárnyi birtoknagyság mellett szétdaraboltságuk oda vezet, hogy a
162 kis parcella évenként legalább egyszeri bejárásához és mindegyikének felkereséséhez 206 kilomé-
ter utat kell megtenni, akkor az ilyen földbirtokrendszer alapján nemigen lehet sikeresen harcolni a
terméshozam emeléséért. Ha a birtok ilyen szétdaraboltsága békeidőben is súlyos akadálya a mező-
gazdaság fejlődésének és modernizálásának, akkor háborús időben egyenesen elviselhetetlen helyzetet
teremt. A földparcellák szétszórtsága összeegyeztethetetlen a munkaerő, az igásállat, a trágya és a fel-
szerelés ésszerű kihasználásának követelményeivel. Hogyan tudnak az idegen munkások tájékozódni
azon a parcellán, amelynek határai között a mezőőr is nehezen ismeri ki magát, és hogyan lehet itt
megvalósítani a szükséges felügyeletet?”

Ugyanilyen nagy nehézségekkel járt a kisipari vállalatok bekapcsolása a hadigazdaság „tervszerű” szervezeteibe: ezt a kisiparosoknak a nagy cégek számára részletmunkát végző, tőlük függő szállítókká való átváltoztatásával vagy pedig egyszerűen gazdasági megsemmisítésükkel (különösen Németországban) érték el.

Abból a tényből, hogy a tőkésországokban a tervszerű szabályozás ideiglenes jellegű volt, és csak a háború idejére szánták, az következik, hogy ezek az országok a háború elején *nem rendelkeztek* a hadigazdaság irányításához szükséges *kész szervezettel*. (Csak Németország rakta le még a háború kitörése előtt hadigazdálkodási szervezetének alapjait.) A szükséges szerveket a háború folyamán kellett esetről esetre megalkotni, olyan mértékben, amint a hadsereg szükségleteinek kielégítését szolgáló egyes tényezők hiánya fenyegetően jelentkezett. E szervek működése keresztezte egymást: mind újabb és újabb felsőbb szervezetet kellett létrehozni működésük összehangolására és az illetékesség kérdésében közöttük támadt nézeteltérések elsímítására. De ezeknek a felsőbb szervezeteknek a működése is gyakran fonódott egybe, s az eredmény jól felépített rendszer helyett valóságos zűrzavar lett.

Példa rá Németország, a „mintaszerű” szervezet országa.

A német gazdaság „szabályozása” a háborús átalállítás érdekében Hitler hatalomra jutása után hamarosan megkezdődött. 1934-ben a szabályozást a gazdaságügyi minisztériumra bízták, amelynek élén Funk állt. 1936-ban Göringet nevezték ki a háborús készülődés „négyéves tervének” végrehajtásával megbízott hivatal vezetőjévé, s a gazdaságügyi minisztériumot ennek a szervezetnek rendelték alá. A valóságban a két szervezet párhuzamosan működött, mint ez az általuk kiadott rendelkezések összehasonlításából kitűnik. 1940-től kezdve egy, az ország egész gazdasági életének „szabályozásával” megbízott harmadik szervezet, mégpedig a fegyverkezés- és hadianyagügyi minisztérium is működésbe lépett. A háborús és gazdasági helyzet kiéleződésével ez a szerv egyre döntőbb jelentőséget nyert: 1943 őszétől kezdve valamennyi hadigazdálkodási szervezet működésének összeegyeztetését erre a minisztériumra bízták, amelynek élére Speert állították. A gazdaságügyi minisztérium feladatát a polgári lakosság iparcikkkel való ellátására korlátozták. Minthogy azonban ennek a minisztériumnak csak az állt rendelkezésére, amire a hadseregnek nem volt szüksége, szerepe teljesen jelentéktelen maradt. Formálisan Speer Göring alá volt rendelve. A negyedik háborús szervezet a megszállt országok kifosztásával foglalkozott.

Ezenkívül voltak szervezetek, amelyek működése az ipar egyes ágaira terjedt ki, s a valóságban állami kényszerítő eszközökkel rendelkező kartellek szerepét játszották. Ilyen szervezeteknek minősíthetők a „Reichsvereinigung für Kohle” (Birodalmi Szénegyesülés), „Reichsvereinigung für Eisen und Stahl” (Birodalmi Vas- és Acélegyesülés) stb. Ezek az egyes vállalatokat bezárhatták, s a termelt anyagot önállóan oszthatták el. Így az ipar fölötti hatalom teljesen átment a megfelelő iparágak legnagyobb monopóliumainak kezébe.

Az egyes iparágak eme szervezeteivel párhuzamosan olyan szervezetek is voltak, amelyeknek különböző, valamennyi iparágat összbirodalmi méretekben érintő kérdéseket kellett eldönteniük: Ilyen szervezet volt például az ármegállapító és árellenőrző hivatal, a nyersanyag- és villamosenergia-ellátás hivatala, a birodalmi munkahivatal stb. E hivatalok hatáskörét nem írták körül pontosan, így azok sok vonatkozásban egybefonódtak.

Igazi német alapossággal mindent pontosan kiszámítottak, megszervezték, egységesítették. Minden vállalathoz sok ezer, gyakran ellentmondó rendelet özönlött.

Még a fasiszta sajtónak is fel kellett lépnie az ilyen „mértéktelen szervezés” ellen; egyébként ezek a fellépések semmilyen eredménnyel sem jártak.

1944. július 2-án a „Deutsche Allgemeine Zeitung”-ban például Muthesiusnak cikke jelent meg, amelyben a szerző a következőket írja:

„Manapság semmit sem találni, amit ne szabályoznának. Szabályozzák a munkaerőt és a nyersanyagot, szabályozzák a tőkét és a turizmust, szabályozzák a fogyasztást és általában minden emberi tevékenységet. Az illetékesek már nemegyszer kijelentették, hogy az úrlapok tömege és a papíráradat, a rendeletek, kontingensek, engedélyek és tilalmak stb. bábeli zűrzavara sem gazdasági felfogásunkat, sem eszményünket nem jelenti, hanem ez esetben háború okozta intézkedésekkel állunk szemben, amelyeket meg kell szüntetni, amint csak lehet és minél hamarább, annál jobb.”

A „Das Reich” 1944. augusztus 6-i száma Hans Schwartz van Berk cikkét közölte. Ebben a cikkben a következőket olvashatjuk:

„Nálunk, Németországban a szervezési szenvedély valóságos nemzeti csapás. Van két szólásunk, amely pompásan kifejezi ezt. Az egyik: „maradéktalanul átfogó”, a másik: „egyöntetű végrehajtás”. Mögöttük a kartotéktábornokoknak és a kis fejedelemségek kormányzó hercegeinek hatalomvágya, azoknak az agyagnak korlátoltsága rejtőzik, amelyek az életet vélik irányítani, ha lajstromba foglalnak minden egyes horgászt és előírják, hogy a horgászáshoz használt kukac milyen hosszú legyen. De még valami komolyabb is rejtőzik mögöttük olyan esetekben, amikor az íróasztal vagy telefon mellől nagy gazdasági ügyeket akarnak eldönteni. Az elintézésnek ez a kockázatmentes és kényelmes módja egyúttal késedelmet és akadályt jelent a rendelések teljesítésében, ami háború idején a legnagyobb veszélyt idézi fel. Minden, az üzemet elhagyó acéltömb és minden Normandiában elhangzó ágyúlövés között zizegő papírhegy tornyosul ... *hasonlóképpen, az államgépezet és az önkormányzat igen gyakran szintén túlterhelt és kétszeres-háromszoros alárendeltségi viszonyban vannak.*”

A szabályozó szervezetek rendkívüli sokasága és a nagy monopóliumok ellentétes magánérdekei, amelyeknek képviselői ezeket a szervezetet irányítják, még az olyan gazdag országban is, mint az Egyesült Államok, fölötte megnehezítették a hadsereg ellátását. Kilgore szenátor bizottsága 1943-ban a következőket állapította meg:

„A mi különböző háborús programjaink mind fontosak, de nincsenek egymással összeegyeztetve, és az esetek többségében a kitűzött célt nem érik el.

Az céltermelés elégtelenségét érezzük annak következtében, hogy az egyik programot fel kell áldoznunk a másik kedvéért. Azt tapasztaljuk, hogy egyes iparágakban a termelési kapacitást mértéktelenül megnövelték, de ugyanakkor a kis gyárat, amelyeket pedig ki lehetett volna használni, bezárták.”⁷

*

A hadviselő tőkésországokban bevezetett szabályozás, noha biztosította a hadsereg többé-kevésbé rendszeres ellátását, oda vezetett, hogy a tőkés gazdaság régi aránytalanságaihoz a háború alatt újak járultak. Legfontosabb ezek közül az, hogy a termelési eszközök gyártásával foglalkozó iparágak (I. osztály; beleértve a hadiipart is) állótőkéje és termelési kapacitása erősen megnőtt, viszont a fogyasztási cikkeket gyártó iparágak (II. osztály) termelési kapacitása csak nagyon kevésbé vagy egyáltalán nem

⁷ New York Times, 1943. május 13.

növekedett. Ez az aránytalanság a háború után, az elpusztított országokat leszámítva, mindenütt tartósan növeli az I. osztályba tartozó vállalatok termelési kapacitásának kihasználatlanságát. Így például az Egyesült Államokban az állam mintegy 500 ezer tonna tervezett összkapacitású alumíniumgyárakat építtetett, de már 1943-ban kiderült, hogy az országban túlságosan sok alumíniumot termelnek, aminek következtében tizenhét alumíniumgyárat bezártak.

Az Egyesült Államokban a háború alatt maximumig fokozták a szerszámgépterme-
lést. Körülbelül egymillió szerszámgépet gyártottak. Az eredmény túltermelés volt: a termelést már 1943-ban a vállalatok termelési kapacitásának körülbelül egyharmadára kellett leszállítani. MacNutt, az Egyesült Államok hadi munkahivatalának vezetője helyesen mutatott rá arra, hogy az iparnak ez a mértéktelen ellátása szerszámgépekkel pazarlás, mert ugyanakkor a hadiipar vállalatainak óriási többsége *csak egy műszakban dolgozik*. Ha a munkát két vagy három műszakban szerveznék meg, vagy másképpen szólva, ha a már meglevő szerszámgépeket fokozottabban kihasználnák, az újonnan gyártott szerszámgépek nagy része fölöslegessé válnék.

Az 1940–1942-es években a demokratikus hadviselő országokban valamennyi termelési tényező közül kétségtelenül a *tengeri hajók úrtartalma* szenvedte el a legnagyobb veszteséget. Fel kellene tehát tételezni, hogy az egész meglevő hajóúrt összeírták és tervszerűen használták fel a háború szükségleteire. Egyes hitelt érdemlő forrásból származó adatok tanúsága szerint azonban nyilvánvalóan távolról sem áll fenn ez a helyzet.

1940-ben, abban az időszakban, amikor a legnagyobb volt a hajótérhiány, az angol parlament egyik tagja a képviselőházban arról számolt be, hogy egy Szuezebe tartó angol hajó, félig megrakodva, egész Afrikát megkerülte, Angliába visszatérve pedig teljesen teher nélkül tette meg az utat. Nehezezként a hajó ezer tonna homokot vitt; ez a homok Föld körüli utazással egyenlő sétát tett meg.

A „New York Times” 1944. szeptember 10-i száma hat, Murmanszkban felejtett amerikai hajó történetét közli:

„Washington, szeptember 9. Ma a Hadi Hajózási Igazgatóság ismertette a történetét az »elfelejtett karavánnak«, amely nyolc hónapot töltött a sarkvidéken, Oroszország északi partjainál. 1943 januárjában hat, élelmiszerral és hadianyaggal megrakott hajó indult el New Yorkból azzal a meghagyással, hogy csatlakozzék tizennyolc más, Murmanszkba tartó szövetséges teherhajóhoz. Két hónapi út után, amelynek során a karaván félelmetes viharokat és (Norvégia partjainál) német légitámadásokat élt át, megérkezett rendeltetési helyére. A hajók személyzete partra szállt, és várta, hogy a visszatéréshez összeállítsák az új karavánt. De *nyolc teljes hónap* telt el, míg az elfelejtett hajókat Angliába való visszatérés céljából egy karavánba beosztották.”

A szabályozás egyik leggyengébb oldala a háború alatt a munkaerő elosztása volt. Sőt, e téren durva hibákat követtek el: akármilyen furcsán hangzik, de az első világ-háborúban elkövetett hibák ismétlődtek meg.

Akárcsak Németországban, az általános mozgósítás elrendelése idején Angliában sem vették eléggé figyelembe a szénipar életbe vágóan fontos munkaerő-szükségletét. Hamarosan kiderült, hogy a bányamunkások, különösen a képezett vájárok hiánya a széntermelés csökkenésére vezetett: mind Németországban, mind pedig Angliában le kellett szereltetni a bányászok egy részét. Továbbá nem szenteltek elég figyelmet az utánpótlás kérdésének, vagyis nem törődtek eléggé azokkal, akiknek a halál és betegségek következtében kiesett munkásokat kell helyettesíteniük. A mindenütt

uralkodó erős munkáshiány mellett az iskolát végzett fiatalság sorában nem akadtak elegenden, akik a bányász veszélyes foglalkozását választották volna. Ezért a hatóságoknak még Angliában is kényszerhez kellett folyamodniuk, hogy a fiatalságot kellő számban irányítsák a bányáiparba. Németországban a hitleristák az Ukrajnából és a többi ideiglenesen megszállt országból erőszakkal elhurcolt bányászokat próbálták Nyugat-Németország, Belgium és Luxemburg szénbányáiba munkára kényszeríteni. Természetesen ez a kényszerszermunka igen kevésbé volt eredményes.

Azokról az akadályokról, amelyek az Egyesült Államokban álltak a munkások célszerű felhasználásának útjában, 1942-ben MacNutt, a munkaerő felhasználását intéző hadi bizottság elnöke írt. A többi között a következőket jelentette ki:

„Hatmillió néger munkást nem képesítésüknek megfelelően alkalmaznak. A faji megkülönböztetés a néger munkások százezreinek mozgósítását akadályozza. Az üzemek a helyben lakó néger munkások alkalmazása helyett távoli vidékekről fehér munkásokat hoztak. Az ország keleti részében az egyik város kilenc hadiüzemének munkaslétszáma 1941 januárjától ugyanezen év szeptemberéig 52 494-ről 71 169-re ugrott, miközben 10 ezer helybeli néger munkás képtelen volt munkához jutni. Ugyanakkor a lakbér gyorsan emelkedett. A szállítás túl volt terhelve. Az átköltöző (fehér) munkások lakhely hiányában, valamint (a lakásadók részéről – V. J.) elszenvedett kizsákmányolás következtében elhagyták munkahelyüket, és más vidékre utaztak.”⁸

MacNutt a továbbiakban felsorol más hasonló, a rendelkezésre álló munkaerő felhasználásának útjában álló akadályokat is, mint a vállalkozók vonakodása nők, rokkantak vagy bizonyos kornál idősebb munkások alkalmazásától stb.

A munkapiac anarchiája következtében sok érték pusztult el. Így Kaliforniában naponként 4 millió angol font értékű cukrot tartalmazó cukorrépa ment kárba. Arizonában a dinnyetermelés felét nem takarították be.

A munkapiac anarchiáját még fokozta a termelés egyes ágaiban fizetett munkabérek közt mutatkozó különbség. A repülőgépiparban a munkás heti keresete 1942-ben 46, a hajógyártásban pedig 53 dollárt ért el, ezzel szemben a bányáiparban mindössze 37 dollárra rúgott. Ezért a munkások az ércbányákból a magasabb keresetet nyújtó iparágakba törekedtek. Márpedig az ércbányák a hadiipar számára életfontosságú volt. Így az „Anaconda” társaság rézbányái a háború első öt hónapjában ezer munkást veszítettek, miközben ugyanezen idő alatt mindössze 400 új munkást sikerült toborozniuk. 1942 júniusában a réztermelés 50%-kal csökkent⁹; ugyanekkor az állam magas áron vásárolt rezet Dél-Amerikában.

Az állam általános érdekei és a vállalkozók magánérdekei közötti ellentét különösen az árszabályozás területén jelentkezett éles formában. A nagy hadviselő országokban az állam által szabályozott árak nem emelkedtek olyan mértékben, mint az első világháború folyamán.

Mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy a rögzített hivatalos árakat gyakran túllépték. Minél nagyobb volt az áruhiány, annál nagyobb volt a különbség az állam által szabályozott és elosztott áruk ára, illetve ugyanezen áruknak a szabad vagy fekete-piacon érvényes ára között.

⁸ New York Times Magazine, 1942. szeptember 13. – Az „Economist” angol folyóirat 1942. szeptember 5-i számában hasonló esetet közölt. Detroiti tudósításában azt írja, hogy oda a négereknek és a déli államok fehéreinek – a négerék hírheft ellenségeinek – százezrei igyekeztek. A lakáskérdés a végsőkéig kiéleződött, mert a fehérek nem akartak a négerekkel egy földel alatt lakni stb.

⁹ Lásd Economist, 1942. szeptember 5.

A nem szabványosítható minőségű áruk egész sorára az állam nem állapíthat meg szilárd árakat. Ezekhez az árukhoz tartoznak: a földbirtok, a ház, a művészeti alkotások, a régiségek, a gyűjtemények stb. A hadigazdaság számára nem szükséges, pénzalakban meglevő fölös tőke a hasonló árufajták felé áramlott, különösen olyan esetekben, amikor a valuta elértéktelenedéssel fenyegetett.¹⁰ Ezért az árak kivétel nélkül erősen emelkedtek.

Minthogy rögzített árakat csak az új árukra vezettek be, a már használatban levő áruk ára viszont nem esett szabályozás alá, gyakran képtelen helyzet állt elő: a használt árut drágábban adták el, mint azelőtt a megfelelő újakat. A régi autókat, amelyek újonnan 1000 dollárba kerültek, később, 1944-ben a kereskedelmi vállalatoknak 1200–1400 dollárért adtak el; de a vállalatok is könnyen kerestek rajtuk darabonként 200 dollárt.¹¹ Hasonlóképpen az Egyesült Államokban a háború alatt a régi hűtőszekrények többbe kerültek, mint azelőtt az újak.

Az Egyesült Államokban az ármegállapítási politika területén uralkodó tervszerűtlenségre igen jellemző a New Yorkban 1944 telén lefolyt „tojásháború”. Az állam maximálta a tojás árát. Ebben az évben igen sok volt a tojás, és New Yorkban ebből az áruból nagy tartalékok halmozódtak fel. Mégis, a kereskedők következetesen magasan tartották az árakat. Ennek folytán La Guardia, New York polgármestere, azzal a felhívással fordult a város lakosságához, hogy míg a kereskedők le nem szállítják az árat, ne vegyenek tojást.¹²

Ezek és más hasonló példák bizonyítják, hogy az állami beavatkozás ellenére az áralakulás területén a háború alatt tovább uralkodott az anarchia.

Az árszabályozásnak, de általában a pénzforgalom szabályozásának tarthatatlanságát legmeggyőzőbben az a tény bizonyítja, hogy az Egyesült Államok, Anglia és a valutáris szempontból velük egy egészet alkotó országok kivételével már a háború folyamán vagy pedig annak befejezése után mindenütt infláció kezdődött.

Az állami árszabályozás és a magas jövedelmi adó a háborús profitok növekedését volt hivatott megakadályozni. Mindazonáltal, ahogy ezt a Truman elnöksége alatt működő szenátusi bizottság beszámolója bizonyítja, ezt a célt nem sikerült elérni. Különben, az úgynevezett „Commission of Renegotiation” (visszafizetési bizottság) révén, a nagy hadiszállítókkal folytatott tárgyalások útján, az állam a háborús profitok milliárdjait vette el.¹³ Az 1941–1943-as években a „United Aircraft Corporation” egymaga 286 millió dollár extraprofitot adott „önként” vissza az államnak!

Ezért törekedtek a vállalatok vezetői arra, hogy a haszon egy részét a legkülönbözőbb módon eltitkolják a megadóztatás előtt és saját személyes szükségleteikre fordítsák. Az egyik amerikai folyóiratban, amely korántsem sorolható a radikális sajtóorgánumok közé, a „Harper’s Magazine”-ban a következőket olvassuk:

„Gyakorta hallunk nagyszerű bankettekről, amelyeket legjobb szállodáinkban rendeznek s amelyeken ételre, italra, a helyiségek díszítésére és a fellépő művészek tisz-

¹⁰ Németországban mindenki iparvállalati részvényeket igyekezett vásárolni, és senki sem akart részvényeket eladni. Ezért a részvényárfolyamok olyan erősen emelkedtek, hogy az állam szükségesnek tartotta szilárd árfolyamok megállapítását. Ezután az értéktőzsdék ténylegesen beszüntették működésüket.

¹¹ Lásd Economist, 1944. április 22.

¹² Lásd New York Times, 1944. január 4.

¹³ Lásd Additional Report of the Special Committee Investigating the National Defense Program. S. Res. 71 (Harry S. Truman, Chairman) 1944.

teledíjára elképesztő összegeket adnak ki. Az egyik ilyen banketten minden meghívott hölgynek 10 dollár értékű vörös vagy 25 dollár értékű fehér orchideát ajándékoztak. Egy másik banketten csak a vacsoránál fellépő művészeknek 700 dollárt fizettek ki. Egyik legnagyobb városunkban a vendéglátóipar egyik tekintélyes képviselője elmondotta nekem, hogy szállodájában a szeszes italokra kiadott összegek meghaladnak mindent, amit csak néhány év előtt a legféltetlenebb képzelet egyáltalán el tudott volna gondolni. »A határ itt a csillagos ég« – mondotta. Mindezeknek a pénzeknek a forrása nyilvánvaló: »ez a társaságok számlájára megy«, vagy »ezért az állam fizet«. Beszélnek olyan társaságokról, amelyek szállodákat és pullmankocsikat vásárolnak, hogy szükség esetén végrehajtó szerveik rendelkezésére bocsáthassák azokat, különben ezek a szállodák és vonatok használaton kívül vannak. A jelenlegi adózási viszonyok mellett mindezt az állam fizet.

Ilyen esetekről is mesélnek: az egyik társaság, amelynek egyébként semmi kapcsolata sincs a szesziparral, mindig tart magánál néhány száz láda szeszes italt bankettek és fogadások esetére. Természetesen nem állapítható meg pontosan, mennyi pénz ömlik jelenleg szállodáinkba és éjjeli klubjainkba, Florida üdülőhelyeire és mindenfajta vendégnyúzó vállalkozók pénztárába azokból az alapokból, amelyeket az ipari társaságok szórakozások rendezésére létesítettek: fel kell azonban tételeznünk, hogy ezek a források fölötté bõven buzognak.”¹⁴

Az a körülmény, hogy a termelési eszközök magánszemélyek kezében vannak, mindig az állami szabályozás törvényellenes megghiúsítására vezet.

A fasiszta Németországban, ahol az állam megpróbálkozott az egész gazdasági élet átfogó szabályozásával, a szabályozó rendeleteket az egész háború folyamán állandóan megszegték. A német újságok napról napra közöltek olyan ítéleteket, amelyeket az állami árnyilvántartást kijátszó személyek ügyében hozott a bíróság. Így, noha az engedély nélküli marhavágásra és a hús feketepiacon történő eladására vagy a zsírnak az üzemi étkezdéktől való törvénytelen elvonására stb. már 1940-ben bevezették a *halálbüntetést*, mégis az állami szabályozás megszegése szakadatlanul ismétlődött, egészen a háború végéig.

De a szabályozást a demokratikus államokban is a szó szoros értelmében percenként szegték meg. Néhány példa:

„Aligha akad Angliában ember, aki személyes megfigyelés vagy hallomás útján tudomást nem szerzett volna az »ED« (diplomáciai) vagy »orvos« jelzésű kocsikon történő szembeötlő, nyilvánvalóan felesleges utazásokról, amelyek Hurlinghambe vagy a város környékére irányulnak »vasárnapi pihenés« céljából; ki ne figyelte volna meg vagy ne hallott volna a hatósági kocsik egész oszlopairól a londoni társadalmi ünnepeken, a benzinkutalásokról a vadászkirándulások céljaira és hasonlókról.”¹⁵

Az Egyesült Államokban Wickard földművelésügyi miniszter több mint 20%-ra becsülte azt a húsmennyiséget, amely az államilag megállapított normán felül törvénytelen úton kerül piacra.¹⁶ Csupán Chicagóban hetente körülbelül egymillió dollárt költöttek húsvásárlásra. A húsjegy bevezetése után a legálisan működő vágóhidakra érkező sertések száma 28, a borjaké 26, a marháké 12%-kal csökkent.¹⁷

¹⁴ F. L. Allen: Who's getting the Money? Harper's Magazine, 1944. június.

¹⁵ The Economist, 1942. október 31.

¹⁶ Lásd American Mercury, 1943. június. 721. old.

¹⁷ Lásd ugyanott.

A helyzet a háború későbbi éveiben sem javult. Elmer Thomas szenátor, a szenátusi bizottság elnöke 1945. április 10-én kijelentette, hogy nem tudja, mitévő legyen a hús feketepiaci árusításával, „hiszen lehetetlen az Egyesült Államok egész lakossága ellen eljárni. . . Mi neveljük a nemzetet törvénysértésre. . . New York városa egyetlen óriási feketepiac.” Arról beszélt, hogy a hús 90%-át a feketepiacon adják el.

Warrey szenátor kijelentette, hogy Washingtonban hetenként 60 tonna húst adnak el az állami árnál kétszer magasabb áron.¹⁸

Íme egy példa a valutapiacról:

„Charles Lennard Heathview Hampstead-i lakost tegnap MacKenna bíró (Bow street-i rendőrbíró) 40 ezer font sterling pénzbírságra és 50 font sterling perköltés-megtérítésre ítélte, mert az ő hibájából elmulasztottak egy 112 387 dolláros (27 818 font sterling) valutatételt az államkincstárnak megvételre felajánlani. A vádlott beismerte bűnösségét. A bíró kimutatta, hogy tulajdonképpen a legmagasabb bírságot, azaz 83 454 font sterlinget kellett volna kiszabnia.”¹⁹

Az állami szabályozás mélyen érintette az egyes vállalatok érdekeit, s így a fennálló körülmények között a „tervezés” belül elkerülhetetlenül a korrupció elburjánzására vezetett. Különösen a fasiszta Németországban történt ez így. Íme, egy példa 1944-ből.

„Kapp igazgató, 40 éves, az egyik hadianyag-termelési bizottság tagja, e minőségében részt vett a nem hadiüzemek bezárásáról folytatott tanácskozásokon. Ez a Kapp, noha titoktartásra volt kötelezve, kifecsegte a hivatali úton szerzett értesüléseket, s az egyik bezárásra kijelölt cégnek felajánlotta a cég bezárásának megakadályozását, ellenszolgáltatás fejében a cég részvényeinek bizonyos részét követelte.”²⁰

Néhány hasonló eset nyilvánosságra került, az esetek többségét azonban eltitkolták és agyonhallgatták.

Mindez azt bizonyítja, hogy a termelés anarchiája és tervszerűtlensége az állami szabályozás ellenére a háború folyamán is a kapitalizmus jellegzetes vonása marad.

*

A háború alatt az Egyesült Államokban és Angliában tudományos társaságok alakultak, amelyek „tervezni” voltak hivatottak a kapitalizmus feltételei közepette; erről a témáról a könyvek és brosrák tömegét adták ki.²¹

Jelenleg, a háború befejezése után, az állam szabályozó tevékenységének csökkenésével a „tervezés” kérdése háttérbe szorul. Ám újra időszerűvé válik két-három év múlva, amikor az esedékes túltermelési válság bekövetkezik. . .

¹⁸ Lásd Times, 1945. április 11.

¹⁹ Times, 1941. december 20.

²⁰ Preussische Zeitung, 1944. október 12.

²¹ Például a „National Planning Association”, amelynek tagjai között olyan ismert emberek vannak, mint A. H. Hansen, B. Roomle, I. Lubin professzorok és mások, a háború végéig több mint 40 brosrút adott ki. Pontos tervekkel dolgoztak ki, például a „National Budgets for full Employment” (Nemzeti költségvetés a teljes foglalkoztatottság biztosítására) című brosrában, az Egyesült Államok háború utáni gazdasági fejlesztésére. Ezekből a tervek közül azonban hiányzott bármiféle útmutatás arra vonatkozólag, hogy miként kell megvalósítani azokat!

III. A TERMELÉS ÉS A TŐKE KONCENTRÁCIÓJA ÉS CENTRALIZÁCIÓJA A HÁBORÚ FOLYAMÁN

A termelés és a tőke koncentrációja általában a tőkés termelési mód jellegzetességei közé tartozik. A háború felerősíti ezt a folyamatot. A második világháborúban különösen gyors ütemben ment végbe a tőke koncentrációja és centralizációja. Ennek a fejlődésnek következményei sokáig megmaradnak a háború befejezése után.

Az ipari termelés koncentrációját a háború folyamán elsősorban az állam tevékenysége segítette elő. A mai háború a hadviselő államoktól minden gazdasági erő teljes megfeszítését követeli a háborús termelés érdekében. Minél hevesebb lefolyású és minél tovább tart a háború, annál érezhetőbb a tőkésországokban a legfontosabb tényezők – a munkaerő, a munkaeszközök és a nyersanyag – hiánya. Innen a törekvés a munkaerő lehető legnagyobb mértékű koncentrálására az olyan iparvállalatokban, amelyek leginkább megfelelnek a mai követelményeknek, a legjobb gépekkel dolgoznak és a legésszerűbben használják fel a nyersanyagot, azaz olyan vállalatokban, ahol a legmagasabb a munka termelékenysége, ahol tehát egyéb egyenlő feltételek mellett a termelés is a legnagyobb. Ez az eset rendszerint a legnagyobb vállalatoknál áll fenn. Kormányrendelkezések értelmében nagyszámú kis- és középvállalatot teljesen megszüntettek.

Mindezek a jelenségek legnagyobb mértékben a fasiszta Németországban fordultak elő. Németországban a koncentráció folyamata rendkívül gyors volt, még mielőtt Hitler háborúba döntötte volna az egész világot, mivel az ország gazdasági tevékenységét már akkor háborús megfontolások irányították.

A háború és különösen a „totális mozgósítás” folyamán a kis- és középvállalatokat a Hitler-fasisztákat jellemző könyörtelenséggel zárták be. A vállalatok százazreit zárták be, a polgári lakosság szükségleteire dolgozó egész iparágak szüntették be a munkát. A hitleristák csak azoknak a kis iparvállalatoknak, valamint jelentősebb kisipari üzemeknek kegyelmeztek, amelyek teljesen áttértek a hadiipar számára szükséges alkatrészek termelésére.¹

A tőke centralizációját Németországban a következő adatok mutatják:

Részvénytársaságok tőkéje (ezer márkában)	Részvénytársaságok száma				Tőke (1943. november 1-én, millió márkában)
	1927 végén	1931	1942. november 1-én	1943.	
–5	604	342	19	19	0,1
5– 50	1 635	1 126	127	117	3,8
50– 100	1 367	1 252	182	173	10,0
100– 500	3 802	3 340	1 515	1 463	344,0
500– 1 000	1 482	1 352	841	859	556,0
1 000– 5 000	2 378	2 255	1 843	1 840	3 970,0
5 000–20 000	540	578	617	632	5 736,0
20 000–50 000	98	121	153	156	4 477,0
50 000–	60	71	107	108	14 639,0
<i>Összesen</i>	11 966	10 437	5 404	5 367	29 735,9

Forrás: Deutsche Allgemeine Zeitung, 1944. november 28., hivatalos adatok alapján.

A számok azt bizonyítják, hogy a részvénytőkének majdnem fele a 108 legnagyobb részvénytársaság kezében volt, és ezek mindegyike több mint 50 millió márkával rendelkezett. A kis részvénytársaságok egy részét a fasiszta uralom alatt korlátozott felelősségű társasággá változtatták át. A háború alatt sok kis részvénytársaságot és különösen magáncéget szüntettek meg. A németek egyedül a lódzi körzetben 43 ezer kereskedelmi vállalatból nem kevesebb, mint 40 ezret zártak be.²

Nincsenek megbízható adataink arra vonatkozólag, hogy pontosan hány kisvállalatot zártak be, hány, azelőtt „önálló” vállalkozónak kellett a hadiipar nagyvállalataiban bér munkásként munkát vállalnia, számuk azonban kétségtelenül több száz- ezerre rúg.

Angliában a termelés koncentrációja túlnyomórészt az egyes iparágakon belüli meg- egyezések útján ment végbe.³ 1942 végéig 2700 különböző iparágbeli vállalatot zártak be, aminek következtében körülbelül 250 ezer munkás szabadult fel a hadiüzemek szá- mára. Ugyanezen iparágak ötezer vállalata engedélyt kapott a munka folytatására. Németországtól eltérően azonban Angliában a termelés beszüntetése nem jelentette magának a vállalatnak a végleges bezárását. A termelési tevékenységet beszüntető vál- lalatok kereskedelmi szervezetek minőségében tovább⁴ működtek, ezután már nem saját termékeiket árusítva, hanem úgy, hogy a tovább dolgozó üzemek termeléséből saját régebbi termelésük nagyságának megfelelő részt kaptak értékesítés céljából.

Az Egyesült Államokban a kényszerkoncentráció lényegesen kisebb méreteket öltött, mint Németországban vagy Angliában. Minthogy az Egyesült Államok a háború kitörésekor valamennyi termelési tényező tekintetében – munkaerő, termelési eszközök, nyersanyag – óriási tartalékokra támaszkodott, a háború alatt effajta rendszabályok nélkül is megkettőzhette ipari termelését. Ezenkívül az Egyesült Államok hadianyag-szükséglete a hadsereg létszámához képest 1944 közepéig tudva- levően aránylag jelentéktelen volt. Ezért itt nem volt érezhető a gazdasági erők oly nagy megfeszítése, hogy az nagyszámú vállalat bezárásával járt volna. És mégis, a mezőgazdasági gépiparban, az írógép-, valamint a kerékpáriparban⁴ és más ipar- ágakban az Egyesült Államokban is bezártak egy sor üzemet, és a termelést a meg- maradt vállalatokban összpontosították.

Az Egyesült Államokban a termelés koncentrációjának alapvető módszere az volt, hogy az állami rendeléseket a legnagyobb monopóliumoknak juttatták.

1940 júniusától 1942 novemberéig bezárólag az állami megrendelések 60 milliárd dollárra rúgtak.⁵ Ezeknek a rendeléseknek 70,1%-át 100 cég kapta: a rendelések egyharmadát (20 milliárd dollár értékben) 5 társaságnak adták. Rendeléseket kaptak (milliárd dollárban)⁶:

¹ 1943-tól kezdve Németországban némileg megváltozott a városi településeken kívül fekvő kisebb ipari és jelentősebb kisipari vállalatok elbírálása. A német nagyvárosok és ipari központok bombá- zása miatt előnyben részesítették a falvakban és kisebb városokban levő kis vállalatokat, mert ezek a légítámadásoknál kevésbé sebezhetők.

² Lásd Deutsche Allgemeine Zeitung, 1941. november 11.

³ A háború kitörésekor a termelés koncentrációja Angliában sokkal kevésbé volt jelentős, mint az Egyesült Államokban vagy Németországban; így 9 ezer olyan szénbánya és 82 ezer olyan építkezési vállalat működött, amely húsznál kevesebb munkást foglalkoztatott.

⁴ Például 12 kerékpárgyárból 10-et bezártak.

⁵ Nem számítva az egyenként 50 ezer dollárnál kisebb megrendeléseket.

⁶ The Economist, 1943. szeptember 25. 427. old.

General Motors	7,25
Curtiss Wright	4,61
Bethlehem Steel Co.	2,95
Douglas Aircraft	2,37
United Aircraft	2,34

Magától értetődik, hogy ezek a cégek a rendeléseknek csak egy részét termelték saját üzemekben: a termelés nagy részét a részükre bér munkát végző üzemek tízezei szállították. Erről részletesebben szólunk lejjebb.

A megnevezett öt cég által nem egészen két év alatt kapott 20 milliárd dollárnyi rendelések óriási jelentősége a következőkből világlik ki.

Az Egyesült Államok ipari kataszterének adatai szerint az amerikai feldolgozó ipar össztermelésének bruttó értéke az 1929-től 1933-ig terjedő időszakban 70 és 31,4 milliárd dollár között ingadozott.⁷

Az említett 20 milliárd dollár körülbelül egyenlő Anglia háború előtti évi átlagos nemzeti jövedelmével.⁸

Angliában az állami megrendelések nagy része szintén kevés számú vállalatnak jutott. Így például hivatalos adatok szerint a repülésügyi minisztérium a rendelések 80%-át ötven cégnek adta, amelyeknek viszont vagy 15 ezer cég gyártott alkatrészeket.

Németországra vonatkozólag hiányoznak az adatok, de kétségtelen, hogy a háborús rendelések túlnyomó részét itt is a csekély számú hatalmas monopolvállalat kapta.

A legszorosabb kapcsolatban áll ezzel a jelenséggel a termelés koncentrációjának az a különleges formája, amelynek következtében kisebb, sőt közép nagyságú tőke-vállalatok és a jelentősebb kisipari üzemek *egy-egy nagyvállalat részére különféle alkatrészeket* termelő és szállító üzemekké változnak át.⁹ A termelés koncentrációjának ez a sajátos fajtája nagyon elterjedt volt valamennyi hadviselő országban. Formálisan ezek a vállalatok megőrizték teljes függetlenségüket és önállóságukat, gazdaságilag azonban függő helyzetbe kerültek azoktól az óriásvállalatoktól, amelyeknek évről évre különféle alkatrészeket szállítottak. Amíg a háború tartott, az ilyen viszony elég jövedelmező lehetett a kis cég számára. A háború után azonban a bér munkát végző üzemekké átalakult vállalatok közül nagyon soknak igen nehéz, vagy pedig egyenesen lehetetlen lesz magukat ebből a függő helyzetből kiszakítaniuk, árujukkal újra önállóan piacra lépniük és régi helyzetüket visszahódítaniuk.

A termelés gyors ütemű koncentrációjának a háborús körülmények között még egy fontos tényezőjét ismerjük. Ez abban állott, hogy a *háború alatt létesített új vállalatok jelentős része óriásvállalat volt*. Az elmondottak egyaránt vonatkoznak az

⁷ Lásd Statistical Abstract of the USA. 1938. 749. old.

⁸ Lásd C. Clark: National income and outlay. 89. old.

⁹ A nagy amerikai autóipari cég, a Chrysler, amely a háború alatt autók helyett tankokat és repülőgépeket gyártott, a kapott rendelések 58,2%-át más cégeknek adta át. Szállítója 39 különböző állam 856 városában 8079 cég volt. A tankok 4,5 ezer alkatrészéből 3 ezret ezek a bedolgozók szállítottak. A „Martin B-26” bombázó 11 542 alkatrészéből ezek a cégek 5881-et szállítottak. A békeidőhöz képest a Chrysler számára dolgozó alkatrészszállítók száma ötszörösére emelkedett. Ha a szállítók valamelyike kötelezettségeinek nem tett pontos határidőre eleget, ezzel az egész óriásvállalat munkáját megbontotta. (Lásd Iron Age, 1943. március 11. – A folyóirat az adatokat Wachlernek, a társaság vezérigazgatójának jelentéséből vette.)

új amerikai repülőgépezemekre, gép-, hajó- és alumíniumgyárakra s a megfelelő angliai vagy németországi vállalatokra.

Nem vonható kétségbe, hogy mindezeknek az ismertett változásoknak eredményeként a háború alatt a nagyvállalatokban az ipari termelés nagyobb része összpontosult, mint a háború előtt. Olyan adatokat, amelyek a hadviselő országok egész iparát felölelik, mindeddig még sehol sem tettek közzé.

A General Motors példáján látható, hogy az Egyesült Államokban a háború alatt milyen óriásvállalatokat létesítettek. Az 1943-ra vonatkozó beszámolóban a következőket olvassuk:

„A General Motors Co. az Egyesült Államokban 99 saját és 16 kormánytulajdonban levő üzemet vezet. Ezek az üzemek mintegy 130 ezer, hadianyag és más engedélyezett termék előállítására szolgáló szerszámgépet használnak, amelyek közül 69 ezer a »General Motors Co.« tulajdona. Ezenkívül 17 ezer olyan szerszámgép van raktáron, amelyet a háború alatt nem használtak. Körülbelül 3100 szerszámgépet eladtak.

1943-ban a kifizetett munkabér teljes összege 1 321 999 829 dollárt képviselt, 448 848 főnyi átlagos havi munkáslétszám mellett. 1943 végén a foglalkoztatottak száma megközelítőleg elérte az 500 ezret.”¹⁰

Összehasonlításképpen rámutathatunk arra, hogy ez a munkáslétszám körülbelül egyenlő az olyan ipari ország munkásainak számával, mint Belgium. Az 500 ezer munkás és alkalmazott közvetlenül a General Motorsnál dolgozott; ezenkívül nem kevesebben dolgoztak azoknál a vállalatoknál, amelyek a General Motors részére a különböző alkatrészeket szállították.

A General Motorson kívül az Egyesült Államokban 1943-ban még 9 olyan tröszt volt, amelyek munkáslétszáma (az összeírás szerint) meghaladta a 100 ezret.

A foglalkoztatott munkások száma

Cég	Ezer fő
Steel Corporation	340
Bethlehem Steel Co.	289
Ford	193
General Electric	175
Curtiss Wright	140
Du Pont	115
Westinghouse Electric	115
Chrysler	109
Goodyear	102

Forrás: Economic Outlook, 1944. szeptember.

Az amerikai tőkekoncentráció óriási mértékét mutatják az 1943-as összeírás adatai, amelyekből látható, hogy nyolc részvénytársaság rendelkezett több mint 1 milliárd dollár aktívával.

¹⁰ Commercial and Financial Chronicle, 1944. március 27. 1251. old.

Cég	Millió dollár
Standard Oil New Jersey	2328
General Motors	2265
Steel Corporation	2106
Curtiss Wright	1295
Du Pont	1115
Bethlehem Steel Co.	1045
Socony Vacuum (olaj- társaság)	1030
Ford	1009

Forrás: Investigation on concentration of economic power, 29. sz. 328. old.; Business Week, 1944. július 22.

Hasonló óriásvállalatok keletkeztek a többi hadviselő országban is, noha abszolút számokban természetesen nem voltak ilyen nagyok.

A Bethlehem Steel Co. 1944. évi jelentése 42 millió font sterling forgalomról számolt be; munkásainak száma ebben az évben elérte az ötvenezret.¹¹ Körülbelül azonos fejlődést mutatott fel Németország és Japán is.

A gazdasági erők óriási mértékű koncentrációját mutatta az I. G. Farbenindustrie Németországban. Eisenhower tábornok jelentése szerint ebben a vállalatban különböző termékek németországi termelése a következő százalékarányban koncentrálódott:

Termék	Százalék
Szintetikus kaucsuk	100
Kenőolaj	100
Szérum	100
Harci gázok, mérgek	95
Nikkel	95
Műanyagok	90
Magnezit	88
Robbanóanyagok	84
Nitrogén	75

Az I. G. Farbenindustrie a háború alatt több mint 400 ezer munkást foglalkoztatott. Vagyonát 6 milliárd dollárra becsülték.¹²

A termelés meggyorsult koncentrációjával párhuzamosan *a tőke még gyorsabb koncentrációja megy végbe*. Ez utóbbi az akkumuláció, valamint a centralizáció együttes hatásának eredménye.¹³

¹¹ Lásd Times, 1945. március 25.

¹² Lásd Metal Bulletin, 1945. október 26.

¹³ Némelyek – hibásan – csupán a termelés koncentrációját és a tőke centralizációját különböztetik meg, Marx ezzel szemben a tőkekonzentráció két módját: *a felhalmozás és a centralizáció útján végbe menő koncentrációt*. Az első esetben a vállalat tőkéje azért növekszik, mert a kisajátított értéktöbblet egy részét nem költik el, hanem a vállalat tőkéjéhez csatolják. A második esetben már meglévő tőkét csatolnak valamely más vállalat tőkéjéhez.

Marx élesen elhatárolja a „koncentrációnak ezt a (első – V. J.) fajtáját, amely közvetlenül a fel-

Vezető szerepet játszik a felhalmozás útján végbemenő tőkekoncentráció. A tőkekoncentrációhoz, a gyengébb lábon álló vállalatok tőkeerős vállalatok általi elnyeléséhez az előfeltétel ugyanis csak úgy állnak elő, hogy némely vállalatok nagy hasznot érnek el és nagymértékben növelik tőkéjüket, más vállalatok viszont a régi színvonalon maradnak.

A teljesen kifejtett hadigazdaságban az eladás nem jelent problémát. Ellenkezőleg, a probléma éppen az, hogyan lehet szert tenni a termelés szükséges elemeire: a nyersanyagokra, gépekre, munkaerőre. A hadigazdaságban korlátlan fizetőképes tömeges kereslet van hadianyagok iránt. Az ilyen egyfajta termékekben megnyilvánuló tömeges kereslet lehetővé teszi a termelés egyre fokozódó specializációját, ami viszont az önköltség csökkenésére vezet, annál is inkább, mivel a munkások reálbére ugyancsak csökken.¹⁴ Ehhez hozzá kell még tenni a hatását az állami segélynek, amelyet úgy nyújtanak, hogy az állam által épített egész üzemeket, valamint gépeket, hitelt stb. bocsátottak a nagy monopóliumok rendelkezésére. Az eredmény: háború alatt az ipar profitja magasabb, mint békeidőben. Közben azonban ezen a téren nagy egyenlőtlenséget lehet megfigyelni: a hadiiparban a haszon nagyon magas, míg azokban az iparágakban, amelyek termelésének nagy része a békés fogyasztást szolgálja, lényegesen alacsonyabb.

A legnagyobb hadiprofitra az amerikai tőzsdebizottság („Securities and Exchange Commission”) hivatalos adatai között találunk példát.

A haszon százaléka a befektetett tőke után 1942-ben

Társaság	Adóbefizetés	
	előtt	után
„Jacobs Aircraft Engine Company”	679,2	175,2
„Beech Aircraft Corporation”	563,1	153,0
„Bellanca Aircraft Corporation”	200,8	143,7
„Parker Alliance Company”	255,5	121,8
„Consolidated Aircraft Corporation”	578,3	117,0
„Elastic Stop Nut Corporation of America”	515,6	133,3

Forrás: F. L. Allen: Who's getting the money? Harper's Magazine, 1944. június.

halmozáson nyugszik, illetve helyesebben vele azonos”. (Marx-Engels Művei. 23. köt. Budapest 1967. 585. old.)

Ami viszont a tőke centralizációját illeti, Marx erről a következőket írja: „Ez a kialakult tőkék koncentrációja, egyéni önállóságuk megszüntetése, tőkésnek tőkés által való kisajátítása, sok kisebb tőkének kevés számú nagyobb tőkévé való átváltoztatása. Ez a folyamat az elsőtől abban különbözik, hogy a már meglevő és működő tőkék megváltozott elosztását tételezi csak fel.” (Ugyanott.)

¹⁴ A hadviselő tőkésországokban a *reálórabér* csökkent, az értéktöbbletráta viszont emelkedett. A hivatalos statisztikai adatok szerint a munkások évi reálbére nőtt azért, mert az országok többségében megvalósult a teljes foglalkoztatottság és meghosszabbították a munkanapot. A munkások azonban nem tudták teljes mértékben felhasználni az általuk pénzformában kapott munkabért, mivel hiány volt fogyasztási cikkekből. Ezért az általuk kifejtett nagy mennyiségű munka ellenére a hadigazdaságban rosszabbul éltek, mint békés időkben. Helyzetük romlásának a foka a különböző országokban nem volt egyforma. Kivételt jelentett az Egyesült Államok.

Figyelembe kell venni, hogy a nagy részvénytársaságoknál annyira „tökéletesítették” a mérlegkészítés technikáját, hogy a mérlegek csak a haszon egy részét mutatják ki. Másik, igen jelentős részét „rejtett tartalékok” alakjában a „fekete napokra” eltitkolják. A mérlegben kimutatott haszon nem is csekély részét adó alakjában az állam vonja el. Ennek illusztrálására idézzük az amerikai részvénytársaságok profitjának számadatait.

Az amerikai részvénytársaságok haszna

Megnevezés	1939	1940	1941	1942	1943	1944
	milliárd dollárban					
Az adók levonása előtt	5,3	7,4	14,4	19,0	22,8	–
Az adók levonása után	4,1	4,8	7,3	7,4	8,2	9,9

Forrás: Survey of Current Business, 1944. január és 1945. július.

A mérlegben kimutatott tiszta haszon lényegesen kisebb mértékben nőtt, mint az adózás előtti haszon összege. De, mint már mondtunk, a haszon jelentős része maguknál a vállalatoknál, a mérlegben ki nem mutatott, „rejtett” tartalékok formájában eltűnik. Ily módon felhalmozás útján erős tőkekoncentráció megy végbe.¹⁵

A tőkekoncentráció bőséges forrását jelentik az állami segélyek, amelyek a különböző országokban különböző alakot öltenek. Az Egyesült Államokban, ahol az állótőke-fölösleg, mint ismeretes, igen nagy volt,¹⁶ a vállalkozók – mint erre fentebb már rámutattunk – nem szánták rá magukat arra, hogy a háborús célok érdekében új vállalatokat létesítsenek. Attól féltek, hogy a háború végéig még hátralevő időben, ha a háború nem tart sokáig, az új üzemek nem amortizálódnak. Emellett a háború után ezeknek az üzemeknek polgári célú termelésre való átállítása csak még jobban fokozta volna a fölösleges termelési kapacitásokat, és még jobban megnehezítette volna az eladást.¹⁷ Ennek következtében az Egyesült Államokban, mint erre az első fejezetben rámutattunk, az állam számlájára mindenfajta, igen jelentős számú üzemet építettek.

¹⁵ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezen az úton gyakran nem valóságos, hanem fiktív tőkefelhalmozás megy végbe. A részvénytársaságok tőkéjében – a szorosan vett hadiüzemek kivételével – az a rész, amely valóságos értékből (épületek, gépek, nyersanyag, készáru) áll, évről évre csökken; az a rész pedig, amely hadikölcsönökben, bankbetétekben és készpénzben testesül meg, állandóan növekszik. Ez az eltolódás azt a tényt tükrözi vissza, hogy az ország hadikiadásait csak részben fedezi a folyó termelésből: jelentős részét az ország nemzeti vagyonának terhére fedezik.

¹⁶ Számításaink szerint az 1925-től 1934-ig terjedő évtizedben az Egyesült Államok állótőkéjét mindössze 67,5%-ban használták ki. A termelési kapacitás teljes kihasználásának évi 300 napon át egy műszakban folyó munkát vettünk. (Lásd E. Varga: 20 Jahre Kapitalismus und Sozialismus. Moszkva 1938. IV. fejezet.)

¹⁷ Ez a félelem a háború alatt is megvolt. 1943. augusztus végén az Egyesült Államok kereskedelmi kamarája bizottságot alakított a vállalkozókból. A kamara erről szóló közleményében a következő áll: „Ahogy a háború a végéhez közeledik, úgy tesz majd szert egyre nagyobb jelentőségre a fölös vagyon felhasználásának problémája. A háború végén égető problémát jelent majd számunkra a feldolgozó ipar különleges célokra épített legnagyobb üzemének megfelelő és hathatós kihasználása.” (New York Times, 1943. augusztus 29.)

A „Steel” című amerikai folyóirat igen érdekes adatokat közöl¹⁸ az államnak az ipari építkezések terén folytatott tevékenységéről. Az ország szerszámgépipara termelési apparátusának fele a Reconstruction Finance Corporation birtokában lesz. 521 repülőgépgyártó üzemot építettek számára, és ezek most saját tulajdonát képezik. Ezeknek a repülőgépezemeknek az értéke 2,7 milliárd dollár, azaz tízszeresen meghaladja a magán-repülőgépipar üzemének értékét.

A Defense Plant Corporation körülbelül 1 milliárd dollárt adott ki acélöntő üzemek építésére. E társaság számára épült és ma is birtokában van a magnézium-termelő üzemek 92%-a (termelési kapacitás szerint számítva). Ezen üzemek értéke 430 millió dollár. Alumínium termelésére 9 üzemot építettek, évi 600 ezer tonna kapacitással; ez több, mint az adott iparág magánüzemeinek együttes termelési kapacitása. Ezenkívül kormányrendeletre 45 alumíniumfeldolgozó üzemot építettek 760 millió dollár értékben. Az állam számlájára épített üzemek évi 800 ezer tonna szintetikus kaucsukot tudnak termelni, ami egyharmaddal haladja meg a békeidők fogyasztását. Ezenkívül az állam nagy befektetéseket eszközölt a legfinomabb benzint előállító üzemekbe, a kőolajvezetékekbe, valamint különféle nyersanyagok felkutatásába és kitermelésébe. A háború befejezése után megtudtuk, hogy az Egyesült Államok kormánya 2 milliárd dollárt adott ki atombombát előállító üzemek építésére.

Mindezeket az amerikai kormány által épített új gyárakat azonban nem maga a kormány tartotta üzemben, hanem a háború egész tartamára a tőkés monopóliumoknak adta át a termelés megszervezése és vezetése céljából. A kormány az általa épített új üzemeket részint bérbe adta a tőkéseknek, részint a termelést közvetlenül a kormány számlájára vezették, de a tőkések jutalékot kaptak a vállalat irányításáért. Még az atombombákat előállító üzemeket is átadták a Du Pont-konzernnek. A tőkésnek jogában állt az üzemot az elhasználódás levonásával csökkent építkezési költségek megtérítése útján megvásárolni az államtól, de erre nem volt köteles.

Angliában és Németországban, ha kisebb méretekben is, mint az Egyesült Államokban, szintén építettek üzemeket állami pénzen, szereztek be gépeket a hadiüzemek számára és adták ezeket bérbe vagy kihasználásra a nagy tőkés konszerneknek.¹⁹ A nagy japán konszernnek jelentős állami segítyeket kaptak.

Mindez a tőkének az érintett vállalatok kezében való nagyarányú koncentrációját jelenti.

*

A hadigazdaság teremtette viszonyok közepette a *tőke centralizációja* sokkal gyorsabb ütemben folyik, mint békeidőben. A kis- és középvállalatok tízezreit bezárják. Ezt vagy maguk a tulajdonosok teszik meg, akiknek nincs lehetőségük a munka folytatásához szükséges nyersanyagok és munkaerő előteremtésére, vagy az állam kényszeríti rá őket, mint ahogy erre fent már rámutattunk. A bezárt vállalatok tőkéje előbb vagy utóbb birtokosaik jószántából vagy akaratuk ellenére a termelést továbbfolytató nagy cégek kezébe kerül. A demokratikus országokban az esetek többségé-

¹⁸ Lásd Steel, 1943. október 11. 141. old.

¹⁹ Németországban 1943-ban rendeletet adtak ki, amelynek értelmében a tőkéseknek meg kellett venniük és fizetniük az állam által rendelkezésükre bocsátott gépeket. Ezt persze könnyen megtehették, hiszen bankszámlájukon óriási összegek halmozódtak fel, s ezt nem állt módjukban ismét termelő tőkévé változtatniuk.

ben ez önkéntes megegyezés útján, a fasiszta országokban durva állami beavatkozás formájában történik.

A tőke erőszakos centralizációjában kitűnt a német imperializmus rabló jellege, a német finánc-tőke mohó törekvése a minden áron való meggazdagodásra. Ez az erőszakos centralizáció a következő három alapvető formában történt.

A német zsidók tőkéjét, amelyet körülbelül 6–8 milliárd márkára becsültek, elvették birtokosaiktól (túlnyomórészt még a háború előtt), és azt úgyszólván kivétel nélkül az „árja” nagy-tőke szerezte meg. A zsidó tőke egy részét a fasiszta párt vezetői kaparintották meg.

A német finánc-tőke valamennyi meghódított ország iparára és bankjaira rátette a kezét, vagy legalábbis maga alá rendelte azokat. Más eljárást követtek nyugaton és más keleten. Így keleten semmilyen, még a tőkésországokban is elfogadott külsőséget sem vettek figyelembe: Felső-Sziléziában és Lengyelországban a nagy iparvállalatokat egyszerűen elvették tulajdonosaiktól, és a német monopóliumok – a Göring-konzern, a nehézipar, a nagy bankok – osztották azokat szét maguk között. Az elvett tulajdonért semmiféle kártérítést sem fizettek. Ausztriában, Csehszlovákiában és a nyugati országokban külsőleg betartottak néhány formaságot. A német *nagybankok* először is „átvették” mindazt a részesedést, amellyel az angol, francia és amerikai tőke rendelkezett ezen országok bankjaiban. Ha ez nem volt elegendő a bankok teljes birtoklásához, akkor a németek a szabadpiacon felvásárolták a bankrészcégek, vagy arra kényszerítették a bankokat, hogy új részvényeket bocsássanak ki, amelyeket azután a kezükbe kaparintottak. A nagy *ipari konszernek* „magukra vállalták” a megszállt vagy csatlós országok megfelelő vállalatainak kihasználását, vagy pedig „részesekké” lettek. A Göring-konzern Ausztriában és Csehszlovákiában egyszerűen elvette ezeknek az országoknak a hadiüzemeit.

Nyugat-Európa megszállt országaiban a következő eljárást alkalmazták. A német monopóliumok számára „jelentőséggel bíró” vállalatok tulajdonosainak „megmagyarázták”, hogy részvénytőkéjüket meg kell kettőzniük, és az új részvényeket alacsony árfolyamon át kell adniuk a megfelelő német monopolvállalatoknak. Ha egyik vagy másik vállalat vezetői akadályokat gördítettek az elé, hogy a cég ilyen módon német kezekbe jusson, a német megszálló hatóságok megfosztották őket a nyersanyag és szállítóeszközök igénylésének jogától, nem adtak nekik rendeléseket, és minden módon nyomást gyakoroltak rájuk, amíg csak nem engedtek. A részvények kifizetése a „megszállás költségeinek” számlájára történt: ez utóbbiakat olyan óriási összegben szabták meg, hogy a németeknek nem is állt módjukban azt teljesen kihasználni áruk vásárlására az illető országokban. Ezért a részvények megvásárlása csak formailag volt német tőke befektetése, a valóságban ezekbe az országokba a német tőke egyetlen pfennigje sem került: minden „tőkebefektetés” a lakosságból kipréselt megszállási költségek számlájára történt.

Az idegen tulajdon elrablásának terén a pálmát a Göring-konzern vitte el. Ez a konzern 4 milliárd márkára emelte fel tőkéjét, és Európa legnagyobb vállalatává lett.²⁰ A Göring-konzern több új konszernt ragadott magához Ausztriában; Csehszlovákiában megszerezte a Škoda üzemeket, a Brünni Fegyvergyár részvénytársas-

²⁰ A német konszernekre vonatkozó anyagot a „Külcapcsolatok Királyi Intézete” kiadásában Londonban, 1944-ben megjelent „Occupied Europe” (Megszállt Európa) című brosúra 41. lapjáról vettük.

ságot, valamint számos szénbányát és fémfeldolgozó üzemet. Lengyelországban a konszern megkaparintotta a felső-sziléziai bányaiipari társaság részvényeinek orosz-lánrészét. Romániában a bánya- és acélipar négyötödét ellenőrizte. Norvégiában, Svédországban, Franciaországban, Belgiumban a konszern a vállalatok egész sorát, elsősorban a vasbányákat, kohóüzemeket és más, a német hadigazdaság szempontjából fontos vállalatokat rendelte maga alá. A Göring-konszern rá akarta tenni a kezét Ukrajna nehéziparára is. Mikor a németek Ukrajnában voltak, a Göring-konszern a Krivoj Rog-i bányákat és kohóüzemeket, valamint a nyikopoli mangánércbányákat „igazgatta”.

Elzász-Lotharingia nehéziparát a német nehézipar konszernjének adták át. A zsákmányt a Rechling, Otto Wolf, Göring-konszern (ez utóbbi a Thyssentől elvett vagyon örököse) stb. osztotta fel egymás között.

A Göring-konszernnel párhuzamosan a rokonvállalatok „megszerzésében” megszállt és „szövetséges” országokban az I. G. Farbenindustrie mutatta a legnagyobb aktivitást. Olyan nagy vegyipari vállalatok tartoztak hozzá, mint a Kuhlmann üzemek Franciaországban.

Magától értetődik, hogy a hitlerista Németország veresége után a német finánc-tőke által megszállt országokban elvett vagyont teljes egészében visszaadták az illető országoknak.

Németországban a tőke erőszakos centralizációjának harmadik formája az ipar egész ágainak kényszerkartellizációja volt, amelyet még a háború előtt megvalósítottak, és amely teljesen a monopóliumok kezére adta az érintett iparágakat.

A centralizáció még nagyobb méreteket öltött a kisvállalatok százezreinek a háború alatti bezárása következtében (a kisvállalatok felszámolása a csúcspontot a „totális mozgósítás” alatt érte el). A bezárt vállalatok vagyonát: nyersanyagukat, gépeiket, irodai berendezésüket, kereskedelmi helyiségeiket stb. a termelést tovább folytató nagyvállalatok kaparintották meg.

Angliában a tőkekoncentráció már a háború előtt is erőteljes volt. Campion „A köz- és magánvagyon Nagy-Britanniában” című könyvében²¹ közzétett adatai szerint 1936-ban a lakosság ezer font sterlingnél nagyobb vagyonnal rendelkező 6,8–7,4%-a Anglia egész magántőkéjének 83,3–85,8%-át birtokolta.

Beveridge számításai szerint Anglia nemzeti vagyonának 84,5%-a az ország felnőtt lakossága 7,1%-ának tulajdonában van.²²

Az Egyesült Államokban még a háború előtt végbement erős tőkekoncentráció közismert tény. A többi demokratikus tőkésországban a háború alatt szintén meggyorsult ütemben folyt a tőkecentralizáció. Méreteiről még nincsenek pontos adatok.

Ami a mezőgazdaságot illeti, itt a háború alatt végbement koncentráció és centralizáció látszólag nem haladja meg a normális méreteket. A munkaerő erős hiánya a mezőgazdaságban a saját családjuk munkaerejével rendelkező közép- és kisparasztoknak lehetőséget nyújtott arra, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben megőrizték önállóságukat.

*

²¹ H. Campion: Public and private property in Great Britain. London 1939.

²² Lásd Economist, 1943. december 25.

A termelés megnövekedett koncentrációja, a tőke erősödött koncentrációja és centralizációja a világháborúnak nem ideiglenes, hanem állandó jellegű következményeihez tartozik (kivételek csak a rabló német fináncitőke által a kontinentális Európában erőszakosan megszerzett vállalatok). Ennek a meggyorsult koncentrációs és centralizációs folyamatnak pontos, számokban kifejezett méretei csak néhány évvel a háború után lesznek ismeretesek, amikor az egyes országokban már végrehajtották a megfelelő összeírásokat. Ennek a folyamatnak társadalmi következménye azonban enélkül is világos: a városi középrétegek erős csökkenése; a társadalom még erősebb elkülönülése a két fő osztályra: munkásokra és alkalmazottakra egyrészt, nagyburzsoáziára másrészt; végül a legnagyobb monopóliumok súlyának gyors növekedése.

Szemléltetésül a Douglas Aircraft amerikai társaság évi jelentéseiből idézünk néhány számot.

A háború kitörésekor a társaságnak 8,5 ezer munkása volt; 1945 elején 187 ezer. 1935-ben az áruk eladásából származó összbevétel 11 millió dollárt tett ki. 1943-ban a társaság az amerikai hadseregnek 1 milliárd dollár értékben szállított repülőgépet. Ugyanakkor az egy repülőgép előállítására fordított munkaórák száma 50, a hadsereg által fizetett ár 22%-kal csökkent. A társaság több mint 50 millió dollár adót fizetett. Súlyban kifejezve a társaság termelése az amerikai hadsereg által vásárolt repülőgépek 16%-át képviseli. *1943 elejére a társaságnál 3 milliárd dollárnyi nem leszállított rendelés gyűlt össze*, azaz több, mint a cég fennállása óta összesen. A kapott rendelések összege szerint a Douglas Aircraft a negyedik helyen állt az Egyesült Államok vállalatainak sorában. A vállalat három legnagyobb üzeme az egész 1943. évben teljes kapacitással dolgozott. Két új üzemnek Oklahomában, valamint a chicagói, 33 millió dollár költséggel épített üzemnek csak 1944 közepén kellett elérnie teljes termelési képességét.²³

Ebben a néhány számban olyan óriásvállalat képe tárul elénk, aminőt pár évtizeddel korábban aligha lehetett volna elképzelni.²⁴

A termelés és a tőke erős koncentrációja aránylag kis számú mammutvállalat kezében, a háború után átmenetileg hatalmas kartellekbe való, még szorosabb egyesülésre vezet, mint ahogy ez a háború előtt volt. Együttal azonban, miután a háború folyamán elhalasztott keresletet kielégítették, a piac még jelentősebb mértékben fog szűkülni. Ez pedig egy idő múltán még az előzőnél is élesebb versengést idéz elő a háború alatt keletkezett óriásvállalatok között.

IV. ELSZEGÉNYEDÉSI TENDENCIA A TŐKÉSORSZÁGOK HADIGAZDASÁGÁBAN

A hadigazdaságban benne rejlik a hadviselő országok *elszegényedésére* irányuló tendencia. Az „elszegényedés” fogalmát világosan meg kell különböztetni a „proletariátus elnyomorodásának” közismert fogalmától.

²³ Lásd New York Times, 1944. január 5., 1945. március 20.

²⁴ Külön kérdés az, hogy a háború befejezése után milyen árut fog gyártani a Douglas Aircraft. A legoptimistább számítás szerint az amerikai repülőgépipart a polgári repülés szükségleteinek kielégítésére a mai termelési képesség legfeljebb 5%-áig lehet kihasználni.

Az ország elszegényedése annyit jelent, hogy az év végén az ország nemzeti vagyona a szó igazi értelmében – azaz az emberi munka eredményét alkotó értékek összege – kisebb, mint az év elején volt. Ez a meghatározás figyelmen kívül hagyja a vagyonnak a társadalom osztályai közötti felosztását és újrafelosztását. Az elszegényedés – a tőkés rendszerben a háború által előidézett sajátos jelenség – annak a ténynek a következménye, hogy a háborús és a polgári fogyasztás a háború okozta pusztításokkal együtt meghaladja a termelés mértékét. Az országban a valóságos értékek összege háború idején nem növekszik, mint ahogy ez általában, normális békés körülmények között történik, hanem ellenkezőleg: csökken. Marx megjelöléseivel élve: az ország többet használ el, mint a $v+m$, elhasználja még a c , vagyis az állandó tőke egy részét is. . .

A proletariátus elnyomorodása, Marx tanítása szerint, a tőkés társadalomban az eme társadalom alapvető fejlődéstörvényeiből következő *állandó* jelenség. Ez elméletileg állandó folyamat, békeidőben és a háború időszakában egyaránt végbemegy. Itt a nemzeti jövedelem osztályok közötti megoszlása döntő jelentőségű, *nem* pedig a nemzeti jövedelem vagy a nemzeti vagyon nagysága.

Az ország elszegényedése egyáltalán nem előfeltétele a proletariátus elnyomorodásának. Ellenkezőleg. Marx hangsúlyozza, hogy minél nagyobb a felhalmozódó vagyon a tőkés társadalom egyik oldalán, a másik oldalon annál nagyobb a proletariátus nyomora.

Magától értetődik, hogy a teljes kifejlett hadigazdaságban az ország elszegényedése mellett, a proletariátus elnyomorodásának, a tőkés társadalom polarizálódásának folyamata is tovább tart, s a dolgozó tömegek nyomora sohasem látott méreteket ér el. Magától értetődik az is, hogy a tőke centralizációja, mint ahogy ezt a harmadik fejezetben kifejtettük, az ország elszegényedése mellett is folytatódik: a csökkenő nemzeti vagyon egyre növekvő része összpontosul a nagytőkések kezében. Az ország elszegényedése együtt járhat a nagy monopóliumok tőkéjének abszolút növekedésével.

A hadviselő tőkésországok elszegényedése magának a hadigazdaságnak a jellegéből következik. Mindenekelőtt az *általános mozgósítás* a munkaképes lakosság igen jelentős részét vonja el a termelőmunkától, aminek – ha a többi feltétel nem változik – az értéktermelés megfelelő csökkenését kell előidéznie.

A munkások és a meglevő termelési apparátus másik jelentős részét fegyverek, hadianyagok és az ezek előállításához szükséges termelési eszközök termelésére állítják át. Ám a *fegyver és a hadianyag* elvben különbözik minden más árutól. Nem termelési eszköz, amely további árutermelésre szolgál: Marx osztályozása szerint nem az I. csoportba tartozó áru. *De nem is fogyasztási cikk a szó mindennapi értelmében*: nem változó tőke, nem arra szolgál, hogy a munkafolyamatban elhasznált munkaterőt helyreállítsa. Nem termelési eszköz, nem is fogyasztási cikk, hanem a *pusztítás eszköze*. *Felhasználás közben véglegesen megsemmisül*: semmilyen formában sem tér vissza a tőke körforgásába, hacsak nem a csatatereken összegyűjtött ócskavas alakjában.

A hadsereg által fogyasztott minden más áru abban különbözik a fegyverektől és a hadianyagoktól, hogy a polgári fogyasztás megfelelő részét helyettesíti. Az emberek akkor is viselnének ruhát és cipőt, ha nem lennének katonák. Természetesen a hadseregben a katona jóval több ruhát, cipőt stb. fogyaszt, mint a polgári életben, amelynek körülményei lehetővé teszik, hogy ezekkel a dolgokkal gondosan bánják. Ugyanez a helyzet a hadsereg minden más, a szó legtagabb értelmében vett fogyasztási cikkével

(kocsikkal, lovakkal, a vasutak vagonjaival stb. stb.). A szegény országokban a hadsereg élelmiszer-fogyasztása szintén lényegesen nagyobb, mint a polgári lakosság háború előtti átlagos fogyasztása.

Végül hozzá kell még számítani mindehhez az értékeknek a hadműveletek által okozott pusztulását: hajók elsüllyesztése, légibombázások által előidézett rombolás, üzemek, épületek, vasutak és árutartalékok módszeres megsemmisítése a visszavonulások folyamán vagy a megerősített városok ellen irányuló tűzérési tűz következtében stb.

Ezek a tényezők – a munkaerő elvonása a termelésből, óriási mennyiségű fegyver és hadianyag elhasználása, a hadsereg megnövekedett fogyasztása számos más áruból, végül maga a háború okozta rombolások a háború alatti elszegényedésre irányuló tendenciák előidézői.

Hangsúlyozzuk: nem törvényről, hanem tendenciáról van szó, amelynek hatását meghatározott ellentétes irányú tendenciák enyhítik, és amely bizonyos konkrét feltételek mellett le is küzdhető.

Mindenekelőtt arra szeretnénk rámutatni, hogy különböző fokú és színezetű hadigazdaságokat ismerünk. Egy ország gazdaságát még a háború előtt nagymértékben át lehet állítani a háború vágányára, amint ez a hitlerista Németországban történt. Emellett egyes országok formálisan háborút viselhetnek anélkül, hogy gazdaságuk hadigazdaság jellegét ölténé. Ez volt a helyzet például az első világháború idején Japánban. Japán formálisan hadiállapotban volt Németországgal, de gazdaságát nem állította át a háborúra, mivel hadserege mindössze jelentéktelen és rövid ideig tartó hadműveleteket folytatott, maga az ország pedig nem vált hadműveletek színhelyévé. Vagy például, bár a második világháborúban Brazília hadviselő ország volt, sőt csapatokat is küldött Olaszországba, mégsem lenne helyénvaló az az állítás, hogy Brazília gazdasága a szó valódi értelmében vett hadigazdaság volt. A hadviselő országok által minden oldalról körülvett semleges országok némely esetekben, semlegességük ellenére is, nagyobb mértékben kényszerültek gazdaságuk átalakítására, mint a formálisan hadviselő, de a háborúban ténylegesen alig részt vevő országok.

Az elszegényedésre irányuló tendencia csak abban az esetben érvényesül teljes egészében, ha a hadviselő ország gazdasága a mi meghatározásunknak megfelelő „teljesen kifejlett hadigazdaság” képét mutatja. A teljesen kifejlett hadigazdaság legfontosabb feltételei a következők:

- a) teljes mozgósítás, azaz a lakosság zömének katonai szolgálatra való behívása;
- b) a hadsereg létszámával arányban álló részesedés a hadicselekményekből: lőszer, fegyver, hadianyag stb. megfelelő mennyiségű elhasználása;
- c) a hadműveletek többé vagy kevésbé jelentős tartama;
- d) hadműveletek magának az országnak a területén.

Amennyiben mindezek a feltételek adottak, olyan helyzet áll elő, hogy az ország „fogyasztása”, vagyis a hadsereg fogyasztása, a polgári lakosság fogyasztása és a háború pusztításai együttvéve meghaladják a folyó termelést. Ennek következtében a háborús kiadások jelentős részét az ország háború előtti tényleges vagyonának rovására fedezik, ami az ország elszegényedését idézi elő.

Az európai hadviselő országok ilyen elszegényedése az első világháborúban is előfordult. Németország nemzeti vagyonának csökkenését az első világháborúban körülbelül 30 milliárd márkára becsülik.¹

¹ Lásd *Hettlage*: Wer bezahlte den Krieg? Der deutsche Volkswirt, 1941. december 20.

Közismert tény a cári Oroszország gazdasági lezüllése és elszegényedése az első világháború következtében.

„A háború – írja Sztálin „A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története” című művében – tönkretette Oroszország közgazdaságát. Mintegy 14 millió egészséges, munkabíró embert soroztak be és szakítottak el a gazdaságtól. Gyárak és üzemek beszüntették a munkát. . . *A háború felfalta az ország minden tartalékát.*”²

Magától értetődik, hogy a második világháborúban, amikor a fegyverek (tankok, gépesített eszközök, légiflotta) – nemcsak pénzben kifejezve, hanem valódi mértékkel, az előállításukra fordított munkaidővel mérve is – sokkal drágábbak voltak, az elszegényedésre irányuló tendencia sokkal erősebben jelentkezett, mint az első világháborúban: erre a kérdésre vonatkozó számadatokkal sajnos még nem rendelkezünk elégséges mértékben.

A tőkésországok hadigazdasági rendszerének ezt az elszegényedésre irányuló tendenciáját majdnem minden európai közgazdász elismeri. Így például Keynes már 1940-ben, amikor Anglia hadikiadásai még fölöttébb jelentéktelenek voltak, a következőket írta:

„Aligha kételkedhetünk abban, hogy a háború első hónapjaiban a polgári fogyasztás színvonala olyannyira meghaladta a szabad termelési fölösleget, hogy ez a végtelenségig nem folytatódhatik. A kormány részéről erősen megnőtt az árukereslet. Semmi okunk sincs arra a feltételezésre, hogy a magánszemélyek fogyasztása elégséges mértékben csökken. A hiányt árutartalékaink, külföldön levő jövedelmi forrásaink és működő tőkének terhére fedezték.”³

Vagy másutt:

„És valójában . . . a kormánykiadások jelenlegi színvonala nem hagy elég fölösleget a megnövekedett magánfogyasztás számára: a fogyasztás mai mértékének megtartása már az árukészletek és külföldi tartalékok csökkenésére vezet, amelyek gyorsabban merülnek ki, mint . . . ahogy ezt a szükséges óvatosság megengedi.”⁴

A Brit Munkaadók Szövetsége a következőket írta:

„Egy dolog nyilvánvaló: a világ, mint egész, a jelenlegi háborúból még szegényebben kerül ki, mint az első világháborúból.”⁵

A német fasiszta közgazdászok szintén elismerték Németország háború alatti elszegényedését.

„A háborúban és a fegyverek termelésére használt munkaerő, gépek és nyersanyagok visszavonhatatlanul elvesztek. Ez ellen semmit sem lehet tenni, semmi sem változik meg attól, hogy a mérlegekben mekkora összegeket szánnak amortizációra. A mérlegekben szerepel tőke, de csak névlegesen, a valóságban ez a tőke nem létezik.”⁶

„Ehhez még egy nehézség járul: nevezetesen, hogy a vállalatok gyakran nem tudják végrehajtani a szükséges megújítást és racionalizálást. Az anyag-, gép-, nyersanyag- és munkaerőhiány következtében a háború alatt arra kényszerültek, hogy a technika tőkéletesítését elhanyagolják.”⁷

² A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Szikra 1945. 211. old. (Kiemelés tőlem. – V. J.)

³ J. M. Keynes: How to pay for the war? London 1940. 19. old.

⁴ Ugyanott.

⁵ „Beveridge Report. Appendix G. 7. 1. Memorandum of the British Employers Federation.

⁶ Die Deutsche Volkswirtschaft, 1942. februári 2. sz. füzet. 180. old.

⁷ Der Wirtschaftsring, 1941. november 7.

Annak az állításnak, hogy a második világháború időszakában a hadigazdaság elszegényedésre irányuló tendenciát mutat, az első pillanatban mintha ellentmondana az a tény, hogy néhány hadviselő ország, mindenekelőtt az Egyesült Államok és Kanada, nemcsak nem szegényedett el ebben a háborúban, hanem ellenkezőleg, nemzeti vagyonuk a szó igazi értelmében gyarapodott, bár a szövetséges országoknak mindenfajta hadianyagból jelentős mennyiséget szállítottak és ezért semmilyen ellenértéket nem kaptak (lend-lease szállítások, Kanada egymilliárd dolláros hozzájárulása Anglia hadikiadásaihoz).

Igaz ugyan, hogy az Egyesült Államok a háború alatt nem szegényedett el, mégis az új magán-tőkebefektetés ebben az időszakban jóval kevesebb volt, mint a háború előtt. Ezt a következő hivatalos adatok mutatják:

Új tőkebefektetések (milliárd dollárban)

1941	1942	1943	1944	1945
19,4	7,7	2,1	1,8	6,0

Forrás: Survey of Current Business. 1945. február, július.

Ezek a számok első pillantásra ellentmondanak annak az ismert ténynek, hogy az Egyesült Államok egész hadiiparát éppen a háború alatt építették. A hadiipar tőkebefektetését nyilvánvalóan a többi iparág amortizációjának, a tartalékoknak stb. csökkentésével eszközölték. A hadiipar fejlesztése során a nemzeti vagyon újraelosztódása ment végbe.

Az a tény, hogy a háború alatt az Egyesült Államokban és Kanadában nem volt tapasztalható elszegényedés, a következő okokra vezethető vissza:

1944 végéig ezen országok egyikében sem volt „teljesen kifejlett hadigazdaság” olyan értelemben, ahogy mi erről fent beszéltünk. Az Egyesült Államokban 1944 végéig a lakosságnak mindössze 8-9%-át hívták fegyverbe – jóval kevesebbet a maximális erőfeszítésnél. 1944-ig, azaz a franciaországi partraszállásig, az amerikai fegyveres erők hadműveletei aránylag jelentéktelenek voltak. Megállapítható, hogy addig valamennyi fegyvernem – szárazföldi, tengeri és légerők – harcában együttesen sohasem vett részt egy-másfél milliónál több amerikai katona. Ezért a fegyver-, lőszer- stb. fogyasztás is aránylag kicsi volt. Az az időtartam, amelynek folyamán az Egyesült Államok fegyveres erői részt vettek a hadműveletekben, aránylag jelentéktelen volt. Végül, magát az országot nem érintették a hadműveletek (hacsak a kereskedelmi hajók elsüllyesztését nem számítjuk), területe semmilyen pusztítást sem szenvedett. Ugyanezt kell mondani Kanadáról és a többi angol domíniumról.

Hozzá kell még fűznünk a fentiekhez, hogy az elszegényedésre irányuló tendenciát minden hadviselő országban gyengítő ellentendenciák különös erővel jelentkeztek az Egyesült Államokban, mivel itt a munkaerőt, az állótökéket, a nyersanyagot és a természeti kincseket békeidőben csak részben használták ki. Mi most csak a legfontosabb ellentendenciák felsorolására szorítkozunk, részletes leírásuk a következő fejezetben történik. Íme az ellentendenciák:

1. Azok bevonása a termelőfolyamatba, akik addig munka nélkül voltak vagy egyáltalán nem dolgoztak.

2. A munkanap meghosszabbítása.

3. A munka termelékenységének növelése a termelés racionalizálása, a munkamegosztás tökéletesítése és a termelőfolyamat automatizálása útján.

4. A polgári lakosság fogyasztásának korlátozása számos, polgári fogyasztást szolgáló iparcikk gyártásának megtiltása, a lakásépítés beszüntetése, az élelmiszer- és ruhafogyasztás adagolása révén stb.

5. Más országok erőforrásainak felhasználása a saját hadigazdaság szükségleteinek kielégítésére.

Világos, hogy az Egyesült Államokban – ahol a munkanélküliek száma a háború előtt meghaladta a 10 milliót, ahol a nőknek aránylag csak kis része dolgozott, ahol az ipari munkás átlagos munkaideje (beleszámítva a nem teljes munkahetet dolgozókat) a háború előtt mindössze heti 35 óra volt, ahol a háború előtt az állótőkét csupán 67,5%-ban használták ki, ahol az állam hosszú időn át, még a háború éveiben is, a búza, gyapot, dohány stb. vetésterületének csökkentéséért prémiumot fizetett a farmereknek, ahol szükség esetén az amerikai kontinens valamennyi más országának erőforrását fel lehetett használni – az elszegényedésre irányuló tendenciákat gyengítő ellentendenciák voltak túlsúlyban. A hadviselő országok óriási többségében – mindenekelőtt a kontinentális Európa országaiban – az elszegényedés ténye vitán felül áll.

Az elszegényedés a nemzeti vagyon minden fajtájára kiterjedt. A vállalatok és a kereskedelem áru- és nyersanyagtartalékai állandóan csökkentek. Az épületek, vasutak, gépek elhasználódtak. A termőföld kimerült, mert nem volt elegendő trágya. Az állatállomány csökkent számban és vesztett súlyban. Az erdőket kivágták stb. Az egyes háztartásokban csökkent az élelmiszer-tartalék; csökkentek és minőségileg romlottak a tartós fogyasztási cikkek (bútor, ruházat, lábbeli, háztartási eszközök). Az egyes országok konkrét körülményeitől függően az egyik területen gyorsabban, a másikon lassabban ment végbe az elszegényedés.⁸

Igen lényeges még, hogy az egyszer megkezdődött elszegényedésben benne rejlik a folyamat szakadatlan gyorsulásának irányzata. A gépek elhasználódása csökkenti a termelést. Az állatállomány csökkenése és minőségi romlása a föld megmunkálásának rosszabbodását és következményként a termés csökkenését jelenti. A dolgozók élelmiszerének ebből adódó rosszabbodása a munkás termelékenységének további csökkenésére vezet stb. A láncszemek egymásba kapcsolódnak, amíg az ország teljesen ki nem merül.

A háború alatti elszegényedés a háború folytatásának szempontjából legfontosabb termelési ágakban eszközölt új tőkebefektetésekkel járt együtt. A háború alatt minden nagy hadviselő országban új repülőgép- és tankgyárakat, folyékony üzemanyag, mesterséges kaucsuk, elektroacél stb. gyártásával foglalkozó üzemeket építettek. Az Egyesült Államok hadiiparának több mint 90%-át a háború folyamán építették. Sok országban új vasútvonalakat, olajvezetéseket és stratégiai autóutakat építettek, az új hajóutaknak megfelelően új kikötőket szereltek fel stb.

*

⁸ Az elszegényedés sajátos formája a kontinentális Európa – elsősorban a városi – lakosságának lefogyása. Ha a lakosság átlagos súlyvesztését fejenként 5 kg-ra tesszük, akkor 300 millió embernél ez 1,5 millió tonna. Ahhoz, hogy minden ember visszanyerje munkaképességének korábbi normális színvonalát, körülbelül 15 millió tonna élelmiszertöbblet szükséges. Fel kell tételezni, hogy Kínában és Indiában a lakosság még jobban lefogyott.

Noha a hadviselő országok többségében az elszegényedés ténye teljesen nyilvánvaló és senki által sem vitatott, mégis most még nehéz olyan eléggé megbízható számadatokat összegyűjteni, amelyek az egyes országokban mutatnák ki ezt a folyamatot: csak a háború utáni összeírás mutatja majd meg véglegesen számokban az egyes országok elszegényedését. Ezért az alábbi felsorolt megfontolások csak általános tételeink szemléltetéséül szolgálhatnak.

A fasiszta Németország a háborúban kétségtelenül erősen elszegényedett annak ellenére, hogy az egész európai kontinenst kirabolta. Emellett igen fontos az a körülmény, hogy a háborúra való átállással Németország termelőerőinek összességét még a háború előtt teljesen kihasználta, s az Egyesült Államoktól és Angliától eltérően nem támaszkodott nagy felhasználatlan tartalékokra.

Németország elszegényedéséről nem tettek közzé hivatalos adatokat. A hitleristák vigyáztak arra, hogy a néppel valamit is közöljenek az ország háború okozta pusztulásáról.

Németország elszegényedése már az első világháborúban is jelentős méreteket öltött. A Dresdner Bank számításai szerint Németország vagyona 1913-ban 250–255 milliárd márka, 1922-ben pedig 211 milliárd márka volt.⁹

Tehát négy évvel a háború befejezése után az elszegényedés még mindig az ország háború előtti vagyonának egyhatodára rúgott.

A második világháborúra vonatkozólag Hettlage fasiszta professzor becsléséből lehet kiindulni. 1940 végén a következőket írta¹⁰: „pénzben kifejezve az elhasználódás és az elhasználódás fedezésének mérlege egyáltalán nem jelentéktelen. A magángazdaságban évenként legalábbis 6 milliárd márka: ez az évenként fedezett elhasználódás csak a lakóházakra vonatkozólag 1,5–2 milliárd márka. Háborús időkben az ilyen termelés vagy az elhasználódás pótlása csak a nemzeti vagyon fontos háborús jelentőséggel bíró részével kapcsolatban történhetik meg . . . A tényleges javak állapotában beállt változások szempontjából a *termelés vagy az elhasználódás pótlásának hiánya az ország tényleges vagyonának háborús célokra való kiadását jelenti. Németországban az ilyen kiadások mértékét 1940-ben 3–4 milliárd márkára lehet becsülni.*

Ehhez kapcsolódik még az anyagi vagyon vesztesége is, úgymint a felhalmozott nyersanyag- és készterméktartalékok elhasználása. A világháború alatt a raktárakból kiadott és többé nem pótoltt tartalékok összege körülbelül 20 milliárd márkára rúg. *Számolni kell azzal, hogy egyedül 1940-ben 5–6 milliárd márka értékű készletet használtak el.*”

Tehát a fasiszta szerző csak a háború első évében 8–10 milliárd márkára becsüli az állóőke, valamint a nyersanyag- és árukészletek értékcsökkenését. Ha feltételezzük, hogy az elszegényedés a háború következő éveiben is csak ilyen mértékben folyt, a veszteségeknek 1944 végére mintegy 50 milliárd márkára kellett rúgniuk.

1940 azonban köztudomás szerint igen „csendes” év volt. A németek a szomszédos nyugati országok ellen gyorsan végrehajtott támadások után 1940-ben nemigen folytattak új hadműveleteket, emiatt a hadianyag-fogyasztás is igen jelentéktelen volt. Nagyon sok katona kapott szabadságot és dolgozott a hátszországban. Világos, hogy a Szovjetunió elleni támadás után, amely Németország részéről óriási hadianyag-felhasználást követelt, s amely a „totális”, majd „szupertotális” mozgósítást hozta magával, a nemzeti vagyon csökkenésének jóval jelentősebbnek kellett lennie.

⁹ Lásd Die wirtschaftlichen Kräfte der Welt. Berlin 1930.

¹⁰ Der Deutsche Volkswirt, 1940. december 20.

Meg kell jegyezni továbbá, hogy Hettlage a nemzeti vagyon csökkenését a mezőgazdaság terén nem veszi figyelembe. Csakhogy a háború alatt az elszegényedés itt is igen nagy méreteket öltött. A lovakat rekvirálták, a gépparkot nem újították meg, az állatállomány jelentős részét levágták, ami pedig megmaradt, az leromlott; a trágyahiány miatt a talaj elvesztette régi termőképességét. A mezőgazdaság jóval kevesebb mezőgazdasági gépet kapott az elhasználtak pótlására.

A németországi állatállomány erős csökkenéséről a következő hivatalos adatok tanúskodnak:

Év	Szarvasmarha	Sertés
	(millió darabban)	
1939	23,5	29,0
1942	22,8	17,3
1943	22,9	15,4

Forrás: Deutsche Allgemeine Zeitung, 1944. március 9.

Az 1943-as adatok az év júniusára vonatkoznak; későbbieket nem közöltek.¹¹ Nem kétséges azonban, hogy miután megszűnt a marhabehozatal és – ami még fontosabb – a takarmányimport is az ideiglenesen megszállt területekről, a vágások száma erősen megnőtt. Ezt a következő megjegyzés is bizonyítja, amely 1944 március közepén azonos fogalmazásban jelent meg valamennyi német újságban.¹²

„A szarvasmarha élelmezésünk legfontosabb húsforrása lett. A hadigazdálkodás első évében a marha- és borjúhús a mészárszékek és húsipari üzemek egész húsanyagának csak 46%-át tette ki, ezzel szemben a háborús gazdaság negyedik évében elérte a 75%-ot. A jövőben a marha- és borjúhús fogyasztásának aránya valószínűleg még tovább fog növekedni.”

A megjegyzésben továbbá az áll, hogy noha a fejőstehenek száma növekedett, a „háború kezdete óta a kizárólag vágásra szánt szarvasmarha tenyésztése megszakítás nélkül csökkent”.

Németország elszegényedésében fontos szerepet játszottak a légitbombázások, mindazonáltal távolról sem akkorát, amekkorát ennek az angolok állandóan tulajdonítottak.¹³ Németország megszállása után kiderült, hogy 1944 utolsó negyedéig Németországnak sikerült helyreállítania a lerombolt hadiüzemeket. Speer fegyverkezésiügyi miniszter 1945 elejéről származó titkos jelentéséből megtudjuk, hogy a lerombolt üzemeket a németek hatszor-tízszer is helyreállították, s a hadianyag- és lőszergyártás csak 1944 utolsó negyedében kezdett komolyan – 30-40%-kal – elmaradni a hadsereg szükségletei mögött. Az elfoglalt Németországban a légitbombázások következményeinek vizsgálata megmutatta, hogy az üzemek épületei erősen megrongálódtak, a gépek és berendezések viszont kevés kárt szenvedtek. A németek a háború előtt és különös-

¹¹ Németország kapitulációja után megtalálták a Statisztikai Évkönyvnek a háborús évekre vonatkozó titkos kiadását. Ez azonban a számokat évenként változó területre adja meg, így azok összehasonlítása nem lehetséges.

¹² Ezt a megjegyzést abban az alakban közöljük, amelyben a „Völkischer Beobachter” 1944. március 11-i számában megjelent.

¹³ Ennek következtében „Németország gazdasági erőforrásainak kimerülése” című munkánkban szintén túlbecsültük a bombázások következményeit és általában a kimerülés ütemét.

képpen a háború alatt igen sok hadiüzemet építettek a föld alatt vagy erdők mélyén.

A légitombázások tehát a háború első éveiben Németország háborús ütőképességét csak jelentéktelen mértékben csökkentették.

Németország nemzeti vagyonának polgári vagyont képező része természetesen csökkent a bombázások következtében. Nagyon sok lakóház elpusztult. Ehhez hozzá kell még számítani a lerombolt házakban levő ingóvagyon: árukat, bútorokat és háztartási felszerelést, élelmiszert, ruházatot stb. Egy fasiszta szerző, bizonyos Günke, erről a következőket írja:¹⁴

„Tegyük fel, hogy 100 ezer ember fedél nélkül marad. Ez annyit jelent, hogy 30 ezer család elveszti vagyonát, és *a nemzeti vagyon legalább félmilliárd márkával lesz kevesebb.*”

1944 őszén megkezdődtek a szövetségesek hadműveletei magának Németországnak a területén, Kelet-Poroszországban és Nyugat-Németországban, ami természetesen nagy rombolásokkal járt. Emellett, noha akkor már világos volt, hogy Németország a háborút elvesztette, a visszavonuló megdühödött hitleristák saját országukban is tovább folytatták a pusztítást.

Világos, hogy a háború végére Németország valóságos vagyonának igen jelentős része megsemmisült.¹⁵

Németország elszegényedése a második világháború alatt még nagyobb lett volna, ha háborús kiadásainak jelentős részét (számításaink szerint körülbelül egynegyedét-egyharmadát) a háború egész ideje alatt nem a megszállt országok kifosztásával fedezte volna.

Természetesen különösen elszegényedtek azok az országok, amelyek a német megszállásnak voltak kitéve. Németország kirabolta őket, egész gazdaságukat arra kényszerítette, hogy a német hadigépezet számára dolgozzék, a visszavonulásnál pedig könyörtelenül feldúlta országukat.

Az említett országok helyzetét *Franciaország* példája szemlélteti legjobban, noha meg kell jegyezni, hogy a németek gyors visszavonulása és a francia ellenállási mozgalom harci osztagainak sikeres tevékenysége következtében ezt az országot aránylag kevésbé rombolták le, mint például Olaszországot, Jugoszláviát, Lengyelországot vagy Magyarországot.

A megszállás alatt a hitleristák arra kényszerítették Franciaországot, hogy „megszállási költségek” fejében 600 milliárd frankot fizessen, ami a szövetségesek által megállapított 50 frankos dollárárfolyamon körülbelül 12,4 milliárd dollárnak felel meg. A német katonák egyéni rablásait meg sem említve, Franciaország elszegényedésének többi komoly tényezője a következő volt: az országból évekre szőlőn elvittek két-három millió munkást, hadifoglyot és „toborzottat”, azaz többségében kényszerrel Németországba hurcolt munkást; a termelési apparátust Németország háborús céljaira használták fel; a hadműveletek okozta pusztítások magának Franciaországnak területén: az atlanti-óceáni kikötők, vasutak lerombolása¹⁶, valamint a szövetséges és a német légierők bombázásainak következményei.

¹⁴ Die Deutsche Volkswirtschaft, 1943. szeptember. 833. old.

¹⁵ Anglia nemzeti vagyonának háború alatti csökkenését hivatalosan 25%-ra becsülték: kétségtelen, hogy a hadszíntérül szolgáló Németország nemzeti vagyonának csökkenése ennél szükségszerűen jóval nagyobb.

¹⁶ 1944 végén a francia vasúti mérnökök a következőkben írták le a vasutak helyzetét:

1944 augusztusában 4200 kilométernyi vasútvonalat rongáltak meg, ebből 800 km vasúti fővonal

Franciaország nemzeti vagyona a háború alatt kétségkívül igen nagy kárt szenvedett. Rendkívül súlyos anyagi kárt okozott az országnak az a gyáva, áruló politika, amelyet a hazaáruló francia reakciók folytattak, akik a hitleri rezsim előtti leborulás és a vele való „együttműködés” révén saját hatalmukat akarták megerősíteni a francia dolgozók fölött.¹⁷

Belgium német részről történt kifosztásáról hivatalos amerikai forrás szolgál összefoglaló adatokkal.¹⁸ 1943–1944-ben a németek az ország termelésének (national output) 45%-át használták fel. Belgium nemzeti jövedelme, 1939-es árakat véve alapul, a háború előtti 64 milliárd frankról 1944-ben 27,5 milliárdra csökkent. Világos, hogy az ország igen erősen elszegényedett.

Még jobban elszegényedett mindazon kelet-európai országok gazdasága, amelyeket Németország megszállt, vagy amelyek szövetségesei voltak. Arról a kárról, amelyet Németország a vele „szövetséges” Magyarországának okozott, a Magyar Kommunista Párt központi lapja, a „Szabad Nép” ír (1945. június 2-i számában). A lap részleteket közöl Nagy Ferenc újjáépítésügyi miniszter beszédéből:

„Gyáriparunk 30–40%-ban megsemmisült, a termelése még alatta van a békebeli termelés felének. Több fontos bányánk rombolások folytán víz alá került. Súlyos következménnyel jártak a németek gyárleszerelése, különösen a nehéziparban és az építőanyag-iparban. Mezőgazdaságunk talán csak évtizedek múlva pótolhatja a háború és a német rablás okozta károkat. Lóállományunk alig 25%-a, a szarvasmarha-állomány 30%-a maradt meg. Legsúlyosabb volt a pusztítás a közlekedés terén. A békebeli mozdonymennyiségnek alig tizenkét százaléka, a vasúti kocsiknak pedig mintegy 8%-a maradt meg. A németek több mint 200 kilométernyi pályarészt vágányekével romboltak szét, felrobbantották a síneket, a közúti műtárgyakat, átereszeket. A nagy folyókon átvezető hidakból egyetlenegy sem maradt meg.”

A kontinentális Európa állatállományában 1942-ig végbement csökkenésre vonatkozó adatokat egy amerikai szerzőnél találtam.¹⁹

Év	Juh (14 ország)	Szarvas- marha (21 ország)	Sértés (17 ország)
(millió darabban)			
1939	78,4	95,9	66,3
1942	72,8	80,2	48,1
Csökkenés	7,0	16,0	27,0

volt. A felszabadításért folytatott harcok időszakában 100 nagy pályaudvar és 24 vasúti csomópont pusztult el (a 40-ből). A háború előtt a francia vasúttársaságnak 15 ezer mozdonya volt üzemben. Miután a mozdonypark egy részét átadták, 11 ezer maradt. A szövetségesek előnyomulása alatt a németek ennek nagy részét megsemmisítették és megrongálták, úgyhogy Franciaországnak csak 2,5 ezer használható mozdony maradt birtokában. Jelenleg, a vasúti munkások erőfeszítéseinek következtében, 5,6 ezer mozdony van üzemben. A háború előtt a vasúttársaságnak 450 ezer vasúti kocsija volt, most pedig – 20 ezer vagon újjáépítése után – mindössze 140 ezer.

¹⁷ Különösen súlyos lesz Franciaország számára annak a ténynek a demográfiai következménye, hogy férfilakosságának fiatalabb korosztályai évek során át távol voltak az országtól. (Lásd a XIV. fejezetet.)

¹⁸ Lásd Federal Reserve Bulletin, 1945. január. 10. old.

¹⁹ Karl Brandt: The reconstruction of world agriculture. New York 1945. 141. old.

Az 1943–1945-ös években a csökkenés kétségkívül még nagyobb volt, mint a háború első három és fél évében. Feltehető, hogy az európai kontinensen az állatállománynak csak a fele maradt meg.

Anglia háború alatti elszegényedése kapcsán az 1945-ben megjelent angol „Fehér Könyv”-ben a tőke csökkenésére (capital wealth) vonatkozólag a következő számadatokat találjuk:

Megnevezés	1940	1941	1942	1943	1944	5 év alatt
(millió font sterlingben)						
Angliában	+76	– 81	– 78	–123	–188	
Külföldön	–796	–795	–666	–684	–655	
<i>Összesen</i>	<i>720</i>	<i>876</i>	<i>744</i>	<i>807</i>	<i>843</i>	<i>3990</i>

Forrás: The White Paper on the national income and expenditure in the years 1938–1943. Cmd. 6623. 19. old.

Az országon belüli tényleges csökkenés azonban ennél is nagyobb volt. A Fehér Könyv ugyanis az árutartalékok értékét évenként az adott évben érvényes árak szerint számolja. Ha azonban figyelembe vesszük a háború alatti drágulást²⁰ és a nemzeti vagyon további csökkenését 1945 első felében, akkor a tőke tényleges csökkenésének összege csaknem 1 milliárd font sterlingre rúg.²¹

A magántulajdon csökkenésével az állami tulajdon növekedése áll szemben, a háború alatt épített állami üzemek formájában. Ezeknek a hadiüzemeknek az értékét nem ismerjük, a háború befejezése után pedig túlnyomó részük fölöslegessé vált, s így most nem sokat érnek.

Azok a hivatalos statisztikai adatok, amelyeket az angol küldöttség az Egyesült Államokban folytatott kölcsöntárgyalások alkalmával mutatott be az amerikaiaknak Anglia nemzeti vagyonának csökkenésére vonatkozólag, az 1939 szeptembere és 1945 júniusa közötti időszak kapcsán a következő számokat tartalmazzák (millió font sterlingben)²²:

külföldi befektetések eladása	1118,
külföldi adósságok növekedése	2879,
arany-, külföldi valutatartalék stb. csökkenése	152,
a bombázások okozta veszteségek	1450,
meg nem újított állótfőke	885,
hajó- és rakományvesztesség	700.

Az árutartalékok csökkenésével együtt az egész csökkenést 7300 millió font sterlingre becsülik, ami Anglia nemzeti vagyonának körülbelül egynegyede (túlnyomórészt külföldi befektetések).²³

²⁰ Lásd M. Kalecki, Bulletin of the Oxford Institute of Statistics, 1944. VII. 1.

²¹ A „Fehér Könyv” szerint az utolsó békeévben (1938-ban) Angliában a magánvagyon tiszta növekménye 275 millió fontot tett ki.

²² Lásd The White Paper on the national income and expenditure in the years 1938–1945. Cmd 6708.; The Economist, 1945. december 15. 875. old.

²³ Ezenkívül a háború alatt a vagyonos réteg számos értéket és személyes vagyont, elsősorban műtárgyakat, ritka könyveket stb. adott el külföldön, különösen az Egyesült Államokban.

Anglia tehát nemcsak külföldi tőkebefektetéseinek nagy részét veszítette el, hanem maga is nagy összegekkel adósodott el más országoknál. India, Egyiptom stb. háború alatt keletkezett követeléseit meghaladják a 2 milliárd font sterlinget. A lend-lease adósságokat nem vesszük számításba. Világos, hogy más országok forrásainak felhasználása (árubehozatal vagy angol külföldi tőkebefektetésekkel való fizetés és külföldi kölcsönök) nélkül a tényleges elszegényedés magában az országban még nagyobb lenne.

Az Angol Munkaadók Szövetsége erre vonatkozólag a következőket jelenti ki:

„Világos az is, hogy a háborúból Anglia nem hitelező, hanem adós országgént kerül ki, amely külföldi tőkebefektetéseinek jelentős részét elvesztette.”²⁴

Az Egyesült Államok, mint már fentebb mondtuk, kivételes helyet foglal el a hadviselő országok között. A háború előtt kihasználatlanul heverő óriási tartalékai a háború folyamán lehetővé tették a termelés erős növelését, ugyanakkor pedig magának az Egyesült Államoknak a fegyver- és hadianyag-fogyasztása 1944 közepéig aránylag jelentéktelen volt. Ennek következtében a háború alatt az Egyesült Államok több mint 20 milliárd dollár értékű új üzem felszerelésével erősen megnövelte termelőapparátusát, fokozta mezőgazdasági termelését és állatállományát.

Ezenkívül a békeidőben fel nem használt óriási tartalékok háború alatti kihasználása lehetővé tette a nemzeti vagyon megőrzését, noha a termelés jelentős része a háborút szolgálta. A „Survey of Current Business”, az Egyesült Államok kereskedelemügyi minisztériumának hivatalos lapja, a bruttó nemzeti termelés értékének háborús kiadásokra fordított arányáról a következő adatokat közli²⁵:

Év	Százalék
1941. I. félév	8
1941. II. félév	13
1942. I. félév	26
1942. II. félév	39
1943. I. félév	44
1943. II. félév	43
1944. I. félév	44

A „békés termelés” szolgáló állótőke a háború alatt az Egyesült Államokban is csökkent. Truman beszámolójában²⁶ olvasható:

„Az igazság az, hogy az utolsó két évben a polgári gazdaság egyáltalán nem kapott acélt, hacsak azokat a kis mennyiségeket nem számítjuk, amelyek a háborús termelés folytatása szempontjából életbevágóan fontos szállítás és a mezőgazdasági gépgyártás szükségleteit szolgálják.”

Nyilvánvaló mindazonáltal, hogy az Egyesült Államok az európai országoktól eltérően a háború alatt ténylegesen meggazdagodott. Azt azonban, hogy a valóságban

²⁴ Beveridge Report. Appendix G. 7. old. Memorandum of the British Employers Federation.

²⁵ A „bruttó nemzeti termelés” természetesen lényegesen nagyobb, mint a nemzeti jövedelem, mert az állandó tőke felhasznált részét is tartalmazza.

²⁶ Additional Report of the Special Committee Investigating the National Defense Program. 1944. március 3.

is így van-e, csak a jövő fogja megmutatni. Ez teljesen attól függ, hogy milyen mértékben sikerül majd a termelőapparátus újonnan épített, kizárólag háborús termelésre szánt részét békeidőben is felhasználni, illetve milyen mértékben válik ez a rész fölöslegessé, használatra alkalmatlanná s ennek következtében gyakorlatilag értéktelenné.

Technikai és gazdasági tényezőktől függ, hogy az állóőke háborús célokból történő megnövelése milyen mértékben növeli valójában a háború után a nemzeti vagyont.

Technikai szempontból minden attól függ, hogy a fegyvergyártást szolgáló gépek, felszerelés, szerszámgépek stb. milyen mértékben lesznek felhasználhatók polgári fogyasztásra szánt cikkek előállítására. Sajnos, az amerikai irodalomban nem találunk ezekre a kérdésekre vonatkozó megbízható adatokat. Truman beszámolója utal a béketermelésre való áttéréshez szükséges időre, az ehhez szükséges új tőkebefektetésekre, de nem érinti azt a kérdést, hogy a termelési eszközök mekkora része alkalmas technikailag a polgári célú termelésre. Némely jelek arra engednek következtetni, hogy a termelési eszközök körülbelül 20–25 %-át technikai okokból nem lehet felhasználni polgári fogyasztási cikkek előállítására.

Így például a General Motors 1943. évi beszámolója rámutat arra, hogy a társaság háború előtti 69 ezer szerszámgépéből 17 ezret, amelyeket a haditermelésben nem lehetett alkalmazni, elraktározta, további 3 ezer ilyen gépet pedig eladtak.²⁷ Ebből az derül ki, hogy a szerszámgépeknek körülbelül egynegyedét nem lehetett átállítani a háborús termelésre. Feltételezhető, hogy hasonlóképpen áll a helyzet a háborús termelésnek polgári termelésre való visszaállításával is.

Ami a háború alatt megnövekedett állóőke kihasználásának gazdasági lehetőségét illeti, már előre határozottan megmondhatjuk, hogy ugyanazok a társadalmi okok, amelyek következtében a második világháborút megelőző húsz év folyamán az állóőket mindössze 63 %-ban használták ki, a háború után is hatni fognak, miáltal a mai óriási állóőke kihasználtsága ennél is kedvezőtlenebb lesz. Erre a kérdésre még visszatérünk. Mindenesetre világos, hogy hiba volna az Egyesült Államok állóőkéjének a háború alatt végbement megnövekedését feltétel nélkül úgy tekinteni, mint a nemzeti vagyon hasonló mértékű növekedését a háború utáni idők számára is.

Az elszegényedésre irányuló tendenciával, mint fent kimutattuk, komoly ellenkező irányú tendenciák állnak szemben. Most áttérünk ez utóbbiak vizsgálatára.

V. HADIGAZDASÁG ÉS TECHNIKA

A hadigazdaság egyik, az elszegényedésre irányuló tendenciát gyengítő ellentendenciája a *technikai fejlődés*, amely lehetővé teszi, hogy a hadsereg szükségleteit kevesebb munkaidő és anyag felhasználásával elégítsék ki, a drága anyagokat olcsókkal helyettesítsék stb. A világháború, miközben minden téren halomra döntötte a régi szokásokat, rengeteg meggyökeresedett technikai előítéletet is megsemmisített, s számos akadály eltávolításával új technikai eljárások bevezetésének útját tárta fel.

A kapitalizmusban a technikai fejlődés hajtóereje az a törekvés, hogy a haszon

²⁷ Lásd Commercial and Financial Chronicle, 1944. március 27. 1251. old.

növelése céljából csökkentették a termékegységre jutó termelési költségeket. Az önköltség csökkentése céljából bevezetett technikai eljárások általában a termelt áruk mennyiségének növelését is előidéztek. A kapitalizmusnak abban a fejlődési szakaszában, amikor a tőkés piac az addig nem tőkés belföldi elemeknek, valamint új országoknak a tőkés áruforgalomba való bevonásával gyorsan bővült, a termelés növekedése szükségszerűen a technika fejlődésével járt együtt, s így erről az oldalról mi sem akadályozta új technikai eljárások bevezetését. A szabad verseny ideje volt ez, amikor a tőkések az a jelszó vezette, hogy „jó minőségű olcsó áru mindig talál vevőt”. Ebben az időszakban még olyan esetek is előfordultak, amikor a technika korszerűsítésének alapvető oka éppen az volt, hogy erősen érezték a termelés mennyiségi növelésének szükségességét.¹

Amikor a kapitalizmus monopolkapitalizmussá alakult át, annak mértékében, ahogy a kapitalizmus általános válságának korszakában az értékesítés nehézségei egyre nőnek, az önköltség csökkentésére irányuló törekvéssel párhuzamosan mindinkább előtérbe nyomul az árutermelés mennyiségi növelésének kérdése. A termelés növelését követelő technikai tökéletesítések akadályozzák a magas áraknak a piac monopolizálása útján való fenntartását. Ezért a monopóliumok a technikának olyan korszerűsítését részesítik előnyben, amelynek alkalmazása anélkül teszi lehetővé az önköltség csökkentését, hogy a termelt áruk mennyiségét jelentékenyen vagy egyáltalán növelni kellene.

A kapitalizmus általános válságának időszakában, különösen a két világháború között, amikor az értékesítés egyre nehezebbé vált s a meglevő termelési apparátus jelentékeny része állandóan kihasználatlanul hevert, a technikai fejlődést mindinkább akadályozta a tőkéseknek az a félelme, hogy a megnövekedett árumennyiség nem lesz értékesíthető. A tőke a termelési költségek csökkentését elsősorban a munkafolyamat megfelelő szervezésével, a munkaintenzitás növelésével érte el, miközben csak kis tőkebefektetéseket eszközölt és lehetőleg nem növelte a termelt áru mennyiségét.

Ezenkívül nagymértékben akadályozta a technikai fejlődést az egyre növekvő állótőke is, amely az új technika alkalmazása esetén normális körülmények között egyszerre értékét veszítette volna.

A technikai fejlődés visszatartásában tudvalevően a monopóliumok játszották a főszerepet, amelyek számos szabadságot csak azért vásároltak meg és raktak félre, hogy azokat senki ne használja fel.

A hadigazdaságban a technikai fejlődés feltételei lényegesen különböznek a békeidők feltételeitől, különösen a gazdaságnak azokban az ágaiban, amelyek áruikat teljesen vagy túlnyomórészt háborús szükségletekre termelik. Kifejlett hadigazdaság esetén eme iparágak számára elesik a piac problémája. Az áruk fő vásárlója az állam, amelynek szüksége és vásárlási képessége gyakorlatilag korlátlan. Ezért a háború alatt a termelési költségek csökkentésére irányuló törekvés nem volt a technikai fej-

¹ „A termelési mód forradalmasodása az ipar egyik területén maga után vonja forradalmasodását a másikon. Ez elsősorban olyan iparágakra érvényes, amelyek bár a munka társadalmi megosztása folytán elszigeteltek, úgyhogy mindegyikük önálló árut termel, de mégis összefonódnak mint egy összefolyamat szakaszai. Így a gépi fonás gépi szövést tett szükségessé, és a kettő együtt szükségessé tette a mechanikai-kémiai forradalmat a fehérítésben, a nyomásban és a festésben. Így idézte elő másrészt a pamutfonás forradalmasodása a gyapotszálnak a magtól való elválasztására szolgáló gin feltalálását, és csak ezzel vált lehetővé a pamuttermelés a most szükséges nagy méretben.” (Marx-Engels Művei. 23. köt. 357. old.)

lődés döntő mozgatóereje. Ha a hadvezetés érdekei megkívánták, a technikai tökéletesítéseket akkor is bevezették, ha ezek nem jártak együtt a termelési költségek csökkentésével. Ugyanígy eszik az értékesítés kérdése is, sőt az új technika alkalmazásának sok esetben az a fő oka, hogy a termelt áruk mennyiségét akkor is növelni kell, ha ez a termelési költségek növekedésével jár együtt.

A fegyveres erők szükségleteinek kielégítése nemcsak nagy mennyiségű hadianyag gyors termelését követelte a technikától, hanem azt is, hogy gyorsan alkalmazkodjék az új minőségi követelményekhez, mivel a háború alatt a fegyverek minden fajtáját igen sűrűn változtatták.

Ezzel kapcsolatban a háború idején sok olyan technikai tökéletesítést vezettek be a termelésbe, amelyek alkalmazását az érdekelt monopóliumok azelőtt megakadályozták.² (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a háború alatt néha még az Egyesült Államokban is nem használtak volna ki elavult termelési eszközöket.)

A háború előtt például az amerikai monopóliumok szándékosan megakadályozták a kemény szerszámfémötvözetek, az önműködő hegesztőgépek, a folyamatos működésű nagy teljesítményű hengerszékek, az árucsomagolásnál használt üvegedényeket előállító gépek, a fából való szeszgyártási eljárások stb. elterjedését.³

A monopóliumok azonban a háború alatt is töméredek technikai újítás felhasználását akadályozták meg. Az amerikai „Fortune” a monopóliumoknak ezt a politikáját a következő példákkal szemlélteti:

- a vascsőgyárak tulajdonosainak ellenállása miatt az olajvezetékek építésekor nem használtak azbesztcement csöveket;

- az alumíniumtröszt ellenállása következtében nem dolgozták ki az agyagból való alumíniumgyártás eljárását;

- a konzervgyárak tulajdonosainak ellenállása megghiúsította a légkondicionálás alkalmazását a mezőgazdasági vidékek helyi hűtőházaiban;

- a vitaminokban gazdag búzacsíra felhasználásával való lisztőtrlést nem valósították meg a nagy malmok tulajdonosainak ellenállása következtében;

- a benzinnek szilárd halmazállapotúvá való átváltóztatása, ami megkönnyíti az üzemanyag-szállítást, szintén nem nyert alkalmazást.⁴

A hadiiparban ismeretlen a technikai fejlődést akadályozó másik tényező, a meglevő állótko „erkölcsi kopásától” való félelem. A hadiipar számtalan új üzeme tulajdonképpen békeidőben még ismeretlen új szükségletet elégít ki, így ezek a legkorszerűbb technikával szerelhetők fel anélkül, hogy ez a már meglevő felszerelés számára „erkölcsi kopás” közvetlen veszélyét jelentené. (A hadiüzemek egy részének a háború befejezése után béketermelésre való átállítása viszont éppen ezzel a veszéllyel jár.) Ezért a háború alatt a technikai fejlődés gyorsabb ütemű lehetett – és volt is –, mint azelőtt.⁵

² Az amerikai vegyészek társaságának ülésén (1942 szeptemberében) a Du Pont-konzern tudományos kutatómunkájának vezetője kijelentette, hogy az Egyesült Államokban néhány háborús hónap alatt annyi kémiai találmányt használtak fel, amennyinek felhasználásához békeidőben fél évszázadra lett volna szükség.

³ Lásd Report of the Truman Committee. Idézi Reimann: Patents for Hitler, 1942.; New York Times, 1942. március 27.

⁴ Lásd Fortune, 1943. május. 84. old.

⁵ Emellett a feltalálói tevékenység is a katonai szempontból fontos területekre összpontosul, eredményeit pedig nem szabadalmakkal védik, hanem eltitkolják.

A háború alatt a technikai fejlődés hajtóerejeként új tényező, az *időtényező* lép fel, a háború folytatásához szükséges áruk minél gyorsabb előállításának követelménye. Számos esetben éppen ez a tényező és nem a termelési költségek nagysága dönti el az új technikai vívmányok alkalmazását. Különös jelentősége van az építkezések gyorsaságának. Az Egyesült Államokban a legutóbbi háború folyamán a mesterségeskaucsuk-gyárakat 12 hónap alatt építették fel, az alumíniumgyárakat 6 hónap alatt. Az egyik üzem építése 4 hónapig és 8 napig tartott.⁶

A technika fejlődését előmozdító további fontos tényező a háború folyamán (elsősorban a vegyiparban) a különféle nyersanyagoknak a világpiac szétesése következtében jelentkező hiánya (lásd a IX. fejezetet). A háborúhoz szükséges számos természetes nyersanyag (kaucsuk, kőolaj, gyapot, gyapjú, selyem) hiánya a mesterséges nyersanyagokat előállító különböző iparágak erőteljes fejlődésére, a kohászati eljárások megváltoztatására, új ötvözetek alkalmazására stb. vezetett.

A technikai haladás új serkentő mozzanataihoz a hadigazdaságban más körülmények is járulnak. A háború nagy tömegekben követel olyan, minőségben és méretekben teljesen azonos termékeket, amelyek gyakran sok ezer alkatrészből tevődnek össze (így pl. a német páncélautó 25 ezer alkatrészből áll).⁷ Ez a körülmény nagyarányú munkamegosztást tesz lehetővé, vagyis azt, hogy az egyes alkatrészek óriási mennyiségét külön üzemekben vagy műhelyekben állítsák elő. Emellett a háborús kereslet igen szigorú követelményeket támaszt a hadifelszereléssel szemben minőség, a méretek pontossága⁸ és minden egyes alkatrész vegyi összetétele tekintetében. Az alkatrészek előállítása során ez a két körülmény együttvéve megteremti a széles körű szabványosítás lehetőségét, s ezzel növeli a termelési folyamat automatizálását.

A termelési folyamat nagyszámú alkatrész előállítására való szétbontása – mint erre rámutattunk – lehetővé tette, hogy technikailag bonyolult munkatermékek (hajók, repülőgépek, tankok, ágyúk stb.) alkatrészeinek termelését sok üzem végezze. Európában a légítámadások veszélye oda vezetett, hogy ezt a lehetőséget mindenütt erősen felhasználták a haditermelés decentralizációjára és egyes kis- vagy közepméretű üzemekbe való szétosztására. Most már nem építettek óriási hadiipari üzemeket, helyettük sok közép- és kisüzemet létesítettek.⁹

A háború alatt nemcsak a fegyverek alkatrészeit szabványosították igen nagy mértékben, hanem nagyon sok fogyasztási cikket is tipizáltak. Íme néhány példa.

A háború előtt az Egyesült Államokban 2500 fajta acélt gyártottak, 1942-ben a szabványosítás 103-ra szállította le számukat.

⁶ Lásd Metal Bulletin, 1942. szeptember 13.

⁷ Lásd Die Deutsche Volkswirtschaft, 1943. első májusi szám.

⁸ Stettinius a lend-lease-ről szóló érdekes könyvében a következőket írja:

„1940 nyarán az angolok a Merlin-motorok részletes rajzait átküldték az Egyesült Államokba, hogy ott megindítsák a gyártást. Ezeket a rajzokat egy hadihajó vitte a legnagyobb titokban. A hajó Halifaxba való megérkezése után az angol követség egyik magas rangú tisztviselője jelentkezett a hajó kapitányánál a rajzok átvételéért. A kapitánynak arra a kérdésére, hogy milyen módon szándékozik a követség elszállítani a rajzokat, a hivatalnok terjedelmes aktatáskájára mutatott. Ekkor a kapitány a rajzokhoz vezette őt: kiderült, hogy néhány nagy lepecsételt ládáról van szó!” (E. R. Stettinius: „Lend-lease”. Weapon of Victory. New York 1944. 49. old.)

⁹ Az Egyesült Államokban és Kanadában nem volt szükség a termelés fokozott védelmére a légitámadásokkal szemben. Mindazonáltal itt is sok közepméretű üzemet építettek új helyen: ezt a helyben található munkaerő kihaználásának céljából tették, mert a munkásoknak a régi ipari központokba való szállítása a lakások elégtelensége és az autószállítás hiánya következtében igen megnehezedt.

A háború előtt az Egyesült Államokban 27 ezer különböző izzólámpatípust gyártottak, 1943-ban számuk 2 ezerre csökkent.¹⁰

Különösen nagyarányú volt a tipizálás a háború alatt Németországban, ahol minden elképzelhető tárgyra kiterjedt. Így például 200 különböző típusú befőttes üveg helyett csak egy típusút állítottak elő 9 méretben stb.¹¹

A hadigazdaságot általában a munkáshiány, különösen pedig a szakmunkáshiány jellemzi. Ezért a második világháború alatt az új üzemek építésekor a technikának mindenekelőtt ehhez a körülményhez kellett alkalmazkodnia. Visnyev egyik cikkében a modern új vállalat következő teljesen helyes jellemzését nyújtja.¹²

Az új iparvállalatokkal szemben felállított legfontosabb gazdasági követelménynek azt kell tekintenünk, hogy kevésbé képzett munkaerő felhasználásával is biztosítsa a *munka lehető legnagyobb fokú termelékenységét*. Ennek megfelelően az új vállalat termelése a következő jellegzetes vonásokat mutatja:

- a termelés tömeges (vagy nagy szériákban folyó) jellege;
- a termelés folyamatos (a vegyiparban megszakítás nélküli) típusának alkalmazása, a folyamatos típus maximális megközelítésével és a futószalag kiterjedt alkalmazásával;
- a termelési ciklus tartamának maximális lerövidítése, a munkamegosztás fejlesztése, továbbá az egyes műveletek közötti „holt idő” minimumra csökkentése stb.;
- a legnagyobb termelőképeségű gépek és felszerelés alkalmazása;
- az üzem belüli szállítás és technikai felügyelet maximális automatizálása;
- a termelési folyamatok széles körű villamosítása;
- a munka technikai feltételeinek megjavítása (világítás, szellőztetés stb.).

Hozzátehetjük még a termelés fokozottabb automatikus minőségi ellenőrzését („elektromos szem” rendszere).

Az általános mozgósítás alkalmával a férfi szakmunkások jelentős részét katonai szolgálatra hívták be, egyidejűleg pedig a nem szakképzett munkások – mezőgazdasági munkások, háziasszonyok, fiatalok – igen nagy tömegét irányították az ipari termelésbe. A krónikus tömeges munkanélküliség országaiban a szakmunkások visszatértek a termelőfolyamatba, természetesen a huzamos tétlenség folytán csökkent szaktudással. A technikának ehhez a körülményhez is alkalmazkodnia kellett. Ezt a szerszámgépnek, a fémfeldolgozó ipar legfontosabb termelési eszközének példája mutatja legszembetűnőbben. Hogy a szerszámgépnél nem szakképzett munkások is dolgozhassanak, a hadiüzemekben bevezették az igen leegyszerűsített, úgynevezett „revolverpadot”, amely kizárólag egy és ugyanazon művelet megszakítás nélküli ismétlésére szolgál. Angliában ezeket „női” padoknak hívják. Továbbá a szakmunkások legjobb kihasználása és a maximális munkamegtakarítás céljából igen bonyolult új esztergapadokat alkalmaztak, amelyeknek 32 kése közül egyszerre 24 dolgozhat.¹³

A szerszámgépek *kihasználásának egyszerűsítését* munkájuk automatizálásával, és pedig a gépezet egyes részeit mozgó külön villanymotorok szabályozásával érik

¹⁰ Lásd Die Deutsche Volkswirtschaft, 1943. harmadik novemberi szám.

¹¹ Lásd Die Deutsche Volkswirtschaft, 1943. első februári szám.

¹² Lásd Mirovoje Hozajszto i Mirovaja Polityika, 1943. 5-6. sz. 39. old.

¹³ A gépesített munkafolyamat változásait szemléltető konkrét példákat túlnyomórészt Visnyev munkáiból vettük.

el. Ez lehetővé teszi a bonyolult pad központi asztal mellől, gombnyomással történő irányítását. A villanyhajtásos padok előnye a sima működés, sokkal kevesebb fogaskerék, a kezelő betanításának egyszerűsége.

A következő példák arról tanúskodnak, hogy az ilyen bonyolult szerszámgépfajták milyen óriási munkamegtakarítást eredményezhetnek.

A sokorsós padok alkalmazásával az egyes darabok megmunkálásának ideje 35 percről 3 percre csökkent.¹⁴ Az elektromos műszereket gyártó automata aggregát (szerszámgépcsoport) 77 munkafolyamatot végez, és több tucat munkást pótol: az aggregátot két munkás irányítja.¹⁵ A varrathegesztő, amely egyszerre több géppuskacsővön dolgozik, egy cső megmunkálására az eddigi 55 perc helyett mindössze 65 másodpercet fordít.¹⁶

A technika korszerűsítése a fémfeldolgozásban rengeteg esetben rendkívül nagy munkaidő-megtakarítást jelent. Egy német újság jelentette a következőket:

„A termelékenységnek korszerű gépek bevezetésével elért növekedését a következő példa alapján ítéltjük meg: meghatározott típusú lövedék elkészítésénél a megmunkálásnak teljesen pontos kalibert, pontos hosszúságot és az előírt pontos súlyt kell eredményeznie. Ezért mindenekelőtt esztergályozással el kell távolítani a fölös anyagot. Az első világháború idején az esztergályozást közönséges esztergapadon végezték, amihez képesített szakember, esztergályos, de legalább is olyan munkás volt szükséges, aki ezt a munkát a gyakorlatban jól elsajátította. A lövedék esztergályozása akkor 16 percet vett igénybe. Miután az esztergapadon a gyorsforgácsoló acélt kemény ötvözzel helyettesítették, az esztergályozáshoz szükséges idő 7,5 percre csökkent. Ezt az eredményt még a háború előtt elérték. Most az ilyen lövedékeket automatikusan dolgozó gépeken esztergályozzák, úgyhogy a munkás ten-nivalója a lövedék befogására, a padról való levételére és a pad gombnyomással történő elindítására szorítkozik. Az automatikus esztergályozás ma mindössze másfél percig tart. Így az első világháború technikai színvonalához képest a termelékenység több mint tízszeresére emelkedett.”¹⁷

A következő oldalon levő táblázat azt szemlélteti, hogyan növekedett a munka termelékenysége a motorhengerek termelésénél új, automatikusan egymáshoz kapcsolt szerszámgépek alkalmazása következtében.¹⁸

A munkafolyamat automatizálására különösen a németek törekedtek energikusan. Ez azért volt szükséges számukra, hogy felhasználhassák a gyorsan betanított munkásokat és megmeneküljenek a német kényszermunkán dolgozó idegen munkások szabotálásától. Németországban gyakran alkalmaztak igen *bonyolult* speciális gépeket, de ezek automatikusan működtek. A fent említett újság a következőket írja:

„*A különleges gépek nélkülözhetővé teszik a szakmunkásokat.* Minél nagyobb tömegű azonos árut kell előállítani, annál nagyobb a lehetőség olyan automatikus gépek alkalmazására, amelyek csak meghatározott munkát végeznek. Ezek a különleges gépek az automatikusan működő gépek legtökéletesebb formái: *felszerelésük rendkívül bonyolult, kiszolgálásuk ellenben igen egyszerű.* Szükség esetén ezek a gépek

¹⁴ Lásd Machinery, 1943. augusztus. 69. old.

¹⁵ Lásd Machinery, 1942. július. 75. old.

¹⁶ Lásd Iron Age, 1943. július 1. 150. old.

¹⁷ Deutsche Allgemeine Zeitung, 1943. szeptember 10.

¹⁸ Lásd Wall Street Journal, 1944. július 10. 5. old. (Idézi Boksickij: Vtoraja mirovaja vojna i izmenenyija v promislenosztij SZSA. Mirovoje Hozajsztyvo i Mirovaja Polityika, 1945. 4. sz.)

Megnevezés	Háború előtt	Háború végén
Szerszámgépek száma	96	5
Műveletek száma	33	7
Foglalkoztatott munkások száma	265	15
Munkaidő (órákban)	2035	47

egész sor műveletet hajtanak végre. Így például szerkesztettek egy különleges, 130 fúróval rendelkező gépet, azaz olyant, amelyik a motortömbbe egyidejűleg 130 lyukat fúr. Ezeket a gépeket össze lehet kapcsolni olyan módon, hogy a megmunkált tárgyat futószalag viszi egyik géptől a másikhoz, ami által »szakadatlan folyamatot« kapunk. A gépek az egész munkát elejétől végéig önállóan végzik el. Az ilyen teljesen automatikusan dolgozó gép kiszolgálása rendkívül egyszerű: a munkás dolga a be- és kikapcsolásra szorítkozik.”

Számos esetben a technikai tökéletesítést kizárólag azért alkalmazzák, hogy a szakképzett munkásokat betanított munkásokkal helyettesítsék, noha ezzel abszolút munkaidő-megtakarítást nem érnek el. A Willis-Overland üzemben például egy géppuska-alkatrészt a szakmunkás kézzel 30 óra alatt készített el. Az alkatrész elkészítését 30 különálló műveletre választották szét, amelyekkel a 30 munkás egyenként egy óra alatt készült el. A szükséges munkaidő mennyisége nem változott, de lehetőséggé vált, hogy betanított munkásokat alkalmazzanak.¹⁹

Ez természetesen egyáltalán nem azt jelenti, hogy a technika korszerűsítésének legfontosabb célja a háború alatt is nem a szakképzett és a képzés nélküli munkások számának egyidejű csökkentése marad. „Az alapkörongok beállítása a perselyekbe kézzel történt, és nagy mennyiségű munkaerőt követelt. A külön erre a célra szerkesztett pneumatikus automata teljesen gépesítette a munkát, és 75 embert helyettesített. Emellett a törések száma is csökkent.”²⁰

„A megmunkálás meggyorsításánál a daraboknak a padon való beállítása és arról való levétele aránylag nagy idővesztést jelent, különösen a kisméretű daraboknál. Ha a darab nagyméretű, úgy beállításához jelentős fizikai erő kell. A háború alatt elterjedtek a mechanikus emelők a nehéz darabok számára, valamint a pneumatikus, hidraulikus és elektromos berendezések, amelyek a nagyobb darabok befogását elvégezték. Az ilyen berendezéseket nők, fiatalok vagy rokkantak is kiszolgálhatják, egyidejűleg pedig jelentős munkaidő-megtakarítást biztosítanak.”²¹

A fémfeldolgozás technikájának változása nem szorítkozta a szerszámgépek tökéletesítésére. Munkamegtakarítás céljából az alkatrészek padokon való megmunkálása helyett széles körben kezdték alkalmazni a *darabok stancolásának* módszerét. A stancolási eljárások, sokkal inkább, mint valaha, alkalmazásuk céljának

¹⁹ Lásd Machinery, 1942. július 2. 17. old.

²⁰ Army Ordnance, 1943. május-június. 504. old.

²¹ Machinery, 1942. augusztus 6. 147. old.

megfelelően differenciálódtak. Mindinkább elterjedt a nyomás alatti öntés vagy porlasztott öntés módszere, valamint a legkisebb részek ráöntése az alkatrészre, mechanikus felerősítés helyett.

A nélkülözhetetlen tanulatlan munkaerők számával való takarékoskodás a szállításban a tömegáruk gépesített be- és kirakási technikájának fejlődését eredményezi. A kikötőkben és a vasutaknál növelték a daruk számát és emelőképességét. A munkaerő-szükséglet csökkentése céljából az üzemben belüli szállításhoz elterjedt a villamos szállítóeszközök – óriási tankokat szállító futószalagok, üzemi villamos vasútvonalak stb. – alkalmazása.

A világpiac szétesése, mint feljebb már megjegyeztük, a természetes anyagoknak műanyagokkal való széles körű pótlását tette szükségessé. Ez magyarázza a szintetikus kaucsuk, benzin vagy textilanyagok termelési technikájában elért jelentős fejlődést. Itt a termelési költségek kérdése háttérbe szorult annak a sürgős keresletnek következtében, amely a háborús szükségletekkel kapcsolatban az említett cikkek iránt megmutatkozott. (A szintetikus nyersanyagok termelésének számszerű fejlődésére, az árak alakulására és ennek az áralakulásnak kilátásaira vonatkozólag lásd a X. fejezetet.) A szintetikus kaucsuk minősége a felhasználás céljától függően erősen változik. A műrost termelésének területén jelentős technikai fejlődést értek el.

A British Celanese Co. 1943. évi jelentésében olvashatjuk a következőket²²: „Jelenleg igen erős fonalat (»strong yarn«) gyártunk: *kétszer-háromszor erősebb, mint a természetes selyem*, és csaknem kétszer erősebb a »nylonnál« (az új amerikai műselyem – V. J.). *A mi fonalunk tízszer vékonyabb lehet, mint a természetes selyem, és ezt még fokozni lehet egészen a természetes selyem századrészéig.*” A beszámolóban hangsúlyozzák, hogy az angol társaság ezt a sikert teljesen önállóan, külföldi segítség, minden nemzetközi kapcsolat nélkül érte el. Ezért az új terméknek, ha a szabad kereskedelembe kerül (a háború alatt nyilván kizárólag katonai célokat szolgált), nem nylon, hanem valamilyen más neve lesz.

A világgazdaság szétesése arra kényszerítette az egyes országokat, hogy a fémhányászat és fémötvöztetés terén számos technikai tökéletesítést eszközöljenek.

Az Egyesült Államok az ónhány következtében arra kényszerült, hogy igen csekély óntartalmú ásvány felhasználásához forduljon. A nikkel-, réz-, ón- és krómhiány arra kényszerítette a németeket, hogy olyan új ötvözeteket használjanak, amelyekben a hiányzó fémek csak igen jelentéktelen mennyiségben szerepelnek: ezeket a fémeket lényegében cinkkel és alumíniummal pótolták. A háború folyamán a technikai találmányok óriási többségét érthető okokból szigorúan titokban tartották.²³

A hajóterhiány valóságos technikai forradalmat okozott a konzerviparban. Egész sor élelmiszert, amelyet azelőtt csaknem kizárólag csupán természetes alakban használtak, mint a tejet, tojást, sárgarépat, most szárítottak, és por alakjában szállítottak a tengerentúlra. Más termékeket, amelyeket eddig általában nedves állapotban konzerváltak és üveg-, bádogg- vagy ehhez hasonló csomagolásban szállítottak (hús, gyümölcs), a háború alatt előzőleg víztelenítettek, miközben különösen ügyeltek arra, hogy a termékekben a vitaminok megmaradjanak.

²² Statist, 1943. december 25.

²³ Az Egyesült Államokban a fehérnemű mosásához nitroparafint használnak, aminek segítségével a fehérneműt állítólag két perc alatt ki lehet mosni. Ha minden amerikai nitroparafint fog használni, évenként 1 millió tonna zsiradékot takarítanak meg.

Az élelmiszerek szárítása óriási súlymegtakarítást jelentett. A maihoz képest korábban a tej súlya 11-szer, a tojásé 3-szor, a húsé 4-szer, a sárgarépaé 11-szer, a sárgabaracklekváré 25-ször több volt. Az élelmiszer-szállításhoz szükséges eszközök térfogata gyorsan zsugorodott: a tengeri szállításoknál egyötödére, a vasútinál egytizedére esett vissza.²⁴

A háború alatt az anyagihiány és a szállítási nehézségek a csomagolásban is nagyarányú újításokat eredményeztek. Az ónhiány a fehérbádognak lakkozott fekete bádoggal, alumínium-, fa- és kartondobozokkal való helyettesítésére, valamint különböző kombinált csomagolásra vezetett: bádogaljú és bádogfedelű kartondobozokat alkalmaztak stb.

A háború a mezőgazdaságban is nagy munkaerőhiányt okozott. Ez a már régebben meglevő gépek erőteljesebb kihasználásával párhuzamosan²⁵ a háború alatt új, nagy munkamegtakarítást nyújtó mezőgazdasági gépek gyártását eredményezte, mindazonáltal ezeket a gépeket egyelőre igen korlátozott mértékben alkalmazzák.

Svédországban cukorrépa-betakarító gépet hoztak forgalomba. Ez a gép először levágja a növény leveleit, azután kihúzza a répát a földből, és félredobja. Tehát mint kézi munka csak a répa összeszedése marad hátra.²⁶

Az International Harvester Co. az egész világon ismert, mezőgazdasági gépeket gyártó amerikai vállalat, 1943. évi beszámolójában azt jelenti, hogy kérvényt nyújtott be a „cotton-picker” (gyapotszedő gép) gyártásának engedélyezéséért. A munkaerőhiány és a kézzel végzett gyapotszedés drágasága már régen szükségessé tette ilyen gép gyártását.

1943-ban az International Harvester Co. mindössze egy tucat nagy „cotton-picker”-t készített. Ezeket a gépeket kipróbálásra és azt követő használatra egyes gyapottermelő farmereknek adták át.

A „cotton-picker”-en egy sor, forgó dobra szerelt kis orsó van: a dobót olyan traktorhoz kapcsolják, amelynek nagy első kerekei vannak, azután a traktort elindítják a gyapotföld barázdái között. Az orsók kitépik a rostokat, miközben a termés csészéjét sértetlenül hagyják. A tömeggyártás bevezetése után egy gép ára valószínűleg nem lesz nagyobb 2500 dollárnál, amiből 1000 dollár a traktor értéke.

A „cotton-picker” alkalmazása olyan jelentősen csökkentheti a bérkiadásokat, hogy ennek lényegesen le kell szállítania a gyapot önköltségi árát. Előzetes számítások szerint a gépi gyapotszedésnél a kiadások csökkenése egy angol font gyapotnál 3–4 centet tehet ki (egy font gyapot 10–13 centes normális, háború előtti piaci árát véve alapul).

Meg kell azonban jegyezni, hogy a „cotton-pickerek” a gyapot rostjaival együtt gyakran leveleket és mindenféle gatz is letépnek, aminek következtében a géppel szedett gyapot minősége általában valamivel rosszabb, mint a kézi erővel szedetté.²⁷

*

²⁴ Lásd Economist, 1942. november 14. 603. old. – 1942 közepén az Egyesült Államokban 320. tejpör- és 85 tojásporgyár működött. Ezenkívül még sok új üzem volt építés alatt.

²⁵ Angliában az állam tulajdonában levő traktorok az egyik farmról a másikra mentek, és nemcsak nappal, hanem éjjel is dolgoztak. (Lásd E. R. Stettinius: „Lend-lease”. 257. old.)

²⁶ Lásd Die Deutsche Volkswirtschaft, 1943. szeptemberi 3. sz. füzet.

²⁷ Lásd Neue Zürcher Zeitung, 1944. június 29.

Ebben a fejezetben magától értetődően nem a technika háború alatti fejlődésének részletes ismertetése volt a célunk. Ez egész könyvet igényelne, amelyet a technikai kérdések szakemberének kellene megírnia. Számunkra az volt a fontos, hogy a hadigazdaság különleges szükségletei okozta technikai fejlődés alapvető irányait megmutassuk s szemléltetésképpen néhány példát soroljunk fel.

Mint fent mondtuk, sok technikai tökéletesítést éppen a hadigazdaság különleges követelményei hívtak életre, és ezek a termelési költségek elkerülhetetlen emelkedésével jártak. Ide tartoztak mindazok a technikai tökéletesítések, amelyeket a világpiac ideiglenes szűkítése és a szállítóeszközök elégtelensége miatt vezettek be. Világos, hogy ezeket a berendezéseket a háború után használaton kívül helyezik. Azokat a tökéletesítéseket viszont, amelyek munkamegtakarítással járnak, és amelyek bevezetését majdnem mindig az önköltség csökkentése követte, a háború után is megtartják. Ezeknek az alkalmazása fokozni fogja a krónikus tömeges munkanélküliséget.

A technikai kutatás fő erőfeszítései a háború alatt a haditechnika fejlesztésére összpontosultak. A tudomány és a technika valamennyi vívmányát mozgósították a háború szolgálatában. A tudományos kutatóintézeteket, ipari és egyetemi laboratóriumokat és tervezőirodákat úgyszólván kizárólag a haditechnika tökéletesítésére és új fegyverek tervezésére állították át. Az irattárakból előkeresték és gyorsan kidolgozták az annak idején a „fiókba sülyesztett” s a tőkés monopóliumok által céltudatosan visszatartott szabadalmakat és találmányokat.

A háború alatt különösen gyorsan fejlődött a repülés, a tankok, ágyúk, tenger-alattjárók gyártása és a rádió-összeköttetés. A haditechnika terén különösen a következő, a jövőben valószínűleg nagy gazdasági jelentőségű felfedezések tűntek ki:

1. A rádiólokáció („radar”) fejlődése, amely nagy szerepet játszott a német repülőgépek elleni harcban, és amely a háború után új lehetőségeket teremt a légi és más úton történő szállítás számára.

2. A különböző típusú rakétalövedékek és rakétahajtású repülőgépek fejlődése, amelyeknek sebessége megközelíti a hang sebességét (azaz óránként több mint ezer kilométer).

3. Az atombombák, amelyek először nyitották meg az utat az atom óriási belső energiatartalékainak gyakorlati felhasználásához. Valószínű, hogy az utóbbi felfedezések gazdasági alkalmazása még sok időbe telik, és egész sor technikai nehézségbe, valamint a modern kapitalizmus viszonyaiból fakadó társadalmi-gazdasági akadályba fog ütközni. Jelentőségük azonban igen nagy lesz. Az atomenergia kihasználása az energetikában, a vegyiparban és a szállításban technikai forradalom bevezetője lehet.

VI. A HÁBORÚ ÉS A MUNKAERŐ

Az elszegényedésre irányuló tendenciával szemben a termelés növelése által ható legfontosabb tényező a háború alatt a munkaerő kihasználási módszereinek javítása. Ez a következő alapvető módokon ment végbe:

- a) *A munkanélküliek és az addig nem dolgozók bevonása a termelésbe.* Ennek a tényezőnek különösen az Egyesült Államokban és Angliában volt nagy jelentősége.

Az Egyesült Államokban a háború kitörése idején körülbelül 8 millió munkanélkülit számláltak; 1944-ben számuk 1 millióra csökkent. A munkanélküliek egy részét katonai szolgálatra hívták be. 6–7 millió munkanélkülit – az Egyesült Államok dolgozóinak csaknem egynegyedét – utólag vontak be a termelésbe.

A következő, hivatalos forrásból vett táblázat világos képet nyújt a munkaerő kihasználásának növekedéséről az Egyesült Államokban.

A munkaerő kihasználása az Egyesült Államokban

Megnevezés	1941	1942	1943	1944
	január* (milliókban)			
A munkaerő feltételezett összlétszáma	54,0	55,3	59,4	61,2
Fegyveres erők**	1,0	2,1	7,0	10,5
Polgári munkaerő	53,0	53,2	52,4	50,7
ebből: munkanélküli	7,7	4,3	1,4	0,8
foglalkoztatott	45,3	48,9	51,0	49,9

Forrás: Survey of Current Business, 1944. február.

* A táblázat adatai körülbelül a hónap 10-ére vonatkoznak, kivéve a fegyveres erők létszámát, amely a hónap elejére vonatkozik.

** Tiszta létszám – azaz a csatatereken és más okokból elszervezett veszteségek levonása után.

Tehát, noha ez idő alatt 10 millió férfit szólítottak fegyverbe, a gazdaságban foglalkoztatottak számát sikerült 6 millióval növelni.

De már 1944-ben, amikor az új hadiüzemek építését és felszerelését befejezték, az iparban foglalkoztatott munkások száma a háború ellenére is gyors esésnek indult. 1944 decemberében a gyáriparban foglalkoztatottak száma 1 millió 315 ezerrel kevesebb volt, mint 1943 decemberében.

1945-ben, a háború befejezése után, a foglalkoztatottak száma még gyorsabban hanyatlott, s az év végére az iparban dolgozók száma már kisebb volt, mint 1941-ben.¹

Hasonló volt a helyzet Kanadában is.

A 14 évesnél idősebb munkaerő eloszlása Kanadában

Megnevezés	1939. október 1-én	1941.	1943.	1944. április 1-én	1945.
	(ezerben)				
Fegyveres erők	70	364	753	777	762
Hadiipar munkásai és alkalmazottai	121	593	1166	994	901
A polgári ipar munkásai és alkalmazottai	1967	2067	1710	1860	1905
Egész, önálló keresettel bíró lakosság	3793	4214	4276	4318	4296
Munkanélküliek	—	255	66	61	73

Forrás: Canada at War. Ottawa 1945.

¹ Az ipari foglalkoztatottság indexe („Factory employment”) 1939-et 100-nak véve: 1941–132,1, 1945 novembere – 122,3. (Lásd Federal Reserve Bulletin, 1946. január. 68. old.)

Az adatok azt mutatják, hogy a hadiipar legnagyobb erőfeszítése 1943-ra esik. (Különböző szerzők háború előtti becslése szerint minden egyes harcoló katonára mintegy 15 munkásnak kell dolgoznia a hátszágban: a foglalkoztatottság amerikai és kanadai adatai ezeknek a becsléseknek téves voltát bizonyítják.)

Angliában a munkanélküliséget, amely a háború előtt majdnem elérte az 1,5 milliót, már 1943-ban úgyszólván teljesen felszámolták: ebben az időben átlagosan mindössze 82 ezer munkanélkülit tartottak nyilván, de többnyire ezek is csak munkahelyüket változtatták.

A munkaerő számában és elosztásában Angliában a háború folyamán bekövetkezett változásokat a munkaügyi minisztérium következő hivatalos, a háború befejezése után nyilvánosságra hozott adatai jellemzik:

A munkások száma Nagy-Britanniában

Megnevezés	1939 június	1943	1944 május	1945
	(ezerben)			
Fegyveres erők (valamennyi fegyvernem)	557	5 077	5 245	5 244
Fém- és vegyipar	3 106	5 233	5 011	4 492
Építőipar	1 310	726	623	666
Textilipar	1 002	661	627	629
Ruházati és cipőipar	752	493	455	477
Kereskedelem	2 887	2 009	1 927	1 975
Állami hivatalnokok	539	986	1 016	1 000
Gazdaság nem hadi ágai (beleértve a táblázatban fel nem tüntetetteket)	17 923	17 144	16 705	16 321
Előbbi, a fegyveres erőkkel együtt	18 480	22 221	21 950	21 565
Munkanélküliek (nyilvántartottak)	1 270	60	54	87
<i>Összesen</i>	<i>19 750</i>	<i>22 281</i>	<i>22 004</i>	<i>21 652</i>

Forrás: The Economist, 1945. szeptember 8. 347. old.

A munkaerő helyzete Angliában abban különbözik az Egyesült Államokétól, hogy a nem hadiiparban foglalkoztatottak száma a nagyobb arányú mozgósítás következtében 1,6 millióval csökkent. De utólag itt is körülbelül 3 millió munkanélkülit és nőt mozgósítottak munkára.

Ami a munkások eloszlását illeti, kitűnik a tulajdonképpeni hadiiparban – fém- és vegyipar – foglalkoztatottak számának erős növekedése az építő-, textil-, ruházati- és cipőipari munkások számának egyidejű tekintélyes csökkenésével szemben. (Azoknak az iparágaknak az adatait, amelyekben a változások jelentéktelenek, nem idézzük.) Az állami hivatalnokok száma az állam szabályozó tevékenysége következtében csaknem megkétszereződött.

Németországban tudvalevőleg a háború előtt sem volt munkanélküliség, mert a német gazdaságot akkor már átállították a háborúra. Azonkívül Németországban a

nőknek igen jelentős része dolgozott a háború előtti időkben is.² A német hadigazdaságban a háború alatt ez a tényező nem növelhette a termelést. A hitleristák a hadseregbe behívott munkások pótlására a „totális” és „szupertotális” mozgósítások sorozatával az öregeket, nőket, betegeket, fiatalkorúakat, gyermekeket és fegyenceket kergették az üzemekbe. 1944-ben bezártak valamennyi felsőfokú tanintézetet, hangversenytermet, betiltották a zenés szórakozóhelyeket stb., s az ezekben foglalkoztatott munkaerőt termelőmunkára mozgósították.

A német hadseregnek – elsősorban a Vörös Hadsereg által okozott – óriási veszteségei arra kényszerítették a hitleristákat, hogy egyre újabb és újabb kontingenseket hívjanak be. A német rádió 1945. január 2-án jelentette, hogy 1944-ben „önként jelentkezés alapján” az 1928-ban született, tehát tizenhat éves fiatalok 70%-át hívták be katonai szolgálatra. Így tehát a német ipar meg volt fosztva a felnövő fiatalságból álló természetes utánpótlástól. Ezenkívül azok, akiket a katonai szolgálat alól eleinte felmentettek, később többször „felülvizsgálat” alá kerültek, és a termelésből a hadseregbe helyezték át őket.

Az a munkaerő, amelyet Németországban az igen átfogó katonai mozgósítás mellett az iparban folytatandó munkára toborozni lehetett, nem volt elégséges a hadsereg hadianyag-ellátásának biztosítására. Ezért a német fasiszták a megszállt, valamint a „szövetséges” országokból is a munkások millióit hajtották erőszakkal Németországba.

A Németországba hurcolt külföldi munkások számát még nem állapították meg pontosan. A „Reichsarbeitsblatt”³ a Németországban dolgozó *külföldi munkások* számáról a következő adatokat közölte:

Időpont	Férfiak	Nők	Összesen
	(ezerben)		
1940. július 5-én	1130	879	2009
1941. július 31-én*	1130	1133	2263
1942. január 20-án	—	—	2138

* A „Wirtschaft und Statistik” című folyóirat 1941. októberi számában megjelent hivatalos jelentés a következőkben adja meg a külföldi munkások nemzetiségi megoszlását 1941 áprilisában (ezerben): lengyelek – 1008, olaszok – 272, csehszlovákok – 140, belgák – 122, jugoszlávok – 109, franciák – 49.

Ezek a számok nyilvánvalóan kisebbek a valóságnál. Úgy látszik, a németek a keleti területekről elhurcolt emberek többségét hadifogolynak tekintették.

Későbbi időkre vonatkozó hivatalos német adatokat nem közöltek.

A Németországban talált titkos statisztikai anyagban a nem dolgoztatott *hadifoglyok* számáról a következő adatok olvashatók (ezer főben): 1942 január – 1373, 1943 január – 1625, 1943 november – 1857.

Miután a szövetséges csapatok Németországot elfoglalták, kiderült, hogy az oda-

² A háború előtt az „önálló keresetű” nők aránya a következő volt: Egyesült Államok (1930) – 17,7, Anglia (1931) – 26,9, Németország (1933) – 34,3%. (Lásd Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. 1938. 37. old.)

³ Lásd Berliner Börsen-Zeitung, 1942. június 2.

hurcolt külföldiek száma jóval magasabb volt. (Lehet, hogy közöttük nem dolgozók is voltak.) Csak az angol-amerikai zónában 6 millió külföldit, hadifoglyot és polgári személyt találtak. Ehhez még hozzá kell adni azokat a külföldi munkásokat és hadifoglyokat is, akiket a szovjet megszállási övezetben ért a felszabadítás. Ha figyelembe vesszük a hadifoglyok és a külföldi munkások nagy halálozási arányszámát – a halandóság igen nagy volt –, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy számuk lényegesen meghaladta a 10 milliót.

A hitleristáknak azzal, hogy sok millió munkást hurcoltak erőszakkal Németországba, a német munkások többszöri katonai mozgósítása ellenére is sikerült a háború alatt növelniük (legalábbis a hivatalos adatok szerint) a munkaerő létszámát.

A munkások és alkalmazottak létszáma Németországban

Időpont	Millió fő
1941. május	23,08
1942. május	24,01
1943. március	23,99 (biztosítottak)
1943. december	29,03 (valamennyi dolgozó, beleértve a hadifoglyokat is)

Forrás: Berliner Börsen-Zeitung, 1942. június 2., a „Reichsarbeitsblatt” szerint. – Az 1943-ra vonatkozó adatok a titkos német anyagból valók. A „biztosítottak” száma 1943 márciusában a német és a biztosított nyugati dolgozók együtt. A decemberi adat nyilvánvalóan a dolgozók összességére vonatkozik. Itt azonban figyelembe kell venni, hogy a munkások létszámát minden évben a megelőzőhöz képest megnagyobbodott terület szerint adták meg.

1944-ben, miután Németország a megszállt és szövetséges országok nagy részét elveszítette, már nem hurcolhatott el újabb külföldi munkásokat. Közben pedig minden belső munkaerő-tartaléka is kimerült.

„Lehetetlenné vált külföldről munkaerőt behozni. A munkaerő belső tartalékai, a szakadatlan kihasználás következtében, csaknem teljesen kimerültek. Néhány száz-ezer munkaképes ember (többségükben öregebb korosztálybeliek), akiknek munkába állításával még számolni lehet, természetesen nem elégséges a haditermelés szükséges mértékű növeléséhez. Ezzel kapcsolatban felmerült a kérdés: milyen módon emelhető a német gazdaság jelenlegi termelése, ha munkaerő szerzése most sokkal csekélyebb mértékben lehetséges, mint azelőtt?”⁴

1944 végén nagy tömegben vonták be a termelésbe a gyermekeket és fiatalkorúakat.

„Jelenleg a hadiipar vállalataiba nagy tömegben küldik a fiatalkorúakat, mindkét nembeli tanulókat, a közellátási tanfolyamok növendékeit stb., akiket segédmunkás és segédmunkásnő minőségben használnak fel.”⁵

Az iskolán kívüli szabad időben a tizenkét éves gyermekeket munkára használták fel a postán.⁶ Munkaidejüket 5 órában állapították meg.

⁴ Völkischer Beobachter, 1944. november 23.

⁵ Der Angriff, 1944. november 11.

⁶ Lásd Deutsche Allgemeine Zeitung, 1945. január 6.

b) *A munkaerő-kihasználás növelésének második legfontosabb tényezője minden hadviselő országban a munkaidő meghosszabbítása volt.*

Az Egyesült Államok iparában a munkahét átlagos tartama a következőképpen alakult⁷: 1940 február – 37,3, 1941 február – 40, 1942 – 42,2, 1943 január – 44,2, 1944 január – 45,1, 1944 május – 45,4, 1945 október – 41,6 óra.

Tehát öt év és néhány hónap folyamán heti 8,1 órával, azaz több mint 25%-kal növekedett a munkaidő átlagos tartama, átlagban mégis alatta maradt az Európa számára „normális” 48 órás munkahétnek. Az egyes iparágak között azonban elég jelentős különbség mutatkozott. Így 1944 májusában a heti átlagos munkaidő a gépiparban 48,8, a textiliparban 41,2, a dohányfeldolgozó iparban mindössze 39 óra volt.⁸

Angliában a munkásság egészét (férfiakat és nőket egyaránt) figyelembe véve a heti átlagos munkaidő 1943 júliusában 50, 1944 januárjában 49,2 óra volt. A férfiak munkahete 1944 januárjában elérte az 52 órát.⁹ 1944 januárjában a munkaidő meghosszabbodása 1938 októberéhez képest 2,75 órának, azaz valamivel több mint 5%-nak felelt meg. Itt is jelentős volt az ipar egyes ágai közötti különbség. A leghosszabb munkahét – 54,6 óra – az állami hadiüzemekben volt, a bányászok heti 46,8, a ruházati ipar munkásai pedig 47 órát dolgoztak.

Némely esetekben a vállalkozók a törvény által megengedettnél hosszabb munkaidőt kényszerítettek ki. A „The Economist” azt írta, hogy a fiatalok, akik számára a törvény heti 44–48 órás munkaidőt állapít meg, néha 50, 60, sőt 70 órát is dolgoztak, gyakran felnőtt férfimunkások munkáját végezve.

A németországi munkanap hosszáról nem közöltek adatokat. Egyes közleményekből kiderül, hogy itt a munkaidő napi 10–12 óra között váltakozott.

Végeredményben a hadviselő országok munkásai által egy év alatt teljesített munkaidő össztartama jelentősen megnőtt.

Truman beszámolója szerint az Egyesült Államokban a bányászatban, a feldolgozó és építőiparban, valamint a mezőgazdaságban teljesített munkaórák összege (millió órában) a következő volt¹⁰: 1939 – 44 089, 1942 – 63 191.

A növekedés tehát 43,3%.

Ha ezekből a számokból levonjuk a mezőgazdaságot, amelyben a teljesített munkaórák összege csak 5,7%-kal nőtt, akkor a termelés többi ágában 76%-os együttes növekedést kapunk.¹¹

Angliában, ahol a dolgozók száma a háború alatt nem emelkedett, a teljesített munkaórák mennyiségének növekedése egyenlő a munkanap tartamának mintegy 5%-os növekedésével.¹²

Németországra vonatkozó becslés nincs, mivel itt a munkaidő hosszáról semmilyen adatot sem közöltek. A teljesített munkaórák összege természetesen kétségtelenül itt is erősen növekedett. Hozzávetőlegesen mintegy 45%-ot vehetünk, amiből 25% a

⁷ Lásd a Federal Reserve Bulletin különböző számait.

⁸ Lásd Federal Reserve Bulletin, 1944. augusztus. 809. old.

⁹ Lásd Ministry of Labour Gazette, 1944. augusztus. 127. old.

¹⁰ Lásd Additional Report of the Special Committee Investigating the National Defense Program. Third Annual Report of the Committee of Truman. Appendix IV. 185. old.

¹¹ Lásd ugyanott.

¹² Az Oxford Institute of Statistics az 1938 októberétől 1943 júliusáig terjedő időben a munkaórák összegének növekedését 7,5%-ra becsüli. (Lásd Bulletin, 1944. július 22.)

munkaidő meghosszabbításának, 20% pedig a munkáslétszám emelkedésének tudható be.

c) *A hadviselő országokban a sztrájkok okozta munkaidő-veszteségek majdnem teljes elmaradása a teljesített munka összmennyiségében beállt növekedés komoly tényezője volt.*

Truman beszámolójában a következőt olvassuk:

„A sajtó drámaiságuk és szenzációra alkalmat nyújtó voltak miatt nagy figyelmet szentel a sztrájkoknak. Szerepe van ebben annak is, hogy a közönség érzékenyen fogadja a munkások ígéretének megszegését, amely szerint nem fogják sztrájkokkal zavarni az ország háborús erőfeszítéseit. Ugyanakkor 1943 folyamán a bányászat, a feldolgozó és építőipar dolgozóinak sztrájkjai az ezekben az iparágakban ténylegesen teljesített munka $\frac{1}{4}\%$ -ánál is kevesebb veszteséget okoztak, s a munkások által ebben az évben teljesített munkaidő összmennyisége 75%-kal múlta felül az 1939-es teljesítményt.”¹³

Hasonlóképpen *Angliában*, a sztrájkok okozta munkaidő-veszteség a háború alatt a szokottnál lényegesen kisebb volt, mert az angol munkások tudatosan tartózkodtak attól, hogy a hadigazdaságnak akár a legcsekélyebb kárt okozzák.

Németországban az igen hosszú munkaidő és az élelmezés elégtelensége következtében a munkások gyakran betegedtek meg, ami jelentős munkaidő-veszteséget okozott. A „Reichsarbeitsblatt” a betegszabadságok növekedéséről a következő hivatalos adatokat közli.

Távolmaradás a munkától betegség miatt
(a munkások összlétszámának százalékában)

Év	Férfiak	Nők	Összesen
1938	2,85	5,10	3,36
1941	4,15	7,74	5,07
1942	5,63	8,13	6,37
1943 (január—augusztus)	5,83	7,43	6,36

Forrás: Reichsarbeitsblatt, 1944. május 27. Későbbi adatokkal nem rendelkezünk.

Különösen magas volt a munkára (félnapos munkaidő) mozgósított, de betegség miatt távolmaradó háziasszonyok aránya: időnként elérte a 20%-ot.

d) *A munkateljesítmény dinamikája.* Mindenütt elterjedt az a vélemény, mintha a tőkésországokban és különösen az Egyesült Államokban a háború alatt a munkás átlagos munkateljesítménye rohamosan nőtt volna. Sok adat mintha alátámasztaná ezt a felfogást. Néhány példát idézek Truman beszámolójából:

„A munkaerő-szükséglet jelentős csökkenésének legvilágosabb példája a (Boeing üzemek által Seattle-ban előállított) B-17 jelzésű »légierődők« termelése: 35 ezer munkaóra helyett egy gépre most 18 700 munkaórát fordítanak. Ugyanakkor a »Liberator« B-24 termelésére a (Consolidated-Vultee társaság üzei San Diegóban) 24 ezer munkaóra helyett 15 400-at; a »Liberty« típusú hajók építésére (az Oregon társaság hajógyárai Portlandban) 1 146 511 munkaóra helyett 294 133-at; a 2100 tonnás aknakutatók építésére (Maine államban a bath-i vasgyárak) 1675 ezer munkaóra

¹³ Third Annual Report of the Committee of Truman. 31. old.

helyett 925 ezret; az Elektromos Hajóépítő Társaság aknarakó hajóinak építésére Groton-ban (Connecticut állam) 65 ezer munkaóra helyett 35 ezret; az aknarakó hajók építésére a Higgins-üzemekben New Orleansban (Louisiana állam) 65 ezer munkaóra helyett 25 ezer munkaórát fordítanak.”¹⁴

Az ehhez hasonló példákat azonban nem lehet az egész iparra vonatkoztatva általános érvényűnek tekinteni. Ezek a csúcseredmények a sorozatgyártás bevezetésének következményei, amely lehetővé tette, hogy a termelőfolyamatot szétbontsák és a termelést automatizálják. Néhány esetben a munkaórák számának igen erős csökkenését talán is magyarázza, hogy egyre több és több alkatrészt gyártanak a kisegítő üzemek.

Az amerikai munkaügyi minisztérium hivatalos lapja a következőképpen írja le a munkateljesítmény változásait az 1939-től 1942-ig terjedő időszakban:

„A feldolgozó ipar azon nem háborús ágainak többségében, amelyeknél a munka termelékenységére vonatkozó kimutatásokkal rendelkezünk, az egy munkaóra jutó teljesítmény 1942-ben 1941-hez képest némileg *csökkent*. Ez a csökkenés különben nem volt olyan jelentős, hogy a munka termelékenységének indexe az 1939-es színvonal alá esett volna. Kivétel csak néhány iparág, éspedig a malom-, hús-, húskonzerv- és kőolaj-finomító ipar.

Ezzel szemben a hadiiparban a munka termelékenységének jelentős emelkedése figyelhető meg, bár az esetek többségében nem rendelkezünk olyan mutatószámokkal, amelyek ezt az emelkedést mennyiségileg feltüntetnék. Különben még a termelés minőségi javulását figyelmen kívül hagyó nyers indexszámok is arról tanúskodnak, hogy az egy munkaóra jutó teljesítmény a repülőgépgyártásban az utóbbi 18 hónapban 50, sőt több százalékkal emelkedett. A szabványfelszerelésű »Liberty« hajók építésénél a termelékenység szintén emelkedést mutat. A termelést leginkább növelő hajógyárak jelentése szerint az egy hajó elkészítéséhez szükséges munkaórák száma jelenleg a felét sem teszi ki annak, amire eleinte volt szükség, amikor hozzáfogtak ezeknek a hajóknak az építéséhez. A teljesített munkaidő hasonló mérvű csökkentése a termelékenység valamivel több mint 100%-os emelkedését jelenti. Emellett semmi okunk sincs azt feltételezni, hogy már elérték a felső határt, ellenkezőleg, további javulást várnak...

1942-ben az ipar nem háborús ágaiban a termelés csökkenése (1941-hez képest) nem haladja meg azt a mértéket, amely a háborús nehézségekkel kapcsolatban várható volt. Az említett iparágak többsége elveszítette alapvető termelőműhelyeinek szakmunkásait, valamint a felszerelést karbantartó szakmunkásállományát is. Mindezek az emberek bevonultak vagy a hadiiparba mentek át, ahol magasabb volt a munkabér és behívási haladékat lehetett kapni. A szakmunkások és testileg alkalmas munkások toborzása egyre több nehézségbe ütközött, míg a be nem tanított és tapasztalatlan munkások alkalmazása gyakran a vállalat teljesítőképességének csökkenésére vezetett. A nyersanyag és felszerelés beszerzésének nehézségei akadályozzák a munkát, s olykor zökkenőt idéznek elő a termelésben. Mindez átmenetileg gátolja a rendelkezésre álló termelési lehetőségek kihasználását, felborítja a termelési terveket, s ezáltal a munka termelékenységének csökkenését idézi elő.”¹⁵

A rendelkezésre álló adatok a következő képet nyújtják az egy munkásra jutó teljesítmény változásáról az Egyesült Államok iparának polgári ágában:

¹⁴ Ugyanott, 27. old.

¹⁵ Monthly Labor Review. 1943. május. 885. old.

Iparág	1939	1942
	(1929 = 100)	
Sütőipar	111	103
Malomipar	115	109
Húsipar	126	122
Cipőipar	129	144
Gyapottfeldolgozó ipar	146	149
Bőripar	152	177
Színesfémipar	112	115
Papíripar	134	138

Mint látjuk, az ipar azon néhány eléggé fontos ágában, amelyek továbbra is a *régi technikával* dolgoztak, a munkateljesítmény csökkent, másokban – gyapottfeldolgozó, papír-, színesfémipar – a növekedés a békeidőben szokásos mögött marad.¹⁶

A munkatermelékenység növekedését az egész amerikai feldolgozó iparra vonatkozólag a következő mutatószámok jellemzik:

Mutató	1941	1942	1943	1944	1945
	(1939 = 100)				(június)
Termelési volumen	154	194	237	231	214
Foglalkoztatott munkások száma	138	161	183	174	155
Teljesített munkaórák száma	151	184	213	212	187

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1945. szeptember.

Láthatjuk ebből, hogy a munkateljesítmény 1943-ban körülbelül 30%-kal magasabb volt, mint 1939-ben, a teljesített munkaórákhoz képest a teljesítmény megközelítőleg 12%-kal volt nagyobb, azaz a munkatermelékenység növekedése valamivel meghaladta az évi 3%-ot.

Hangsúlyoznunk kell, hogy mindezen adatok pontossága csak nagyon hozzávetőleges, de még így is azt bizonyítják, hogy az amerikai ipar egészét véve a háború alatt a munkateljesítmény terén semminemű ugrásszerű növekedés nem volt tapasztalható.

Itt azonban figyelembe kell vennünk, hogy az Egyesült Államokban a munkateljesítmény a munkaerőnek a háború alatt erősen megnövekedett fluktuációja következtében csökkent: 1943-ban a munkaerő-fluktuáció koefficiense az iparban elérte a havi 7-8%-ot¹⁷, vagyis az év folyamán átlagban az egész munkásállomány kicserélődött. A háború alatt nagyszámú új munkás helyezkedett el az iparban, s még többen változtatták szakmájukat. Így az építőiparban 1939-ben 1,8 millió munkás dolgozott, 1944-ben viszont mindössze 0,7 millió. Ezzel szemben az ipar többi ágában rohamosan megnőtt a munkások száma. A hajógyártás 1937-ben 100 ezer munkást foglalkoztatott, 1943-ban 1,6 milliót; a repülőgépiparban 1935-ben 12 ezer munkás dolgozott, 1942-ben 600 ezer, 1943-ban pedig már mintegy 2 millió.¹⁸ Az ipar nagy számban kénysze-

¹⁶ Ennek az okát abban kell keresni, hogy a legjobb munkaerők egy része ezekből az iparágakból a hadiiparba ment át, ahol jóval többet fizettek.

¹⁷ Lásd Monthly Labor Review, 1944. április. 878. old.

¹⁸ Lásd J. Corson: Manpower for Victory. New York 1943. 23-26. old.

rült alkalmazni hevenyében kiképzett munkásokat, ami csak a fokozott munkamegosztás és a termelőfolyamat automatizálása útján volt lehetséges. Ezért azt mondhatjuk, hogy a munka termelékenysége az azonos szakképzettséggel rendelkező munkásoknál jóval nagyobb növekedést mutat, mint a munkatermelékenységnek az összes munkára vonatkoztatott növekedési átlaga.

Angliát illetőleg a munkateljesítmény színvonalával kapcsolatban tudomásunk szerint nincs egyetlen olyan tudományos számítás sem, amely a munkateljesítménynek a háború idején felmutatott eltolódásait egybefoglalná. Az 1924–1935-ös időszakra vonatkozólag Bowley¹⁹ 2,3%-ra becsüli a munkateljesítmény növekedésének évi átlagát azokban a termelési ágakban, amelyekre az ipari összeírás kiterjed. Feltételezhető, hogy a termelőmunkába bevont, addig nem dolgozó nők számának növekedése²⁰, az élelmezés romlása, a gyakori légiriadók és a betegszabadságok megnövekedett száma folytán az egy munkásra jutó munkateljesítmény a háború alatt nemigen emelkedett, inkább csökkent valamelyest.

A háború alatt az angol szénbányászatban a munkateljesítmény erős csökkenése volt megfigyelhető.²¹

Év	Egy munkásra egy műszak alatt jutó átlagos munkateljesítmény a bányászatban	Egy föld alatt dolgozó munkásra egy műszak alatt jutó átlagos munkateljesítmény
	(tonnában)	
1938	1,12	2,95
1939	1,13	2,97
1940	1,09	2,93
1941	1,06	2,94
1942	1,03	2,87
1943	1,03	2,75
1944	1,01	2,70

Ennek a csökkenésnek az okai a következők: a háború elején a bányászok tízezreit szólították fegyverbe; később, amikor ennek a lépésnek helytelenségét belátták, csak a mozgósítottak egy része térhetett vissza a munkába. Továbbá, a szénbányászatban különösen nagy volt a munkából való elmaradások száma. Így 1944 decemberében a „kényszerű” elmaradás, azaz a komoly okokból adott elmaradási engedélyek az egész munkaidő 11,07%-át tették ki, az „önkényes” („voluntary”) elmaradások, azaz különös ok nélkül való elmaradások pedig annak 6,26%-át. A vasárnapokat és ünnepeket követő napokon a hiányzó munkások száma elérte a 31%-ot.

Elősegítette a munkateljesítmény csökkenését a háború kitörése után azon nyomban bevezetett rendkívüli munkanap-meghosszabbítás és a vasárnapi pihenés eltörlése is.

Az angol Orvosi Ellenőrző Tanács 1940-ben megjelent beszámolója (Emergency report No 1.) erről a következőket mondja:

¹⁹ Lásd *A. Bowley: Studies in the national income.* 146. old.

²⁰ A „Britain” c. folyóirat azt írta 1943 szeptemberében, hogy a könnyűgépiparban és az elektromos iparban majdnem kizárólag nők dolgoztak. Ugyanez volt a helyzet a lőszert gyártó állami üzemekben is. A repülőgépiparban 15%-ra rúgott a nők aránya.

²¹ Lásd *The Economist*, 1944. július 15. 87. old. és *The Economist*, 1945. június 2.

„A világháború tapasztalata bizonyítja, hogy a túl hosszú munkaidő milyen káros hatással van a munkateljesítményre, s mennyire növeli a balesetek és a megbetegedések számát. Az első világháború elején a hadiüzemekben a heti munkaidőt annyira meghosszabbították, hogy a munkások rendszerint 70–90 órát dolgoztak, sőt a 90 órát meghaladó munkahét sem volt ritka jelenség. De ez a számítás nem vált be. A munkaidő meghosszabbításával a termelés nem emelkedett egyenlő arányban, a betegség által okozott hiányzások száma pedig növekedett. Az elmúlt háborúban a lőszerüzemek a 12 órás munkanap alatt nem termeltek többet, mint a tízórás munkanap folyamán. A munkaidő csökkentése a termelés abszolút növekedését eredményezte. Egy 56 férfimunkásból álló, nehéz munkát végző csoport a munkahétnek 85 óráról 51 órára való leszállítása után a termelést 22%-kal növelte.”²²

A beszámoló a továbbiakban a munkanap alatt (az ebédidőn kívül) két, egyenként tíz-tizenöt perces megszakítást követel, a nap első és második felében. A beszámoló határozottan szembeszáll a munkanap mértéktelen meghosszabbításával és a heti munkaórák számának növelésével.

Ami *Németországot* és az általa ideiglenesen megszállt országokat illeti, kétségtelen, hogy itt bizonyos technikai fejlődés mellett is erősen csökkent a munkateljesítmény. A csökkenést a tényezők egész sora váltotta ki. Itt a nem teljes értékű munkaerő – be nem tanított nők, akik életükben soha nem végeztek fizikai munkát, öregek, rokkantak, betegek, fiatalkorúak – aránya magasabb volt, mint bárhol. Ehhez még az a körülmény járult, hogy számos üzemben 80%-ban, sőt még ennél is nagyobb arányban idegen munkásokat foglalkoztattak, akiknek munkateljesítménye a fasiszták saját kijelentése szerint a hasonló képesítésű német munkások munkateljesítményének mindössze 80%-át tette ki. Ténylegesen azonban a munkateljesítmény valószínűleg még alacsonyabb volt.

A hitleristák, akik teljes joggal féltek attól, hogy a Németországba hurcolt külföldi munkások szervezett akció esetén veszedelmesekké válhatnak, az *üzembe sohasem küldtek egyazon nemzetiségű külföldi munkásokat, hanem oly módon keverték őket*, hogy minden külföldi munkásokat foglalkoztató üzemben lehetőleg nagyszámú – tízharminc – nemzetiséghez tartozó munkások dolgozzanak egyidejűleg. Ez azonban azt jelentette, hogy az üzemek fölöttébb jelentős számú német munkást kényszerültek kiemelni a termelésből tolmácsolás és az idegen munkások ellenőrzése céljából, ami az össz-munkateljesítmény csökkenésére vezetett. Csökkent továbbá a munkás átlagos munkateljesítménye az elégtelen élelmezés, a rossz ruházat és különösen a gyakori légiriadók következtében is. Sok gép erősen elhasznált volta és a rossz minőségű nyersanyag ugyancsak a munkateljesítményt csökkentő tényezőnek bizonyult.

Az a kísérlet, hogy a munkateljesítményt a munkaidő mértéktelen meghosszabbításával növeljék, nemcsak nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hanem – elsősorban az elégtelen élelmezés következtében – egyenesen ellenkező eredményre vezetett. Néha ezt maguk a fasiszták is elismerték.

A „Reichsarbeitsblatt” 1944. május 27-i számában egy gyárigazgatónak a munka termelékenységéről szóló cikkét közölte. A következő kivonatot idézzük belőle:

62 órányi munkaidőből csak 42 órát fordítanak termelőmunkára. „Már a háború kitörése idején szükségessé vált a munkaidő meghosszabbítása. A gyakorlati emberek tudják, hogy tartósan sem az ember, sem a gép nem dolgozhat maximális erőmegfeszí-

²² Times, 1940. április 9.

téssel, így az a számítás, hogy a 60 órás munkahét 25 %-kal több termelést eredményez, mint a 48 órás, a gyakorlatban nem mindig igazolódik be.” A szerző a továbbiakban nagy iparvállalatok „tartós és beható megfigyelése” alapján bizonyítja, hogy míg békeidőben az adott vállalatban az idő 84 %-át, vagyis 40 munkaórát használtak ki tényleges termelésre, a háború idején túlnyomórészt uralkodó heti 60 órás munkaidő-minimum mellett csak annak 70 %-át, vagyis 42 órát fordítanak ténylegesen termelőmunkára. Ily módon, noha a munkaidőt heti 12 órával növelték, a tényleges többtermelés csak 2 óra. A 30 %-ot kitevő nem termelésre fordított munkaidőből alapos ok nélküli betegszabadságra, illetőleg orvosi vizsgálatra 11 % jutott (a békeidők 4 %-ával szemben), selejtáru termelésére pedig 8 % (a békeidők 3 %-ával szemben)!

Sajnos, Németországra vonatkozólag a munkateljesítmény csökkenésének fokáról semmilyen tudományosan megalapozott becslést sem adhatunk. Hozzávetőlegesen azt mondhatjuk, hogy az óránkénti teljesítmény 30–40 %-kal esett.

A Ruhr-vidék széntermeléséről a következő adatok állnak rendelkezésünkre:

Év	Napi széntermelés (ezer tonnában)	Munkáslétszám (ezerben)	Egy munkásra jutó napi átlagos széntermelés (tonnában)
1939 (átlag)	418	315	1,33
1942 (év végén)	390	385	1,00
1943	342	375	0,91

Forrás: The Economist, 1945. szeptember 8. 345. old.

Igen nagy hatással volt a munkateljesítményre a dolgozók politikai magatartása, amely tényező nagy előnyére szolgált a demokratikus országoknak. Ez teljesen nyilvánvalóvá vált 1941 őszén, amikor Angliában „tankhetet” szerveztek a Szovjetunió megsegítésére.

A „Neue Zürcher Zeitung” szeptember 30-i londoni tudósításában a következőket jelentette: „A tankgyártás hete Oroszország számára, amellyel kapcsolatban az angol munkások között munkájuk katonai és politikai jelentőségének megmagyarázása végett széles körű agitációs kampányt folytattak, eddig ismeretlen rekord munkateljesítményt eredményezett. *A múlt héten az eddigi legmagasabb heti munkateljesítményt 20 %-kal szárnyalták túl.*”

A demokratikus országokban a munkaerő kihasználásában fontos szerepet játszottak a munkások és gyárvezetőségek képviselőinek bizottságai. H. Wallace ezzel kapcsolatban a következőket írja: „A »War Production Board« megközelítő becslése szerint e bizottságok tevékenységének eredményeképpen minden egyes háborús év alatt több mint 200 millió munkaórát takarítottak meg.”²³

A munkateljesítmény igen jelentős növekedéséről érkeztek jelentések valamennyi, a német megszállás alól felszabadított országból: Bulgáriából, Franciaországból, Jugoszláviából stb. Így 1944 decemberében a francia munkaügyi miniszter kijelentette, hogy míg a felszabadulás előtt a francia bányászok a háború előtti termelésnek mindössze 50 %-át szolgáltatták, 1944 végén az érc-kitermelés Nord megyében 115, a Loire-vidéken 91, a központi vidéken 85 %-ot tett ki a háború előttihez képest.²⁴

²³ H. Wallace: Sixty million jobs. London 1946. 39. old.

²⁴ Elhangzott a brazzaville-i rádió 1944. december 31-i adásában.

Merőben ellentétes jelenség volt észlelhető a fasiszták által megszállt területeken, ahol a munkások politikai okokból tudatosan csökkentették a munkateljesítményt. Számátalan szabotázscelemeknyit hajtottak végre, amelyeknek következménye a termelőfolyamat megszakítása, a termelt áru minőségromlása vagy pedig egyenesen teljes hasznavehetetlensége volt.

Látható tehát: a termelés növelése céljából minden tőkésország a munkaerő fokozott kihasználásához folyamodott. Ennek eredményei az egyes országokban igen eltérőek voltak. Függtek a háború kitörése idején felhasználatlanul maradt munkaerő-tartalékok nagyságától, azok célszerű kihasználásától, a munkások élelmiszer-ellátásától és más munkakörülményektől. Végül – minden más feltétel azonossága esetén – a termelés volumene jelentős mértékben függött a dolgozók politikai beállítottságától.

A háború végén, majd a háború befejezése utáni időkben a legyőzött és korábban Németország által megszállt országokban a munkások munkateljesítménye a termelési eszközök megsemmisülése, valamint az élelmezés elégtelensége következtében jelentősen esett. Például a Ruhr-vidék szolgálhat.

Év	Szénkitermelés (millió tonnában)	Foglalkoztatott munkások száma (ezerben)	Egy munkásra jutó termelés (tonnában)
1943. február	11,2	375	30
1945. január	5,8	375	15
1945. augusztus	1,6	161	10

Forrás: Ugyanott.

A munkások munkateljesítménye más termelési ágakban még alacsonyabb volt.

VII. A TERMELÉS A HÁBORÚ ALATT

Az ipari termelés menetét a háború alatt nagyszámú, gyakran ellentétes irányban ható tényező határozta meg. A munkaerő fokozott kihasználása és a termelési technikának a háború szükségleteihez való alkalmazása elősegítette a termelés növekedését. Számos más tényező, mint a szükséges nyersanyag, gépek és szállítóeszközök hiánya ellenkezőleg hatott. A demokratikus országokban a dolgozók politikai beállítottsága a termelés növekedését szolgálta, a Németország által megszállt országokban viszont a lakosság ellenséges magatartása nagymértékben fékezte a termelést. Az egyes országokban e tényezők mindegyike különböző erővel hatott, aminek következtében a fejlődés menete országonként nagyon eltérően alakult.

Bevezető tájékoztatásul mindenekelőtt az *első* világháború ipari termelését jellemezzük. Evégből idézzük a rendelkezésre álló – mellelleg fölöttébb szegényes – statisztikai anyag legfontosabb adatait.

Az ipari termelés indexe

Ország	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1918/1913
Egyesült Államok (1923–1925 = 100)	67	61	68	81	82	81	+21
Németország (1913 = 100)	100	83	67	64	62	57	-43

Forrás: Mirovije ekonomicseszkije kriziszi I. köt. 498., 502. old.

A többi hadviselő országra vonatkozólag nem számították ki a háborús évek össz-indexét. Természetesen az Egyesült Államok és Németország kapcsán idézett adatok sem valami pontosak, mindazonáltal fogalmat nyerhetünk belőlük a fejlődés irányáról.¹

A fejlődés az Egyesült Államokban és Németországban egyenesen ellentétes volt. Az Egyesült Államokban az ipari termelés majdnem 20%-kal nőtt, Németországban 43%-kal csökkent. Ez érthető is. Az Egyesült Államok csak igen feltételelesen és csak nagyon rövid ideig volt hadviselő ország; mint az egész világnak (a hármasszövetség országait leszámítva) szállítója a háború előnyeit élvezte. Németország ellenkezőleg, minden erőforrásával részt vett a háborúban, és még blokád alatt is állt.

Valamelyest hitelt érdemlő képet nem a termelésnek bonyolult módon kiszámított összindexei adnak, hanem néhány olyan iparág termelésének változására vonatkozó adatok, amelyek döntő jelentőséggel bírnak a termelésre mint egészre: ilyenek a kőszén és acél termelésére, valamint a gyapot fogyasztására vonatkozó adatok.

A kőszéntermelés az első világháború alatt

Ország	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1918/1913
	(millió bruttó tonnában)						(százalék)
Egyesült Államok	509	459	475	527	582	606	+20
Anglia	287	266	253	256	249	228	-21
Franciaország	41	28	20	21	29	26	-37
Oroszország	36	36	31	32	-	-	-
Németország	190	161	147	159	168	158	-17

Forrás: Ugyanott, 494., 498., 502., 506., 514. old.

¹ Az összindexeket a termelés „fizikai” volumene indexeinek hívják, megkülönböztetésül a termelés pénzben kifejezett jellemzésétől. Ez a meghatározás természetesen igen feltételes. Szenet, gépeket, ruházatot stb. nem lehet tárgyi alakjukban összeadni. Az index kiszámítása különböző közös tényezőkön alapszik: az ipar egyes ágaiban foglalkoztatott munkások számán; a felhasznált gépek mennyiségén; bizonyos esetekben a késztermékek árainak összegén; egyes, azonos minőségű áruknál pedig természetben vett mennyiségükön. Az ipar minden egyes ága meghatározott számú pontot kap az összindexben, meghatározott „súlyt”, amely körülbelül megfelel az adott ország gazdasági életében számára jutó jelentőségnek. Az összindex kiszámításakor az ipar egyik vagy másik ágában végbe-menő százalékos változásokat csak ezen iparág egyszer s mindenkorra megállapított „súlyának” megfelelően veszik figyelembe. Nem nehéz belátni, hogy ez a módszer békeidőben is számos hibalehetőséget tartalmazott. Mindenekelőtt, a termelés minden egyes ágának valóságos gazdasági jelentősége a technika változásával és a konjunktúraciklus fázisainak egymásra következtetésével kapcsolatban állandóan változik. A háború alatt az egyes iparágak jelentősége gyökeresen megváltozik, s az egyes iparágak békeidőben megállapított „súlyának” alapján kiszámított összindex még sokkal kevésbé megbízható képet ad.

A kőszéntermelés, amely úgyszólván mindenütt egybeesik a fogyasztással (Angliát kivéve), Németországban, Franciaországban és Angliában csökkenő irányzatot mutat. Ezzel szemben az Egyesült Államokban a szénkitermelés a háború alatt 20%-kal növekedett!

Az acéltermelés az első világháború alatt

Ország	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1918/1913
	(millió bruttó tonnában)						(százalék)
Egyesült Államok	31,3	23,5	32,2	42,8	45,1	44,5	+43
Anglia	7,7	7,8	8,6	9,0	9,7	9,5	+23
Franciaország	4,7	2,8	1,1	1,7	2,0	1,8	-56
Oroszország							
(nyersvas)	4,7	4,4	3,7	3,9	–	–	–
Németország	18,3	14,8	12,9	15,5	15,4	11,8	-35

Forrás: Ugyanott, 144., 494., 498., 502., 506. old.

Az acél a legfontosabb nyersanyag mind a termelési eszközök termelésében, mind a fegyverek és a lőszer előállításában. Az acéltermelés erős növekedése az Egyesült Államokban, egyszersem jelentős csökkenése Németországban és Franciaországban, ezekben az országokban a termelés fejlődésének általános menetere is jellemző.

A fogyasztási cikkek iparában nincsen olyan egységes, valamennyi iparág számára közös, fontosabb nyersanyag, mint amilyen az acél a termelési eszközöket gyártó iparban. Jobb híján a gyapotnak mint a legfontosabb textilnyersanyagnak a fogyasztására vonatkozó adatokat idézzük:

Gyapottfogyasztás az első világháború alatt

Ország	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1918/1913
	(millió mázsában)						(százalék)
Egyesült Államok							
(millió bálában)	5,8	5,9	6,0	7,3	7,7	7,7	+33
Anglia							
(millió centálban)*	19,2	16,5	23,0	19,3	15,1	14,9	22
Franciaország	2,7	1,6	2,2	2,3	2,5	1,4	-49
Oroszország	2,0	1,8	1,4	0,8	–	–	–
Németország	4,9	–	–	–	–	–	–

Forrás: Ugyanott, 498. old.

* 1 centál = 0,45359 mázsa.

Itt is ugyanezt látjuk: növekedés az Egyesült Államokban és csökkenés Európában. Németországra vonatkozólag nincsenek adatok: minthogy azonban Németország blokád alatt állt, tulajdonképpen csak a háború kitörésekor tartalékban meglevő gyapotot dolgozhatta fel.² A háború végén Németországban a ruházatot kevés hulladékgyapottal kevert papírfonalból készítették.

² A háború alatt Németországnak a legtöbb gyapotot a Közel-Keletről sikerült behoznia.

Mindezek következtében megállapíthatjuk, hogy az első világháború folyamán a hadviselő országok ipari termelése csökkent; kivétel csak az Egyesült Államok, amelyet tudvalevőleg csak bizonyos megszorításokkal lehet a hadviselő hatalmakhoz számítani.

A mezőgazdasági termelés alakulása az első világháborúban körülbelül ugyanolyan képet mutat, mint az ipari termelésé. Eltérés csak abban mutatkozik, hogy Angliában, ahol a hajóterhiány következtében nem volt meg a lehetőség a szükséges élelmiszerek behozatalára – mint a háború előtt –, a mezőgazdasági cikkek termelése növekedett.

Búzával és rozssal bevetett terület

Ország	1909–1913	1915	1916	1917	1918
(millió hektárban)					
Egyesült Államok	20,3	25,7	22,6	20,3	25,4
Anglia	0,8	0,9	0,8	0,8	1,1
Franciaország	7,7	6,4	5,9	5,0	5,1
Németország	8,2	8,4	7,7	7,1	5,1
Olaszország	4,9	5,2	4,8	4,3	4,5

Forrás: Jahrbuch für Wirtschaft, Politik und Arbeiterbewegung, 1922/23. 140. old.

A kontinentális Európa országaiban mindenütt csökkent a vetésterület. Különösen erős volt a csökkenés Németországban és Franciaországban. Ezzel szemben Angliában és az Egyesült Államokban a vetésterület növekedett.

Búza- és rozstermelés az első világháborúban

Ország	1909–1913	1915	1916	1917	1918	1915–1919
(millió mázsában)						(évi átlag)
Egyesült Államok	190	239	186	189	274	235
Anglia	16	20	16	18	25	20
Franciaország	99	69	65	43	69	62
Európai						
Oroszország	418	401	334	257	–	331
Németország	155	130	120	93	106	112

Természetesen az egyes évek termése a meteorológiai körülményektől függően ingadozik, de az általános vonal világos: *növekedés az Egyesült Államokban és Angliában, illetve erős csökkenés a kontinentális Európa hadviselő országaiban.* A kontinentális Európában hasonló csökkenés mutatkozott más terményekből is. Németországban az 1915–1919. évek átlagos termése az 1909–1913. évek átlagos terméséhez képest árpából 33,4 millió mázsáról 21,6-re, zabból 85,9-ről 51,2-re, burgonyából 458-ról 320 millió mázsára esett. Hasonló csökkenés volt tapasztalható Franciaországban és Oroszországban is, ezzel szemben az Egyesült Államokban és Kanadában a termelés

jelentősen növekedett. Az állattenyésztés fejlődése nagyjából a takarmánytermeléssel párhuzamosan haladt: Németországban takarmányhiány miatt a sertéseknek több mint felét le kellett vágni.

A második világháború éveinek termelési összindexeivel csak az Egyesült Államokra, Kanadára és néhány kis európai államra vonatkozólag rendelkezünk.³

Az ipari termelés indexe

Ország	1940	1941	1942	1943	1944
Egyesült Államok	114	154	194	237	231
Kanada	122	169	234	283	282
Chile	118	113	112	108	111
Mexikó	102	104	110	115	118
Svédország	91	84	87	88	88
Írország	–	92	76	77	81
Norvégia	–	89	78	76	71
Dánia	81	77	80	82	81
Bulgária	–	–	114	111	97
Finnország (exportipar)	–	–	46	52	44

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1945. szeptember és 1946. március.

Ezeknek az adatoknak megfelelően az Egyesült Államokban és Kanadában 1939 és 1943 között az ipari termelés, a bányaiipar termelését is beleértve, mintha több mint kétszeresére növekedett volna. Ugyanakkor azokban a semleges és megszállt európai országokban, amelyekről vannak adataink, a termelés 12–29%-kal esett. A németek által megszállt többi országra vonatkozólag nem ismeretesek az ipari termelés adatai. Alig kételkedhetünk azonban abban, hogy a csökkenés a kelet-európai országokban (talán Csehszlovákia kivételével) még nagyobb volt, mint Dániában és Norvégiában.

Az amerikai és kanadai ipar egész szerkezetében beállt óriási változások következtében az ipari termelés összindexének helyessége még vitásabb, mint békeidőben.⁴

³ Belgiumra vonatkozólag a háborús évek ipari termelésének összindexei nincsenek meg. De a termelés legfontosabb ágainak adatai erős csökkenést mutatnak:

Havi átlagos termelés

Év	Szén	Vas	Acél	Villamos energia (ezer kilowattban)
(ezer tonnában)				
1939	2487	255	259	466
1944	1125	59	52	309

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1945. november.

⁴ Eme változásokra az Egyesült Államok egyes iparágaiban a vas- és acélfogyasztás terén tapasztalható eltolódások szolgálhatnak példának:

Az összindex helyességének ellenőrzésére a munkaerő foglalkoztatottsági adatai nyújtanak valamennyire lehetőséget. Az Egyesült Államok iparában 113%-kal több munkaórát teljesítettek, mint 1939-ben. Ily módon az összindex 1939-hez képest valamelyest nagyobb termelésnövekedést mutat, mint ahogy ez a teljesített munkaórák növekedésének megfelelne.

A háború alatt végbement technikai fejlődés kétségtelenül a termelés további növekedésére vezetett, úgyhogy a termelésnek az index által mutatott növekedését többé-kevésbé helyesnek tekinthetjük.

Az összindexek helyességének másik ellenőrzési módja, mint az első világháború termelésének vizsgálatakor már elmondtuk, az, hogy a termelés néhány fontosabb tényezőjére vonatkozó adattal (a villamos energia, köszén, acél termelésével, illetőleg a teljesített tonnakilométerekkel) hasonlíttjuk össze.

Egyesült Államok

Megnevezés	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Villamos energia termelése milliárd kilowattórában (havi átlag)	10,9	12,1	14,0	15,7	18,4	19,2
Széntermelés millió tonnában (havi átlag)	33,8	38,7	42,9	48,4	49,1	51,7
Acéltermelés millió tonnában (havi átlag)	4,0	5,1	6,3	6,5	6,7	6,8
Teljesített tonnakilométerek (1935–1939 = 100)	101	109	130	138	137	140

Forrás: Az elektromosságra, szénre és acélra vonatkozó adatok: Monthly Bulletin of Statistics különböző számai; a vagonok rakományaira vonatkozóak: Federal Reserve Bulletin, 1946. március. 330. old.

A termelés eme legfontosabb ágai lényegesen kisebb növekedést mutatnak, mint a termelés egészének alapján kiszámított index.

Bármilyen komolyak legyenek is azonban a statisztikai hibaforrások, vitán felül áll az a tény, hogy az 1940–1943-as évek folyamán az Egyesült Államok (és Kanada) ipari termelése körülbelül kétszeresére nőtt. Évi 25%-os növekedés példátlan jelenség a kapitalizmus történetében: az első világháborúban a növekedés mindössze évi 4%-os volt. Az észak-amerikai országok ipari termelésének ez a hallatlan növekedése azt bizonyítja, hogy ezek az országok óriási tartalékokkal rendelkeznek, amelyek békeidőben a piac elégtelensége következtében parlagon hevertek. Olyan jelenség ez,

Iparág	1939	1944 (az egész fogyasztás százalékában)
Autógyártás és repülő- gépipar	15,1*	7,4
Fém-ből való csomagoló- anyag készítése	7,6	6,1
Építkezés	15,6	9,8
Hajóépítés	1,3	18,8

Forrás: Iron age, 1946. január 3. 81. old.

* Az 1939. évi adatok csak az autógyártásra vonatkoznak.

amely a kapitalizmus általános válságát jellemzi. Helyesen mondotta Kaiser amerikai hajógyáros: „Történelmünkben először alkottunk igazán fogalmat Amerika termelési lehetőségeiről. Minden eddigi becslés elmarad a valóság mögött. A legnagyobb termelési mechanizmust létesítettük és fejlesztettük ki, amit csak valaha is ismert a világ. Nyilvánvalóan rendelkezünk tőkével, munkaerővel és a felhasználásukhoz szükséges vezetőkkel is.”⁵

A termelés társadalmi jellege és az elsajátítás egyéni formája között fennálló ellentmondás világosan jelentkezett abban a tényben, hogy az Egyesült Államok termelésének ilyen növelése csak a háborús feltételek között volt lehetséges. A termelés növekedését még a következő tényezők tették lehetővé:

- az amerikai hadiiparnak a háború idején eszközölt beruházásai a szó tág értelmében, beleértve a szükséges nyersanyagok, alumínium, magnézium stb. termelését is;
- új műanyagipar kifejlődése a háború folyamán a háborús szükségletek kielégítése céljából (kaucsuk, műselyem);
- a hadianyagok tömegtermelése, a szövetségesek háborús szükségleteinek kielégítésére is.

Jellemző, hogy miután 1943-ban lényegében befejeződött az új hadiüzemek, valamint a háborús jelentőségű nyersanyagokat előállító üzemek építése, az ipari termelés összértéke 1944 folyamán csökkenni kezdett.⁶

Azonnal nyilvánvalóvá válik ez, amint a termelésnek a háború folyamán végbement növekedését az egyes iparágakban vizsgáljuk.⁷

Az ipari termelés indexei

Év	Termelési eszközök („tartós használati javak”)*	Fogyasztási cikkek	Bányaipar	Lakásépítkezés	Más építkezések
		(1935–1939 = 100)		(1923–1925 = 100)	
1939	109	109	106	60	81
1942	279	158	129	82	235
1943	360	176	132	40	92
1944	353	171	140	16	61

* Az amerikai statisztikában a „tartós használati javak” rovatban szereplő áruk a termelési eszközökön kívül azokat a fogyasztási cikkeket is tartalmazzák, amelyeket hosszabb időn át használnak, mint például személyautók, hűtőszekrények, bútorok, valamint mindenfajta fegyver és lőszer.

⁵ New York Times, 1944. október 6.

⁶ 37 keleti tagállamban megkötött építési szerződések száma:

Megnevezés	1939	1940	1941	1942	1943	1944
	(millió dollárban)					
Magánépítkezés	1842	2202	2515	1109	579	559
Állami építkezés	1708	1802	3492	7146	2695	1435
Összesen:	3550	4004	6007	8255	3274	1994

Forrás: Federal Reserve Bulletin különböző számai.

⁷ Lásd ugyanott.

Ezek az adatok világosan mutatják, hogy az ipari termelés össznövekedését elsősorban a „tartós használati javak”, azaz a hadianyagok, valamint a fegyvereket és lőszereket előállító gépek termelésének növekedése idézte elő. (Jellemző, hogy 1942 őszén az Egyesült Államokban és Kanadában erősen csökkentették a nemesfémipar termelését, hogy munkásokat tegyenek szabaddá más iparágak számára.)

A háború idején az építkezési tevékenység súlypontja az államköltségen épített hadiüzemekre helyeződött át.

Igen jellemző továbbá a szerszámgépgyártásban, tehát a fémfeldolgozó ipar legfontosabb ágában a termelés terén végbement eltolódás.

Szerszámgéprendelések (millió dollárban)

1929	1932	1939	1940	1941	1942	1943	1944
185	22	200	443	771	1322	1179	500

1941–1943-ban, amikor az új – többségükben állami – hadiüzemek számára vásárolták a felszerelést, évenként átlagban hatszor annyit adtak ki szerszámgépekre, mint 1929-ben. Az amerikai vas- és fémfeldolgozó ipar csaknem valamennyi szerszámgépét újjal cserélték ki a háború folyamán.

A háború alatt az Egyesült Államokban sok olyan új nagy ipartelepét építettek, amelyet a háború befejezése után is kihasználhatnak. Az Egyesült Államok nyugati tagállamaiban három olyan nagy vízi erőművet, amelynek építését annak idején kizárólag a munkanélküliek foglalkoztatása céljából kezdték el, a háború alatt erőltetett ütemben építettek fel, hogy a rohamosan növekvő alumíniumipar villamos hajtóerőhöz jusson.⁸ 1943 júliusában befejezték a texasi Longview-ből az illinois-i Norris City-be vezető, 1388 km hosszú, napi 300 ezer hordó teljesítőképességű kőolajvezeték lefektetését. Ilyen nagy mennyiségű kőolajat a világ egyetlen olajvezetéke sem továbbít.⁹

Az ipari termelés háború alatti alakulásáról *Angliában* egyelőre még kevesebb adatot hoztak nyilvánosságra, mint az Egyesült Államokban. Összindexeket nem közöltek: hivatalos adat (a fegyverektől és lőszerektől eltekintve) csak néhány nyersanyagra vonatkozólag áll rendelkezésünkre. (Táblázatot lásd a 132. oldalon.)

Elég tarka képet kapunk: növekvő acéltermelés (ami főleg az ócskavas gyűjtésének köszönhető¹⁰); az alumínium- és magnéziumtermelés többszörös emelkedése; az angol erdők nagyméretű irtása; jelentős csökkenés a gyapotfonal termelésében.

Gyorsan csökkent a bútorgyártás: az azelőtt működő 8–9 ezer bútorgyárból és műhelyből 1943-ban mindössze 160 maradt üzemben. A bútoripar munkásainak száma 120–150 ezerről 6500-ra esett vissza.¹¹

⁸ A Bonneville-i 400 ezer, valamint a Grand Coolee-i 500 ezer kilowattos áramfejlesztő mellett három további, egyenként 140 ezer kilowatt teljesítőképességű erőmű épült. (Lásd *The Economist*, 1943. július 10.)

⁹ Az olajvezetéket erőltetett ütemben építették, mert 1942-ben a német tengeralattjárók azzal fenyegettek, hogy elvágják az olajszállítás szokásos útját – azaz a tankhajók közlekedését a kőolajtelepek és a keleti tagállamok között.

¹⁰ Arról, hogy Angliában milyen erőteljesen hajtották végre az ócskavas gyűjtését, a többi között az a tény tanúskodik, hogy 1942 januárjában a „Times”-ban egymagában három cikk jelent meg a munka fokozásának szükségességéről.

¹¹ Lásd *The Economist*, 1943. július 17.

Néhány fontosabb nyersanyag termelése Angliában

Nyersanyag	1935– 1938	1939	1940	1941	1942	1943
(évi átlag) (ezer tonnában)						
Vasérc*	12 417	14 486	17 702	18 974	19 540	18 487
Nyersvas	7 350	7 980	8 205	7 392	7 604	7 187
Ócskavas						
acélgyártás						
céljára	5 800**	6 379	6 527	6 622	7 688	7 782
Acéltömb						
és mintaöntés	11 256	13 221	12 975	12 312	12 764	13 031
Puhafa	180***	120°	444	701	861	805
Keményfa	150***	310°	496	655	1 025	1 251
Bányafa	120***	450°	1 527	1 441	1 574	1 765
Alumínium	18	25	19	23	47	56
Magnézium	2	5	6	11	18	23
Újságpapír	857°°	–	294	150	140	129
Többi papírfajta						
és karton	1413°°	–	1 523	1 240	1 147	1 031
Gyapotfonal	503	487	529	367	327	312

Forrás: Statistics relating to the war effort of the U. K. Cmd. 6564. 16. old.

* Az érc átlagos vastartalma körülbelül 30%.

** Hozzávetőlegesen, a fogyasztás és behozatal adatai alapján.

*** Az adat 1930-ra vonatkozik.

° A termelésre vonatkozó, az év elején hozzávetőlegesen kiszámított és egész évre átszámított adat.

°° Az adat 1935-re vonatkozik.

További adatokkal az angol szénipar termelése és a szénfogyasztás kapcsán rendelkezünk.

Megnevezés	1939	1940	1941	1942	1943	1944
(millió tonnában)						
„Áruszén” termelése*	231	224	206	205	199	193
Ország belső fogyasztása	184	197	197	198	192	187

Forrás: The Economist, 1945. június 2.

* Nem tartozik ide a bányák által felhasznált szén.

Az idézett adatok a széntermelés szakadatlan esését mutatják. A csökkenést első-sorban a munkaerő hiánya (lásd a VI. fejezetet), valamint a bányafa hiánya okozta. Minthogy azonban a termelés csökkenésével egyidejűleg a szénexport (kivéve a rak-táron levő szénét) gyakorlatilag megszűnt, végeredményben a belső fogyasztás nem volt kisebb, mint a háború előtt.

Mindezek az adatok persze nem elégségesek ahhoz, hogy segítségükkel kerek szá-mokba foglaljuk a termelés össz volumenét. Mindamellettt feltételeznünk kell vala-

melyes csekély növekedést, amelyben nem kis szerepet játszottak a lend-lease alapján történt nyersanyagszállítások. Lyttleton miniszter számítása szerint, az első világháborútól eltérőleg, Anglia termelése ezúttal növekedett.¹² Az egyik kutató arra a következtetésre jut, hogy Anglia ipari termelése 1942-ben 22%-kal magasabb volt, mint 1938-ban.¹³ Több bíráló ezt a becslést nagyon is optimisztikusnak tartja.¹⁴

Németország ipari termelése, mint feljebb már megemlítettük, az első világháborúban 43%-kal csökkent.¹⁵ Mondhatjuk-e, hogy a második világháború folyamán Németország termelésének csökkenése ugyanilyen jelentős volt? Úgy véljük, hogy mielőtt a győzedelmes Vörös Hadsereg a háborút magának Németországnak a területére vitte volna, a csökkenés kevésbé volt jelentős, mint az 1914–1918-as években, s ezt a következő megfontolásokra alapítjuk.

A háború alatt Németországban a foglalkoztatott munkások száma a háború előtti időkhöz képest jelentékenyen megnövekedett (lásd a VI. fejezetet). Egyúttal a teljesített munkaórák száma a munkaidő meghosszabbításával is emelkedett. Másrészt azonban a munkateljesítményt csökkentő ellentendenciák is hatottak: a munkások kevésbé képzetek voltak, rosszabbul táplálkoztak, a külföldi munkások pedig ellenséges beállítottságuk következtében nem szívesen dolgoztak. Ha figyelembe vesszük ezenkívül a termelési eszközök egyre erősödő elhasználtságát és a „pót-” nyersanyagok alkalmazását, akkor nemigen kételkedhetünk abban, hogy Németország ipari termelésének színvonala ebben a háborúban hanyatló irányzatot mutatott.

1942-től kezdve ehhez még a hadműveleteknek az ipari termelésre gyakorolt *közelvetlen* hatása is hozzájárult. A német városok és iparvállalatok egyre gyakoribb bombázására, valamint a munkateljesítményeknek a majdnem mindennapos légiriadók következtében beállt csökkenésére gondolunk.

A háború befejezése után kiderült, hogy az iparvállalatokban a bombázások okozta rombolások jóval kisebbek, mint ahogy erről a külföldi sajtóban beszámoltak. A Ruhr-vidéket bejárta mérnökeink beszámolója azt mutatja, hogy noha számos gyár épülete károkat szenvedett, a termelési eszközök – szerszámgépek, sajtók, hengerművek stb. – igen jelentéktelen mértékben rongálódtak meg.

1944 végéig, azaz a Vörös Hadsereg bevonulásáig a Ruhr-vidék termelésének csökkenését részben pótolta a felső-sziléziai iparvidék termelésének növekedése, ahová számos üzemet telepítettek át a Ruhr-vidékről.

Speer fegyverkezésügyi miniszter 1945 elejéről származó titkos jelentéséből kiderült, hogy Németország csak 1944 utolsó negyedében nem volt már képes helyreállítani a légibombázások által megrongált iparvállalatokat: a fegyvertermelési tervtől 30–40%-kal maradtak ekkor el.

Egy angol szakfolyóirat a következő adatokat közli Németország vastermeléséről:

¹² Lásd *The Economist*, 1943. július 10.

¹³ Lásd Kaldor cikkét az „*Economic Journal*” 1943. júliusi–szeptemberi számában. Kaldor a munkaerő adataira alapozza becslését: a dolgozók száma 4%-kal növekedett; a munkaidő meghosszabbodása 11,5%-nak felel meg; egy munkás óránkénti munkateljesítménye 6%-kal emelkedett. Az eredmény 22,5%-nyi összemerkedés.

¹⁴ Lásd *The Economist*, 1943. szeptember 11.

¹⁵ Ez az összegező számadat a német statisztikai igazgatóság számításaira támaszkodik, amelyeket a „*Vierteljahrshefte für Konjunkturforschung*” 31. különdiadásában hoztak nyilvánosságra.

Megnevezés	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
	(millió tonnában)						
Nyersvas	18,0	17,5	14,0	15,4	15,3	16,0	13,7
Acél	22,7	22,5	19,1	20,8	20,5	—	—

Forrás: The Metal Bulletin, 1945. november 20.

Az első világháborúhoz hasonlóan a nyersvas- és acéltermelés a második világháborúban is csökkent.

Ha a német hadsereg a termelésnek magában Németországban bekövetkezett csökkenése ellenére 1944 közepéig biztosítani tudta a maga számára a hadianyagot, úgy ezt mindenekelőtt annak a körülménynek kell betudni, hogy a Németország által meghódított országok iparát a német haditermelés szolgálatába állították. Az elmondottak mindenekelőtt Csehszlovákia kohászatára és hadiiparára, Felső-Szilézia kohó- és fémfeldolgozó iparára, valamint Franciaország és Belgium vas- és fémiparára vonatkoznak. A semleges országok, Svédország és Svájc ipara szintén segítette egyben másban a német hadsereg ellátását. Svédország jó minőségű vasércet, golyóscsapágyat, vas- és fémipari termékeket szállított Németországnak; Svájc gépeket és különböző, közvetlenül fegyverkezési célokat szolgáló vas- és fémárut.

A német hadsereg kielégítő ellátása a szükséges hadianyaggal csak azáltal vált lehetővé, hogy a fasiszták magában Németországban és különösen a megszállt területeken könyörtelenül korlátozták a polgári lakosság iparcikkfogyasztását (lásd a VIII. fejezetet). Nemcsak a polgári fogyasztást szolgáló termelést korlátozták, hanem a társadalmi termelés II. osztálya számára szükséges termelési eszközök előállítását is. Például Speer még 1942-ben megtiltotta, hogy a textil-, építő- és nyomdaipar számára gépeket állítsanak elő.¹⁶ Csak minden erőnek a hadsereg ellátására való összpontosítása tette egészen 1944 közepéig lehetővé a német fegyveres erők hadianyag-szükségletének kielégítését.¹⁷

Legjobban a németek által megszállt országok ipari termelése esett. Ehhez számos tényező járult hozzá: az országok meghódítása során a gazdaságnak okozott károk, majd ezen országok kifosztása, a gépek, nyersanyagok és szállítóeszközök elvétele és Németországba való kiszállítása¹⁸; továbbá a megmaradt iparvállalatoknak kizárólag a német hadsereg szükségleteire való felhasználása, anélkül, hogy valamennyire is figyelembe vették volna az elhasználandó állótöke pótlásának szükségességét. A németek arra törekedtek, hogy az általuk meghódított országokat Németország nyersanyag- és agrárfüggvényévé változtassák, mint ahogy ezt Franciaországgal kapcsolatban nyíltan ki is jelentették. A megszállt országok iparát elszakították korábbi nyersanyagforrásaiktól. A munkásoknak és az ellenállási mozgalom résztvevőinek szabotázsja csökkentette a termelés volumenét. Ehhez járultak még a légitbombázások, továbbá az ezeknek az országoknak a területén lefolyt hadműveletek s a visszavonulások során a németek által elkövetett pusztítások. Mindez oda vezetett, hogy fel-

¹⁶ Lásd The Economist, 1942. augusztus 8.

¹⁷ A legfontosabb fémek, mint a réz, ón, nikkel stb. hiánya következtében a haditermelés minősége gyorsan romlott.

¹⁸ Amikor a háború elhúzódott és a szövetségesek Németország elleni légitámadásai megkezdődtek, az elszállított termelési eszközök egy részét újra visszavitték a megszállt nyugati országokba.

szabadulásuk pillanatáig ezeknek az országoknak az ipari termelése a háború előtti színvonal jelentéktelen hányadára csökkent.

Ami Németországot illeti, itt Eisenhower tábornok beszámolója szerint 1945-ben a termelés összvolumene minden valószínűség szerint nemigen érte el a háború alatti havi átlagos termelés 25 %-át.¹⁹

Japán háború alatti termeléséről csak töredékes újságadataink vannak.

Megnevezés	1938	1944	1945
Szén			
(millió tonnában)	53	50	kb. 20
Nyersvas			
(millió tonnában, 1937)	2,7	2	–
Acél			
(millió tonnában, 1937)	5,8	2,7	kb. 0,8
Működő orsók száma			
(millió darab, 1936)	11	–	1,7

Forrás: 1938-as adatok: Statistical Yearbook of the League of Nations, 1939/40.; 1944-es és 1945-ös adatok: J. H. Pevzner cikk, *Mirovoje Hozjajstvo i Mirovaja Politika*, 1946. 3. sz.

Az adatok a termelésnek a háború folyamán bekövetkezett jelentős csökkenését mutatják.

*

A mezőgazdasági termelés menete a második világháború idején alapján véve ugyanolyan volt, mint 1914–1918-ban: Angliában és a tengerentúli országok többségében a termelés növekedése, a kontinentális Európa országaiban a termelés csökkenése, a mezőgazdaság hanyatlása és pusztulása. De ebben a háborúban a *mezőgazdaság pusztulása a kontinentális Európában mélyebb volt, a tengerentúli országok termelésének növekedése pedig kevésbé volt jelentős, mint az első világháborúban*. Néhány európai országban – Jugoszláviában, Magyarországon, Lengyelországban – a megszállás alatt rendszeresen folytatott érvágások és a fasiszta hódítók visszavonulása idején véghezvitt könyörtelen rablás következtében a mezőgazdaság csaknem teljesen szarvasmarha, mezőgazdasági gép és szerszám nélkül maradt. Egyes jugoszláv falvakban a parasztnak lapáton kívül semmilyen termelési eszközük sem maradt. Egy komoly angol folyóirat azt írta²⁰, hogy az első világháború után, amikor az élelmiszer-termelés Európában 33 %-kal csökkent, körülbelül hét évre volt szükség a háború előtti színvonal eléréséhez. Világos, hogy a második világháború után a kontinentális Európa mezőgazdaságának ehhez még hosszabb időre lesz szüksége.

Az első világháborútól eltérően ez alkalommal a gabonát exportáló tengerentúli országokban a vetésterület nem növekedett, hanem csökkent:

¹⁹ Lásd New York Times, 1945. október 27.

²⁰ Lásd Statist, 1944. szeptember 9. 743. old.

Vetésterület

Ország	1934–1938	1943	1944	1945
	(millió acre-ban)			
Egyesült Államok	73,48	55,13	65,68	68,81
Kanada	25,05	16,85	23,28	23,41
Argentína	18,86	16,83	15,37	14,23
Ausztrália	12,98	7,87	8,07	11,50

Forrás: Foreign Crops and Markets, 1945–1946.; Wheat Studies, 1943. november; Journal of Commerce, 1946. január 23.

A vetésterület csökkenésére irányuló tendencia teljesen világos. Ezzel szemben a takarmány céljából árpával bevetett terület az Egyesült Államokban és Kanadában jelentősen növekedett.

A búza vetésterületének ilyen csökkenése mellett a legfontosabb tengerentúli búza-exportőr országok termelése a háború előtti időszakhoz képest jelentősen megnőtt:

A mezőgazdasági termékeket exportáló főbb országok búzatermése

Ország	1934–1938	1940	1941	1942	1943	1944
	(évi átlag) (millió mázsában)					
Egyesült Államok	195	221	257	265	228	290
Kanada	72	147	86	152	77	113
Argentína	66	81	61	64	68	41
Ausztrália	42	22	45	42	30	14
<i>Összesen</i>	<i>375</i>	<i>471</i>	<i>449</i>	<i>523</i>	<i>403</i>	<i>458</i>

Az 1940–1944-es években tehát, noha a vetésterület csökkent, a búzatermelés 23%-kal nagyobb volt, mint az 1934–1938-as években. Ebben döntő szerepet játszottak az Egyesült Államok 1942. és 1944. évi rendkívül jó termései.²¹ A háború alatt az Egyesült Államokban erősen megnőtt a kukoricatermés is: 1944-ben 50%-kal nagyobb volt, mint a háború előtt.

Ezért a kontinentális Európa mezőgazdaságának pusztulása és az ott uralkodó éhség ellenére az agrárválságot világméretben egyáltalán nem számolták fel. A tengerentúli búzaexportőr országokban a háború alatt is búzatútermelés, Argentínában kukoricatútermelés, Brazíliában pedig kávétermelés volt. Az egyik mezőgazdasági évről a másikra megmaradó állandó tartalékok a háború alatt, 1943-ig még jelentősebbek voltak, mint azelőtt. 1944-től kezdve a tengerentúli országok állandó készletei gyorsan csökkentek.

A négy legfontosabb búzaexportőr ország – az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália

²¹ A termésbecslések, mint ismeretes, mindig igen pontatlanok. Az Egyesült Államokban, ahol a statisztika összeállításánál a termést minden egyes farmon egyenként veszik számba, az ugyanazon év terméseredményére vonatkozó *hozzávetőleges becslésektől* való eltérés mindkét irányban gyakran meghaladja a 10%-ot.

és Argentína – kapcsán idézzük az *állandó tartalékok* 1938–1944-re vonatkozó adatait (évenként az augusztus 1-i állapot szerint):

1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
(millió bushelben)						
304	630	738	1052	1376	1694	1160

Forrás: A kaliforniai Stanford Egyetem keretében működő Food Research Institute adatai.

Az Egyesült Államok tartalékainak csökkenését az 1943–1944-es mezőgazdasági év folyamán kizárólag az magyarázza, hogy a baromfiak takarmányozására és ipari szesz gyártására sokkal több búzát használtak fel. 1943–1944-ben az Egyesült Államokban ilyen célra, tehát nem a lakosság élelmezésére felhasznált búza mennyiségét 550 millió bushelre, azaz körülbelül 140 millió mázsára becsülik.²² Ez a búzamennyiség 70 millió ember egész évi teljes kenyérellátásához elegendő.

1945-ben a helyzet gyorsan romlott, noha a tengerentúli országok megmaradó búzatartalékai az 1945/1946-os mezőgazdasági év elején még 22,6 millió tonnára rúgtak, az 1944. augusztus 1-i 26,6 millió tonnával szemben.²³ Az 1945/1946-os mezőgazdasági évben az állandó készletek minimálisra csökkentek.

A kontinentális Európában az egész háború folyamán ható tényezőkhöz (munkaerő-, gép-, igásállat- és trágyahiány) még a csaknem az egész területre kiterjedő hadműveletek, a szárazság, továbbá – Európa keleti részében – a földreform járult, amely átmenetileg csökkentette a mezőgazdasági termelés hozamát. A déli féltéke számos országában szintén rossz volt a termés. Az 1945/1946-os mezőgazdasági évben emiatt különösen Európában, Indiában és Kínában búzából és más gabonafélékből hiány állt elő. 1946-ban Európában a termelés minden valószínűség szerint ugyancsak rosszabb lesz a szokottnál.

Ám ez csak átmeneti jelenség. A kapitalizmus általános válságának szerves részét képező krónikus agrárválság néhány év múlva újra éles formában fog jelentkezni.

Jellemző, hogy Argentínában a kukoricából 33% szénpor és 7% kátrány hozzákeverésével a háborús időkben is brikettet állítottak elő fűtés céljára. Ez annak a következménye volt, hogy megszűnt a kukoricaexport és szénimport lehetősége.

A *hústermelésben* ugyanaz az irányzat figyelhető meg, mint a gabonaneműek termelésének területén, azaz a termelés növekedése a tengerentúli országokban és csökkenése Európában. (Táblázatot lásd a 138. oldalon.)

A többi európai országra nincs adat. Vitathatatlan azonban, hogy a többi megszállt ország hústermelése még inkább csökkent. Az egész kontinentális Európa hústermelése 1945-ben kétségtelenül jóval kisebb volt, mint 1939 közepén.

A *tejtermelés* az Egyesült Államokban növekedett, a megszállt és semleges európai országokban csökkent. (Táblázatot lásd a 138. oldalon.)

A németországi adat *helytelen* képet ad: a háború alatt a tejet teljes egészében a legszigorúbb ellenőrzés mellett az államnak szolgáltatták be – innen a termelés látványos növekedése.

²² *Neue Zürcher Zeitung* 1944. július 20-i londoni tudósítása.

²³ Lásd *The Economist*, 1945. július 7. 18. old.

Hústermelés (ezer tonnában)

Ország	1939	1943
<i>Tengerentúli országok</i>		
Kanada	643	1 106
Egyesült Államok	7 954	10 957
Argentína	2 179	2 236
Ausztrália	949	1 031*
Új-Zéland	469	525*
Összesen	12 194	15 855

Európai országok

Írország	166	143
Hollandia	419	189*
Dánia	407	282
Portugália	68	49
Svédország	234	150
Svájc	167	106
Összesen	1 461	919

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1945. 4. sz.

* 1942. évi adat.

Tejtermelés (millió hektoliterben)

Ország	1939	1943
Egyesült Államok	482	532
Németország	167	183
Franciaország	141	97*
Hollandia	52	30**
Svájc	26	21
Ausztrália	57	48

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1945. 8. sz.

* 1941. évi adat.

** 1942. évi adat.

A vaj- és sajtermelés körülbelül úgy változott, mint a tejtermelés.

A háború alatt csökkent a textilnyersanyag termelése.

Egyiptom gyapottermelése az 1939. évi 390 ezer tonnáról 1943-ban 160 ezer tonnára esett. Jelentősen – körülbelül 10%-kal – csökkent a termés az Egyesült Álla-

Műselyemtermelés (ezer tonnában)

Ország	1939	1943
Egyesült Államok	149	227
Japán	109	135*
Németország	74	100**
Világ összesen	521	656*

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1945. 6. sz.

* 1942. évi adat.

** 1942. évi adat, Lengyelországot és Csehszlovákiát is beleértve.

mokban is. A világ selyemtermelése az 1939. évi 61 ezer tonnáról 1943-ban 40 ezer tonnára esett – mindenekelőtt a japán selyemtermelés gyors esése folytán (49 ezerről 29 ezer tonnára). A világ *gyapjútermelése* 1943-ig körülbelül a háború előtti színvonalon maradt.

A háború alatt jelentősen megnőtt a műszál termelése.

Műszáltermelés (ezer tonnában)

Ország	1939	1943
Egyesült Államok	23	73
Japán	140	180*
Németország	200	400**
Olaszország	87	150
Franciaország	7	45
Egész világ		
(a Szovjetunió		
nélkül)	492	920**

Forrás: Ugyanott.

* 1942. évi adat.

** 1942. évi adat, Lengyelországot és Csehszlovákiát is beleértve.

A műszál és a műselyem a fasiszta országokban részben a gyapotot pótolta.

*

Áttérünk a legfontosabb országok mezőgazdasági termelésének vizsgálatára.

Az Egyesült Államok mezőgazdasága a háború alatt jelentős változásokon ment át: fejlődése azonban egészében véve *felfelé ívelő* vonalon haladt. Kevesebb búzát vetettek, de egyidejűleg emelkedett a termés hozam. Ugyanúgy emelkedett a takarmányfélék – árpa, zab és különösen a kukorica – hozama is.²⁴

Minthogy a háború erősen csökkentette az olajos magvak, különösen a szójabab behozatalát, több olajos növényt vetettek. A háború alatt a szójababtermelés több mint kétszeresére emelkedett.²⁵ Erősen megnőtt a lenmag, az amerikai mogyoró stb. termése is. Természetesen az Egyesült Államok mezőgazdasága nem mutatott olyan erős növekedést, mint az ipari termelés – a földművelésben ez általában lehetetlen –, de termelési tartalékainak egy részét a termelés növelése céljából mozgósította.

A háború alatt erősen növekedett az Egyesült Államokban az állattenyésztés is. Kivétel csak a lótenyésztés, mivel az autók és a traktorok a lovakat fokozatosan kiszorították. (Táblázatot lásd a 140. oldalon)

Az állattenyésztés csökkenését 1945-ben az magyarázza, hogy a takarmánynak és az állattenyésztési termékeknek az ára nem felelt meg egymásnak.

Anglia mezőgazdasági termelése a háború alatt jelentékenyen megnőtt, még gyorsabb ütemben, mint az első világháborúban. Ezt az a körülmény tette lehetővé, hogy a háború előtt Angliában a földművelésre alkalmas terület jelentős részét kaszálónak

²⁴ A kukoricatermés, amely az 1933–1942 közötti évtizedben átlagban évi 2370 millió bushel volt, 1943-ban 3076 millió, 1944-ben pedig 3100 millió bushelre emelkedett.

²⁵ Az Egyesült Államok szójababtermése 1933–1942-ben 69 millió bushel, 1943-ban 196 millió, 1944-ben 179 millió bushel volt.

A farmok állatállománya az Egyesült Államokban (millió darab)

Év	Szarvas- marha	Juh és bárány	Sertés	Lovak	Tyúkok
1934–1938	68,5	51,7	45,7	11,6	408,2
1940	68,2	52,4	61,1	10,4	438,3
1941	71,5	54,3	54,2	10,2	422,9
1942	75,2	56,7	60,4	9,9	474,9
1943	79,1	55,8	73,7	9,7	540,8
1944	82,4	51,8	83,8	9,3	576,4
1945	81,8	47,9	60,7	8,9	511,1

Forrás: Crops and Markets, 1945. április. 88. old.

és legelőnek használták. Így most lehetőség adódott arra, hogy sok új földet szántsa-
nak fel. Ezzel szemben az angol mezőgazdaságban majdnem teljesen hiányzott a
munkaerő-tartalék. Angliában a háború előtt a mezőgazdasági terület minden 100
hektárján mindössze 14 embert foglalkoztattak, viszont Németországban 48-at,
Hollandiában 66-ot, Belgiumban 68-at, Lengyelországban 44-et stb.²⁶ A mozgósítás
100 ezer férfimunkást vont el az angol mezőgazdaságból, s helyettük mindössze
80 ezer nőmunkás állt munkába.²⁷ Ezért a mezőgazdasági termelést csak a gépi ter-
melési eszközök számának növelésével és jobb kihasználásával lehetett fokozni.
A traktorok száma 1939 közepétől 1941 végéig 52 ezerről 105 ezerre emelkedett, s a
következő években meghaladta a 150 ezret. Ennek megfelelően nőtt az arató-, cséplő-
stb. gépek száma is. A jobb kihasználás céljából a gépeket több szomszédos farmer
közösén használta, megszakítás nélkül napi huszonnégy órát járattva azokat.

Az angol mezőgazdaságban a háború alatt használt föld mennyiségének változását
a következő hivatalos adatok mutatják:

*A kihasznált föld mennyisége
az angol mezőgazdaságban (millió acre-ban)*

Év (június)	Szántóföld			Állandó legelők	Mezőgazda- sági összterület
	bevetett és parlagon	kaszáló	összesen		
1939	8,8	4,1	12,9	18,8	31,7
1940	10,5	3,9	14,3	17,1	31,4
1941	12,7	3,5	16,2	15,1	31,4
1942	13,7	3,8	17,5	13,7	31,2
1943	14,5	4,2	18,7	12,3	31,0
1944	14,6	4,8	19,4	11,7	31,1

Forrás: Statistics Relating to the War Effort of the United Kingdom.
Cmd. 6564. 16. old.

²⁶ Lásd Wirtschaftsdienst, 1943. 15–16. füzet. 301. old.

²⁷ Lásd Statistics Relating to the War Effort of the United Kingdom. Cmd. 6564. 17. old.

Mint látjuk, összesen 6,5 millió acre földet törtek fel: a szántóföld területe 5,8 millió acre-ra nőtt, vagyis 66%-kal.²⁸

A termelés a vetésterület növekedésének megfelelően emelkedett.

*Hozzávetőleges számítás a legfontosabb termékek
terméseredményéről (ezer tonnában)*

Év	Búza	Árpa	Zab	Burgonya	Cukorrépa	Zöldség	Gyümölcs
1936–1938 (évi átlag)	1651	765	1940	4873	2741	2384	455
1939	1645	892	2003	5216	3529	2428	836
1940	1641	1104	2892	6404	3176	2687	580
1941	2018	1144	3246	8010	3226	2974	326
1942	2567	1446	3553	9393	3924	3806	762
1943	3449	1641	3059	9822	3760	3197	705
Emelkedés 1936–1938-hoz képest (százalékban)	109	115	58	102	37	34	55

Forrás: Ugyanott, 17. old.

A burgonyatermés növekedése folytán Anglia behozatal nélkül is teljesen ki tudta elégíteni burgonyaszükségletét. A takarmánybehozatal 1943-ban mindössze 1,5 millió tonnát tett ki a háború előtti 8,75 millió tonnával szemben. Kalóriákban és fehérjében kifejezve a mezőgazdasági termelés össznövekedése körülbelül 70%-nak felel meg, a behozatal csökkenése pedig 50% volt.

Ilyen eredményeket csak az állatállomány csökkentésével és az állati eredetű élelmiszerek fogyasztásának korlátozásával lehetett elérni (a friss tej kivételével, amelynek termelését a háború alatt az egészség megővése céljából még növelték is).

Anglia állat- és baromfiállománya (millió darabban)

Szarvasmarha Év (július 1-én)	tehén (tejelő és nem tejelő)	többi szarvasmarha	összesen	Juh és bárány	Sertés	Szárnas
1939	3,3	5,6	8,9	26,9	4,4	74,4
1940	3,3	5,8	9,1	26,3	4,1	71,2
1941	3,4	5,5	8,9	22,3	2,6	62,1
1942	3,4	5,7	9,1	21,5	2,1	57,8
1943	3,6	5,7	9,3	20,4	1,8	50,7
1944	3,6	6,0	9,6	20,3	1,9	55,2

Forrás: Ugyanott, 18. old.

²⁸ Érdekes megfigyelni, hogy a felhasznált mezőgazdasági terület a háború alatt 600 ezer acre-ral csökkent: ezt a csökkenést nyilvánvalóan a számos repülőtér és tábor építése magyarázza.

A háború alatt tehát a sertésállomány felét, a juhállománynak majdnem a negyedét és az egész baromfiállomány egynegyedét vágták le.

A kormány a mezőgazdasági termelés bővítését nagy állami segélyekkel támogatta. 1938-ban az állam 206 millió font sterling állami segélyt fizetett ki a farmereknek.²⁹ Eme intézkedések eredményeként a kiskereskedelmi élelmiszerárak az első világháború éveinek 100%-os emelkedésével szemben mindössze 20%-kal emelkedtek.

Feltételezhető, hogy a háború befejezése után a mezőgazdasági termelés ideiglenesen *nem fog csökkenni*, mint ahogy ez az első világháború befejezése után történt. Angliának igen nehéz lesz kiegyenlítenie a háború következtében megromlott fizetési mérlegét, és ez a körülmény az élelmiszerimport korlátozására kényszeríti.³⁰

Németországra vonatkozólag a mezőgazdasági termelés háború alatti menetéről semminemű hivatalos adat sem áll rendelkezésünkre. Mindazonáltal nem vonható kétségbe, hogy a meteorológiai körülmények által okozott ingadozást figyelmen kívül hagyva a német mezőgazdasági termelés évről évre csökkent.

Ennek a folyamatnak legfontosabb tényezői a következők voltak:

a) *A repülőterek, léghátrító bázisok és erődítmények nagy területet vontak el a mezőgazdaságtól.* A Birodalmi Élelmiszerügyi Hivatal titkos jelentéséből kiderült, hogy a vetésterület 1939 és 1944 között (a keleti területek nélkül) a következő arányban csökkent: rozs 556 ezer hektár, búza 387, árpa 572, zab 490 ezer hektár, összesen 2005 ezer hektár.³¹

Még a burgonyával beültetett terület is csökkent 150 ezer hektárral.

b) *A számos mozgósítás következtében a német mezőgazdaságban egyre érezhetőbb volt a munkaerőnek, elsősorban a férfi munkásoknak a hiánya.* A hadifoglyok és az erőszakkal Németországba hurcolt „keleti munkások” nem jelentettek teljes értékű pótlást. 1943 őszén 1 millió hadifoglyot és külföldi munkást helyeztek át a mezőgazdaságból az iparba, s ebből 1944 tavaszán csak 300 ezret adtak vissza a mezőgazdaságnak! A mezőgazdaságban férfiak helyett mindenütt nők, fiatalok és öregek dolgoztak.

c) *A vontatóerő hiánya:* a benzinnel szigorúan takarékoskodni kellett, ezért Németországban több lovat rekviráltak, mint a többi hadviselő országban. A traktorokra ugyan gázgenerátorokat szereltek, de a paraszti földek szétdaraboltsága akadályozta a traktorok alkalmazását. Széles körben elterjedt a teheneknek igavonó állatként való felhasználása, ami a tej- és hústermelés csökkenésére vezetett.

d) *Trágyahiány:* a foszfátbehozatal teljesen megszűnt (1937-ben Németország 1 millió tonna foszfátot importált). A német mezőgazdaság a következő mennyiségben kapott foszfátműtrágyát: 1938/1939 – 690, 1939/1940 – 310, 1940/1941 – 200 ezer tonna.

1942 közepéig Észak-Afrikából Franciaországon keresztül még érkezett valami kevés foszfát, de azután ez is megszűnt. A következő években Thomas-salakból állítottak elő kevés foszfátműtrágyát. A mezőgazdászok számítása szerint már magának a szuperfoszfátnak az elvesztése – egyéb változatlan körülmények között – szükség-szerűen legalább 10%-kal csökkentette a hektáronkénti terméshozamot. Nitrogénműtrágyából sem volt elég, mert az egyik német újság kifejezése szerint a „nitrogén

²⁹ Lásd Institute of Statistics, Oxford. Bulletin, 1944. április 8. 80. old.

³⁰ Ilyen értelemben nyilatkozik számos angol szakember. Lásd például az Imperial Bureau of Social Science igazgatójának, Sir John Russelnek a cikkét a „Times” 1942. február 19-i számában.

³¹ A Mezőgazdasági Termelés és Piac Statisztikai Havi Szemléje, 1944. 85. sz. (Melléklet.)

mind elűnt a fronton kilőtt lövedékekben”. Végül, az állatállomány erős csökkenése (lásd lejjebb) a természetes trágya mennyiségének csökkenésére vezetett. Márpedig a parasztgazdaság számára trágya nélkül maradni egyértelmű a tönkremenéssel.³²

e) *A mezőgazdasági gépek és mindenfajta berendezés hiánya*: ez a hiány annál érezhetőbb volt, minél tovább tartott a háború, mert a mezőgazdasági gépgyárakat haditermelésre állították át.

A „gépgyártás birodalmi főmegbízottja” még 1942 szeptemberében rendeletet adott ki, amely szerint új mezőgazdasági gép eladását csak abban az esetben engedélyezték, ha a vásárló ócskavasként egy megfelelő, már kijavíthatatlan gépet beszolgáltat és bebizonyítja, hogy ez a gép gazdaságában 1941-ben vagy 1942-ben üzemben volt. Egy évvel később a gépeladást még tovább korlátozták.

„Mezőgazdasági gép vásárlására jogosító igazolványt csak rendkívüli szükség esetén lehet kiadni. . . Mezőgazdasági gépet csak azok a gazdaságok kaphatnak, amelyek ennek következtében a legnagyobb hatásfokot érik el az ellátás terén.”³³

1944-ben rendeletet adtak ki, amelynek értelmében mezőgazdasági gépekhez pótalkatrészt csak a használhatatlanná vált alkatrész egyidejű beszolgáltatása mellett volt szabad eladni.

„Azért, hogy csak az a paraszt kapjon pótalkatrészt, akinek arra különösen nagy szüksége van, a gépgyártás birodalmi főmegbízottja a pótalkatrészek megszerzését két körülménytől teszi függővé, éspedig: 1. Pótalkatrészeket ugyanahhoz a géphez nem lehet egyidejűleg több szállítónál megrendelni. A vásárlónak megfelelő nyilatkozatot kell aláírnia. 2. A pótalkatrészek nyolc legfontosabb csoportjánál, például ekevas, eke, vetőgép stb., a vevőnek az új alkatrész átvételekor a régi, használatra nem alkalmasat be kell szolgáltatnia – mégpedig minden ellenszolgáltatás nélkül. Ha a vevő ezt nem tudja megtenni, a helyi parasztvezetőnek kell igazolnia a pótalkatrész beszerzésének elkerülhetetlen szükségességét. A használhatatlanná vált alkatrészek beszolgáltatása azonban egymagában még nem kötelezi a szállítót a jó alkatrész kiadására. Ha a vásárlónak még ugyanolyan típusú, használható alkatrészek vannak birtokában, a szállító visszautasíthatja az áru eladását.”³⁴

A termés esésének ezen objektív tényezőin kívül jelentős szerepet játszott a szubjektív tényező is. Az a rendszer, amely előírta, hogy a termékeket fix áron teljes egészükben az államnak kell beszolgáltatni (a parasztot egy tojásnak vagy pohár tejnek nemcsak az eladásáért, hanem bárki számára történő ingyenes átadásáért is megbüntették), *éles ellentmondásban állt a magántulajdon elvére felépített társadalmi rendszerrel*. Noha a háború alatt a különböző mezőgazdasági cikkek állami árát emelték, ez mégis csak elenyésző részét tette ki annak az árnak, amelyet a parasztok termékeikért a szabad piacon kaphattak. Emellett azt a pénzt, amelyet a parasztok beszolgáltatott termékeikért kaptak, felhasználhatták ugyan adósságaik törlesztésére, de semmi esetre sem termelési eszközök vásárlására, sőt még iparcikkek beszerzésére sem. Ezért a parasztokat semmi sem ösztönözte arra, hogy többet termeljenek, mint amennyi háztartási szükségleteiket fedezte.

³² A helyi parasztszervezetek vezetőjének 1944. február elején kiadott felhívásában a következő állt: „Hogy a vásárolható trágya hiányán segítsünk, sokkal nagyobb figyelmet kell fordítanunk azon trágyafajták előállítására, helyes raktározására és célszerű felhasználására, amelyeket a paraszt saját gazdaságában tud megszerezni, úgymint: állati trágya, trágyalé, keverék- és növényi trágya.”

³³ Berliner Börsen-Zeitung, 1943. december 21.

³⁴ Völkischer Beobachter, 1944. november 10.

A végeredmény az volt, hogy Németországban a háború alatt erősen esett a termés-hozam.

Az alább közölt táblázat, amelyet a Backe szerkesztésében megjelenő hivatalos fasiszta folyóiratból, a „Deutsche Agrarpolitik”-ből vettünk (Wehrmann professzor cikke), világosan mutatja az élelmiszer- és takarmánytermelés csökkenését Németországban. A táblázat minden terméket „gabonára átszámítva” tüntet fel.³⁵

Élelmiszer- és takarmánytermelés Németországban
(millió mázsában)

Év	Gabonafélék és hüvelyesek	Burgonya	Egész termelés (beleértve a cukorrépát, marharépát stb.)	Százalékban az 1932–1938. évek átlagos termeléséhez képest
1938	268	127	629	118
1939	251	129	614	115
1940	220	133	570	107
1941	217	109	548	103
1942	213	126	556	104

Forrás: Deutsche Allgemeine Zeitung, 1944. március 9.

Maguk a fasiszták elismerik, hogy az 1938-tól 1942-ig terjedő időszak folyamán a gabonafélék és hüvelyesek termelése 20,5%-kal csökkent, a mezőgazdasági termékek össztermése pedig csaknem 13%-kal. A fent már idézett jelentés a terméseredményekre vonatkozólag a következő számokat közli (a keleti területek nélkül, millió tonnában):

Termék	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Rozs	9,30	7,09	8,00	6,22	8,39	7,22
Búza	5,60	4,55	4,80	4,03	4,89	4,35
Árpa	4,23	4,00	3,54	3,58	3,00	2,64
Zab	6,81	6,69	5,64	6,63	5,98	4,92
<i>Összesen</i>	<i>25,94</i>					<i>19,13</i>

A terméseredmény csökkenése 1939–1944 között 26%-nak felel meg.

Még nagyobb kárt okozott a háború a német állattenyésztésnek mind a mennyiség (lásd a IV. fejezetet), mind a minőség szempontjából.

A sertésállomány fele már 1943 közepéig elpusztult. A burgonyatermés katasztrofális csökkenése 1943-ban és az ideiglenesen megszállt országokból származó takarmány elvesztése kétségtelenül a sertésállomány további erős csökkenésére vezetett.³⁶ 1943-ig a fasiszták a tejtermelésnek – a zsírellátás eme alapvető forrásának – megóvása céljából mindenképpen tartózkodtak a szarvasmarhavágástól, de 1943-ban

³⁵ Nem ismerjük a „gabonára való átszámítás” módszerét: ez a szokatlan számítás nyilvánvalóan elősegíti a terméshozam tényleges csökkenésének kisebbítését.

³⁶ Darré volt hitlerista mezőgazdaságügyi miniszter még az első világháború idején egész könyvet írt a „disznók pusztulásáról” Németországban („Der Schweinemord”). E pusztulás okozójául, mint szokásos, a zsidó tanácsosokat vádolta. Most kiderül, hogy maguknak a fasisztáknak is meg kellett ismételniük a „disznók elpusztítását”.

és 1944-ben a szarvasmarha-állomány is erősen csökkent. A hitleristák ezután már képtelenek voltak a hadsereget és a lakosságot a megszállt országokból rabolt óriási mennyiségű állat-, hús- és egyéb élelmiszer-szállítmányokkal táplálni.

Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy a háború végéig az állatállomány a felére csökkent.

Az állatállomány csökkenésével párhuzamosan folyt annak minőségi romlása is. Így például az államnak vágásra beszolgáltatandó sertések minimális súlyát már 1942 végén 60 kilóról 50 kilóra szállították le. Leszállították a hentesek által (minden levágott állat után) beszolgáltatásra kötelezett zsírmennyiséget is, mert a jó minőségű takarmány hiánya következtében az állatokat nem lehetett normálisan táplálni.

Németország mezőgazdasági termelése tehát a háború alatt egészében olyan csökkenést mutatott, amely méreteiben az első világháború alatti csökkenésre emlékeztet.

*

Még jobban csökkent a Németország által megszállt országok mezőgazdasági termelése (beleértve a „szövetséges” országokat is). Az elfoglalt országokban a németek mindjárt a hódítás után hozzáfogtak a mezőgazdaság könyörtelen kirablásához. Dániában például azonnal elvették a gyapjútakarókat, amelyekkel a dánok a teheneket védik a hideg ellen. Az igavonó állatok egy részét Németországba hajtották, emellett rabolt élelmiszerekkel teli ládákat küldtek családjuknak.

Mikor azonban kiderült, hogy a háború elhúzódik, a német hódítók – mint erre fent már rámutattunk – megpróbálták a leigázott országok mezőgazdasági termelését átállítani a német hadigazdaság szükségleteinek kielégítésére. Arra kényszerítették a parasztokat, hogy saját szükségleteik fedezését szolgáló termékek (élelmiszerek) helyett olajos magvakat és textilnyersanyagot (kender, len) termeljenek. Emellett Dánia, Hollandia vagy Belgium jó minőségű tengerentúli takarmány behozatalán alapuló állattenyésztését nem lehetett a régi méreteken fenntartani: ezekben az országokban az állattenyésztés rovására tért hódított a gabonatermelés.

Romániában a nyilvánosságra hozott hivatalos anyagok szerint a németek nyomása alatt erősen nőtt az ipari növények termesztése.

	Bevetett terület (ezer hektárban)		Növekedés (százalékban)
	1939	1943	
Textilnövények	60	166	241
Olajosnövények	203	394	193
Főzelékfélék	213	455	213

Az eredmény az volt, hogy a román mezőgazdaság élelmiszer-termelése az egész háború folyamán állandóan csökkent.

Hasonló politikát folytattak a fasiszták Csehszlovákiában is. Egy semleges újság erről a következőket írta:

„A kiadott rendelkezések az 1943/1944-es mezőgazdasági évre a vetésterület újabb növelését írják elő. A kötelező vetésnormákat felemelték. Ezek a rendszabályok azt célozzák, hogy elsősorban az olajosmagvak és a takarmányfélék vetésterületét

növeljék. Hogy a parasztokat a termelés fokozására ösztönözzék, új prémiumokat vezettek be a beszolgáltatók számára, a már meglevőket pedig felemelték. Ha a burgonyát a megállapított időre szolgáltatták be, ennek minden 100 kilogrammjáért 120–140 kilogrammot számoltak el. A repce kötelező őszi vetésmennyiségét az egész szántó föld 4,5%-ában állapították meg. A beszolgáltató a beszolgáltatott repce minden kilójáért jutalomképpen fél kg olajpogácsát kapott. A lenmagot beszolgáltató lentermelők a beszolgáltatott mennyiség 30%-át lenpogácsák alakjában visszakapták. Mindenki, aki repcét, cukorrépát, mustármagot, szójababot, napraforgót stb. vet, növény- vagy mesterséges ételzsír-pótagot kap. A cukor- vagy marharépmag minden 100 kg-ja után 1 kg cukrot adnak prémiumképpen; ugyanazt 30 kg cikóriumag beszolgáltatása után. A kötelező mennyiségen felüli burgonya 100 kg-jáért a beszolgáltató 3 kg keményítőt kap. A protektorátusban, az általános nélkülözés közepette, ezek a természetbeni prémiumok igen komoly ösztönzésül hatnak.”³⁷

Számottevően csökkent a Németország által megszállt szomszédos országok – Dánia, Hollandia, Belgium – erősen belterjes mezőgazdasági termelése.

A mezőgazdasági termelésnek a megszállás idején bekövetkezett csökkenésére Belgium szolgálhat például:

Termés					Havi átlagos termelés				
Év	búza	rozs	zab	burgonya	Év	hús	vaj	margarin	cukor
(ezer tonnában)					(ezer tonnában)				
1938	548	385	621	3258	1939	24,7	5,1	5,0	20,5
1944	505	314	305	2121	1944	7,3	1,8	1,7	15,0
1945	300	150	333	1289	–	–	–	–	–

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1945. október.

Különösen erősen csökkent a magasabb értékű élelmiszerek – hús, vaj, margarin – termelése. 1945-ben Belgium mezőgazdasági termelése a háború előttinek körülbelül a fele volt.

Dánia intenzív állattenyésztése az országnak a németek által történt elfoglalása után azonnal hanyatlani kezdett. 1941 februárjában a tejtermelés a háború előttinek már csak 59, a sertéshústermelés 61, a tojástermelés pedig 39%-a volt.³⁸

A megszállt Lengyelország mezőgazdaságának helyzetét az egyik folyóirat a következőképpen írja le:

„Kelet-Lengyelország mezőgazdaságának pusztulása élesen elüt a Warta-vidéken tapasztalható jelenségektől. A háború előtti területnek szemlátomást nem több mint háromnegyedét művelik meg, a gabona hektáronkénti termésátlaga pedig körülbelül egyharmadával csökkent. Az állatállomány pusztulása óriási volt. A lovaknak körülbelül 60, a szarvasmarha- és sertésállománynak 50%-át kellett a veszteségrovatba írni. Ezt a pusztulást nem annyira a »normális« takarmányhiány, mint inkább az állatoknak hadiszállítás céljaira való rekvirálása okozta. Kelet-Poroszország sokkal közelebb volt a fronthoz, és ez mezőgazdaságára is súlyosan kihatott.”³⁹

³⁷ Neue Zürcher Zeitung, 1943. augusztus 17.

³⁸ Lásd Pester Lloyd, 1941. április 27.

³⁹ The Economist, 1943. március 27.

Az egész mezőgazdaság veszteségeinek átlagos mértékét a lengyel mezőgazdászok által kiszámított következő összeállítás mutatja:

Megnevezés	Csökkenés a háború előtti színvonalhoz képest (százalékban)
Gabonafélék vetésterülete	
a rozs kivételével	30
Búza terméshozama acre-onként	20
Sertés	30
Szarvasmarha	35
Ló	40
Juh	30

Rá kell mutatni arra is, hogy a csökkenés mind földrajzi, mind társadalmi metszetben egyaránt igen egyenlőtlen. Nyugat- és Közép-Lengyelország nagybirtokai lényegesen kevesebb kárt szenvedtek, mint a parasztbirtokok. Ezt részben az magyarázza, hogy a hódítók politikája a nagybirtoknak kedvezett, mint olyanoknak, amely könnyebben ellenőrizhető a mezőgazdasági termékek beszolgáltatása szempontjából; részben az ilyen egyenlőtlenség oka az a nagyobb ellenállási erő is, amellyel a nagybirtok rendelkezik. A kisgazdaságok a rekvirálások eredményeként túlnyomórészt csaknem egész állatállományukat elvesztették, viszont a nagybirtok állatállományának valamennyire is jelentős részét csak igen ritkán vették el. A viszonylag nagyobb állatállomány-vesztés megfosztotta a kisgazdaságokat az állati trágyától, a lengyel parasztok úgyszólván kizárólagos trágyafajtájától. A nagybirtok csak ritkán szenvedett az állati trágya hiányától, amellett állati trágyán kívül műtrágyát is használt. A beszolgáltatási kötelezettséget acre-onként szabták meg, aminek következtében a kisgazdaságoknak nemigen maradhatott fölöslegük a piaci értékesítés számára. A szabad- és feketepiac fantasztikusan magas árainak csaknem minden előnyét a nagybirtokos élvezte.

Különösen nagy kárt szenvedett a mezőgazdasági termelés a Balkánon: a németek először kirabolták a balkáni országok mezőgazdaságát, a visszavonulásnál pedig megsemmisítették az egész mezőgazdasági felszerelést. Jugoszláviában vannak falvak, amelyekben az egész lakosságnak egyetlen ekéje maradt. Még áso sincs a föld legkezdetlegesebb kézi megműveléséhez.

*

A mezőgazdaság leromlását okozó valamennyi tényező – a munkaerőnek, az állati és műtrágyának, valamint a vontatóerőnek a hiánya, továbbá az állatállomány mennyiségi csökkenése és minőségi romlása – a kontinentális Európában az egész háború folyamán egyre halmozódott. Az 1944–1945-ös évek Európa területén folyó hadműveletei természetesen ugyancsak hátrányosan hatottak a mezőgazdaságra. Ezenkívül 1945-ben Európa nagyobb részében (Romániában, Jugoszláviában, Magyarországon, Olaszországban stb.) nagy szárazság volt. A termés rendkívül alacsony színvonalra esett. Ez Németországban és az azelőtt megszállva tartott országok többségében 1945–1946-ban éhínséget idézett elő.

1946 februárjában az angol kormány becsléseket közölt az európai (a Szovjetunió nélkül) termésre vonatkozólag.

Búzatermés (millió tonnában)

1939	1944	1945
79,8	63,8	38,8

Az 1945. évi termés kisebb a háború előtti felénél.⁴⁰

Nyilvánvaló, hogy a kontinentális Európában az 1946-os termés a termelési eszközök hiánya és helyenként a vetőmaghiány következtében ugyancsak jóval a normális alatt fog maradni.

*

Mindent egybevetve, a következőket állapíthatjuk meg: a *háború folyamán az egyes termelési ágak és az egyes országok termelése a legnagyobb mértékben egyenlőtlenül alakult.* A hadianyagok és az előállításukhoz szükséges nyersanyagok termelése rohamosan növekedett: a polgári fogyasztás kielégítésére szolgáló iparcikkek termelése esett. A mezőgazdaságban, különösen Európában, erősen csökkent az állattenyésztés, a lakosság közvetlen szükségleteit szolgáló burgonya- és főzeléktermesztés pedig növekedett. Az egyes országok fejlődésének egyenlőtlensége a következőképpen alakult: az ipari termelés erősen növekedett az Egyesült Államokban és Kanadában; ezzel párhuzamosan a fogyasztási cikkeket előállító ipar igen mérsékelten fejlődött a gyarmatokon és a tengerentúli agrárországokban; az ipari termelés csökkent a kontinentális Európában. A mezőgazdaság terén: a mezőgazdasági cikkeket exportáló tengerentúli országokban az első világháborúval ellentétben elmaradt a vetésterület erős növekedése; ugyanakkor Anglia mezőgazdasági termelése jelentősen növekedett; Németországban és különösen a megszállt országokban a mezőgazdasági termelés hanyatlott.

VIII. A POLGÁRI FOGYASZTÁS CSÖKKENÉSE A HÁBORÚ ALATT

A hadviselő országokban az elszegényedésre irányuló tendenciát ideiglenesen gyengítő komoly tényező a polgári fogyasztásnak állami szabályozás útján történő korlátozása volt. Amennyiben a háború folyamán a polgári fogyasztást kényszereszközökkel nem korlátozzák, a nyersanyag- és árutartalékok még gyorsabb ütemben merültek volna ki, az ország elszegényedése gyorsabban ment volna végbe, a fegy-

⁴⁰ Itt hangsúlyoznunk kell, hogy a gabonahiány az évi világtermelést tekintve egészen jelentéktelen. Hoover megállapítása szerint az 1946-os év terméséig mutató gabonahiány 10 millió tonna. Ez a tőkésvilág 1938/1939. évi búza-, rozs- és rizstermésének mindössze 5%-a, illetve csak 3%-a, ha a kukoricát és árpat is számítjuk.

veres erők ellátása pedig nehezebben lett volna biztosítható. Némely áruk fogyasztását még az Egyesült Államokban és Kanadában is korlátozni kellett, ahol pedig a háború alatt (mint az előző fejezetben kimutattuk) az ipari termelés megkétszereződött és a mezőgazdasági termelés is jelentősen megnövekedett, mert az óriási háborús szükségleteket csak ezen az úton lehetett kielégíteni. Mindazonáltal a polgári fogyasztás összvolume az említett országokban a háború alatt láthatólag nem csökkent.

Amennyiben azonban a fogyasztás korlátozását már a munkafolyamatban elhasznált szükséges munkaerő megújításának kárára hajtják végre, úgy ez nemcsak nem csökkenti, hanem egyenesen *meggyorsíthatja* az ország elszegényedését azért, hogy a termelést a fogyasztásénál nagyobb mértékben csökkenti. A fogyasztás csökkenése ebben az esetben a munkásosztály erős elnyomódásának következménye.

A polgári fogyasztás csökkenésének értékben kifejezett konkrét adatait csak Angliában és az Egyesült Államokban közölték.

Angliában a háború alatt, folyó áron számítva, növekedtek a személyes fogyasztásra fordított kiadások, ami az árak emelkedésének, különösen a sörre, dohányra stb.-re kivetett adók emelésének következménye volt; a háború előtti árakat véve alapul a fogyasztás itt is jelentősen esett.

Az Anglia háborús erőfeszítéseiről szóló „Fehér Könyv” a fogyasztási cikkekre fordított kiadások következő, 1938. évi árakra átszámított alakulását közli (ha az 1939-es színvonalat 100-nak vesszük): 1939 – 100, 1940 – 88, 1941 – 82, 1942 – 81, 1943 – 79¹.

„E szerint a becslés szerint az év folyamán beszerzett áruk és megfizetett szolgáltatások mennyisége (beleértve az élelmiszereket, lakbért, fűtőanyagot és utazási kiadásokat is) 1943-ban 1938-hoz képest 21%-kal csökkent. Hangsúlyozni kell, hogy ez a szám csak a megvásárolt áruk és szolgáltatások mennyiségét határozza meg, és nem veszi teljes mértékben figyelembe minőségi romlásukat.”

Abszolút számokban a fogyasztás összcsökkenését (1938. évi árakon) hozzávetőlegesen a következő összegekben állapítják meg: 1940 – 415, 1941 – 645, 1942 – 665 millió font sterling.²

Ha feltételezzük, hogy 1943-ban és 1944-ben a fogyasztás ugyanannyival maradt a háború előtti szint alatt, mint 1942-ben, akkor kiderül, hogy a háború öt éve (1940–1944) alatt a polgári fogyasztás 1938-as árakon számítva 3055 millió font sterlinggel, azaz 1944-es árakat véve alapul körülbelül 5 milliárd font sterlinggel maradt a normális mögött.

Magában az országban a nemzeti vagyon csökkenését az 1940–1943. években 763 millió font sterlingre becsülik (ebben az összegben nincs benne a közvetlen háborús kár).³ Ha a fogyasztást nem korlátozták volna, a nemzeti vagyon vesztesége még nagyobb lenne.

Az egyes kivételes esetektől eltekintve, azt kell mondanunk, hogy a fogyasztást szolgáló kiadások csökkenése nem a fogyasztók elégtelen jövedelmének volt a követ-

¹ Lásd Statistics Relating to the War Effort of the United Kingdom. Cmd. 6564. 25. old.

² Lásd The Economist, 1943. szeptember 11. 362. old.

³ Lásd An Analysis of the Sources of War Finance and Estimates of the National Income and Expenditure in the Years 1938 to 1943. Cmd. 6520.

kezménye⁴, hanem annak, hogy az állam meghatározta a gyártható ruhanemű és élelmiszer mennyiségét és megtiltotta egyes árufajták előállítását.

Az Egyesült Államokban a rendelkezésre álló adatok tanúsága szerint, a háború alatt csak belső átrétegződés ment végbe, nem a polgári lakosság fogyasztásának abszolút csökkenése. Ez érthető. Mint feljebb kimutattuk, 1943-ban sokkal több munk órát teljesítettek, mint a háború előtt, és közben a munka termelékenysége is megnőtt. Minthogy az elhasznált hadianyag mennyisége 1944 közepéig viszonylag csekély volt, nem volt szükség a fogyasztási cikkek felhasználásának általános korlátozására.

*Árukért és szolgáltatásokért kifizetett összeg
1939-es árakra átszámítva (millió dollárban)*

1939	1940	1941	1942	1943
61,7	64,9	69,7	68,8	70,8

Forrás: Milton Gilbert-George Jászi: National Income and National Product in 1943. Survey of Current Business, 1944. április. 8. old.

Ezek a számok azt bizonyítják, hogy az Egyesült Államok háborúba lépése után a mindaddig szakadatlanul növekvő fogyasztás majdnem változatlan maradt. Mint ismeretes, az Egyesült Államok ipari termelése a háború alatt több mint kétszeresére növekedett. Ily módon a fogyasztásnak a termeléshez viszonyított csökkenése igen jelentős volt. A háborús szükségletek kielégítése céljából némely áruk fogyasztását az Egyesült Államokban is korlátozták: erről részletesebben lejjebb szólunk. Más áruk fogyasztása viszont láthatólag emelkedett.

A többi hadviselő országból a fogyasztás háború alatti összecszerű alakulásával kapcsolatban semmi számadat sem áll rendelkezésünkre.⁵

Most áttérünk a *polgári fogyasztás egyes cikkekre vonatkozó korlátozásának taglalására*.

A fogyasztás korlátozásának foka és módszerei a rendelkezésre álló erőforrások és a háborús szükségletek kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb aránya szerint különbö-

⁴ Ennek közvetett igazolása az a tény, hogy a háború alatt erősen megnőtt a nemzeti jövedelemnek az a része, amely megtakarítások formájában leülepszik. A magánszemélyek egyéni megtakarított pénze (a vállalatok fel nem osztott profitja nélkül) a következő volt:

Megnevezés	1938	1939	1940	1941	1942	1943
Millió font sterlingben	169	293	773	987	1269	1490
A jövedelem százalékában	3,5	5,9	13,4	15,4	17,9	19,3

Forrás: Statistics Relating to the War Effort of the United Kingdom. Cmd. 6564. 25. old.

⁵ A sajtóban a Dél-afrikai Unióról a következő adatokat közölték (The Bulletin of International News, 1944. augusztus 5. 625. old.):

A nemzeti összjövedelemből a következő összegeket fordították fogyasztásra (millió font sterlingben, 1938-as árakon):

1938/1939	1939/1940	1940/1941	1941/1942
329	376	358	356

Itt azonban nem mutatnak rá arra, hogy mennyit adtak ki a valóságban, és mennyi maradt megtakarított pénz alakjában. Számolni kell azzal, hogy a tényleges fogyasztás jelentősen csökkent.

zők voltak. Valamennyi hadviselő tőkésországban mindenekelőtt a tartós fogyasztási cikkek előállítását tiltották meg vagy korlátozták. Abból indultak ki, hogy háborúban a lakóházaknak, bútoroknak, autóknak, konyhafelszerelésnek vagy ruházatnak tovább kell használatban maradnia, mint békeidőben. Ezért erősen korlátozták az effajta új áruk vásárlását. A lakásépítést mindenütt a háborús szükségletek által előírt minimumra korlátozták. Az Egyesült Államokban az építkezési tevékenység, mint erre már rámutattunk, a háború előtti színvonal 19%-ára hanyatlott. Angliában az építőiparban foglalkoztatott munkások száma 1939 közepétől 1944 közepéig 1,3 millióról 0,6 millióra esett, ráadásul ezek a munkások túlnyomórészt hadiépitkezéseken vagy a légibombázások által megrongált (de teljesen le nem rombolt) épületek helyreállításán dolgoztak. Hasonlóképpen minimálisra korlátozták a bútorok, autók, valamint a háztartási eszközök termelését is.

Angliában az egyes árucsoportokban a következőképpen korlátozták a polgári fogyasztást (1943 az 1938-as év százalékában, 1938. évi árakon): ruházati – 55, lábbeli – 73, bútor – 23, háztartási cikkek – 33, autók és kerékpárok – 11, egyéb áru (élelmiszer, ital, dohány nélkül) – 52.⁶

A mindennapi használati cikkek (kivéve az élelmiszereket) csökkenő kínálatát kitűnően szemlélteti az angol „Fehér Könyv”. Innen vesszük a következő adatokat:

Termék	1935	1943
	(millió darab)	
Lábbeli (millió pár)	161	90
Harisnya (millió pár)	390	240
Fehérnemű	180	110
Szőnyeg (négyzetyard)	34	1,5
Evőkészlet	80	10
Bőrdöng	8,5	1
Óra	6,5	0,3
Töltőtoll	9	2
Gyufa (doboz)	2750	1700
Sportlabda	15	–
Személyautó (ezer)	280	–
Zongora (ezer)	50	–
Rádió (ezer)	1900	50

Forrás: Statistics Relating to the War Effort of the United Kingdom. Cmd. 6564. 28. old.

Új bútor vásárlását csak új házasoknak, valamint olyan anyáknak engedélyezték, akiknek gyermeke közben serdülőkorba lépett.

Az Egyesült Államokra vonatkozólag nincs tudomásunk ilyen, egyes áruk szerint részletezett adatokról. A fogyasztásnak az egyes *árucsoportok* szerint végbemenő változását a „Survey of Current Business” című folyóirat fent idézett cikke alapján közöljük.

⁶ Lásd Statistics Relating to the War Effort of the United Kingdom. Cmd. 6564. 27. old.

*A fogyasztók árura és közszolgáltatásokra
fordított kiadásai 1939–1943-ban*
(millió dollárban, 1939. évi árakon)

Megnevezés	1939	1940	1941	1942	1943
Élelmiszerek	18,1	18,7	19,8	21,2	21,8
Ruházat	6,8	7,0	7,7	8,2	9,4
Dohány	1,8	1,9	2,1	2,3	2,5
Kőolajtermékek	2,1	2,2	2,4	1,8	1,4
Egyéb nem tartós fogyasztási cikkek	3,8	4,1	4,6	4,8	5,5
Bútor, berendezési tárgyak és háztartási cikkek	3,0	3,3	4,0	3,3	2,9
Autók és alkatrészek	2,3	2,8	2,9	0,4	0,3
Egyéb tartós fogyasztási cikkek	1,1	1,2	1,4	1,4	1,6
Szolgáltatások	22,7	23,8	24,8	25,4	25,4

Ha az összehasonlítás kiindulópontjául 1941-et, az Egyesült Államok utolsó béke-
évet vesszük, kiderül, hogy a viszonylag gyorsan elhasználódó fogyasztási cikkekre,
mint például élelmiszere, ruházatra vagy dohányra fordított kiadások még jelentősen
növekedtek is a háború alatt (a benzin kivételével). Ezzel szemben a *tartósabb haszná-
lati javak* – autók, bútorok, háztartási eszközök stb. – vásárlására fordított kiadások
8,3 milliárd dollárról 4,8 milliárd dollárra estek.

Ezek a számok azt bizonyítják, hogy a fogyasztás csökkentését az Egyesült Álla-
mokban egyáltalán nem az ország erőforrásainak elégtelensége tette szükségessé,
hanem bizonyos *különleges* okokban, közöttük ezen erőforrások felhasználásának
tervszerűtlenségében kell arra magyarázatot keresnünk. És éppen ebben rejlett az elvi
különbség egyrészt az Egyesült Államok, másrészt a többi hadviselő tőkésország
polgári fogyasztásának csökkentése között.

Megtiltották vagy legalábbis szigorúan korlátozták a személyautók, hűtőszekré-
nyek, elektromos háztartási eszközök stb. gyártását. Mindezek olyan termelési ágak,
amelyek termelési eszközei (vas- és fémfeldolgozó gépek, továbbá az ezen cikkek elő-
állításához szükséges vas és más fémek) elengedhetetlenek voltak a gyorsított fegyver-
kezéshez.

A már forgalomban levő személyautók benzinfogyasztásának ideiglenes erős korlá-
tozását elsősorban az a körülmény okozta, hogy az Egyesült Államok háborúba lépése
után a német tengeralattjárók igen sok olyan amerikai tankhajót süllyesztettek el,
amelyek a benzint a déli olajtermelő vidékekről a sűrűn lakott és óriási autóparkkal
rendelkező északkeleti országrészekbe szállították. Miután a nagy Texas–Illinois-i
olajvezeték megépítették s a tengeralattjárók által felidézett veszély is gyorsan
csökkent, a kormány a benzinfogyasztók részére megállapított korlátozásokat lényeg-
esen enyhítette.

Az autóabroncsok és általában a gumiáruk fogyasztásának erős korlátozása annak
a körülménynek tudható be, hogy miután a japánok Dél-Ázsia legfontosabb nyers-
anyagvidékeit elfoglalták, az Egyesült Államok el volt vágva a természetes kaucsuk-
forrásoktól, s így megszűnt a behozatal.

A háború folyamán az Egyesült Államokban az élelmiszer-adagolás rendszere kibővült. 1945 márciusában mindenféle főzelékkonzervet, a húst (a marhahús minden fajtáját, a jobb minőségű sertés- és borjúhúst), a hús-, hal- és tejkonzervet, mindenféle zsiradékot, a cukrot adagolták.⁷

De az adagok nagyok voltak. A hús-, cukor- és zsiradékfogyasztás néhányszor magasabb volt, mint Európában. Az amerikai újságokban sűrűn lehetett effajta pánikszerű címeket látni: „Veszély fenyeget, hogy nyáron majdnem teljesen hús nélkül maradunk.”⁸ A cikkben arról van szó, hogy a *polgári* lakosság fejenkénti évi húsfogyasztása a háború előtt 126 font, 1944-ben pedig 143 font volt, míg 1945-ben a War Food Administration előírányzata „csak” 123 font volt, azaz körülbelül heti egy kilogramm.

Ami a cukrot illeti, 1944-ben befőzésre fejenként 25 fontot adtak (a rendes adagon felül), 1945-ben az adagot fejenként 20 fontra és családonként legfeljebb 160 fontra csökkentették.

A fogyasztás korlátozása igen csekély mértékben érintette az amerikaiak mindennapi életét⁹, kivétel és számunkra nagyon jelentős csak a személyautók használatának korlátozása volt. A háborún meggazdagodott emberek jobbra-balra szórták a pénzt. Különösen bőven költötték a pénzt a részvénytársaságok, amelyek a háború alatt igen nagy haszonra tettek szert (lásd a III. fejezetet). A társaságok nagy költekezései ennek megfelelően csökkentették a könyvekben kimutatott hasznot. Ily módon a tényleges haszon egy része kisiklott a megadóztatás alól.

A háború alatt nagy vagyont szerzett személyek gondolkozás nélkül adtak ki nagy összegeket, noha az amerikai adózási törvény szerint a háború alatt mindenki csak igen szerény jövedelmet tarthatott meg (a tőkés számítások szerint nem többet évi 24 ezer dollárnál).

A „Harper’s Magazine” már említett cikkében még a következőket olvassuk (9. old.):

„Ha egy hölgy belép az üzletbe, nyugodtan tesz a pultra egy négyezer dolláros csekket, és nercbundával távozik, vajon nem jogosan tételezzük-e fel, hogy a Jövedelem Ellenőrző Hivatal nincs tisztában a hölgy jövedelmével? Hasonló esetek naponta fordulnak elő. Egy ismerősünk a következő esetet mesélte el. Az elegáns ékszerüzletbe vevő lép be, és karkötőket akar látni. Egy 16 ezer dolláros karkötőt kiválaszt, és arra a kérdésre, hogy hová küldjék a vásárolt árut, úgy válaszol: »Nem szükséges elküldeni, magammal viszem.« Majd zsebéből előveszi a tárcáját, és leszámol belőle tizenhat ezerdolláros bankjegyet. Ez az összeg körülbelül kétharmad része annak a legmagasabb jövedelemnek, amely Robey úr számítása szerint az Egyesült Államokban egyáltalán megengedhető. Önkéntelenül az a régi mondás jut eszünkbe, hogy a jövedelemadó becsületadó.”

Nem kevésbé jellemző a következő epizód, amelyet ugyancsak az említett cikk mesél el (6. old.):

⁷ Lásd New York Times, 1945. március 19.

⁸ Lásd New York Times, 1946. február 18.

⁹ Amikor az európai hadviselő országokban a papírhány a háború alatt az újságok, folyóiratok és könyvek kiadásának erős korlátozását követelte meg, az Egyesült Államokban egészen fantasztikus dolgokról jelentek meg könyvek. Így a háború dúlása közepette látott napvilágot Ashley vastag, 620 oldalas könyve, „A csomókról”. Lásd a bírálatot „The Ashley book of knots” címen a „New York Times” 1944. szeptember 10-i számában.

„Egy három férjből álló társaság gazdag reggelt rendelt az egyik washingtoni szállóban. A számla 30 dollárt tett ki. Mindegyikük azt bizonygatta, hogy a számlát éppen neki kell kifizetnie. Az első kijelentette: »Engedjék meg, hogy én fizessek. Abba a csoportba tartozom, amely 53 % jövedelemadót fizet, így a számlának csaknem a felét a kormány fizeti.« A második a következőket mondotta: »Nem, engedjék meg, hogy én fizessek. Én hadiszállító vagyok, és 90 % jövedelemadót fizetek. Azaz, majdnem az egész számlát a kormány fizeti.« Ekkor azonban a harmadik tiltakozni kezdett: »Én fogok fizetni. Hadianyagot gyártok olyan feltételekkel, hogy megfizetik az önköltséget plusz a felárat. Tehát ezen a számlán én még három dollárt keresek.«¹⁰

Ez a kép, mint sok más hasonló, arról tanúskodik, hogy az Egyesült Államok egyes köreinek pazarlása a háború alatt nagyobb volt, mint bármikor azelőtt.

Németországra vonatkozólag az iparcikkek fogyasztásának korlátozásáról semmiféle rendszeresnek mondható anyagunk sincs. Annak szükségessége, hogy majdnem minden nyersanyagfajtát a hadsereg számára foglaljanak le, rögtön a háború kitörése után a polgári fogyasztást szolgáló iparcikkek termelésének erős korlátozását vonta maga után. Ez a polgári szükségleti cikkeket előállító termelési eszközökre és magukra a fogyasztási cikkekre egyaránt vonatkozik. Minél tovább húzódott a háború, annál erősebben csökkentették a polgári fogyasztást.

A német fasizták soha semmilyen számadatot nem közöltek. A londoni „Times”-ban 1942 elején megjelent érdekes cikkben a következőket olvashatjuk:

„Kezdetből világos volt, hogy a hadianyag-termelés növelését elősegítheti a polgári fogyasztásnak elengedhetetlenül szükséges méretekre való korlátozása, mivel ezáltal sok gép, nyersanyag, fűtőanyag, kenőolaj és munkáskéz válik szabaddá a háborús szükségletek számára. Azelőtt a fogyasztási cikkeket gyártó iparágakra Németország egész ipari termelésének körülbelül 60 %-a jutott. Erélyes rendszabályok eredményeként a fogyasztási cikkek súlya a termelésben kétharmaddal csökkent. . . Most a fogyasztási cikkek az egész termelésnek csak körülbelül 20 %-át teszik ki.”¹¹

Az egyes árufajtákról nincsenek adataink, de kétségtelen, hogy a háború utolsó éveiben teljesen megszűnt a polgári lakosság ruhaellátása. A „Völkischer Beobachter” 1944. július 11-én például a következőket írta:

„Az utóbbi időben és különösen a negyedik birodalmi ruhajegy érvényessége idején észlelt gyökeres változás most végérvényesen megvalósult. Ha azelőtt mindenki számára lehetséges volt, hogy ruhaszükségletét a kapott ruhajeggyel fedezze, ma végérvényesen eldőlt, hogy a ruhaszükséglet fedezése csak különleges engedéllyel történhetik. Ez annyit jelent, hogy máától kezdődően a felnőtt lakosságnak csak olyan ruhaszükséglete nyerhet kielégítést, amelynek sürgős és alapos voltát *minden egyes esetben ellenőrizték és bebizonyították.*”

Körülbelül ugyanilyen vagy talán még ennél is rosszabb volt a helyzet a cipővel. A cipőtalpat már a háború harmadik évében fából, fonott szalmából, sőt üvegből készítették.

Mindez teljesen érthető. Németország gyapot-, gyapjú-, talpbőr-stb. ellátása mindig a külföldi behozataltól függött. A behozatal azonban már a háború előtt is csökkenő

¹⁰ A harmadik vitatkozó ezzel azt akarta mondani, hogy ezt a számlát bevezeti a könyvekbe mint a cég termelési költségét, és a szerződés feltételei szerint az állam ez után a kiadás után is 10 % hasznot juttat neki.

¹¹ Times, 1942. szeptember 15.

irányzatot mutatott, úgyhogy a háború kitörése idején Németországban levő textilnyersanyag-tartalék kétségtelenül kisebb volt a normálisnál.¹²

Minthogy azonban a hadsereg tagjainak fejenkénti ruhafogyasztása jóval nagyobb volt, mint a polgároké, ezek a készletek – a megszállt országokban rabolt készletekkel együtt – hamar elfogytak. A megszállt országokból, valamint Törökországból és Spanyolországból származó egész gyapjú- és gyapotimport sem pótolhatta a megszádkadt tengerentúli behozatalt.

Egy Németország elfoglalása után talált titkos anyagból a textíliákra vonatkozólag a következő képet nyerjük:

Év		Gyapot (behozatal)	Gyapjú (behozatal és belföldi termelés)	Műrost	Műse- lyem	Összesen
1938	(régi határok)	250	141	154	66	611
1940	} új határok	137	61	–	–	–
1941		–	–	271	91	–
1942		42	102	280	88	512
1943		–	–	262	96	–

Mindazonáltal hangsúlyoznunk kell, hogy *Németország lakossága a háború végén nem volt rosszul öltözött*. Erre az egész kontinentális Európa kirablása nyújtott lehetőséget.

Németországban a különféle iparcikkek fogyasztásának korlátozása céljából számtalan rendeletet adtak ki. A korlátozó intézkedések az előállított áruknak nemcsak mennyiségét, hanem minőségét is érintették.¹³ A fogyasztási cikkek minősége évről évre romlott.

¹² Tiszta behozatal (ezer tonnában)

Megnevezés	1929	1932	1935	1936	1937	1938
Gyapjú	155	137	122	103	103	–
Gyapot	342	330	306	274	294	250

Forrás: Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. 1938. 166. old.

¹³ Íme a mindenre, a legapróbb részletekre is kiterjedő szabályozás néhány példája:

A „Der Angriff” című újság 1944. november 21-i száma Speernek a nadrágtartók készítésére vonatkozó új rendeletéről számol be. Pontosan idézzük az újságot:

„A jelen rendelkezés életbe lépésétől kezdve nadrágtartók és harisnyatartók csak a következő minőségben készíthetők: nadrágtartók nem elasztikus szalagból elasztikus keresztzéssel vagy elasztikus szegélyű nem elasztikus szalagból, nadrágtartók különösen nehéz testi munkát végző munkások részére (külön engedéllyel), harisnyatartók csak elasztikus szalagból.”

Speer másik rendelkezése valamennyi kalapfajta előállítását szabályozta. A „Der Angriff” 1944. november 1-i számában szóról szóra a következőket írta:

„A közölt rendelkezések szabályozzák a kalapok maximális mennyiségét, színüket, minőségüket, valamint az anyag feldolgozásának módját. A kalap előállításához szükséges egyes munkáknak például megállapították a maximális munkaidéjét.”

Szigorúan szabályozták a ruhakészítést is. A „Hamburger Fremdenblatt” című újság 1944. november 20-án a következőket közölte:

„A ruhaneműek és dohányárúk termelésének a birodalmi fegyverkezés- és haditermelésügyi minisztérium mellett működő főmegbizottja külön rendeletével megállapítja a ruha készítéséhez maximá-

Még erősebben csökkent az iparcikkek fogyasztása a hitleristák által megszállt, valamint a „szövetséges” országokban. A hódítók kirabolták a lakosságot, egyszerűen mindent elvettek, és még az utolsó ruhát is lehúzták az emberekről. Néhány országban, mindenekelőtt Jugoszláviában, Lengyelországban és Görögországban, a lakosság a háború után mezítláb és félig meztelen maradt.

A polgári lakosság fogyasztásának csökkenésében a háború alatt különösen fontos szerepet játszott az élelmiszer-ellátás romlása. A hadviselő tőkésországok többségében az élelmezést kisebb vagy nagyobb mértékben úgy korlátozták, hogy valamennyi élelmiszerre vagy közülük néhányra bevezették az élelmiszerjegyeket. Ha az adagokat a lakosság háború előtti átlagos fejenkénti fogyasztásával hasonlítottuk össze, megkapjuk a kiindulópontot annak megítéléséhez, hogy mennyire leromlott a háború folyamán az élelmezés. Teljesen hiba volna azonban a megszabott élelmiszeradagokat tekinteni az élelmezés terén beállt változások egyetlen mértékének vagy pedig azokat venni alapul a különböző országok háborús ellátási helyzetének összehasonlításakor. Ennek okai a következők:

a) Sok esetben, különösen a németek által megszállt országokban az adagok csak papíron voltak meg: a valóságban a jegyekre csak a rajtuk feltüntetett élelmiszerek egy részét adták ki.

b) Annak a ténynek, hogy némely élelmiszereket egyik vagy másik országban *nem* kellett az államnak beszolgáltatni és azokat *nem* jegyre osztották szét, teljesen különböző oka lehet. Lehetséges, mint ahogy az Egyesült Államokban és Angliában tényleg így is volt, hogy kenyér, burgonya és főzelékféle elégséges mennyiségben volt, és ez szükségtelenné tette adagolásukat. Más esetekben, mint például a vad, folyami halak, tojás, gyümölcs stb. esetében az adagolás hiánya, ellenkezőleg, azt jelentette, hogy ezekből az élelmiszerfajtákból túl kevés volt, következésképpen egyenlő elosztásuk nem lett volna célravezető. Ezeket az élelmiszereket azok fogyasztották, akik meg tudták fizetni a magas piaci árat. Mint ahogy erre Lenin még az első világháború idején rámutatott, a burzsoázia számára tartották fenn őket.

Szerepe volt továbbá a lakosság által termelt élelmiszer kisebb vagy nagyobb mennyiségének is. A főleg agrárjellegű országokban az állam csak a városi lakosságot látta el élelmiszerral, a falu önellátó maradt.

Az adagolási rendszer az élelmiszerhelyzettől függően a különböző országokban különböző volt. Azokban a hadviselő országokban, ahol az élelmezés a bevezetett korlátozások ellenére is megfelelt az egészség követelményeinek, mint például az Egyesült Államokban és Angliában, az élelmiszeradagokat mindenki számára egyenlően állapították meg. (Angliában csak a gyerekek, valamint a terhes és szoptató nők kaptak külön tejet, és ehetek jegy nélkül az üzemi étkezdékben.) Németországban ellenben, ahol az élelmezés a háború folyamán egyre elégtelenebbé vált, az élelmiszeradagokat a fogyasztók életkora és foglalkozása alapján meghatározott osztályok szerint állapították meg: bevezették a „normális” fogyasztás adagjait, emelt adagokat a munkások, a nehéz és különösen nehéz munkát végzők, külön adagokat a gyermekek, fiatalok stb. részére.

lisan felhasználható anyag átlagos mennyiségét, és külön-külön megszabja az anyag felhajtásához, bélésehez és a töméshez szükséges munkaidőt. Ezenkívül a varrónál használatát is korlátozták. A rendelet pontos megjelöléseket és méreteket tartalmaz, s mindegyik számára megállapítja az anyag felhasználásának maximális normáját.”

A továbbiakban a legfontosabb tőkésországokban külön-külön fogjuk megvizsgálni azokat a változásokat, amelyeket a háború idézett elő a lakosság ételmezésében.

Az Egyesült Államokról keveset lehet mondani. Az ételmezés-fogyasztás korlátozása itt csak néhány cikkre terjedt ki: a cukorra, a kávéra, a sertéshúsról, valamint a marha- és borjúhús egyes fajtáira. Az ételmezés a korlátozás ellenére bőséges maradt. Az oxfordi statisztikai intézet számításai szerint az Egyesült Államokban és Kanadában az ételmezés-fogyasztás a háború alatt még növekedett is.

A fogyasztás indexei 1943-ra
(háború előtti színvonal = 100)

Ételmezés	Egyesült Államok	Kanada
Hús*	105	113
Háziszárnyas, vad, hal*	106	102
Friss tej	123	115
Feldolgozott tej	96	149
Sajt	94	103
Tejtermék összesen (friss teje átszámítva)**	117	118
Tojás	116	124
Vaj	79	96
Margarin	148	—
Egyéb zsiradékok	103	120
Cukor	80	82
Gabonatermékek***	100	104
Burgonya	109	107
Zöldség	103	99
Répa	97	115
Egyéb főzelékféle	111	91
Paradicsom	110	92
Citrom- és narancsfélék	120	148
Egyéb gyümölcs	69	91

* Az egész felhasználásra kész termék.

** Vaj kivételével.

*** Főleg búzaliszt.

Forrás: Institute of Statistics, Oxford. Bulletin, 1944. július 1. 146. old. (Az indexeket a lakosság évi fejenkénti fogyasztási adatainak alapján számították ki.)

Angliában a háború alatt különleges figyelmet szenteltek az ételmezés kérdésének. A kormány sok tudóst vont be az e téren végzendő munkába azért, hogy a biológia legújabb eredményeinek alapján, a háború által megkövetelt jelentős korlátozások ellenére, az egészség megővéséhez elegendő ételmezszerrel biztosítsanak a lakosságnak. Nagy figyelmet fordítottak arra, hogy a fogyasztott ételmezszerben az ételmezés-fogyasztás korlátozása mellett is teljes mértékben meglegyenek mindazok az egészség fenntartásához szükséges tápanyagok, amelyek a „jó” étkezésnek a városokban való elterjedésével túlnyomórészt elestek (kalcium, vas, A-, B- és C-vitamin).

Az ételmezési kérdések legnagyobb angol szakértője, Sir J. B. Orr, gyönyörű és bátor könyvében felfedi azt a nehéz helyzetet az ételmezés terén, amelyről Anglia lakos-

ságának rosszul kereső rétegei a háború előtt is szenvedtek.¹⁴ Megállapítja, hogy noha a megfelelő ismeretek hiánya az egyik legfontosabb oka az elégtelen táplálkozásnak, döntő jelentőségű mégiscsak a jövedelem nagysága.

„Meghatározott összefüggés van a különböző osztályok egészségi állapota és életképessége között egyrészt és állandó táplálékuk minősége között másrészt. Ha a táplálék romlik, azaz, ha kevesebb, az egészségre hasznos terméket – tejet, tejtermékeket, tojást, gyümölcsöt, főzeléket és húst – tartalmaz, akkor a lakosság egészsége is romlik... A munkásosztály legrosszabbul fizetett részében a szülőképes korban levő nők majdnem 50%-a helytelen táplálkozás által okozott vérszegénységben szenved. A gyermekhalandóság, a tüdőbaj és néhány más, alultápláltság okozta kóros jelenség leginkább a szegény, rosszul táplálkozó lakosság körében terjedt el. A gyermekek nem érik el a normális testmagasságot. A szegény lakosság körében a felnőttek átlagosan körülbelül 4 hüvelykkel alacsonyabbak, mint a jól táplálkozó, jómódú rétegek körében.

A testi fogyatékoság itt sokkal gyakoribb jelenség: a fejletlenség és a szellemi fogyatékoság a gyermekek között sokkal sűrűbben fordul elő. A halálozási arányszám magasabb.”

¹⁴ J. B. Orr: Food and the people. London 1943. – A szerző a következő érdekes képet festi az angol városi munkások által fogyasztott élelmiszerek minőségének romlásáról, ami az utolsó száz évben az élelmiszer-fogyasztás növekedése mellett is végbement:

„Az iparvárosok növekedésével romlott az élelem minősége. A tej, tejtermékek és főzelékek, amelyek a falun olcsók, a városban drágák voltak. A vitaminokban gazdag, szítálatlan lisztből készült kenyérről az emberek áttértek a vitaminszegény fehér búzakenyérre. A zabliszt fogyasztása csökkent. Nőtt a sem vitaminokat, sem ásványi anyagokat nem tartalmazó finomított cukor fogyasztása... Ennek következtében a dolgozók ételmezése főleg az olcsó, vitaminokban és ásványi anyagokban egyaránt szegény és ezért az elvesztett energiát rosszul pótló élelmiszerekből tevődött össze. A dolgozó osztályok ételmezésének ilyen romlása következtében romlott a lakosság fizikai állapota. A XIX. század közepén a szegény gyermekek többsége az iparvárosokban egy vagy több olyan betegségben is szenvedett, amelyek a helytelen táplálkozás következtében keletkeztek, mint például az angolkór vagy a skorbut. Csökkent az átlagos testmagasság. A lakosság ételmezésének és fizikai állapotának ezt a romlását elleplezte az a tény, hogy a halálozási arányszám egész sor ragályos betegség, mint a kólera, has- és kiütéses tifusz eltűnése következtében (hála a modern egészségügyi elvek alkalmazásának) csökken... Az 1914–1918-as években sor alá állók orvosi vizsgálata újra megmutatta a lakosság rossz fizikai állapotát...”

Az alább közölt táblázatban Orr szemléltetően mutatja be, hogy milyen rosszul táplálkozik Anglia lakosságának az a széles rétege, amely 1935-ben fejenként heti 9 shillingnél kevesebbet tudott élelmiszerre költeni:

Tápanyag	Szükséglet modern megállapítása	Angol munkás ételmezése (XVIII. század)	Azon családok tényleges fogyasztása, amelyek 1935-ben fejenként heti 9 shillingnél kevesebbet költöttek élelmiszerre (Orr szerint)
Kalcium (gramm)	1,0	1,2	0,5
Vas (milligramm)	15	23	9,6
A-vitamin (nemzetközi egység)	5000	6600	1220
B-vitamin (nemzetközi egység)	500–700	1300	350
C-vitamin (milligramm)	75	110	55

Az egészségi állapot szempontjából az élelmezés még nagyobb jelentőségű, mint akár a lakásviszonyok (amelyek természetesen szintén igen lényegesek).

„MacGonigle vizsgálata azt mutatta, hogy a nyomortanyákról új házakba költözött családok egészsége romlott, általános halálozási arányszámuk emelkedett. A vizsgálat megállapította, hogy az egészség romlását az élelmezés romlása okozta, ami azért következett be, mert az új házak magasabb lakbérére folytán kevesebb maradt az élelmezésre, s így a drágább, az egészség szempontjából hasznos élelmiszerek fogyasztása csökkent.”

Orr arra a következtetésre jut, hogy az angol lakosság élelmezésének minősége a háború alatt még javult is. A vitaminszegény fehér kenyér helyett bevezették az egy-séges, fekete, majdnem 100%-os kiőrlésű kenyeret. A tejgazdaságok állami segélyezése lehetővé tette, hogy a munkások gyermekei több tejet fogyasszanak s hogy a munkáscsaládokban a tej összfogyasztása 20%-kal emelkedjék, aminek következtében többé-kevésbé fedezték a kalcium- és B-vitamin-hiányt. A tudósok beleszólása folytán az angolok étkezése a háború alatt ugyan kevésbé „finom”, ezzel szemben egészségesebb volt, mint a háború előtt.

Erre vonatkozólag idézzük az oxfordi statisztikai intézet által kiszámított táblázatot, amely az angol lakosság élelmiszer-fogyasztásának háború előtti változásait mutatja.

Fogyasztás változása 1943-ra (háború előtti színvonal = 100)

Élelmiszer	Index	Élelmiszer	Index
Hús*	76	Egyéb zsiradékok	100
Szárnas, vad, hal	61	Cukor	69
Friss tej	134	Gabonatermékek***	117
Feldolgozott tej	105	Burgonya	145
Sajt	134	Zöldség	127
Tejtermékek összesen friss		Répa	172
tejre átszámítva**	128	Paradicsom	86
Tojás	94	Egyéb főzelékféle	134
Vaj	31	Citrom- és narancsfélék	23
Margarin	192	Egyéb gyümölcs	56

Forrás: Institute of Statistics, Oxford. Bulletin, 1944. július 1. 146. old. (Az indexet a lakosság évi fejenkénti fogyasztási adatai alapján számították ki.)

* Az egész felhasználásra kész termék.

** Vaj kivételével.

*** Főleg búzaliszt.

A friss tej fogyasztásának emelkedése nagy sikere a háborús angol élelmezésnek: ezt a vajfogyasztás erős csökkentésének árán érték el. A tojás-, hús- és cukorfogyasztás csökkenését pótolta a kenyér, burgonya, sajt és a külföldről behozott tojáspor megnövekedett fogyasztása. Különben meg kell még jegyezni, hogy a fenti átlagos számokban az angol, valamint az Angliában tartózkodó amerikai katonák fogyasztása is benne foglaltatik. Minthogy azonban a hadseregben a fogyasztás lényegesen nagyobb az átlagosnál, a polgári lakosság fejenkénti fogyasztása a valóságban kisebb

volt annál, amit a táblázat kimutat.¹⁵ A gazdaságoknak módjukban állt nem adagolt élelmiszerekkel a vendéglőkben pótolni a fejadagot. Egyébként itt egy-egy vendég számára nem volt szabad három fogásnál többet kiszolgálni, s az egész rendelt étel nem kerülhetett többre öt shillingnél.¹⁶

Németország. Az első világháború után a német vezérkar alaposan tanulmányozta a vereség okait. Nagyon jól megértették, hogy Németország vereségében milyen óriási szerepe volt a császári Németország hibás politikájának a lakosság élelmezésének kérdésében.¹⁷ Megpróbálták elkerülni a császári Németország által e téren az első világháborúban elkövetett hibákat és megelőzni az éhség bekövetkezését. Ezért a háború kitörése után az állam minden élelmiszerre azonnal kiterjesztette a szabályozást és bevezette a jegyrendszert. A polgári lakosság fogyasztását erősen korlátozták. A „normális fogyasztó”, azaz a lakosság nehéz munkát nem végző túlnyomó többsége a legfontosabb élelmiszerekből jegyére körülbelül a háború előtti fejenkénti átlagos fogyasztás 60%-át kapta. Minthogy azonban a hadsereg, a nehéz és különösen nehéz munkát végző munkások, a falusi („önellátó”) lakosság és a sok kedvezményezett réteg – a Gestapo, a rendőrség, a fasiszta pártapparátus stb. – lényegesen magasabb adagokat kapott (néhány esetekben még a háború előtti átlagos fogyasztásnál is magasabbat), hozzávetőlegesen megállapíthatjuk, hogy Németországban a lakosságra mint egészre vonatkozólag a korlátozás a háború kezdeti időszakában körülbelül 15–20%-nak felelt meg.

A titkos statisztikai anyag tanúsága szerint a fogyasztás a háború alatt is lényegesen nagyobb volt, mint ahogy mi azt a háború előtti adatok alapján feltételeztük.

A lakosság egy főre jutó fogyasztása (kilogrammban)

Élelmiszer	1938	1940	1943/1944*
Hús (zsiradék nélkül)	48,6	42,8	27
Tojás	122	132	–
Tej (teljes)	112	75	–
Tej (lefőlőzött)	–	41	–
Tengeri hal	11,9	4,7	–
Zsiradék	27,5	16,9**	8,2
Búza- és rizsliszt	105	116	134
Burgonya	183	240	207

Forrás: Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. 1941/1942. (Bizalmas kiadás.)

* Az 1943/1944-es adatokat Wehrmann professzornak, a „négyéves terv végrehajtása külön főmegbízottjának” 1944. szeptember 4-i titkos jelentéséből vettük. Az egy napra grammokban megadott adatokat az egész évre számítottuk át.

** Növényi zsiradékok nélkül, amelyek 1938-ban 8,7 kilogrammot tettek ki: az elégtelen behozatal következtében ez a mennyiség a háború alatt lényegesen csökkent (pontos adatok nincsenek).

¹⁵ Érdekes megjegyezni még az angol adagolás következő különlegességét. A húsadagot nem súlyban, hanem pénzben állapították meg; aki a legjobb húsfajtát vásárolta, kevesebbet kapott a jegyére, mint aki olcsóbb minőséget választott.

¹⁶ De aki csak akart, miután az egyik vendéglőben megebédelt vagy megvacsorázott, azonnal mehetett egy másikba.

¹⁷ Az első világháborúban mindig akkor vezették be a korlátozásokat, amikor már túl késő volt, így egymás után következett be a kenyér- majd a burgonya-, zsír- és húshiány.

Így 1940-ben a lakosság fejénkénti fogyasztása alig valamivel volt alacsonyabb, mint 1938-ban.

Mint látjuk, a hús- és zsírfogyasztás erősen csökkent, a háború előtti fogyasztáshoz képest körülbelül egyharmadával, s ezt csak jelentéktelen mértékben pótolta a liszt és burgonya fogyasztásának növekedése.

Az egy főre kilogrammban kiszámított mennyiségek meghatározásánál figyelembe kell venni, hogy ez a mennyiség az átlagos élelmiszer-fogyasztásra vonatkozik, beleértve a különleges adagokat élvezők kedvezményezett csoportjait is (katonákat, önellátókat, nehéz és legnehezebb fizikai munkát végzőket), a normális adagok alacsonyabbak a táblázatban szereplő átlagos adagoknál.

A háború első éveiben a német államnak még megvoltak a korábban szerzett tartalékai (a rozstartalék állítólag elérte a 8 millió tonnát), és kiegészíthette velük a lakosság ellátását. Továbbá, Németország jelentős mennyiségű élelmiszert préselt ki a megszállt országokból, ahol rablásával óriási éhínséget idézett elő.

Azoknak az okoknak egyike, amelyek Hitlert a Szovjetunió elleni rablótámadásra indították, az a szándék volt, hogy a Szovjetunió és elsősorban Ukrajna élelmiszerforrásait a német hadigazdaság szolgálatába állítsa. A nürnbergi per folyamán ez okmányszerűen bebizonyosodott. Az 1941. május 2-i memorandumban, a „Barbarossa-terv” megvitatása alkalmával Hitler következő szavait idézték:

„A háború elhúzódhatik, ha a fegyveres erőket a háború harmadik évétől kezdve maradéktalanul Oroszország terhére látják el élelmiszerekkel.”¹⁸

1941 végén G. Backe, akkori élelmiszer-ellátásügyi államtitkár a következőket írta: „Csak a Keletről való előnyomulással és annak megindításával válik valósággá az »Európa« nagytérség...”¹⁹

Funk birodalmi gazdaságügyi miniszter kijelentette: „A régi kontinens új arcot ölt, és ez az új arc Kelet felé fordul. Gazdaságilag ez eltérést jelent attól a gazdasági politikától, amely a tengerek fölötti angolszász uralom idején túlnyomórészt a tengerentúli és gyarmati országok felé orientálódott. Az európai keleti térség tágas, Európa számára még fel nem kutatott nyersanyagvidékei Európának a jövőben gazdag gyarmati országává alakulnak át.”²⁰

Látjuk tehát, hogy míg a német rablók dolga jól ment, egyáltalán nem titkolták azt a szándékukat, hogy egész Kelet-Európát német gyarmattá változtassák át.

A német megszállók által rabolt élelmiszerek kiviteléről nincsenek összefoglaló adatok. De maguk a sajtóban megjelent hézagos beszámolók is világosan beszélnek ennek a rablásnak óriási méreteiről.

A birodalmi parasztvezető kijelentése szerint az 1942/1943-as mezőgazdasági évben a „keleti területekről”, azaz a Szovjetunió ideiglenesen megszállt vidékeiről 850 ezer tonna gabonát szállítottak Németországba.²¹

Stock, a „Nationalsozialistische Landpost” című folyóiratban más, sokkal magasabb tételeket számított ki.²²

Stock számításai szerint Ukrajna Németországot évenként Németország kéthónapos fogyasztásának megfelelő mennyiségű gabonával, továbbá egyhónapos fogyaszt-

¹⁸ Pravda, 1945. november 25.

¹⁹ Völkischer Beobachter, 1941. december 29.

²⁰ Berliner Börsen-Zeitung, 1941. december 18.

²¹ A német rádió 1943. szeptember 11-i adása szerint.

²² A „Neues Wiener Tagblatt” 1944. január 5-i száma szerint idézzük.

tásának megfelelő mennyiségű zsírral és hússal látta el. A mi hozzávetőleges számításunk szerint ez körülbelül 1,6 millió tonnának, azaz a fenti mennyiség kétszeresének felel meg. Stock nyilvánvalóan számításba vette az ukrainai megszálló csapatok fogyasztását is.

A német rádió 1944. május 19-i jelentése szerint *Lengyelország* 1943-ban „Európa többi részének”, azaz a valóságban Németországnak 800 ezer tonna búzát, valamint 800 ezer tonna árpat és zabot szállított.

Romániában az 1943. évi kiváló búzatermés kiviteli fölöslegét a németek 800 ezer tonnára becsülték.²³

Mindeme adatok alapján a Németország által a megszállt és szövetséges országokból 1942-ben és 1943-ban elhurcolt gabona mennyiségét körülbelül évi 3 millió tonnára lehet becsülni, ami Németország egész háború előtti termésének mintegy a negyedével egyenlő.²⁴

A gabonán kívül Németország nagy mennyiségű húst, zsírt stb. szállított el nemcsak Ukrajnából, hanem a többi megszállt országból is. A német fasiszták által megszállt Lengyelországban kiadott „Ostdeutscher Beobachter” 1941. május 29-i számában azt írta, hogy 1940-ben a főkörmányzóságból Németországba 94 ezer sertést, 2 ezer bikát, 10 ezer juhot, 300 ezer tyúkot, 100 ezer tonna vaját és 1 millió tojást vittek ki. Ezenkívül levágott marhát, mézet stb. is szállítottak el. Ugyaneme forrás szerint 1942/1943-ban Franciaország 200 ezer tonna húst szállított Németországnak. Hozzá kell még ehhez tenni azt a semmilyen statisztikában sem szereplő élelmiszer-mennyiséget, amelyet a német katonák csomagokban küldtek családjuknak.

Azt, hogy a megszállt országok ilyen mérvű kirablása ellenére Németország ellátási helyzete a háború alatt mégis romlott, két alapvető ok magyarázza:

1. A mezőgazdasági termelés csökkenése Németországban, amiről a megelőző fejezetben írtunk.

2. Az a körülmény, hogy a saját lakosság háború alatti növekedésén kívül, ha nagyon rosszul is, de mégiscsak táplálni kellett a Németország területén dolgozó, körülbelül 10 milliónyi külföldi munkást és hadifoglyot.²⁵

²³ Lásd Berliner Börsen-Zeitung, 1944. január 4.

²⁴ A háború alatt kisebb gabonamennyiséget szállított Németországnak Finnország, Norvégia és Belgium is.

²⁵ Itt hangsúlyozni szeretnénk még, hogy a fasiszta rendszer első éveiben a lakosság egy főre jutó átlagos élelmiszer-fogyasztása Németországban nagyobb volt, mint a vele szomszédos országok többségében (a kenyérfogyasztás kivételével, ami helyett Németországban igen sok burgonyát fogyasztottak, fejenként majdnem évi 200 kg-ot).

A legfontosabb élelmiszerek egy főre jutó évi fogyasztása 1933–1935-ben (kg-ban)

Élelmiszer	Német-ország	Francia-ország	Olasz-ország	Belgium	Cseh-szlovákia	Lengyel-ország
Búza	62	183	159	140	95	45
Rozs (a mi hozzávetőleges számításunk szerint)	80	—	—	80	80	90
Hús (szárnyas nélkül)	50	34	16	41	33	19
Tej literben (valamennyi tejtermék tejre átszámítva)	362	315	105	341	—	226
Cukor	24	23	8	28	25	10

Forrás: Le problème de l'alimentation. Népszövetség 1936. IV. köt. 21., 23., 27. old.

1944-től kezdve, miután a keleti országok kirablásának lehetősége megszűnt, Németország ellátási helyzete gyors ütemben romlott.

Németország élelmiszerhelyzete katasztrofálissá vált közvetlenül a vereség előtt, miután a Vörös Hadsereg meghódította Németország keleti részét. Itt nagy, mezőgazdasági fölösleggel rendelkező vidékek vannak, amelyek élelmiszerral látták el a nyugati és déli sűrűn lakott iparvidékeket. Az Oderától keletre levő említett vidékek körülbelül egyharmadát képviselték az egész német mezőgazdasági termelésnek, első sorban búzából és burgonyából.

Ezeknek a gazdag fölösleggel rendelkező vidékeknek a kiesése annál is inkább hatással volt Németország élelmiszer-ellátására, mert lakosságuk jelentős része a még el nem foglalt német területekre menekült. Így a keleti területek fölöslegének elvesztéséhez a fogyasztók számának növekedése járult Németország el nem foglalt részében. A kialakult helyzet emlékeztetni kezdett arra a helyzetre, amely az első világháború végén állt elő Németországban, 1946 első felében pedig a nyugati zónák lakossága az éhínség szélére jutott. Az angol zónában 1946 márciusa után kiadott jegyen feltüntetett napi fejadag nem tartalmazott többet, mint 1014 kalóriát (hivatalos adat).

A német fasiszták által megszállt országokban már sokkal hamarabb alakult ki ugyanilyen helyzet. Főleg a keleti országok: Lengyelország²⁶, Jugoszlávia, Görögország, később pedig Németország volt szövetségesei: Olaszország, Románia, Bulgária és Magyarország lakossága szenvedett különösen. Az olvasók mindezt eléggé ismerik az újságokból, s így ezt itt nem fogjuk bővebben fejtegetni. A megszállt keleti országok élelmezési helyzetéről nem ismerünk semmilyen összefoglaló adatot.

A „Monthly Bulletin of Statistics” 1944 júniusában számításokat közölt a jegyre adott élelmiszerekben levő tápanyagokról. Ezek a fehérjéket, zsiradékokat és szénhidrátokat, valamint a kalória összmenyiségét ölelik fel az egyes országok szerint. Ez azonban nem ad valóságos képet az élelmezési helyzetről, mert két körülményt tisztázatlanul hagy:

1. Valóban kiadták-e a lakosságnak a jegyek után járó élelmiszereket?

2. Milyen mértékben volt a lakosságnak lehetősége arra, hogy a szabad- vagy feketepiacon vásárolhasson?

Ezért ezeknek a számításoknak talán csak az élelmezésben a háború alatt beállt változások szemléltetése szempontjából van valamelyes jelentőségük. *A Népszövetség vizsgálata nem terjed ki a keleti megszállt országokra.*

Idézzük tehát a Bulletin adatait:

²⁶ Lengyelországban, mint ismeretes, a németek mindjárt az ország megszállása után – a fogyasztó nemzetiségi hovatartozása szerint – négyféle élelmiszeradagot állapítottak meg. Nagy adagokat kaptak a németek; sokkal kevesebbet az ukránok, még kevesebbet a lengyelek és végül úgyszólván semmit sem kaptak a zsidók (amíg a németek véglegesen ki nem pusztították őket). A németek ezt azért tették, hogy egyik nemzetiséget szembeállítsák a másikkal. A Łódzban németek által kiadott „Litzmanstädter Zeitung” című napilap 1941 májusára vonatkozólag a következő heti fejadagok kiosztását közölte: *németeknek*: zsír 250 gramm, vaj vagy margarin 125 gramm, hús 50 gramm, liszt 500 gramm; *lengyeleknek*: zsír semmi, vaj vagy margarin semmi, hús 150 gramm, liszt semmi.

Megnevezés	Kalória	Fehérjék	Zsíradék	Szénhidrátok
	(grammban)			
Nehéz munkát nem végző ember napi szükséglete	2400	70–80	50–60	400
1944 közepén a „normális fogyasztó” napi adagja tartalmazott:				
Németországban	1474	36	37	238
Belgiumban	1333	30	18	254
Franciaországban (1944 elején)	1005	28	17	187

Azt látjuk tehát, hogy Németországban a „normális fogyasztó” fejadagja 1944 közepén már csak körülbelül a felét tartalmazta azoknak a tápanyagoknak, amelyeket az orvostudomány az ember egészsége számára szükségesnek tart. Minthogy pedig Németországban a feketepiacon csak igen kevés élelmiszert lehetett szerezni és azt is nagyon magas áron, fel kell tételezni, hogy a dolgozók élelmezése már 1944 közepén határozottan elégtelen volt. A franciák lényegesen kevesebbet kaptak, mint a németek (zsírt fele annyit). El lehet képzelni, hogy a megszállás alatt milyen nagy volt az éhség Lengyelországban, Jugoszláviában, Görögországban!

Japánban és az általa megszállt országokban a háború alatt szintén erősen korlátozták a polgári fogyasztást, noha most Japán rendelkezésére álltak Indokína, Sziám és Burma azelőtt más országokba szállított rizsfölöslegei.²⁷

Hogy Japánban 1944 második felében milyen alacsonyok voltak az élelmiszeradagok, azt a következő adatok mutatják.²⁸

Rizsből – a japánok fő élelméből – az adagok a következők voltak (naponként és fejenként, grammban):

Megnevezés	Szellemi munkások	Részben fizikai, részben szellemi munkát végzők	Fizikai munkások
Férfiak	330*	390	570
Nők	330	350	420

* Japánban a rizs jelentős mértékben helyettesíti a kenyeret.

Tekintélyes japán tudósok állítása szerint elégséges mennyiségű más élelmiszer esetében Japánban egy felnőtt ember normális rizsfogyasztásának napi 450–600 grammnak kell lennie.

Nyilvánvaló tehát, hogy még a fizikai munkát végzők sem kapták meg a szükséges rizsmennyiséget.

A rizshiány oka nem az volt, hogy a Japán hatalma alatt levő óriási területeken

²⁷ A háború előtt a világ rizskivitelének több mint a fele ezekből az országokból származott.

²⁸ Lásd Mainicsi Simbun, 1944. október 28.

nem termett elég rizs, hanem a hajóterhiány. A hajók nagy részét ugyanis elsüllyesztették, a megmaradt részt pedig főleg a hadsereg ellátását szolgáló szállításokra használták fel.

Ami a többi élelmiszerfajtat illeti: adagolták a halat (75 gramm volt a heti fejadag), főzeléket, szójababot, cukrot, étolajat (heti 0,18 liter). A japán újságok híradásaiból ítélve azonban még ezek az adagok is gyakran csak papíron voltak meg. Így a valóságban a lakosság három hónapra mindössze egy üveg, azaz 330 gramm étolajat kapott. A cukrot gyakran hónapokig nem adták ki stb.

A mezőgazdasági termények amerikai külkereskedelmi hivatala, az Office of Foreign Agricultural Relations a következő adatokat közli Japán egy főre jutó fogyasztásáról, beleértve mindent, a *vetőmagot, valamint az ipar fogyasztását is*.

Egy főre jutó fogyasztás (amerikai fontban)

Élelmiszer	1936	1943
Rizs	340	328
Burgonya	220	167
Hal	95	66
Hús	6	3
Tejtermék és tej	9	4
Cukor	30	29

Az iparcikkek fogyasztásának csökkenéséről nincsenek számadataink. A csökkenés azonban nyilvánvalóan jelentős volt. Először is, mert Japán gazdasági ereje nem elegendő nagy háború viselésére; másodsor pedig azért, mert a fogyasztási cikkek gyártásához szükséges nyersanyagot, elsősorban a gyapotot és a gyapjút, Japán a háború előtt főleg az ellenséges országokból hozta be.

Még gyorsabb volt az élelmezés csökkenése *Kínában és India* egyik-másik részében, ahol időnként valóságos éhínségbe csapott át. Indiában ezt a nagy angol és amerikai hadseregek ottléte és főleg a szállítóeszközök hiánya okozta. Kínában az élelmiszerhiány úgyszólván általános jelenség volt. Erre vonatkozó statisztikai adatokat azonban nem ismerünk.

*

A tőkés világban a polgári fogyasztás csökkenése, mindenekelőtt az élelmezésé, a háború befejezése után, 1945-ben volt a legnagyobb.

Ennek fő oka a mezőgazdasági termelésnek a hosszú háború következtében előállt fokozatos csökkenése volt. Bevin első külügyminiszteri beszédében kijelentette, hogy amennyiben a háború nem ér véget, a világ élelmezési katasztrófa áldozata lett volna... Nagyon leromlott a kontinentális Európa ellátása ott, ahol a hadműveletek – mint erre a megelőző fejezetben rámutattunk – 1944-ről 1945-re csökkentették a vetésterületet és sok élelmiszert megsemmisítettek. A földreform és a körülötte folyó harc átmenetileg ugyancsak csökkentette a mezőgazdasági termelést. Emellett a szárazság is rendkívül károsan befolyásolta a termést. Végül az infláció következtében a parasztok sokkal kevesebb élelmiszert adtak el.

1946 első felében a kontinentális Európában, Indiában és Kínában az élelmezési helyzet katasztrofálissá vált – ami az olvasók előtt a napi sajtóból ismeretes.

Franciaországban 1946 elején újra bevezették az 1945-ös termelés után megszüntetett kenyérjegyet: napi 306 grammot. Angliában leszállították a zsíradagot. Németország amerikai zónájában az adagokat áprilistól kezdve 1200 kalóriára, az angol zónában 1014 kalóriára szállították le. Ám az élelmiszerhiány következtében ezeket az adagokat sem tudták betartani. Az UNRRA nem tudta a legminimálisabb élelmezést biztosítani, mert a tengerentúli országoktól nem kapta meg az ígért gabonamennyiséget. Olaszország, Magyarország, Görögország stb. városi lakossága teljesen elégtelenül táplálkozik. Az éhínség India, Kína, Japán nagy területeire terjedt ki. A Szovjetunió fontos szerepet játszott Romániának, Finnországnak és Franciaországnak az éhínségtől való megmentésében.

Hoover, Truman megbízottja a Londonban megtartott európai gabonaértekezleten a következőképpen jellemezte az élelmezési helyzetet:

„Az éhség naponta háromszor ül a családok millióinak asztalánál. Milliókat fenyeget ma az éhínség veszélye. Ezenkívül a készletek sok országban nem elegendők arra, hogy május végétől, több esetben már április végétől biztosítsák az eddigi alacsony adagokat. . . Az orosz határtól a csatornáig most 20 millió nemcsak alultáplált gyermek van, hanem olyan, akit az alultápláltság következtében a tüdőbaj, az angolkór, a vérszegénység és más betegség fenyeget.

Ha a gyermekek nem fognak jobban táplálkozni, sokan meghalnak, a többiek pedig vézna testtel és megrontott lélekkel nőnek fel, s újabb bajt hoznak a világra.”²⁹

Májusban és júniusban a helyzet még tovább romlott Európában.

Az élelmezés terén látszik legjobban a háború alatt meggazdagodott nyugati félteke és az elszegényedett kontinentális Európa közötti szakadék. Miközben Európában a gyermekek éhen halnak, az Egyesült Államokban a „Fortune” című újság állítása szerint az emberek „20%-kal több élelmiszert fogyasztanak annál, ami a normális, egészséges táplálkozáshoz szükséges. . .” Folytatódik a háziszárnyasok búzával való tömeges táplálása stb.

Az európai éhínséget el lehetne kerülni, ha az Egyesült Államokban, Kanadában vagy Argentínában az élelmiszer-fogyasztás nem lenne magasabb, mint a háború előtt volt. Mint egy megfigyelő mondta: „Azzal az élelmiszerral, amit egy amerikai család a szemetes kosárba dob, egy európai családot meg lehetne menteni az éhségtől.”

A háború után évek kellene, míg Európa mezőgazdasága eléri a háború előtti színvonalat: a földművelésben nem kevesebb mint öt-hat év, az állattenyésztésben körülbelül tíz év. Éhínség 1947-ben is keletkezhet. A mezőgazdasági cikketek exportáló tengerentúli országoknak azonban igen hamar újra nagy élelmiszer-főlöslegeik lesznek. Ezért néhány év múlva várható a krónikus agrárvilágválság új kiéleződése, amely része a kapitalizmus általános válságának, és amelyet a háború csak megszakított, de nem szüntetett meg.

²⁹ Neue Zürcher Zeitung, 1946. április 7

IX. A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁG SZÉTESÉSE ÉS A KÜLKERESKEDELEM ALAKULÁSA A HÁBORÚ ALATT

A második világháborúban új jelenség volt a világgazdaságnak egyes, egymástól csaknem teljesen elszigetelt részekre való szétesése. Ez 1942-ben érte el csúcspontját. A háború következő szakaszában a ziláltság fokozatosan csökkent, s a háború végére úgyszólván teljesen megszűnt.

Az első világháborúban más volt a helyzet. Akkor Németország, szövetségesei és az általa meghódított országok a világgazdaság viszonylag kis részét képviselték¹, a világ többi országa kereskedelmi kapcsolatot tartott fenn egymással. Németországnak és szövetségeseinek blokádját nem egyszerre, hanem fokról fokra valósították meg. Hosszú időn át Németországnak nemcsak arra volt lehetősége, hogy élénk árucserét folytasson a semleges európai országokkal – Hollandiával, Dániával, Svédországgal, Norvégiával, Spanyolországgal és Svájjal (a háború első éveiben pedig még az Egyesült Államokkal és Olaszországgal is) –, hanem a szomszédos európai országokon keresztül még az ellenséges országokból is kaphatott árut. Németország teljes tengeri blokádját csak a háború utolsó évében valósították meg.²

A világpiacon a második világháború folyamán először is azért esett szét, mert a hadviselő hatalmak szigorú válaszfalat emeltek önmaguk és ellenségeik közt. Másodszor, a szállítóeszközök elégtelensége az egy politikai egészet alkotó vagy pedig szövetség által összekapcsolt országokon belül is jelentős mértékben megbontotta az áruforgalmat.

A világpiacon szétesése körülbelül 1942 közepére érte el csúcspontját. Ekkor a tőkés világgazdaság a következő részekre bomlott:

a) *A Németország hatalma alatt álló kontinentális Európa.*

Az egész kontinentális Európa (Svájc, Svédország, Spanyolország és Portugália kivételével) 300 millió főnyi lakosságot számláló területe teljesen el volt vágva a világ többi részétől. Valamelyes csempészség folyt a semleges országokon, különösen Spanyolországon, Portugálián és Törökországon keresztül. A tengeralattjárók³ és egyes erre a célra különlegesen felszerelt hajók áttörték a blokádokat, és a Japán által meghódított területekről kis mennyiségű, a háború szempontjából fontos nyersanyagot hoztak; emellett szólnak az angol hadigazdálkodási minisztérium beszámolói, és ugyanerről tanúskodik az egyik motorhajó kapitányának magas kitüntetése is.⁴ Az angolok számos, a német hajók által megkísérelt blokádátörést akadályoztak meg. Ha nem számítjuk a svédországi nagy vasércszállításokat, a semleges országokból és

¹ Abban az időpontban, amikor a hármasszövetség országainak kiterjedése legnagyobb volt, a Németország, Ausztria–Magyarország és Törökország hatalmában levő területek lakossága körülbelül 200 millió főre rúgott.

² A háborús csempészáru-szállítások elleni harc céljából minden Észak-Európába tartó hajónak be kellett térnie valamelyik angol kikötőbe, ahol a rakományt alapos vizsgálatnak vetették alá. Ezenkívül Németországgal szomszédos semleges országokba irányuló és háborús jelentőséggel bíró áruk számára tartós kontingenst vezettek be.

³ Az egyik, Németország kapitulációja után magát megadó német tengeralattjáróról kiderült, hogy ónnal és kaucsukkal volt megrakva.

⁴ A „Deutsche Allgemeine Zeitung” 1944. március 4-i számában azt jelentette, hogy Paul Hellmann motorhajó-kapitányt a vaskereszt lovagrendjével tüntették ki, mert többször áttört a blokádokat, és fontos árut hozott. Ezt a magas érdemrendet ekkor kapta meg először polgári személy.

a blokádtörése útján Németországba érkező áruk mennyisége jelentéktelen volt, noha egyes esetekben, mint például a fémötvözetek esetében rendkívül fontosak voltak⁵

A Németország által ideiglenesen megszállt területeknek a világkereskedelemben játszott szerepéről az a tény tanúskodik, hogy a háború előtt, 1938-ban ezeknek a területeknek a világ kivitelében való részesedése 38%-ra rúgott, amelynek fele az európai kontinensen kívül fekvő országokba irányult.⁶

A kontinentális Európának a világ többi részétől való elszakíttatásával kapcsolatos gazdasági nehézségeit elsősorban az *azelőtt importált nyersanyagok és mezőgazdasági termékek hiánya okozta*. Az elengedhetetlenül fontos nyersanyagok egész sorát: rezet, ónt, nikkelt, antimont, fémötvözeteket, kőolajat és foszfátokat, a textilnyersanyag túlnyomó részét⁷, a gyapjút, a gyapotot, a jutát, a selymet, kaucsukot és bőrt⁸, végül az élelmiszert: főleg búzát, takarmányt és olajosmagvakat –, mindezt a tengerentúlról hozták Európába.

Az importárúk hiányának hatása a kontinentális Európa *egyes országaiban* igen különböző volt. Hollandiának és Dániának, amely teljesen a behozott jó minőségű takarmánytól függött, állattenyésztése természetesen csökkent, az állatállomány gyorsan hanyatlott; ennek következtében ezeknek az országoknak át kellett térniük a kilterjesebb mezőgazdaságra. Nyugat-Európa iparvidékein, Franciaországban, Belgiumban, Németországban, Észak-Olaszországban számos olyan vállalat, amely azelőtt tengerentúli érc, nyersanyag stb. feldolgozásával foglalkozott (őnüzemek, textilgyárak, margaringyárak), termelésének erős csökkentésére vagy pedig teljes beszüntetésére kényszerült. Németország elrabolta a megszállt országok egész nyersanyagkészletét, a megszállt és szövetséges országok gazdaságát a német hadigazdaság érdekeinek szolgálatába állította, és ezért a tengerentúli országoktól való elszakíttatása rá nézve kevésbé volt fájdalmas, mint a többi ország számára.

Dél- és Kelet-Európa ipari szempontból kevésbé fejlett országaiban a *tengerentúli behozatal megszűnésének* nem volt olyan nagy jelentősége.

A tengerentúli országokba irányuló *kivitel megszűnésének a háború folyamán* ugyan csak nem volt valami nagy jelentősége a kontinentális Európa ipara számára, mert ezt az ipart a hadianyagok termelésére állították át, s amúgy sem igen szállíthatott volna árut külföldre. Csak néhány iparágat (óra-, kötöttáruipar, luxuscikkek termelése)

⁵ Különösen nagy volt a jelentőségük a törökországi króm- és a spanyolországi, valamint portugáliai molibdénérc-szállításoknak.

⁶ 1938-ban Németországnak azokkal az országokkal folytatott kereskedelmi forgalma, amelyek-től később a háború elvágtá, a következő volt:

Megnevezés	Millió dollár- ban*	Száza- lékban
Behozatal	1110	50,0
Kivitel	787	36,4

Forrás: The network of world trade.
Népszövetség 1942.

*35 dollár egyenlő 1 uncia arannyal.

⁷ A gyapottermelés Európában (beleértve a török gyapotot is) körülbelül 60 ezer tonna, azaz a behozatal 5%-a volt. A gyapjútermelés 180 ezer tonnára rúgott, azaz az európai gyapjúbehozatal háború előtti mennyiségének mintegy 40%-ára. A jutát teljes egészében a világ többi részéből hozták Európába.

⁸ Főleg a tengerentúlról hozták be csaknem az egész *nehéz* bőrnyersanyagot a cipőtalpak és hajtószíjak számára.

érintett érzékenyebben a kivitel megszűnése. A kontinentális Európa mezőgazdasági kivitele sohasem volt nagyméretű. Ami pedig Hollandia és Dánia Angliába irányuló, normális időkben jelentékeny vaj-, szalonna- és tojásexportját illeti, ez a kivitel különben is lehetetlenné vált a jó minőségű tengerentúli takarmány importjának megszűnése következtében.

Németország és az általa megszállt országok külkereskedelméről a háború alatt hosszú ideig egyáltalán nem közöltek adatokat. Csak 1944-ben hozták ezeket először nyilvánosságra.

Év	Behozatal	Kivitel
(milliárd német márkában)		
1938	5,4	5,6
1939	4,8	5,2
1940	5,0	4,9
1941	6,9	6,8
1942	8,7	7,6
1943	8,3	8,6

Forrás: Deutsche Allgemeine Zeitung, 1944. november 30.
(A német statisztikai intézet hivatalos adatai alapján.)

A Németország fegyverletétele után talált titkos adatok ugyanezeket a számokat tartalmazzák, mégsem hitelt érdemlőek. Lehetetlen, hogy 1943-ban Németország külkereskedelmi forgalmában a megszállt és „szövetséges” országoknak többet adott volna, mint amennyit tőlük kapott.

A német titkos külkereskedelmi statisztika az 1943-as évre a német kivitelnek és behozatalnak következő országokénti megoszlását tünteti fel:

Ország	Kivitel	Behozatal	Kiviteli többlet	Behozatali többlet
(millió márkában)				
Magyarország	500	229	271	–
Finnország	404	271	133	–
Lengyelország	556	258	298	–
Románia	994	323	671	–
Olaszország	950	781	169	–
Franciaország	560	1416	–	856
Hollandia	427	824	–	397
Belgium	681	308	373	–

A táblázatban nem szereplő országokkal folytatott külkereskedelemben a német behozatal és kivitel körülbelül kiegyenlítette egymást.

Néhány országnál a külkereskedelem passzív egyenlegét nyilvánvalóan az a körülmény magyarázza, hogy ezekben az országokban nagy német hadseregek voltak, amelyek ott helyben nemcsak az egész német behozatal ellenértékét fogyasztották el, hanem ezenfelül még igen nagy mennyiséget is.

b) *Anglia és a brit birodalom.*

Az ebbe a csoportba tartozó országok körülbelül 500–600 millió főnyi lakost számláltak.

Anglia számára, amely világbirodalmának minden egyes részével, valamint az amerikai kontinenssel is fenntartotta az áruforgalmat, a tőkés világpiac politikai szétválása kevésbé súlyos következményekkel járt, mint a kontinentális Európa részére. A brit birodalom egyes országaival és Amerikával folytatott árucserét mindenekelőtt a hajótérhiány nehezítette meg. Ráadásul a világpiac szétesése még nagyobb hajótérhiányt okozott, amennyiben némely árukat távolabbi helyekről kellett szállítani.

1938-ban Anglia árucseréje azokkal az országokkal, amelyeket később, 1942-ben Németország és Japán meghódított, a következő volt:

Megnevezés	Egész árucseré	Árucseré a később német megszállás alá került országokkal	Százalékban
(millió aranydollárban)			
Behozatal	4161	1168	28,1
Kivitel	2277	682	30,0

Forrás: The network of world trade.

Látjuk, hogy annak a kereskedelemnek a súlya, amelyet később az ellenség által elfoglalt területtel folytatott, Angliában lényegesen kisebb volt, mint Németországban. Ezt mindenekelőtt a domíniumokkal és az angol gyarmatokkal folytatott kereskedelem nagy részesedése magyarázza, ami a háború alatt továbbra is jelentős mértékű volt.⁹

Japán ázsiai hódításai megfosztották Angliát néhány igen fontos árutól: óntól, antimonitól, kaucsuktól, kinintől, nyersselyemtől. Ezek hiányát részben más országokból származó behozatal fedezte.

A hajótérhiány növekedésének egyik legfontosabb oka az Európával folytatott kereskedelem megszűnése volt. Az Anglia által egyébként Európában vásárolt áruk jelentős része tömegáru volt: vasérc, faanyag, cellulóz és papír a szomszédos skandináv országokból, valamint tojás, szalonna, vaj és zöldségfélék Hollandiából, Dániából stb. Az eddig Európából behozott áruk kielégítő mennyiségben voltak meg a brit birodalom országaiban és Amerikában.¹⁰ De különösen addig, amíg a Földközi-tengeren át vezető út a kereskedelmi hajók elől el volt zárva, messziről kellett importálni, óriási távolságról, ami a hajótérhiány miatt igen nagy nehézségekbe ütközött. Ezért csökkent a háború alatt oly erősen az Angliába behozott áruk mennyisége. Ezt a csökkenést a következő hivatalos táblázat mutatja:

⁹ Anglia kereskedelme a brit birodalom országaival 1938-ban (külkereskedelme százalékában):

Megnevezés	Behozatal	Kivitel
Domíniumok	25,8	29,9
India	6,1	7,7
Gyarmatok	8,5	12,2
Összesen	40,4	49,8

Forrás: Makrosty: The Overseas Trade of the U. K. 1930–1939. Journal of the Royal Statistical Society, 1940.

¹⁰ Kivéve a kendert, amely sajátos európai termék.

Az Egyesült Királyság árubehozatala
(Írország nélkül, millió tonnában)

Év	Élelmiszer	Nyersanyag	Készáru, hadianyag stb.	Összesen
1934–1938 (évi átlag)	22,0	26,0	7,0	55,0
1940	18,8	21,5	1,0	41,3
1941	14,7	15,0	0,8	30,5
1942	10,6	11,5	0,8	22,9
1943	11,5	12,8	2,0	26,4
1944 (január–június)	5,4	6,1	1,3	12,8

Forrás: Statistics Relating to the War Effort of the United Kingdom.
Cmd. 6564. 21. old.

1942–1943-ban az angol behozatal (súlyban kifejezve) 50%-kal a háború előtti mögött maradt.

Ugyanez a forrás a behozatal csökkenéséről egyes árucsoportok szerint is tartalmaz adatokat. Idézzük a legfontosabbakat:

Árucsoport	1934–1938	1942	1943
	(évi átlag millió tonnában)		
Búza			
(beleértve a lisztet is)	7,0	4,0	4,2
Takarmány	5,1	0,2	0,01
Gyümölcs és főzelék	2,6	0,5	0,3
Cukor	2,2	0,8	1,5
Vasérc	5,6	1,9	1,9
Fa	9,6	1,2	1,7
Cellulóz, papír	2,8	0,6	0,5
<i>Összesen</i>	<i>34,9</i>	<i>9,2</i>	<i>10,1</i>

Forrás: Ugyanott, 22. old.

A behozatal összesen 32 millió tonnát kitevő csökkenéséből az említett hét árucsoportra körülbelül 26 millió tonna jut. A behozatal egyéb, a hajótérhiány által okozott változásaira a következő fejezetben még visszatérünk.

Az angol *kivitel* kevesebbet szenvedett a világpiacon szétesésétől, mint a kivihető áruk hiányától: az ország erőforrásait a körülmények kényszerítő hatása alatt teljesen a háborús célok szolgálatába állították, a nyersanyag-behozatalt pedig a hajótérhiány következtében csökkentették. Az első időben az angol üzletemberek megpróbálták fenntartani a kivitelt, hogy a külföldről és elsősorban az Egyesült Államokból behozott árukért fizethessenek. A lend-lease szállítások megindulása után azonban csökkent a kiviteli kényszer, s a kivitel évről évre egyre hanyatlott.

A kivitel csökkenésében nem kis szerepet játszott a lend-lease szállításokra vonatkozó megállapodásnak az a pontja, amely szerint a lend-lease alapján kapott nyersanyagból a kivitt áru nem tartalmazhat többet mint 10%-ot (értékben). Az amerikaiak

Az Egyesült Királyság nyersanyag- és készáruexportja

Év	Kivitt áruk értéke a statisztikai adatok szerint (millió font sterlingben, az adott évek árain)	Kivitel mennyisége (a kivitel értéke hivatalos adatok szerint, 1935. évi árakra átszámítva, 1938 = 100)
1938	471	100
1939	440	94*
1940	411*	73*
1941	365*	56*
1942	269	36
1943	232	29
1944	258	31

* Beleértve a hadianyagot is, amelynek kivitele 1941 után nagy méreteket öltött.

szigorúan ügyeltek arra, hogy ezt a feltételt betartsák. Mint az angol vállalkozók számoss panaszából kiderül, ez a körülmény erősen akadályozta az angol kivitelt.¹¹

Az angol kivitel hagyományos ágai közül a szénexport a hajótérhiány miatt csaknem teljesen megszűnt. A textilipar kivitele negyedére csökkent. (A háború alatt a textilipari termelés a háború előtti színvonalnak mindössze 60%-ára rúgott.)

Év	Gyapotból készült textiliák kivitele Angliából (millió négyzetyardban)	Fonalkivitel (millió angol fontban)
1939	1393	114
1942	484	19
1943	374	19

Forrás: Statist, 1944. március 4.

Hasonló csökkenést mutatott a gyapjúipar kivitele is.

Anglia gyapjúáruexportja

Év	Szőr (millió angol fontban)	Fonal	Gyapjú és fésűsfonalszövet (millió négyzetyardban)
1937	40,2	41,4	122,9
1940	28,5	17,7	83,0
1941	16,2	13,2	86,3
1942	11,8	10,5	73,2
1943	8,2	9,0	44,2

Forrás: The Economist, 1944. június 10. 791. old.

¹¹ A „Manchester Guardian” 1944. október 6-i száma a többi között a következőket írta:

„Ideje megkérdezni, nem kell-e megszüntetni kiviteli korlátozásainkat. Néhány hónap múlva, mindnyájan reméljük, több olyan erőforrással rendelkezünk majd, amelyek felhasználhatók a kereskedelem részleges helyreállítására. Nehéz azonban elképzelünk, miként növelhető a külkereskedelem, ha minden egyes árut alaposan meg kell vizsgálni, vajon nem tartalmaz-e 10%-ot ebből vagy abból a nyersanyagból, amely valamelyik iparágunk által a lend-lease alapján kapott nyersanyaghoz hasonlít.”

A világgiaac részekre bomlása az angol dominiunok és gyarmatok gazdaságára is kihatott. Teljesen megszűnt ezeknek az országoknak a kontinentális Európába és Japánba irányuló, azelőtt jelentős élelmiszer- és nyersanyagexportja. Az Angliába irányuló kivitel hajótérhiány következtében jelentéktelen szintre süllyedt. Mindez oda vezetett, hogy a mezőgazdasági áruk a brit gyarmatbirodalomnak az anyaországtól távoli részeiben felhalmozódtak: Ausztráliában nagyon nagy gyapjú- és búza-, Új-Zélandban gyapjú- és tejtermék-, Nyugat-Afrikában kakaó-, Egyiptomban gyapot-, Trinidadban cukor- stb. készletek halmozódtak fel. Az angol kormány, hogy az áresést megakadályozza és némely árukra vonatkozólag monopóliumot teremtsen magának, Ausztráliában, Új-Zélandban és Dél-Afrikában összevásárolta a gyapjúkészleteket, Egyiptomban az egész gyapottermést, Nyugat-Afrikában az egész kakaótermést. Amit elszállítani nem tudott, helyi raktárakban tárolta.

Az angol (valamint a háború előtt Japánból behozott) áruk hiánya az angol gyarmatokon sok nehézséget okozott. Ez különösen a szénre vonatkozik. Így például Port Saidban egy tonna szén ára a háború elején fizetett 36 shillingről 1943-ban 145 shillingre emelkedett. A gyarmatokról szóló fejezetben részletesen szólunk majd erről a kérdéstről.

c) Az Egyesült Államok és az amerikai kontinens.

Az amerikai kontinens lakossága mintegy 300 millió fő.

A gazdag természeti erőforrásokkal, valamint az Egyesült Államok és Kanada magasan fejlett iparával rendelkező amerikai kontinens számára a tőkés világgiaac szétesése nem járt olyan súlyos következményekkel, mint amilyeneket a többi országban okozott. Szerepet játszott ebben az is, hogy a brit birodalommal az áruforgalom továbbra is fennállt. Az amerikai kontinensre *mint egészre* vonatkozólag a második világháború időszaka a termelőerők erős fejlődését vonta maga után, s számottevő nehézségek csak egyes országokban keletkeztek.

Az Egyesült Államok külkereskedelme az ellenséges országokkal a háború előtt viszonylag nagyobb volt, mint Angliáé.

Az Egyesült Államok külkereskedelme 1938-ban (millió dollárban)

Megnevezés	Külkereskedelem összvolumene	Ellenséges országokkal és azok által megszállt területekkel	Százalékban
Behozatal	1961	869	44,3
Kivitel	3094	1109	35,9

A háború alatt mind az Egyesült Államok, mind Kanada erősen megnövelte kivitelét, ennek igen jelentős részét a lend-lease alapján a szövetségeseknek nyújtott szállítások tették ki.

A következő oldalon közölt táblázat azt mutatja, hogy miután az Egyesült Államok belépett a háborúba, a kiviteli többletet behozatali többlet váltotta fel, természetesen, ha nem számítjuk a lend-lease alapján végzett szállításokat.

Az Egyesült Államok a lend-lease szállításokkal nagyban elősegítette a fasiszta blokk országaival folytatott közös harc ügyét. A lend-lease szállítások összege a háború végéig, amint ez Trumannak a szenátus előtt tartott beszámolójából kitűnik,

Az Egyesült Államok külkereskedelme a háború alatt (millió dollárban)

Megnevezés	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Behozatal	1950	2276	2541	3222	2771	3 380	3 880
Kivitel	3057	3124	3938	5000	7880	12 590*	14 262
ebből: a lend-lease alapján**	–	–	–	741	4892	10 106	11 298
kivitel a lend-lease szállítások nélkül	3057	3124	3938	4259	2988	2 484	2 964
Kereskedelmi mérleg a lend-lease elszámolások nélkül	+1107	+ 848	+1397	+1037	+217	–896	–916

Forrás: 1942 előtt: Statistical Yearbook of the League of Nations, 1941/42.; 1942–1944-re vonatkozólag: ugyanott.; Monthly Bulletin of Statistics számai.

* Ezenkívül az Egyesült Államok 10 652 millió dollár értékben teljesített „szolgáltatásokat” – hajójavítás, szállítás stb. formájában. Az Egyesült Államok 1945. május 1-ig a lend-lease visszafizetése fejében 5600 millió dollárt kapott.

** Az Egyesült Államok kivitele a lend-lease-ről hozott törvény alapján (1941. március 11–1945. július 1. között).

Az Egyesült Államok szállításai a lend-lease alapján

Rendeltetési ország	1941	1942	1943	Összesen	
	(százalékban)			(millió dollárban)	(százalékban)
Anglia	77,3	41,0	40,4	13 499	43,0
Szovjetunió	0,1	27,6	29,0	9 129	28,7
Kína, India, Ausztrália, Új-Zéland	7,1	13,0	11,0	3 160	11,5
Latin-Amerika	0,0	0,7	0,9	243	0,8
Egyéb országok	15,5	17,7	18,7	4 888	16,0
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>31 369</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Foreign Policy Reports, 1944. április 15.; The Economist, 1945. szeptember 8. 355. old.

42 milliárd dollárra rúgott. Minthogy a háború elején nagy volt a hajóveszteség, ezek a szállítások a rendelkezésre álló hajótér olyan jelentős részét vették igénybe, hogy a belső amerikai árucseré időnként nehézségekbe ütközött.¹² Néha, mint ahogy erre fent rámutattunk, a sűrűn lakott észak-keleti államokban benzinhiány lépett fel, ezt az a körülmény okozta, hogy a háború elején a német tengeralattjárók sok tankhajót süllyesztettek el. A hajótérhiány következtében be kellett vezetni a cukor- és kávé-

¹² Az Egyesült Államok és Anglia közötti távolság jóval kisebb, mint az amerikai kontinens némely országai közötti távolság. A New York–Liverpool közötti tengeri út hossza 5630 kilométer, a Quebec–Liverpool közötti távolság mindössze 4800. Ugyanakkor a New York–Rio de Janeiro-i út hossza 8810 kilométer, a New York–Montevideo közöttié 10 700 kilométer. A távolság San Francisco és Dél-Amerika déli csücske között 15 ezer kilométer: háromszor annyi, mint a New York–Liverpool közötti távolság.

jegyet. A kereskedelmi hajók egész idő alatt, egészen a háború végéig folytatott építése fokozatosan csökkentette a hajóterhiányt.

A hajóterhiány és a kontinentális európai piac kiesése az amerikai mezőgazdasági áruk kivitelének csökkenését vonta maga után.

Különösen jellemző a gyapotfogyasztásban beállt eltolódás. 1938–1939-ben az Egyesült Államok gyapotfogyasztása 6,86 millió bála, a világ 28,5 millió bála össz fogyasztásával szemben. 1941–1942-ben az Egyesült Államok fogyasztása 11,3 millió bálára emelkedett, a világ fogyasztása viszont 25,8 millió bálára csökkent. A világ fogyasztásának egynegyede helyett az Egyesült Államokra már majdnem ennek a fele jutott.¹³

Mínthogy a háború első éveiben nem mutatkozott kielégítő értékesítési lehetőség, Dél-Amerikában nagy mezőgazdasági készletek halmozódtak fel különböző mezőgazdasági terményekből (főleg búzából, kukoricából, lenmagból). Különösen nagy készletek gyűltek fel Argentínában, mivel ez az ország az Angliával való tengeri összeköttetés szempontjából (a háború alatt ténylegesen az említett cikkek egyetlen piaca) valamennyi mezőgazdasági kivitellel rendelkező amerikai ország között a leghátrányosabb helyzetben volt.¹⁴ Csak az Angliába irányuló hús-kivitel folytatódott, mert ez kevesebb hajóteret igényelt. 1943-ban Anglia és Argentína között megegyezés jött létre, amelynek értelmében Anglia a szövetségesek közös számlájára megvásárolta az argentinai fagyasztott, konzervált és szárított hús minden kiviteli fölöslegét. Hasonló megegyezéseket kötöttek Uruguayjal és Brazíliával.

Jelentősebb nehézségeket okozott az Egyesült Államokban a Japán által ideiglenesen megszállt országokból származó behozatal elmaradása, mert ezek az országok olyan fontos áruk fő szállítói voltak, mint a kaucsuk, ón, kinin, selyem és olajmagvak. Dél-Amerikában, mindenekelőtt pedig Argentínában az angol szén-behozatal és az amerikai olajtermékek elmaradása okozott jelentős nehézséget.¹⁵

A világháború jelentősen megerősítette az amerikai kontinens országainak összefonódását, és a belső amerikai kereskedelem növekedését idézte elő.¹⁶ Anglia és

¹³ Lásd Neue Zürcher Zeitung, 1942. szeptember 22.

¹⁴ Argentína pénzben kifejezett kivitele a háború alatt növekedett (milliárd papírpesóban):

Megnevezés	1939	1942	1943	1944
Kivitel	1,57	1,79	2,18	2,36
Behozatal	1,34	1,27	0,94	1,06
Kiviteli többlet	0,23	0,52	1,24	1,30

Mínthogy azonban a termelői árindex emelkedett és 1943-ban (1939 = 100) 197 volt, azaz az árak majdnem kétszeresükre növekedtek, a kivitel a valóságban kisebb volt, mint a háború előtt. A mezőgazdasági kivitel csökkenését részben pótolta a könnyűipar szomszédos országokba irányuló kivitelének növekedése. (Lásd Monthly Bulletin of Statistics, 1945. október. 303. old.)

¹⁵ 1939-ben Argentína több mint 2 millió tonna kőolajterméket importált, 1943-ban eljelenben mindössze 250 ezer tonnát. (Saját kőolajtermelése a régi színvonalon – körülbelül 2 millió tonna – maradt.) 1939-ben Argentína majdnem 3 millió tonna szenet hozott be, 1943-ban pedig mindössze 617 ezer tonnát. (Lásd Critica, 1944. április 21.)

¹⁶ Az Egyesült Államok külkereskedelme a latin-amerikai országokkal (millió dollárban)

Megnevezés	1938	1941	1942	1943
Behozatal a latin-amerikai országokból	452	1008	977	1300
Kivitel a latin-amerikai országokba	481	902	719	800

részben Japán helyét az ipari termékek szállítása terén mindinkább az Egyesült Államok foglalta el. Hasonlóképpen megnövekedett az árucseré Dél-Amerika egyes országai között. Argentína könnyűipari termékeket, valamint búzát is kezdett exportálni a szomszédos országokba. Brazília gyapotot szállított szomszédainak. Így a belső amerikai kereskedelemnek új, a háború előttiéktől eltérő útjai keletkeztek.

Ezenkívül megnövekedett az árucseré a brit birodalom országai és az Egyesült Államok között is. A Dél-afrikai Unió krómot, mangánércet és azbesztet szállított az Egyesült Államoknak. 1938/1939-ben az Egyesült Államokból származó termékek India importjának mindössze 7%-át tették ki, 1941/1942-ben már 20%-át.¹⁷ Az Egyesült Államok és Ausztrália árucseréje is megnövekedett annak a nagy szerepnek a következtében, amelyet az amerikai hadsereg és flotta játszott Ausztrália védelmében.

Kanada külkereskedelme a háború alatt a világgazdaság szétesése ellenére is erősen emelkedett. A kivitel össz volumenét tekintve, Kanada a világ második helyére került. Ekkora kivitel azért vált lehetségessé, mert az Egyesült Államokhoz hasonlóan itt is mozgósították a békeidőben fel nem használt nagy erőforrásokat.

Kanada külkereskedelme (millió kanadai dollárban)

Megnevezés	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Behozatal	679	752	1082	1448	1644	1735	1759
Kivitel	857	942	1193	1641	2388	3001	3484

A kereskedelmi egyenleg nagy aktívuma lehetővé tette, hogy Kanada megvásárolja a külföldi kézben levő kanadai értékpapírokat és jelentős fönt sterling alapot létesítsen, noha azért a nagy mennyiségű áruért, amelyet a lend-lease-re vonatkozó különleges megegyezések alapján szállított Angliának, semmiféle ellenértéket sem kapott.

Kanada gazdasági rendszere a háború alatt még inkább, mint azelőtt, összefonódott az Egyesült Államok gazdasági rendszerével.

„A háború a kanadai gazdaságot még jobban az amerikaihoz kötötte: a fegyverek, a nyersanyagok és egyes élelmiszerek vámtételeit eltörölték.”¹⁸

d) Japán és a hatalma alá tartozó országok.

1942–1943-ban, amikor a japán hódítások csúcspontjukon voltak, a japán hatalom alatt levő területek, azaz Japán „régii” gyarmatai, Kína megszállt része és az új területhódítások a déli tengerek vidékén, körülbelül 400–500 milliónyi lakost számláltak.¹⁹

Az itt kimutatott növekedés egy részét az árak emelkedése magyarázza. A nagy kiviteli többlet jelentős dolláraktívák felhalmozódására vezetett a dél-amerikai országokban. A háború után ezek az aktívák lehetővé teszik az említett országok részére, hogy az Egyesült Államokban a szükséges gépeket megvásárolják.

¹⁷ Lásd *Great Britain and the East*, 1943. június 5. 13. old. (A. Watson cikke.)

¹⁸ *A. N. Peid: Canada after the war*. Toronto 1945. 135. old.

¹⁹ Ez a szám csak hozzávetőleges, mert eddig senki sem állapította meg pontosan, hány kínai is élt a japán megszállók hatalma alatt. Ugyanakkor a megszállt területeken nagy „partizánvidékek” is voltak változó számú lakossággal stb.

Japán nyersanyagban rendkívül gazdag területeket hódított meg. Ezeknek az elvesztése a szövetségesek számára kétségtelenül súlyos csapást jelentett. De Japánnak lényegesen kevesebb haszna volt belőlük, mint amekkora veszteséget a szövetségeseknek okozott. Maga Japán nem tudta ezt a gazdagságot kihasználni. A természetes kaucsuk termelése sokszorosan felülmúlta Japán fogyasztását.²⁰ Ugyanezt kell mondani az ónról is: a Japán által meghódított területeken a háború előtt több ónércet termeltek ki, mint amennyit Japán saját üzemeiben feldolgozhatott; egyébként a saját üzemeiben előállított fémmel sem tudott volna mihez kezdeni. Jáva és a Fülöp-szigetek cukra, Jáva teája, növényolaja és koprája, Sziám és Burma rizse, Mandzsúria szójababja ugyancsak nem talált volna vevőt. „Az egyik legnagyobb élelmiszer- és nyersanyagforrás meghódítása a szükségletek kielégítése helyett túlermelést és ezzel kapcsolatos súlyos gondot okozott.”²¹ Emellett Japán nélkülözni kényszerült azokat a fontosabb árukat, amelyeket a háború előtt az ellenséges országokból hozott be: az amerikai és indiai gyapotot, az ausztráliai és új-zélandi gyapjút, az amerikai ócskavasat stb.²²

Mindamelletts maga Japán vagy az általa fegyveresen meghódított területek távolról sem alkottak gazdaságilag egységes egészet: a hajótérhiány következtében jelentős mértékben részekre hullottak széjjel, s minél tovább tartott a háború, annál erősebb volt a széthullás. Így például a távolság Jokohama és Szingapur között 5600 kilométer. Dél-Kína meghódított területein és a déli tengerek vidékén nem volt sem kohászat, sem fémfeldolgozó ipar, hacsak a hongkongi és szingapuri hajógyárakat és néhány város vasúti javítóműhelyét nem számítjuk. Ez pedig azt jelenti, hogy *maga Japán* (Mandzsúriával együtt) *egyetlen fegyverraktár volt az egész japán uralom alatt levő terület számára*, és hogy a fegyvereket és lőszert több mint 6000 kilométernyi távolságra tengeren kellett szállítani. Ez annyira túlterhelte a háború alatti veszteségek következtében gyorsan csökkenő japán hajóteret, hogy a japánok hatalma alatt maradó területen csak a legcsekélyebb árucserét lehetett fenntartani.

Ennek az volt a következménye, hogy noha a japán hódítások óriási méretűek voltak, a világszerte szétesése és a japánok hatalma alatt álló terület stratégiai széttagolódása a hadviselő Japánnak igen nagy gazdasági kárt okozott.

e) Kína meg nem szállt része.

Ez a terület, amelynek lakossága különböző időkben 150–200 millió között változott, a burmai országút elvesztése és Kína egész tengerpartjának japán részről való elfoglalása után csaknem teljesen el volt vágva a világ többi részétől. Mindössze a légi közlekedés maradt meg Indián keresztül, valamint a Szovjetunióba vezető, igen kis átbocsátóképességű és hosszú szárazföldi út. Ily módon Kína a Japán ellen folytatott védelmi háborúban hosszú ideig úgyszólván semmilyen anyagi segítséget

²⁰ Japánban mindössze néhány százezer autó volt. Mikor az angolok újra visszaszerezték a kaucsuktermelő területeket, ott több mint százezer tonnányi kaucsukkészletet találtak. (Lásd *Neue Zürcher Zeitung*, 1945. október 15.)

²¹ *Brand*: Id. mű, 152. old.

²² A Japán által főleg kivitelre termelt természetes selyem ára a kiviteli lehetőségek megszűntével a háború előttinek egyharmadára esett; a selyemruha használata magában Japánban jelentősen megnőtt, ezzel szemben a többi országban a japán selyem hiánya miatt a selyem ára három-négyeszeresére emelkedett. Svájcban például 1939-ben egy bizonyos minőségű selyem kilója 37 frankba került, de 1943 végén már 150 frankba. (Lásd *Die Deutsche Volkswirtschaft*, 1943. második novemberi füzet.)

sem kaphatott külföldről. Ennek következtében az ország gazdasági helyzete rendkívül súlyosra fordult. A széles dolgozó tömegek legelemibb szükségleteit sem lehetett kielégíteni.²³ A helyzet az uralkodó párt – a Kuomintang – helytelen politikája következtében még súlyosabbá vált, amennyiben a hadsereg nagy egységeit nem a Japán elleni harcra, hanem a kommunisták igazgatása alatt álló „különleges terület” blokádjára használták fel.

*

A *semleges országok*, mindenekelőtt Európa semleges országai ugyancsak szenvedtek a világgazdasági széteséstől. Mindamelllett jobb helyzetben voltak, mint a hadviselő országok. Különösképpen azok az országok, amelyek a hadviselés szempontjából fontos nyersanyagokat termeltek, és amelyek földrajzi helyzete lehetővé tette, hogy mindkét hadviselő csoporttal kereskedjenek, jól kihasználták ezt a helyzetüket, és áruikat önkényesen magas áron adták el. Anglia a semleges államokban még a háború előtt megkísérelte a Németország számára fontos nyersanyag felvásárlását, hogy ennek a német fegyverkezés számára való felhasználását megakadályozza. Például kőolajat vásárolt Romániában, krómot Törökországban, molibdént a Pireneusi félsziget országaiban stb. Mindkét fél erős gazdasági nyomást (sőt Németország katonai nyomást is) gyakorolt a semleges országokra, hogy saját részére szerezze meg a hadviselés szempontjából fontos nyersanyagokat. A semleges országok a katonailag fontos nyersanyagokat a hadműveletek menetétől függően hol az egyik, hol a másik hadviselő félnek szállították nagyobb mennyiségben, míg végül 1944-ben teljesen beszüntették Németországba irányuló szállításaikat (legalábbis szóban). Ezzel egyidejűleg Anglia is beszüntette a semleges országokban a háború szempontjából fontos nyersanyagok „preventív” vásárlását.

A világgazdaság szétesése különbözőképpen hatott az egyes semleges országokra és ezekben az országokban az egyes termelési ágakra.

Spanyolország és Portugália kereskedelmet folytatott mind Németországgal és az annak hatalma alá tartozó országokkal, mind az angol-amerikai országokkal: az előbbiekkal szárazföldi, az utóbbiakkal tengeri kereskedelmet. Ezért a világgazdasági szétesése kevésbé érintette őket. A hadviselő országokba irányuló, katonailag fontos nyersanyagszállításokból busás hasznot húztak. Így Spanyolországtól két és fél év alatt 160 millió dollár értékben vásároltak ilyen árukat, miközben az értük fizetett árak jóval meghaladták a háború előttiéket.²⁴

Svájcot német birtokok gyűfűje fogta körül, és ráadásul semmilyen, háborús szempontból fontos nyersanyagot nem termelt. Azért, hogy a nem európai országokkal is folytathasson külkereskedelmet, hajókat vásárolt, amelyek a genovai kikötőből svájci lobogó alatt hajóztak. Ez az áruforgalom azonban teljesen elégtelen volt a svájci gazdaság szükségleteinek kielégítésére. Az ország a nyersanyaghiánytól, később az élelmiszerhiánytól is szenvedett.

²³ A megszállt és a Kuomintang-Kína közötti kereskedelem a háború alatt is tovább folyt. „A kínai állami szervek megengedték az ellenséggel a kereskedelmet, mert nagyon nagy szükség volt a hiányzó anyagokra: hivatalos lépéseket tettek a behozatal növelése céljából” – írta a „Foreign Commerce Weekly” 1945. február 3-i száma. Az ellenséggel folytatott kereskedelem természetesen nagy hasznot hajtott a kínai és japán kereskedőknek.

²⁴ Lásd Washington Star, 1944. október 17.

A svájci gépipari vállalkozók egyesületének (Verein der Schweizerischen Maschinen-Industriellen) 1942. évi beszámolójában a többi között a következőket olvassuk:

„Az elmúlt évet a legfontosabb nyersanyagok és segédanyagok hiányának további fokozódása jellemzi. . . Németország. . . kijelentette, hogy nem tudja teljes mértékben vállalni a neki szánt rendelkezések teljesítését. . .

A színesfémek területén tovább romlott a már előző évben is kedvezőtlen helyzet. Az ország egyáltalán nem kapott rezet és rézötvözeteket, hacsak a feldolgozásra vonatkozó szerződések alapján beérkező anyagot nem számítjuk, amikor is azonban a kapott fémek újból külföldre szállítják.

Iparunknak, jelen esetben az öntődéeknek és hengerműveknek állandó gondot okoz a szén problémája. A szénbehozatal csökkenése következtében a vállalatok kevesebb szenet kaptak, s emiatt egyre szigorúbb takarékosági rendszabályokra kényszerültek.”

A svájci tőkések profithajszájuk közben, saját országuk érdekeit feláldozva, nagy rendelkezéseket teljesítettek a fasiszta Németország számára. Ezért megkapták a számukra legszükségesebb árukat – szenet és vasat –, de csak a rendelkezések meghatározott százalékának erejéig.

Emellett még Svájc kivitele is nehézségekbe ütközött. Így 1945 elején a raktárakban több ezer vagon kivitelre szánt gyümölcs hevert, ami a szállítás lehetetlensége következtében romlani kezdett.²⁵

Svédországot ugyancsak nagy veszteségek érték a világpiac szétesése következtében. Északi-tengeri hajóútja bezáródott, és ez igen nagy csapás volt Svédország külkereskedelmére, elsősorban kivitelére, amely erősen csökkent.

Svédország külkereskedelme (millió svéd koronában)

Megnevezés	1939	1942	1943	1944
Behozatal	2,50	1,78	1,82	1,66
Kivitel	1,89	1,32	1,16	0,83

Különösen jelentékeny volt a cellulózkivitel esése: a háború előtt ennek 40%-a az Egyesült Államokba, 20%-a pedig Angliába irányult.²⁶ Más termelési ágak (vasérctermelés, golyóscsapágy-gyártás stb.) jó elhelyezési területet találtak termékeik számára Németországban. Svédország a háború alatt Svájchoz hasonlóan Németország háborús gazdasági függvényének szerepét játszotta, óriási mennyiségű vasércet szállítva Németországnak.

Egészen különös szerep jutott *Írországnak*. Anglia iránt táplált hagyományos gyűlölete megakadályozta a szövetséges hatalmakhoz való csatlakozását, bár saját érdekei ezt határozottan megkövetelték volna.²⁷ Földrajzi helyzete következtében

²⁵ Lásd Neue Zürcher Zeitung, 1945. február 20.

²⁶ A svéd cellulósgyárak termelési kapacitása évi 3 millió tonna volt; 1941-ben a cellulóztermelés 1,14 millió tonnára esett. 1942-ben, minthogy áttértek a takarmánynak cellulózból történő előállítására, sikerült a termelést némileg növelni.

²⁷ Írország a háború egész folyamán eltűrte, hogy területén agresszorok diplomáciai képviselői tartózkodjanak és kémkedjenek. Nem engedte meg, hogy kikötőjét Anglia védelmének érdekében használják; nem vezette be az elsötétítést, noha csillogó fénnel kivilágított városai a német repülőgépeknek megkönnyítették a tájékozódást az Anglia elleni támadásoknál stb.

Írország gazdaságilag legszorosabban Angliához kötődik. A semlegesség súlyosbította helyzetét. Az egész háború alatt szén-, villanyáram-, kenyér-, tea- stb. hiányban szenvedett.

Tehát nemcsak a hadviselő, hanem a semleges országokban is súlyos gazdasági nehézségeket idézett elő a világ gazdaság szétesése.

*

A háború folyamán a támadó felek hatalmában levő terület csökkenésének arányában fokozatosan kiküszöbölődött a világpiac széttagoltsága, a háború végével pedig teljesen megszűnt. Mindazonáltal hatása alatt egész sor ország gazdasági rendszerében olyan változások mentek végbe, hogy egészében véve ez a folyamat a nemzetközi munkamegosztás csökkenésére irányuló tendenciát szült.

X. A NEMZETKÖZI MUNKAMEGOSZTÁS CSÖKKENÉSÉNEK TENDENCIÁJA ÉS ENNEK KÖVETKEZMÉNYEI

A tőkésországok többségében már az első és második világháború közötti időszakban is az a törekvés volt megfigyelhető, hogy csökkentsék a külföldi behozatalt és lehetőleg minél több fajta árut magában az országban állítsanak elő.

Ennek a törekvésnek két különböző alapja volt.

Gazdasági tényező: Az értékesítés krónikus nehézségei, a piacnak a termelési kapacitáshoz viszonyított korlátozottsága a behozatal megakadályozására irányuló politikát hívtak életre – védővámokat, kontingentálást, valutaszabályozást, behozatali tilalmat –, hogy ezáltal a belső piacot lehetőleg az adott ország ipara számára biztosítsák. A behozatalt akadályozó rendszabályok védelme alatt a különböző országokban új iparágak keletkeztek, és csökkent a nemzetközi munkamegosztás.

Katonai tényező: A támadó háborúra készülő fasiszta országok – Olaszország, Németország, Japán – „autark” gazdaságpolitikát igyekeztek folytatni, hogy a háború idején egy esetleges blokád által minél kevésbé legyenek sebezhetőek. Ragaszkodtak ehhez a politikához még akkor is, ha ez ellentmondott az ország gazdasági érdekeinek.

Emellett viszont a belső piac korlátozottsága fokozta a törekvést, hogy lehetőleg minél többet szállítsanak külföldre. Az állam prémiumokkal, segélyekkel és adókedvezményekkel támogatta a kivitelt. A kartellek dömpingkivitel folytattak, miáltal arra készítették a többi országot, hogy újabb akadályokat gördítsenek a behozatal elé.¹ Ily módon a két világháború közötti időszakban a külkereskedelmi kvóta, azaz a kivitelnek a termelés összértékéhez viszonyított értéke az országok többségében csökkenő tendenciát mutatott annak ellenére, hogy a kivitel növelésére törekedtek.

A világpiacnak a második világháború folyamán bekövetkezett szétesése a nemzetközi gazdasági munkamegosztás terén a csökkenő tendencia ugrásszerű erősödését

¹ A nagy monopóliumok úgy küzdöttek le ezeket az akadályokat, hogy nemzetközi kartellekbe egyesültek, és felosztották maguk között a világpiacot. Csakhogy az egyes iparágak és monopóliumok egyenlőtlen fejlődése következtében ez is csak ideiglenes sikerrel járhatott.

vonta maga után. Minden ország gazdasága igyekezett alkalmazkodni az új helyzethez. Ez az alkalmazkodás a következő két fő vonalon haladt:

a) Az *addig behozott nyersanyag és élelmiszer helyett ezeknek az országon belül* vagy olyan országokban való termelését szorgalmazták, amelyek politikai és szállítási szempontból hozzáférhetőek voltak; a természetes nyersanyag helyett mesterségeset alkalmaztak; a hiányzó nyersanyag helyett más nyersanyagot és nyersanyaghulladékot használtak fel, amelyek megfeleltek ugyanannak a technikai célnak.

b) Azokban az országokban, ahol az exportáruk értékesítése a világpiac szétesése következtében lehetetlenné vált vagy erősen csökkent – különösen a tengerentúli monokultúrára berendezkedett országokban –, ezek helyett az áruk helyett több árut termeltek a belső fogyasztásra, és az azelőtt kivitt áruknak az országon belül kerestek célszerű felhasználási lehetőséget.

A nemzetközi munkamegosztásnak a világpiac széteséséhez alkalmazkodó csökkenése, a különböző országok konkrét körülményeinek megfelelően, különböző alakot öltött. Az alábbiakban megkíséreltem ismertetni az egyes termelési ágak legfontosabb tényeit.

Az *élelmiszer-termelésben* körülbelül a következő történt: Nyugat-Európa azon országai – különösképpen Anglia –, amelyek ellátása részben az – elsősorban tengerentúli országokból származó – élelmiszerimporttól függött², megpróbálták növelni saját élelmiszer-termelésüket, ami azonban csak Angliának sikerült (lásd a VII. fejezetet). Ezenkívül jelentős eltolódások mentek végbe: az állattenyésztés csökkent, az állati eredetű cikkek helyét növényi élelmiszerek foglalták el.³ A növényi termékek között a búzatermelés helyén a burgonya és a főzelékfélék termelése nyomult előtérbe, amelyekből a hektáronként elért termésmennyiség több ember gyomrát töltheti meg.

Bizonyos mennyiségű zsír feltétlenül szükséges az emberi táplálkozáshoz. A csendes-óceáni szigetek elfoglalása Japán által, a mandzsúriai szőjabab elveszése az európai behozatal számára, továbbá a hajótérhiány és a hadviselő országok termelésének csökkenése a tőkés világ többi részében zsírhiányt vont maga után. Ennek kiküszöbölése céljából Európa minden országában, ahol csak az éghajlati viszonyok ezt megengedték, valamint az Egyesült Államokban megkezdték és helyenként erősen kifejlesztették az olajosnövények termesztését. A Németország által megszállt területeken a földbirtokosokat és parasztokat arra kötelezték, hogy a szántóföld meghatározott részét – egészen annak 5%-áig – olajosmagvakkal, repcével, répamaggal, szójával, szeszammal és mákkal vessék be.

Ugyanakkor a tengerentúli országokban – és minél távolabb voltak Európától, annál inkább – mezőgazdasági termékek halmozódtak fel, amelyeket azelőtt Európába exportáltak. Felhasználásukra új lehetőségeket találtak, de ez a felhasználás gyakran pazarlást jelentett. Argentínában rendszerré vált a kukoricának briketté való feldolgozása, amelyet a szénhiány miatt fűtésre használtak. Nyugat-Afrikában óriási kakaóbabkészleteket semmisítettek meg a kakaóvaj kivonása után. A monokultúrára berendezkedett országokban a kiviteli cikkek helyett olyan élelmiszerek termelésére

² Nyugat-Európa (Angliát beleértve) háború előtti behozatala millió tonnában (kerekítve): búza – 10, rizs – 1, kukorica, árpa, zab – 12, cukor – 2, amerikai mogoró, kopra, szójabab, lenmag – 5. Ezenkívül húst, zsírt, banánt stb.-t is hoztak be.

³ Ha az emberi fogyasztásra alkalmas mezőgazdasági termékekkel, például rozsszal vagy burgonyával állatot hizlalnak s ily módon az ember hús alakjában fogyasztja el, tápértékük nagy része elvész (a veszteség 70%-os is lehet).

tértek át, amelyek alkalmasak voltak a belföldi lakosság szükségleteinek kielégítésére. Így járt el Egyiptom, ahol a gyapotvetést búza- és zöldségfélék vetésével váltották fel.⁴ India gyapotkivitele a háború alatt majdnem teljesen megszűnt. 1936–1937-ben 4,14 millió tonnát, 1942-ben pedig már csak 400 ezer tonnát vittek ki.

Másrészt a hajóterhiány oda vezetett, hogy néhány, a szállítás szempontjából kedvező fekvésű tengerentúli ország növelte a búza vetésterületét. Így Kelet-Afrikában, Tanganyikában az angol kormány rendszabályai következtében erősen növelték a búza vetésterületét, hogy ezáltal a Közel-Keleten állomásozó angol és amerikai csapatokat közelelről láthassák el kenyérrel.

Egyes országokban, különösen a németek hatalma alatt levő kontinentális Európában, csökkent a mezőgazdaság munkamegosztása. Ez a parasztnak és saját kerttel rendelkező városi munkásoknak abban a törekvésében fejeződött ki, hogy saját szükségletükre minden növényi élelmiszert lehetőleg maguk termeljenek.⁵

A növényi nyersanyagok területén még inkább megnyilvánult a világ gazdasági munkamegosztásának csökkenési tendenciája.

A kontinentális Európát a blokád elzárta a tengerentúli textilnyersanyag (gyapot, gyapjú, juta, selyem) behozatala elől.⁶

A hiány csökkentésére a következő kísérletekkel próbálkoztak:

1. A délkelet-európai országokban – Bulgáriában, Romániában, Magyarországon – megkíséreltek gyapotot termesztetni: az eredmény jelentéktelen volt.

2. Fokozták a len és kender termesztését.

3. Erősen növelték a szintetikus rostok – a műrost és a műselyem – termelését. A műrost a kontinentális Európa textiliparának döntő nyersanyaga lett. Az Egyesült Államokban, Angliában és Japánban szintén megfigyelhető volt a műrosttermelés növekedése. Mivel ez a változás nem korlátozódik a háború időszakára, mint ahogy ez az első és második esetben történik, valamelyest részletesebben kell vele foglalkoznunk.

A szintetikus rostok, közöttük a selyem termelése⁷ jóval a háború előtt kezdődött. A műrost hosszú időn át, részben még most is „pót”-jelleggel visel, azaz minősége rosszabb, ára pedig magasabb azoknál a természetes anyagoknál, amelyeket pótolni hivatott. De az áru „pótló” jellege nem valami egyszer s mindenkorra szóló, ahogy ezt számos történelmi példából is látjuk. A nádcukor kezdetben a méz „pótló”-ja volt: a répacukor a nádcukort „pótolta”. Kezdetben a vegyi úton előállított festékek a növényi természetes festőanyagok csekély értékű „pótló”-i voltak, de később teljesen kiszorították azokat a piacról.

Hasonló fejlődési folyamat ment végbe a textilnyersanyagok terén is. A természetes

⁴ A Közep-Keletet ellátó angol szervezet, a „Middle East Supply Council” hangsúlyozta, hogy Egyiptom és a környező területek számára a háború folyamán a lehető legnagyobb mértékben meg kell teremteni az önellátás lehetőségét.

⁵ A háború alatt a városok burgonyával és más zöldségekkel való ellátásában mindenütt nagy szerepet játszottak a városi lakosság kertjei. Még az Egyesült Államokban is volt 20 millió kert, amelyek 1944-ben a zöldség-szükségletnek hozzávetőleg 40%-át elégítették ki. (Lásd New York Times, 1945. február 23.)

⁶ Jelentéktelen gyapotkivitel volt megfigyelhető Törökországban.

⁷ Már az első világháború előtt is több százezer tonna műselymet termeltek évenként. A műrost termelése 1930-ban kezdődött.

Ebben a fejezetben részben a Spirtnek a nyersanyagokról szóló munkájában összegyűjtött anyagot használjuk fel.

selyem termelése stagnált⁸, viszont a műselyem termelése gyors növekedésnek indult. Az Egyesült Államokban a „nylon” műselymet kezdték gyártani, amely a szálak erősségét és vékonyságát tekintve jobb, mint a természetes selyem.⁹ A háború alatt Angliában a „Courtauld” cég új műselyemfajta termelését vezette be. A műselyem ára a háború előtt a természetes selyem árának egyharmada volt.¹⁰

A műrost, amelynek termelését a háború alatt Németországban, Olaszországban és Japánban erősen fokozták, még részben „pótló” jellegű volt. Mindazonáltal a kontinentális Európában termelt gyapjúval és a nagy gonddal összegyűjtött hulladékkal keverve Németországban a ruházat alapvető anyaga volt. Ez most az első világháború utolsó évében Németországban és Ausztriában piacra hozott, papírból készült rost-hoz viszonyítva lényegesen jobb minőségű, s az e téren megtett nagy haladásról tanúskodik. A műrost jövőjét arról lehet megítélni, hogy nemcsak a támadó országokban, Németországban, Olaszországban és Japánban állították elő nagy mennyiségben, hanem termelése a többi országban is növekedett.

A műrost termelése (ezer tonnában)

Év	Német-ország	Olasz-ország	Anglia	Japán	Egyesült Államok	Egész világ
1932	1,4	4,3	0,3	0,5	0,5	7,8
1938	150	76	170	14	14	435
1940	250	113	136	23	37	580
1941	—	—	—	—	55	670
1942	400	150	180	20	70	920

Forrás: Statistical Yearbook of the League of Nations. 1941/1942. 129. old.; 1942/1944. 141. old. (Későbbi adataink nincsenek.)

Ezek a számok arról tanúskodnak, hogy a műrost termelése még az Egyesült Államokban is gyorsan fejlődött, ahol tudvalevőleg prémiumokkal támogatták a gyapot-termelés mesterséges csökkentését. Főleg a különösen kemény, *erős rostról* van szó a technikai felhasználás céljából történő kártolás számára.

A háború alatt, mint ezt a VIII. fejezetben kimutattuk, különösen Németországban emelkedett a műrost termelése.¹¹

Még nem világos, hogy a háború után milyen mértékű lesz a műrost termelése, ha minősége tovább javul, valószínűleg a természetes textilrost komoly versenytársa lehet.

⁸ A természetes selyem termelése a tőkés világban az 1929. évi 60,2 ezer tonnáról 1937-ben 52,7 ezerre esett, és egyszer sem emelkedett többé az 1929. évi színvonalra.

A műselyem termelése a tőkés világban az 1929. évi 196,6 ezer tonnáról 1940-ben 517 ezer tonnára emelkedett. Japánban, a természetes selyem klasszikus hazájában 1940-ben már kétszer annyi műselymet termeltek, mint természetes selymet. (Az adatokat a Népszövetség 1938/1939. és 1941/1942. évi statisztikai évkönyvéből vettük.) A háború alatt a műselyem termelése Japánban, a legfontosabb termelő országban igen erősen hanyatlott. A selyemgubók száma 1943-ban 1942-höz képest 39%-kal csökkent. Ennek oka: az eperültetvényeket rizsföldekké alakították át, hiányzott a műtrágya, a munkaerő és a szükséges anyagok. (Lásd Oriental Economist, 1944. július. 308. old.)

⁹ 1940 őszén az Egyesült Államok kormánya az egész „nylon”-termelést az ejtőernyők előállítására vásárolta meg.

¹⁰ Lásd Statistical Yearbook of the League of Nations. 1941/1942. 128–129. old.

¹¹ A gyapthoz képest a műrost termelése eddig jelentéktelen – annak összesen 10%-a.

A bőrhány, különösen a talpbőrhány, a kontinentális Európában a *mesterséges* bőr termelésének növelésére, valamint a fának, fonott szalmának és üvegnek talpbőr-ként való felhasználására vezetett. De ez nyilvánvalóan átmeneti jelenség, amely a háború befejezése után néhány évvel megszűnik.

Amikor Japán elfoglalta Délkelet-Ázsiát, a világ többi részében *erős kaucsukhiány* támadt (a kaucsuk behozatalától Németország már a háború kitörésének pillanatától kezdve el volt zárva). A háború előtt a világ természetes kaucsukszükséglete körülbelül 1 millió tonnára rúgott.¹² A háború alatt a szükséglet még jobban növekedett.

A hiány kiküszöbölésére a következőket tették:

Összegyűjtötték a kaucsukot az Amazonas völgyében vadon növő fákról.¹³ Tíz-ezrével vitték ezekbe a járhatatlan sűrűségekbe a munkásokat a kaucsukot összegyűjteni, akik *hátukon* szállították azt sok száz kilométernyi távolságra. Megkísérelték, hogy megszervezzék a kaucsuknak repülőgépen való szállítását is. Ennek eredménye azonban az Egyesült Államok szükségletéhez képest minimális volt.

Kaucsukültetvények létesítését kezdték meg Dél-Amerikában és Afrikában, a ceyloni ültetvényeket pedig kibővítették.

Néhány országban – például Romániában, Magyarországon, Svédországban – megpróbálkoztak a kok-szagiz termesztésével.¹⁴ Svédországban 1944-ben 1000 hektárt kellett kok-szagizzal bevetni.

Mindez kevésbé volt eredményes. A kaucsukválság megoldásának döntő eszköze a szintetikus kaucsuk termelésének rohamos fejlődése volt.

A szintetikus kaucsuk termelésének terén, mint ismeretes, a Szovjetunió volt az úttörő, amely 1934-ben vezető helyet foglalt el a szintetikus kaucsukot előállító államok között. Ugrásszerűen fejlődött a szintetikus kaucsuk termelése 1936 után Németországban, a „buna” gyári előállításának megszervezése folytán, amit az állam háborús célból siettetett. Az üzemek felszerelését túlnyomórészt az állam finanszírozta. A külföldi sajtó különböző becslései szerint a „buna” termelése Németországban 1941-ben elérte a 100 ezer tonnát. Ezzel szemben a szintetikus kaucsuk termelése a legnagyobb kaucsukfogyasztó országban, az Egyesült Államokban, ennek háborúba lépéséig igen

¹² A természetes kaucsuk termelése (ezer tonnában):

Év	Maláj-félsziget	Holland Kelet-India	Ceylon	Többi ország	Összesen*	Átlagos árak Londonban (1 angol font ára pennyben)**
1926	286	204	59	79	628	23 3/4
1929	457	255	80	76	868	10 1/4
1932	406	211	49	41	708	21 1/32
1939	377	372	61	194	1004	9
1940	540	537	89	224	1390	12 1/16
1941	559	660	93	248	1550	–

Forrás: The Economist, 1944. július 1. 22. old.; Statistical Yearbook of the League of Nations. 1941.

* A legnagyobb exportőr országok ebben a csoportban Franciaország és Sziám.

** Az átlagos minőségű „ribbed smokedsheet” ára (1940-ben és 1941-ben a felhalmozódott készletek kivételének ugrásszerű emelkedése a háború következménye).

¹³ Több mint harminc évvel ezelőtt, 1912-ben, ez a vidék fedezte a világ egész, akkor még jelentéktelen kaucsukszükségletét, 42 ezer tonnát.

¹⁴ Lásd Neue Zürcher Zeitung, 1943. augusztus 2. és augusztus 8.

alacsony színvonalon maradt. Még 1942-ben is mindössze néhány ezer tonnára rúgott a termelés.¹⁵

A háború alatt, miután a „Standard Oil” monopóliuma a „buna” gyártása terén megszűnt, az Egyesült Államokban is megkezdődött a kaucsuktermelés rohamos növekedése. Mint az időszaki sajtóból ismeretes, a termelés 1944-ben körülbelül 800 ezer tonnára emelkedett, 1945-ben pedig 1,1 millió tonna termelését irányozták elő, ami egyenlő a világ háború előtti fogyasztásával.¹⁶

Az említett üzemek építése 90%-ban az állam számlájára történt. Az állam majdnem 1 milliárd dollárt fektetett a szintetikus kaucsukot előállító üzemekbe: az amerikai tőkések nem akarták tőkéjüket a szintetikus kaucsuk termelésébe beruházni. Anglia nem épített műkaucsukgyárakat, mert sok tőkét fektetett az ültetvényekbe, és ezért érdekei a természetes kaucsukhoz fűződtek.

A háború befejezése után teljes erővel indult meg a harc a természetes és a mesterséges kaucsuk között. Ha a Japán által elfoglalt területeken levő elhagyott kaucsukültetvények újra teljes mértékben fognak majd termelni, a tőkés világ termelése természetes és szintetikus kaucsukból eléri a 2–2,5 millió tonnát (Németország nélkül, ahol ennek termelését beszüntették).¹⁷ Még ha feltételezzük is, hogy a háború után az évi fogyasztás a háború előttihez képest 50%-kal nő¹⁸, tehát eléri az 1,5 millió tonnát, akkor is igen nagy termelési kapacitás marad kihasználatlanul.

A természetes és mesterséges kaucsuk közötti harcban magától értetődően a minőség és az ár lesz a döntő tényező.

Minőség szempontjából a szintetikus kaucsuknak az az előnye, hogy tulajdonságait rendeltetésének megfelelően változtathatják (természetesen bizonyos határok között). Különben, a tudomány fejlődésével új nagy lehetőségek nyílnak e téren is. Ma már van olyan szintetikus kaucsuk, amely egyes tulajdonságaiban jobb a természetesnél (ellenállás a savakkal szemben nagyon alacsony vagy nagyon magas hőmérséklet

¹⁵ Az amerikai sajtó úgy véli, hogy ennek a körülménynek legfontosabb oka a német I. G. Farbenindustrie – a „buna” szabadalmának tulajdonosa – és a Standard Oil közötti megegyezés. Ez a megegyezés kizárólagos jogot biztosított a Standard Oil számára a „buna” szabadalmának felhasználására; csakhogy a termelést az Egyesült Államok szükségletéhez képest elenyésző kis mennyiségben állapították meg.

¹⁶ A háború alatt az Egyesült Államokon kívül nagy szintetikus kaucsukgyárat építettek Kanadában is, évi 40 ezer tonna termelési kapacitással. A németek szintén építettek az általuk megszállt országokban kisebb méretű üzemeket. Svédországban ugyancsak épült egy kisebb üzem.

¹⁷ A szintetikus kaucsuk termelése (ezer tonnában): Egyesült Államok és Kanada 1000, többi ország 210, összesen 1210. (Lásd The Economist, 1944. július 8.)

Knorr amerikai szakértő becslése szerint a természetes kaucsuk háború utáni termelése, ha Délkelet-Ázsia ültetvényeit teljesen helyreállítják, elérheti az 1,54 millió tonnát, és a következőképpen fog megoszlan:

Maláj-félsziget és Délkelet-Ázsia többi országa 1400 ezer tonna, Latin-Amerika és Afrika 100 ezer tonna, többi ország 40 ezer tonna.

¹⁸ A háború alatt megkísérelték csökkenteni a kaucsukszükségletet, különösen a gépkocsiabroncsok gyártásánál. Például a „New York Times” 1942. május 31. számának a „Gumi nélküli köpenyek és tömlők” című cikkében a következőket olvassuk: Jelenleg sok kísérlet folyik a kis mennyiséget tartalmazó vagy teljesen gumi nélküli abroncsok előállítására. A Goodyear már próbának veti alá az ilyen gépkocsiabroncsokat. A Firestone és a Goodrich szintén kísérleteznek a gumi nélküli abroncsokkal. A Ford jelenti, hogy a normális gumimennyiség 1/16 részét tartalmazó abroncsokat állít elő. Franciaországban és Hollandiában parafaabroncsokkal, Dániában papírmasszából készült kerékpárabroncsokkal kísérleteznek. Ezenkívül a háború alatt megjavították a régi gumi felújításának technológiáját.

mellett), de általában véve a szintetikus kaucsuk nyilvánvalóan elmarad a természetes mögött.

A „The Economist” 1944. július 1-én a következőket írta: „Jelenleg általános használatra nyilvánvalóan a legjobb szintetikus kaucsukfajta a »buna«: az amerikai kormány termelési programjának körülbelül $\frac{7}{8}$ része erre a szintetikus kaucsukfajta jut. De némely célokra a »buna« is kevésbé kielégítő, mint a természetes kaucsuk.”

Mint ismeretes, a háború alatt a természetes kaucsuk ára nagyon erősen ingadozott, a piaci helyzetnek és nemzetközi kartellszervezet létének vagy hiányának megfelelően. 1931-ben, Londonban a kaucsuk ára $\frac{1}{12}$ része volt az 1935. évi átlagos árnak, amit akkor fizettek, amikor a Stevenson-terv teljesen érvényben volt. 1932-ben az ár $\frac{1}{20}$ -ára csökkent. Ilyen igen alacsony árak mellett nemcsak Délkelet-Ázsia bennszülöttei gyűjtötték a kaucsukot, hanem a legjobb ültetvények is veszteség nélkül dolgoztak; magasabb árak mellett pedig mesébe illő profitot harácsoltak össze.¹⁹

Az újonnan épített, szintetikus kaucsukot gyártó üzemek termelési költségeiről keveset tudunk, mert az állam az egyetlen vásárló, és az ár a fontos háborús szükségletekhez képest nem döntő tényező. Az angolok azt állítják, hogy a termelési költségek ma is jelentősen felülmúlják a természetes kaucsuk termelési költségeit.

„Bradley Dewey ezredes, az Egyesült Államok gumiiparának igazgatója, 1943 decemberében kijelentette, hogy a »buna« szintetikus kaucsukot annak idején néhány új vállalat angol fontonként 14 centért termelte, beleértve az adminisztrációs kiadásokra fordított ésszerű összeget, de nem számítva az amortizációt. Az amortizációt és a hasznát figyelembe véve, a »buna« ára meghaladja a »butyl«-kaucsuk árát.

A rendelkezésünkre álló néhány adat tehát azt mutatja, hogy a természetes kaucsuk ára még mindig alacsonyabb a szintetikus kaucsuk árnál.”²⁰

Jones amerikai kereskedelemügyi miniszter a következőket jelentette ki: „1944-ben az átlagos ár angol fontonként 33 cent volt. A következő évben az ár szokatlanul emelkedett, mert kiindulási anyagként gabonából előállított szeszt kellett használni. A kőolajjal dolgozó különböző vállalatok ezzel szemben körülbelül 17 centre tudták csökkenteni a költséget, ami az első osztályú természetes kaucsuk átlagos 1939. évi New York-i árának felel meg. Minthogy a háború után az amerikai szintetikus kaucsuk termelésének nagy része a kőolajon fog alapulni, így a mesterséges kaucsuk egyes fajtái teljesen egészséges gazdasági alapra támaszkodnak majd.”²¹

Mindenképpen nyilvánvaló és kétségtelen, hogy a kaucsuktermelés nemzetközi munkamegosztásának a háború alatt végbement szűkülése a háború után is megmarad. Az újonnan épített üzemek egy része, főleg az Egyesült Államokban, be fogja szüntetni a munkát, és termelőképes állapotban őrzik meg őket egy új háborúra.²² A természetes kaucsuk újra előtérbe lép, de soha többé nem szerzi vissza azt a kizárólagos helyet, amelyet húsz év előtt elfoglalt. Nem lehetetlen azonban az, hogy a természetes kaucsukot kissé távolabbi jövőben igen erősen vagy teljesen kiszorítja a mesterséges kaucsuk.

¹⁹ Némely kaucsuktermelő vállalatok a jó években 100% osztalékot is fizettek.

²⁰ The Economist, 1944. július 1. 22. old.

²¹ Neue Zürcher Zeitung, 1945. január.

²² 1946-ban mindazokat a gyárakat, amelyek alapnyersanyagként szeszt használtak, bezárták; azok azonban, amelyek kőolajat használtak, folytatták a termelést. Körülbelül 480 ezer tonnányi termelést vettek tervbe. A termelési költségeknek az amortizáció nélkül angol fontonként 12,5 centet kellett kitenniük. Az amortizációval és a haszonnal együtt az árnak 18,5 centnek kellett lennie. (Lásd Times, 1946. január 13.)

A háború alatt nagyon elterjedt a műanyagok alkalmazása.²³

A műanyagok nem valamilyen természetes nyersanyag pótlékai, hanem új tulajdonságokkal rendelkező új anyagfajták: szükség esetén helyettesíthetik a fát, az üveget, a porcelánt, a kaucsukot stb.

*

A világgazdaság szétesése a *bányászatban kitermelt nyersanyag* terén is a nemzetközi munkamegosztás csökkenésére vezetett. A Németország hatalmában levő területek el voltak vágva a tengerentúli kőolaj és mindenféle színesfém behozatala elől; a japánok hódításai megszüntették az ónimportot az Egyesült Nemzetek számára. Az ily módon előállt nyersanyaghiányt különböző úton-módon küszöbölték ki.

1. Újra megkezdték a régi, nem gazdaságos színesfémtelepek kihasználását, vagy újra megnyitották a vállalatokat azokon a vidékeken, ahol a háború előtt a túl magas termelési költségek miatt nem folyt termelés.²⁴ Újra megkezdték a cornwalesi (Anglia) régi ónbányák kiaknázását, Bolíviában, Kongóban és más államokban újra feltárták a régi telepeket, noha a termelési költségek nagyon magasak voltak. Németországban és a hatalmában levő területeken a réz- és a nikkeltelepeket²⁵ teljes erővel kiaknázták stb.²⁶ Az Egyesült Államok nagy tőkét fektetett az amerikai nikkelbányák megindításába (a kanadaiak kivételével). Az amerikai Smelting Refining Co. 1943-ban részvénytársaságot alapított a Goiás brazíliai város közelében levő, állítólag igen gazdag nikkelérc-lelőhely kiaknázására. Az Egyesült Államok kormánya engedélyezte 20 millió dolláros kölcsön kibocsátását, a viszonylag kis hozamú kubai nikkelérctelepek kiaknázása céljából stb.

A háború alatt az Egyesült Államok megszabadult a káliumbehozatal szükségességétől.²⁷

Érdemes megfigyelni, hogy az aranytermelés csökkent, mert a munkaerőt és gépeket nagyrészt a háborús szempontból fontos bányaipari termékek előállítására helyezték át.

1941-től 1943-ig a termelés körülbelül egyharmadával csökkent.

2. Megszervezték az ócskafémek gyűjtését és másodszori felhasználását.²⁸

²³ A műanyagok termelése egyedül az Egyesült Államokban az 1935. évi 150 ezer tonnáról 1943-ban 350 ezer tonnára emelkedett.

²⁴ J. Jones, az Egyesült Államok volt kereskedelemügyi minisztere a szenátus kereskedelmi bizottságában azt mondta, hogy az állam 3500 réz-, ólom- és cinktermelő vállalatnak nyújtott állami segítyt. (Lásd New York Times, 1945. január 25.)

²⁵ Azokat a nikkeltelepeket is üzembe vették, amelyek évenként mindössze néhány tíz vagy néhány száz tonna nikkelt adtak.

²⁶ Az alumínium és magnézium termelésében a háború alatt bekövetkezett ugrásszerű növekedés nem tartozik ide. Ez a fém nem az eddig behozott áruk pótlánya, hanem új szükségleteket elégített ki. Ugyanilyen rohamosan növekedett a repülőgépbenzin fogyasztása is.

²⁷ Az Egyesült Államok káliumtermelése (ezer tonnában): 1915 – 4,4, 1939 – 547,2, 1943 – 1428 (azaz 739 ezer tonna K₂O). (A „Bureau of Mines” adatai.)

A jelenlegi termelési kapacitás meghaladja a háború utáni időszak belföldi szükségleteit. (Lásd The Economist, 1944. augusztus 28.)

²⁸ Az Egyesült Államokban a régi fémből és a fémfeldolgozás után megmaradó hulladékból egy év alatt visszanyert fém:

Mértékegység	Réz	Ólom	Cink	Ón	Alumínium
Ezer tonna	726	397	284	42	107

Forrás: Bureau of Mines hivatalos adatai.

A tőkés világ aranytermelése a háború alatt (ezer kilogrammban)

Megnevezés	1938	1940	1941	1942	1943	1944
Összesen	1006	1130	1120	1000	800	750
Dél-Afrika	378	437	447	439	398	382
Egyesült Államok	133	151	148	108	42	31
Kanada	147	165	166	150	114	90
Ausztrália	50	51	47	36	23	20

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1945. 5. sz.

3. A hiányzó színesfémek fogyasztását technikai tökéletesítések alkalmazásával csökkentették. Így például az elektrolízis alkalmazása erősen csökkentette a fémfelületek ónozásához szükséges ón mennyiségét. A golyócsapágyságok készítéséhez felhasznált ötvözetek óntartalmát 5% alá csökkentették.

4. A hiányzó színesfémek helyett széles körben alkalmaztak részben az országon belül termelt fémeket, részben pedig más anyagokat is. Ez volt az anyagihiány megszüntetésének döntő módszere. Erre a következő példákat sorolhatjuk fel.

Ón helyett a csapágyságokhoz az Egyesült Államokban, valamint Németországban is ezüstöt, kadmiumot és műanyagokat használtak fel. Az anyagoknak a rozsdásodástól való megóvása céljából ónozás helyett lakkozást alkalmaztak. A fémedények helyett, amelyeket ónozni kell, elterjedt az alumíniumból és műanyagból készült edények használata.

Réz, nikkel, mangán és króm helyett az ötvözetekben más fémeket – cinket, ezüstöt, kadmiumot, kobaltot stb. – használtak a legkülönbözőbb összetételekben.

A háború alatt nagy gazdasági jelentőségre tett szert a szintetikus benzinnel a kőszén hidrogenizálása útján való előállítás. Ennek az iparágaknak a központja Németország volt.

A műbenzin előállítását Németországban még a háború előtt kifejlesztették, mert előre készültek a háborúra és a blokádra. Már 1928-ban felépítették a kísérleti üzemet. A német tőkés az azonban csak Hitler hatalomra jutása után, és miután nagy állami segítséget kaptak, kezdték komolyan építeni az ilyen gyárat. Sok üzem építettek, de ezek termelési kapacitását csak részben használták ki, mert a műbenzin előállítása lényegesen drágább a behozott nyersolajból előállított benzin termelésénél. A háború előtt, 1938-ban, a szintetikus benzin termelése a Népszövetség statisztikáinak adatai szerint a következőképpen alakult (ezer tonnában)²⁹: Anglia – 150, Franciaország – 14, Belgium – 2, Németország (1937-ben, becslés) – 950.³⁰

A háború alatt Németországban erősen megnőtt a szintetikus benzin termelése. Nyersanyagként egyaránt használtak kő- és barnaszenet. Németországra vonatkozóan természetesen nem közöltek hivatalos adatokat, és a külföldi szakértők alábecsülték a termelés mértékét. A titkos német adatok a folyékony üzemanyag termeléséről és fogyasztásáról a következő képet mutatják:

²⁹ Lásd Statistical Yearbook of the League of Nations 1941/1942. 136. old.

³⁰ Akármilyen nagy is ez a mennyiség, a világ kőolajtermeléséhez képest (amelyből a modern eljárásokkal 40% benzint lehet előállítani) mégis jelentéktelen. A világ kőolajtermelése 1941-ben 306 millió tonna volt.

Év	Termelés	Kőolaj behozatala és feldolgozása	Háborús fogyasztás	Polgári
	(millió tonnában)			
1938	2,29	4,22	0,93	4,85
1939	2,77	3,23	1,61	4,52
1940	3,48	1,55*	3,14	2,36
1941	4,36	2,2	4,57	2,2
1942	4,9 (terv)	1,6	4,4	1,1
1943	5,7 (terv)	–	–	–
1944	6,0 (terv)	–	–	–

* + 0,78 hadizsákmány.

Az anyagból sajnos nem derül ki, hogy mit értenek „üzemanyag-termelés”-en („Treibstoff”), csak a műbenzint vagy a benzint és a szeszt együtt.³¹ Az utóbbi eset sokkal valószínűbb.

A háború alatt Japánban is építettek 16, szintetikus benzint előállító üzem³², de a termelés méreteiről nincsenek adatok.

A műbenzin termelése háborús jelenség. Békés körülmények között a kőolajból előállított benzinhoz képest nagyon drága. Fel kell tételeznünk, hogy a háború után a szintetikus üzemanyag termelésének nem lesz különösebb gazdasági jelentősége, legalábbis addig, amíg a termelési eljárás gyökeres technikai megváltozása a mai termelési költségeket töredékükre nem csökkenti, vagy amíg ki nem derül, hogy a kőolaj természetes tartalékai, kezdődő kimerülésük következtében, már nem fedezhetik a világ szükségletét.³³

*

A világgazdaság szétesése nagy hatással volt az ipari termelés struktúrájára országonként és az egyes országokon belül is.

A fő tendencia az ipar fejlődése volt azokban az agrárországokban, amelyek a világgazdaságnak a háború vagy a hajótérhiány által okozott szétesése következtében el voltak vágva az importtól. Ennek a tendenciának az érvényesülése azonban akadályokba ütközött, főleg ezen országok termelési eszközeinek – gépek és felszerelések – elégtelensége következtében.

A háború előtt a tőkés világ gépgyártása mintegy 80%-ban az Egyesült Államokban, Angliában és Németországban összpontosult, és ugyanezen országok részesei a gépkivitel 80%-ának is. A maradék 20% az országok egész sora között oszlott meg:

³¹ „Isztocsenyije ekonomicseszkijh reszurszov fasisztszkij Germanyii” című munkánkban megközelítőleg helyesen értékeltük Németország üzemanyagforrásait, de erősen túlbecsültük a hadsereg fogyasztását. Feltételeztük, hogy ez utóbbi 1941 második felében 6 millió tonnát tett ki, a valóságban viszont 1941-ben nem volt több 4,57 millió tonnánál.

³² Lásd Oriental Economist, 1944. augusztus. 358. old.

³³ Az Egyesült Államokban fél évszázad óta időszakonként „tudományosan megalapozott” jóslásokat közölnek a világ és különösen az amerikai kőolajtartalmak közeli „elkerülhetetlen” kimerüléséről. A valóságban a világ és Amerika termelése állandóan növekszik, s a világ különböző részein egyre újabb kőolajforrásokat fedeznek fel.

Franciaország, Belgium, Svédország, Svájc, Olaszország, Csehszlovákia, Magyarország, Kanada és Japán között. Ezen országok egyike sem tudta a háború alatt a gépkivitelt a háború előtti méretekben folytatni, nem is beszélve azokról a pótlólag szükséges gépszállításokról, amelyeket a tengerentúli országok iparának fejlődése igényelt.³⁴ Svédország és Svájc kivételével valamennyi fejlett gépgyártással rendelkező ország részt vett a háborúban, és gépiparát fegyver- és lőszergyártásra állította át: Svédország és Svájc kisebb vagy nagyobb mértékben el volt vágva a világpiactól. A hadviselő országok rendszerint csak akkor szállítottak gépeket, ha ez háborús szempontból fontos nyersanyag megszerzéséhez elkerülhetetlenül szükséges volt, vagy ha ez a hadianyagok szállítását biztosította (Afrikán keresztül vezető légi útvonalak felszerelése, Iránon keresztül a Szovjetunióba vezető utak stb.).

Mínthogy a háború alatt új gépekből hiány mutatkozott, a nagy hadviselő ipari hatalmak az olyan *régi gépek* egy részét adták el a többi országnak, amelyek a háború alatt beszüntetett fogyasztási cikkek gyártását szolgálták.³⁵

Ily módon a háború folyamán a nem kifejezetten ipari országok iparosodásának mérve már meglevő erőforrásaiktól függött. Olyan országokban, mint Kanada, amely már a háború előtt agrár-ipari országgá változott át és a háború alatt nagy ipari országgá fejlődött, a fejlődés gyors volt; lassúbb menetű volt Dél-Afrikában és Ausztráliában, és sokkal gyengébb Közép- vagy Dél-Amerikában. (A gyarmatokról külön fejezetben szólnunk.)

Az új iparágak keletkezését az egyes országok szerint lehetetlen rendszeresen ismertetni; túl kevés a rendelkezésre álló anyag. Sok esetben nem lehet megállapítani, hogy a tervek megvalósultak-e vagy papíron maradtak. Ennek a tendenciának szemléltetésénél egy-egy példára kell szorítkoznunk.

Dél-Amerikában főleg a bányászat, a katonai szempontból fontos fémek termelése fejlődött. Ehhez az Egyesült Államok szállította a szükséges gépeket.

Chile a háború alatt két rézhengerde részére vásárolt teljes felszerelést. *Bolíviában* és a nyugati tengerpart többi országában szintén erősen fejlődött a bányászat.

Brazíliában az amerikai tőke évi 400 ezer tonna termelési kapacitású acélöntő üzemet épített. „Brazília jelenleg a gyapottermelő országok első sorába került, és a gyapot az első helyet foglalta el mezőgazdaságának termékei között. Egyúttal a gyapotáruk egyik fő exportőre is, ami lehetővé tette számára, hogy az UNRRÁ-val nagy mennyiségű textiláru szállítására kössön szerződést. Mivel pedig a többi iparág, mint például a vas- és acéltermelés is állandóan növekedett, Brazília ipari termelése ma körülbelül 60%-kal haladja meg a háború előttit.”³⁶

Mexikóban az American Smelting and Refining Corp. 5 millió dollár költséggel

³⁴ Az angliai gépexport az 1938. évi 58 millió font sterlingről 1943-ban 28 millió font sterlingre esett, ha számításba vesszük az 1938-hoz viszonyítva 29%-os áremelkedést. (Hivatalos adatok, lásd *The Economist*, 1944. október 28.)

³⁵ A „*South American Journal*” 1942. március 31-i száma azt írta, hogy az Egyesült Államok kereskedelemügyi minisztere tervet dolgozott ki, amelynek értelmében az Egyesült Államok 500 nem dolgozó kisipari vállalatának gépi felszerelését a dél-amerikai országoknak fogja eladni. 1942 közepéig azonban Dél-Amerikában ténylegesen csak hat textilüzem és két más gyár felszerelését szállították át. Különben az elmaradt országok békeidőben is gyakran vásárolták meg az élenjáró tőkésországok régi, erkölcsileg elavult gépeit. Brazília a fonó- és szövőgépek körülbelül 90%-át, közöttük sok használtat (second hand), Angliában vásárolta. (*The Cotton Textile Industry of Latin America*. New York 1942.)

³⁶ Report Bank of London and South America, 1943/1944. *Times*, 1944. december 20.

hatalmas rézfeldolgozó üzemet építetett, a „Connecott Copper” cég pedig 60 millió peso tőkével rézöntődét és rézfeldolgozó gyárat.³⁷

A mexikói ipar fejlődésével kapcsolatban – amely országot földrajzi helyzete következtében legkönnyebb az Egyesült Államokból termelési eszközökkel ellátni – Alvarez del Vayo, ismert spanyol köztársasági politikus a következőket írja:

„Több fontos iparvállalatot létesítettek. Mexikó követi az iparosodás Latin-Amerikában megfigyelhető általános tendenciáját. Az új vállalatok közül a legjelentősebb az »Altos Ornos« mexikói kohászati társaság, amely 60 millió peso forgótőkével rendelkezik. A már működő »Fundicion de Monterrey« nehézipari üzemet kibővíti. Több cementgyár termelése növekedőben van, és újakat is építenek. Az utóbbi években nagyot fejlődött a vegyipar, különösen a gyógyszertermelés terén.

Tárgyalások folynak cellulózipar létesítéséről Jaliscóban, valamint műselyemgyár építéséről. Hasonló törekvést az ipar fejlesztésére a többi mexikói tagállamban is megfigyelhetünk. Az »Altps Ornos« társaság néhány kisebb hajógyárat szándékozik építeni. A boom hatása alatt egész sor vállalatot alapítottak, így például egy számológépgyárat.”³⁸

Argentínában a háború alatt ugyanígy fejlődött az ipar. Minthogy azonban itt nincs fém és üzemanyag, főleg a könnyűipar, textil-, konfekció-, cipőipar stb. indult gyors fejlődésnek.

Ausztráliában a háború alatt jelentősen fejlődött a kohászat, aminek következtében az ország jelenleg nem szorul acélbehozatalra.³⁹

A háború alatt Európa *semleges országaiban* szintén új iparágak keletkeztek. Svédország fejlődéséről, amelynek komoly gépipara van, a következőket olvassuk:

„1942 folyamán póttanyagipart létesítettek, amely csaknem minden olyan áruval ellátta Svédországot, amelyet eddig külföldről szerzett be. Svédországban mindenfelé létesítettek ilyen iparvállalatokat. Bolidenban nagy vállalat működött, amely palából állított elő üzemanyagot. Värmlandban újra megkezdtek az évek során át elhanyagolt réztermelést. Itt új vegyi üzemeket, szeszgyárakat, kenőolajgyárakat stb., valamint nagy kohóüzemet is alapítottak, és újonnan építettek egy alumíniumgyárat. Hosszan tartó műgumi-termelési kísérletek után nagy, szintetikus kaucsukot termelő gyárat helyeztek üzembe. Különböző új gyárakban megkezdtek a mesterséges gyapjú gyártását is. Ily módon Svédország jelenleg abban a helyzetben van, hogy lakosságának szükségletét saját termelésével elégítheti ki.”⁴⁰

Spanyolországban és Portugáliában ugyancsak megfigyelhető volt főleg a bányászat bizonyos fejlődése. Például Bilbaóban üzemeket létesítettek a csekély fémtartalmú króm- és nikkelérc feldolgozására. Német tőke segítségével Spanyolországban néhány hadi szempontból fontos vállalat épült, közöttük két alumíniumgyár. Portugáliában a háború első éveiben három ammoniumsulfát-gyár, 1 önfeldolgozó üzem és egy fehérbádögüzem létesült.⁴¹

A hajtóerhiány miatt az exportáló agrárországokban olyan üzemeket építettek, amelyek az élelmiszereket félkész áruvá dolgozzák fel.

³⁷ Lásd Current History, 1942. október.

³⁸ Nation, 1944. május 27.

³⁹ Lásd Financial and Commercial Chronicle, 1945. február 10.

⁴⁰ Die Deutsche Volkswirtschaft, 1943. 14. sz. 454. old.

⁴¹ Lásd The Economist, 1942. október 10.

A Közép-Keleten 12 élelmiszer-száritó üzem működött vagy volt épülőfélben. Ezekben a vállalatokban különböző termékek, közöttük gyümölcs, főzelékféle és halak szárítása folyt. A háború kitörésekor itt mindössze két üzem működött, de ezek nem voltak alkalmasak a gyümölcs és főzelékfélék szárítására.⁴²

Az új közlekedési utak keletkezése bizonyos ipari fejlődést vont maga után: javító-műhelyek, benzinkutak stb. létesítését. Ilyenek a nagy légi út az afrikai kontinensen át nyugat-keleti irányban, a nagy autótút a Perzsa-öböltől a Szovjetunió határai felé stb.

*

A háború alatt a nemzetközi munkamegosztás csökkenésére irányuló tendencia mellett egy ellentétes irányú tendencia is mutatkozott. Az Egyesült Államok, Kanada és Anglia között általában az ipari termelés további differenciálódása ment végbe, különösen ami a háborús termelést illeti. Némely repülőgépfajtákat – például vadászgépeket – túlnyomórészt Angliában készítettek, nehézbombázókat az Egyesült Államokban. Anglia főleg hadihajókat épített, a kereskedelmi hajók építését pedig a szövetségesek számára is az Egyesült Államok vállalta. Anglia nagy mennyiségben szállított whiskyt az Egyesült Államoknak⁴³, az Egyesült Államok pedig szintetikus kaucsukkal látta el a szövetségeseket stb.

*

A világpiac szétesése, az európai és amerikai iparcikkek hiánya a tengerentúli országokban ezek között az országok között új kereskedelmi kapcsolatok kialakulását idézte elő, ennek következtében nyersanyaggal és iparcikkekkel látták el egymást. Példaként Dél-Amerika szolgálhat.

„Argentína külkereskedelmének több mint a fele jelenleg a nyugati félteke többi országával folytatott árucserében összpontosul. Tíz évvel ezelőtt Argentína kivitelének csak 6,4%-a irányult a nyugati félteke hét legfontosabb országába; 1942-ben ez a hét ország Argentína kivitt árujának nem kevesebb mint 42%-át vette fel. 1942-ben az amerikai kontinens Argentína behozatalának már 62%-át hódította meg.

Az Egyesült Államokból és Európából Dél-Amerikába behozott áruk kiesése következtében figyelemre méltó mértéket ért el Argentína árukivitele. Kolumbiában és a közép-amerikai államokban a lakosság Argentínából importált cipőt kezdett viselni. Argentína gyógyszervegyészeti ipara szintén sikerrel vett részt ebben a versenyben. Hamarosan Argentínában készült oltóanyagokat használtak a brazil gumiültetvények munkásainak és a venezuelai gyerekeknek a beoltására. Sőt hirtelen még az Egyesült Államokban is erős kereslet mutatkozott az argentinai gyapjúharisnyák iránt. Mindezt az árut argentinai hajók szállították, amelyek korántsem tértek vissza üresen a hazai kikötőkbe. Venezuelából és Ecuadorból olajat, Brazíliából fát, kávé, déligyümölcsöt, Kubából dohányt, Kanadából újságpapírt, az Egyesült Államokból gépeket és alkatrészeket hoztak.”⁴⁴

⁴² Lásd Palestine Post, 1944. szeptember 12.

⁴³ 1943-ban a whisky exportja (több mint 10 millió font sterling) értékben az Egyesült Államokba irányuló angol kivitelnek majdnem egyharmadát tette ki. (Lásd Economist, 1944. október 28.)

⁴⁴ Die Deutsche Volkswirtschaft, 1943. 13. sz. 427. old.

Ez a leírás valószínűleg túlzott: a németeknek érdekük fűződött ahhoz, hogy Argentína helyzetét rózsás színben tüntessék fel. A fejlődés vonala azonban tényleg ez, amint azt amerikai források is igazolják.⁴⁵

A háború befejezése után a tengerentúli országokban újonnan keletkezett iparágaknak kemény harcot kell majd folytatniuk a régi ipari országok háború utáni újrakedő versenyével. Néhány olyan iparvállalat, amelynek túlságosan nagyok a termelési költségei, el fog pusztulni, mint ahogy ez az első világháború után is történt. De sok közülük, részben a védővámok oltalma alatt, részben katonai megfontolások alapján, megmarad. A nemzetközi munkamegosztásnak a második világháború folyamán bekövetkezett csökkenése részben a háború után sem tűnik el. Amikor a békés gazdaságra való áttérés és Európa újjáépítése többé-kevésbé befejeződik, az iparcikkek nemzetközi versenye olyan éles lesz, amilyenhez hasonlót még nem láttunk a kapitalizmus történetében.

XI. A GYARMATOK A HÁBORÚBAN

A háború nagy változásokat idézett elő a gyarmatok gazdaságában. Ezek a változások az egyes gyarmatok gazdasági fejlődési fokának és földrajzi helyzetének megfelelően igen különböztek egymástól. A változásokat egyrészt a világgazdaságnak részekre való felbomlása, másrészt néhány gyarmat gazdaságának az anyaország hadigazdaságába való bevonása váltotta ki.

Különös jelentősége volt annak a ténynek, hogy a háború alatt sok gyarmat hadműveletek színhelye lett, s hogy ugyanakkor a gyarmatok lényeges újrafelosztása is végbement.

Mindenekelőtt emlékeztetünk a gyarmatoknak a második világháború kezdete előtti felosztására. A „gyarmat” kifejezést itt a szó tág értelmében használjuk. A következő táblázatban az angol domíniumok is szerepelnek, noha ezek gazdaságilag és *politikai-lag* inkább Angliával szövetséges független országok, s közülük néhány, mint például Kanada, erősen fejlett ipari ország. De ezeket kihagyva, helytelen képet kapnánk a brit birodalom jelentőségéről. Hasonlóképpen, Lenin példáját követve, bevettük a táblázatba a jogilag formálisan független, de a valóságban függő országokat.¹

Nem tüntetjük fel a Japán által ideiglenesen megszállva tartott kínai terület nagyságát, mert a határok mindig bizonytalanok voltak, és állandóan változtak. A japán uralom alatt levő kínai lakosság száma szintén igen hozzávetőleges.

A japán imperializmus háborús sikereinek teljében minden országnak (Belgium kivételével) meghódította egyik vagy másik gyarmatát.

⁴⁵ A „Foreign Commerce Weekly” 1945. február 15-i száma például azt írja, hogy 1943-ban Argentína 3 millió peseta értékben vitt ki villamosipari termékeket.

¹ Összehasonlítás céljából emlékeztetjük az olvasót, hogy Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka” című könyvében a gyarmatok területét 89,4 millió négyzetkilométerre teszi, a gyarmatokhoz számítva néhány nagy országot, mint Kína, Irán és Törökország. Táblázatunkban gyarmatként Kínának csak a Japán által (az adott évben) megszállt része szerepel.

A lakosság létszáma közötti különbséget az utolsó harminc év alatt végbement rohamos népsza-
porulat magyarázza (különösen Indiában).

	1939		1943 végén*	
	Terület (millió km ²)	Lakosság (millió fő)	Terület (millió km ²)	Lakosság (millió fő)
Anglia	34,7	525	37,2	513
ebből:				
domíniumok	18,8	33	18,8	34
gyarmatok**	13,4	467	14,9	446
mandátumok,				
függő országok	2,5	25	3,5	33
Egyesült Államok	0,3	19	0,02	2,4
Franciaország	12,1	72	10,7	44
Olaszország	3,5	9	–	–
Hollandia	2,1	70	0,2	0,2
Belgium	2,4	14	2,4	15
Portugália	2,1	9,5	2	9
Japán összesen	–	222	–	422
ebből:				
„régí” gyarmatok,				
mandátumok	0,3	32	4,4	166
függő országok	1,5	40	2	56
Kína				
meghódított része	–	150	–	200
Összesen	59,0	940,5	59,0	1005,6

* Ezek az adatok természetesen nem pontosak, mert a határok a háború alatt sűrűn változtak. A lakosság háború okozta csökkenését itt *nem* vettük figyelembe.

** Az angol gyarmatok területe jelentősen megnőtt, mert Anglia meghódította az olasz gyarmatokat. Minthogy azonban az utóbbiak területe lakatlan pusztaság, viszont az Anglia által Keleten elvesztett területek (Burma, Maláj-félsziget) sűrűn lakottak voltak, végeredményben a lakosságnak körülbelül 20 millió fővel való csökkenését állapíthatjuk meg.

Japán abban az időszakban, amikor katonai sikereinek csúcspontján állt, Anglia után a világ legnagyobb gyarmati hatalma volt. Ez azonban átmeneti jelenségnek bizonyult. *A világháború végeredményeként Japán minden gyarmatát elveszítette.*

Anglia ázsiai világbirodalmának keleti szélén ideiglenesen elveszítette két gazdaságilag legerősebb gyarmatát: a Maláj-félszigetet és Burmát. Elvesztett néhány fontos elővédet, mint Sanghaj.²

Ellenben a Közel-Keleten, amely szárazföldi összeköttetésként szerepelt az afrikai és indiai gyarmatok között, pozíciói a háború alatt megerősödtek. Szilárd szárazföldi összeköttetéssel rendelkezett, amely a Jóreménység-fokától Kairón és Bagdadon át Indiáig ért.

* Sanghaj, mielőtt Japán elfoglalta volna, a brit gyarmatbirodalom legfontosabb támaszpontja volt. Az angol külföldi tőkebefektetésekből, amelyeknek teljes összege mintegy 3 milliárd font sterlingre rúgott, majdnem 10% jutott Sanghajra. Sanghaj és Hongkong birtoklása Kína külkereskedelmének, valamint a Jangce folyó hajózásának ellenőrzését jelentette. Noha az angolok sanghaji magántulajdonait vissza fogják kapni, Anglia a háború következtében végleg elveszítette sanghaji pozícióit.

Olaszországot kiszorították Afrikából, azokat a területeket, amelyekkel itt rendelkezett, és amelyek háborús szempontból érzékenyen érintették Anglia vörös-tengeri és észak-afrikai pozícióit, ideiglenesen az angol világbirodalomhoz csatolták.

A háború alatt Anglia gazdaságilag magához csatolta Belgium, Portugália és részben Franciaország afrikai gyarmatait; Madagaszkárt és Dzsibutit angol csapatok szállták meg. Valutáris szempontból mindezek a területek a sterlingblokk érdekkörébe kerültek, nyersanyagukat Anglia vásárolta meg stb. (Anglia mellett az Egyesült Államok csak Franciaország nyugat- és észak-afrikai gyarmatain erősítette meg gazdasági pozícióit.)

Franciaország és Belgium felszabadulása után gyarmataik igazgatása saját kezükbe került vissza.

Az amerikai kontinensen Anglia a háború következtében sokat veszített. A gazdasági kárt az okozza, hogy Közép- és Dél-Amerikában egész sor pozíció ment számára veszendőbe az Egyesült Államok javára, Kanada gazdasága pedig a korábbinál is fokozottabb mértékben az Egyesült Államok gazdaságával fonódott össze. Angliának ez a meggyengülése politikai-stratégiai téren szimbolikusan azokban az ismert engedményekben fejeződött ki, amelyek az amerikai angol birtokokon haditengerészeti támaszpontokat biztosítottak az Egyesült Államoknak.³ Nem az a dolog lényege, hogy lehet-e az amerikai angol gyarmatoknak valaha is az Egyesült Államok ellen irányuló stratégiai jelentőségük: Anglia támadása az Egyesült Államok ellen gyakorlatilag elképzelhetetlen. Mindazonáltal az a tény, hogy Anglia angol területen tengerészeti támaszpontokat adott az Egyesült Államoknak, politikai szempontból az erőviszonyok erős eltolódását jelenti a nyugati féltekén, a brit gyarmatbirodalom számára kedvezőtlen irányban.

Így a háború folyamán a brit hatalomnak szűkebb határok között való sajátságos összpontosulása ment végbe: pozíciói a Távol-Keleten és az amerikai kontinensen meggyengültek, ezzel szemben az angol világbirodalom magjában, azaz az Indiai-óceán körüli térségben az olasz gyarmatok meghódítása, Abesszínia megszerzése és a közel-keleti, különösképpen dél-iráni angol befolyás megerősödése következtében megszilárdultak. Emellett néhány igen fontos gyarmat (India, Egyiptom) Angliától való gazdasági függősége jelentősen csökkent, mivel Anglia adósaiból Anglia hitelezőivé lettek. Erről lejjebb szölok részletesebben.

Az Egyesült Államok egy időre elvesztette legfontosabb gyarmatát: Japán elfoglalta a Fülöp-szigeteket. Ezzel szemben viszont az Egyesült Államok gazdasági befolyása a háború idején a közép- és dél-amerikai országokban nagyon megnövekedett. Ezt az egész területet – Argentína kivételével, ahol az angol befolyás még igen erős – most az Egyesült Államoktól függőnek lehet tekinteni. Az Egyesült Államoknak erős

³ 1941 őszén, azaz mielőtt az Egyesült Államok háborúba lépett volna, mint ismeretes, Anglia nyolc tengeri támaszpontot adott bérbe 99 évre az Egyesült Államoknak. Ezáltal az Egyesült Államok védelmi vonala az Atlanti-óceánon 1000–1500 kilométerrel keleti irányban tolódott előre. E támpontok stratégiai jelentőségéről a „New York Times” 1941. november 7-i száma a következőket írta: „gyökeresen megváltozott az amerikai védelem fogalma az Atlanti-óceánon. A Karib-tenger gyakorlatilag amerikai tóvá változott.

Most majdnem ugyanolyan helyzetben vagyunk, mint amilyenben Anglia volt a XIX. században. A repülőgép devalválta az angol tengeri támaszpontokat. Anglia már nem sziget többé: mi azonban legalábbis jelenleg még sziget vagyunk. Ez azt jelenti, hogy a tengeri hatalom súlypontja a nyugati féltekére tevődött át. Ez a folyamat az első világháború idején kezdődött meg, és csúcspontját ebben a háborúban éri el.”

gazdasági befolyása volt Nyugat- és Észak-Afrikában, valamint Ausztráliában. A háború alatt az Egyesült Államok pozíciókat szerzett még Indiában is.⁴ Emellett a háború alatt az Egyesült Államok az amerikai angol birtokokon levő tengerészeti és légi támaszpontokon kívül támaszpontokat szerzett még Dél-Amerikában, Francia Nyugat-Afrikában, a Vörös-tengeren és haditengerészeti támaszponthálózatot a Csendes-óceánon. Mindez nagyon megszilárdította világhatalmi helyzetét. Az Egyesült Államok a háborúból akkora hadiflottával került ki, amely körülbelül megfelel a többi tőkésország flottájának együttesen véve. Az erőviszonyok megváltozását jellemzi az a szimbolikus tény, hogy az első világháború előtt a hadihajó-építésben Anglia a „két hatalom paritásának” elvéhez tartotta magát (azaz az angol flotta legyen egyenlő bármely két másik hatalom együttes flottájával); a második világháború után azonban az Egyesült Államok bizonyul a legerősebb tengeri hatalomnak, s Anglia nem szándékozik és nem is képes versenyre kelni vele.

■

Az a tény, hogy a gyarmatok egyik kézből a másikba kerültek, és hogy a világgazdaság részekre esett szét, a gyarmatok gazdaságára, ha nem is egyforma, de igen nagy hatással volt. A fejlődés fő vonala itt is a világgazdaságban a munkamegosztás csökkenésére irányuló tendencia volt. A legerősebb változások azonban a távoli, monokultúrás termelésre berendezkedett országokban mentek végbe, amelyek nem rendelkeznek valamelyest is kedvező szállítási lehetőségekkel. Minthogy ezek az országok áruikat egyáltalán nem vagy csak nagyon alacsony áron tudták értékesíteni, *itt még erősebb volt az a folyamat, hogy saját szükségletük fedezésére élelmiszer-termeléshez és az iparcikkek kisipari előállításához tértek vissza.* Ennek szemléltetésére néhány példát sorolunk fel.

A déli tengerek szigetein a kopra a legfőbb termék, ára az 1937. évi 22,5 font sterlingről a háború alatt 10 font sterlingre és még lejjebb esett. Ezért növekedett a különféle élelmiszerek saját szükségletre való termelése.⁵

Palesztina a háború előtt főként citrom- és narancsféléket termelt.⁶ Ezek a gyümölcsfajták az ország egész kivitelének 80%-át tették ki. Palesztinából évenként 18 millió láda gyümölcsöt exportáltak, amiből 15 millió láda Angliába irányult. 1942-ben a kivitel 6–6,5 millió ládára csökkent. A termés jelentős részét az *állatok takarmányozására* használták fel, másik részét egyszerűen megsemmisítették. Nem volt elég műtrágya, sok ültetvény tönkrement. „Így a palesztinai citrom- és narancstermesztést teljes pusztulás fenyegette.” Az állam egymillió font sterlinget adott a munka nélkül maradt munkások megsegítésére. Ahol csak lehetett, élelmiszert termeltek saját fogyasztásra.

⁴ Az Egyesült Államok a lend-lease törvény érvényességét Indiára is kiterjesztette, árukat szállított Indiának, 1944 közepén pedig 100 millió uncia ezüstöt kölcsönzött a drágaság elleni harc céljára. Az amerikai „White-terv” eredeti szövegezése szerint azt ajánlotta, hogy a gyarmatok Anglia által „befagyasztott” követeléseit, azaz elsősorban India követeléseit, adják át a Nemzetközi Mozgósítási Alapnak. Ezt az ajánlatot Anglia, teljesen érthető okokból, elvetette. Abban a szerződésben azonban, amely az Egyesült Államok által 1945 végén nyújtott kölcsönről szól, Angliának hozzá kellett járulnia ahhoz, hogy a kölcsön egy részét a gyarmataival szemben fennálló adósságainak törlesztésére fogják felhasználni.

⁵ Lásd Economist, 1942. október 3.

⁶ Lásd ugyanott.

Francia Észak-Afrikában az európaiak birtokában levő ültetvények erősen leromlottak; nem volt elég benzin a traktorok és a teherautók számára, és hiányzott a műtrágya is.⁷ A bennszülött lakosságot semmi sem ösztönözte a piacra való termelésre, mert az ország nem kapott iparcikket (különösen textilanyagot), amelyet rendes körülmények között Franciaországból hoztak be. Nem volt sem kávé, sem tea, sem cukor. Mivel Franciaországgal megszakadt az összeköttetés, a zöldség-, bor-, gyümölcs-, hús- és halfölöslegeket nem lehetett értékesíteni.

Gyökeres változások mentek végbe *Belga-Kongó* gazdaságában, amely a szövetségesek számára a hadigazdaság szempontjából fontos bányai termékeknek, mint ónnak, réznek, kobaltnak számottevő forrásává lett.

Trinidad angol gyarmaton, amely a háború előtt igen jelentős mértékben kakaótermelésre specializálta magát, a háború alatt nagy nyomor és éhség keletkezett. A kakaótermelés a háború előttihez képest tizenegyed részére esett. Az angol kormány, amelynek a hajóterhiány következtében nem volt lehetősége a sziget élelmiszerrel való ellátására, mindent megtett azért, hogy a sziget önellátó legyen.⁸

Kivételképpen olyan esetek is előfordultak, amikor a nemzetközi munkamegosztás csökkenésére irányuló uralkodó tendencia helyett egy-egy földrajzilag és stratégiailag különösen kedvező helyzetben levő gyarmat még jobban bekapcsolódott a világ áruforgalmába, mint azelőtt. Vonatkozik ez például *Anglia nyugat-afrikai gyarmataira*. Idézem ezzel kapcsolatban lord Swinton kijelentését:

„Miután Anglia az igen gazdag nyersanyagforrások és legfontosabb közlekedési vonalak egész sorát elvesztette, Nyugat-Afrika az olajos növények, kaucsuk, faanyag, vasérc és mangán fő termelője lett. Egyidejűleg repülőjáratokat létesítettek Amerikából a Közel-Keletre, több tucat Nigériában, Gambiában stb. speciálisan épített repülőtér révén. Kis angol és francia parti hajók a nyugat-afrikai kikötőkből a katonai védelem alatt haladó nagy hajókaravánokat az egész afrikai part mentén elkísérték. Nyugat-Afrikának a nagyszámú lakosság és a beutazók egyre növekvő tömege ellenére is az élelmiszer-ellátás terén önellátó orszaggá kellett lennie.”⁹

Ezt mindenekelőtt a kakaótermelés csökkentésének útján érték el. Ezenkívül az állatokat tömegesen oltották be a cecelégy által okozott álomkór ellen, amely az állattenyésztés sikeres fejlesztésének fő akadályja Afrika nagy területein.

*

Az importált iparcikkek hiánya, valamint igen gyakran annak szükségessége, hogy a hadsereget helyben, magán a gyarmaton termelt cikkekkel lássák el, olyan *tendenciát szült, amelynek következménye a gyarmatok iparosodása* s ennek következtében az iparban a nemzetközi munkamegosztás csökkentése volt. Ennek a tendenciának az érvényesülését a gyarmatokon, mint általában az agrárországokban is, a szükséges gépek behozatalának nehézségei segítették elő. Szemléltetésül Angliának a gyarmatokba és agrárországokba irányuló, háború alatti gépexportja szolgálhat.

Legélénkebben azokon a gyarmatokon fejlődött az ipar, ahol ennek a fejlődésnek valamelyes csírái már a háború előtt is megvoltak, mindenekelőtt a fémfeldolgozó

⁷ Lásd *Economist*, 1942. november 21.

⁸ Lásd *Economist*, 1942. július 4.

⁹ *Neue Zürcher Zeitung*, 1943. augusztus 16.

Megnevezés	1938	1942	1943
	(ezer tonnában)		
Dél-Afrika	62,0	27,4	24,1
India	71,7	37,6	27,5
Brazília	9,9	1,8	1,4
Argentína	11,2	2,8	0,9

Forrás: Economist, 1944. október 28.

és gépiparban. Az elmaradottabb gyarmatokon ellenben a külföldi iparcikkek hiánya csak a régi kézműves és kisipar újjászületésére vezetett.

A gyarmati hatalmak viszonya a gyarmatok ipari fejlődéséhez kettős volt. Egyrészt Angliát a háború követelményei arra *kényszerítették*, hogy a gyarmatokon némely katonai jelentőségű iparágak fejlődését támogassa, mert hiányzott a hajótér ahhoz, hogy a hadsereget Angliából és az Egyesült Államokból lássák el. Így a *palesztinai* ipar 1942-ben az angol hadvezetéstől 8 millió font sterlingnyi megrendelést kapott: ez az összeg egyenlő Palesztina 1939. évi egész ipari termelésének értékével.¹⁰

Másrészt az angol ipari tőke attól félt, hogy a gyarmatok ipari fejlődése a háború után régi értékesítési lehetőségeinek elvesztésére vezet. Ezért arra törekedett, hogy a gyarmatokon fékezze az ipar fejlődését.

Ez a kettősség legszembetűnőbben abban a politikában nyilvánul meg, amelyet Anglia legnagyobb gyarmatával, *Indiával* szemben folytat.

A háború alatt Indiának importcikkekkel, elsősorban textilárukkal való ellátása igen erősen csökkent. Így például Anglia textiláruexportja a háború előttinek jelentéktelen hányadára esett. 1942 után teljesen megszűnt India Japánból származó behozatala is. A textiláruk behozatala 1943-ban 13 millió yardra csökkent a háború előtti 1 milliárd yarddal szemben.¹¹ Ráadásul a Japán elleni háború megkezdése után Indiának nagy hadsereget kellett ellátnia saját területén. Ez a két tényező lökést adott az indiai ipar fejlődésének. Számos új vállalatot létesítettek néhány egyszerű gép és szerszámgép, bőr, gyógyszer, vegyi áruk, üveg stb. termelésére. 1941 augusztusában a Hindosztáni Repülőgép Társaság elkészítette az első indiai repülőgépet.

Egészében véve azonban az ipar és mindenekelőtt a nehézipar fejlődése elég lassan haladt. Ezt a következő számok bizonyítják:

India ipari termelésének indexe (1939 = 100)

Megnevezés	1940	1941	1942	1943	1944
Vas és acél	114	122	116	115	107
Textiláruk	102	113	117	120	115

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics of the League of Nations.
(India össztermelésére vonatkozó index nincs.)

¹⁰ Lásd Economist, 1942. július 18.

¹¹ Lásd Manchester Guardian, 1944. október 23.

Az ipar háború alatti, ilyen viszonylag gyenge fejlődésének fő oka az angol imperializmusnak az a politikája, hogy feltartóztassa India iparosodását. Például az angol hatóságok nem engedték meg, hogy az indiai tőkések az általuk tervezett autógyárat felépítsék. Indiának máig sincs egyetlen mozdonygyára sem, nem gyárt szerszám-
gépeket, motorokat stb.

Az indiai ipar fejlődésének üteme ebben a háborúban nyilvánvalóan még lassúbb volt, mint az első világháborúban.

Az angol kormánynak India iparosodása ellen irányuló politikája elkeseredett bírálatot váltott ki az amerikai sajtóban. Így például 1942 márciusában a „Pacific Affairs” című amerikai folyóirat a következőket írta:

„A háború első két évében a brit politikát továbbra is *kereskedelmi meggondolások vezették: Anglia határozottan szembeszállt a hinduk kezében levő nehézipar gyors növekedésével vagy nagyméretű bővítésével.*”

Ugyanakkor a háború alatt az Egyesült Államok kezdte jobban ellátni Indiát gépekkel és más árukkal.

„Egy speciális amerikai beszámolóban, amely Indiának a lend-lease alapján történő megsegítéséről szól, az áll, hogy az 1941. március 1-től 1943. január 1-ig terjedő időszakban ez a segély 295,5 millió dollárra rúgott. Ennek az összegnek egyharmadát főleg gépek és szerszámgépek tették ki. Ezenkívül amerikai acélt is küldtek Indiába, hogy meggyorsítsák a páncélkocsik, lőfegyverek és lőszer helybeli gyártását. Az indiai vasutak részére mozdonyokat, kerekeket, kazánokat és jelzőberendezéseket szállítottak.

Az indiai textilipar Amerikából további textilgépeket kapott, amelyekre egyenruhák és sátorlap készítéséhez volt szüksége.”¹²

Magától értetődik, hogy az angol imperializmus az indiai iparnak az Egyesült Államok segítségével történő fejlődését ugyanolyan, sőt talán még nagyobb rosszindulattal nézte, mint önálló fejlődését.¹³

Viszonylag erősen fejlődött az ipar *Belga-Kongóban*, amely Belgium német megszállásától kezdve egészen a háború végéig a sterlingblokkhoz tartozott. Az egyik német újság erről a következőket írta:

„A textilipar jelentősen fejlődött Kongóban. Az ehhez szükséges gépeket az angol-

¹² Wirtschaftsdienst, 1943. 14. füzet. 273. old.

¹³ Az amerikaiak elégedetlenek voltak Anglia indiai politikájával, mert nem segítette az egész hindu népek a háborúban való aktív részvételét. Ez az elégedetlenség Wendell Wilkie 1944-ben Ázsiából való visszatérése után mondott beszédében és különösen Phillips amerikai követ Roosevelt elnöknek adott jelentésében tükröződött. Ezt a jelentést Pearson újságíró a „Washington Post” 1944. június 25-i számában közzéte. Ebben a jelentésben Pearson szerint a következők állt:

„Minthogy India tudvalevőleg Burma és Japán ellen folytatandó hadműveleteink legfontosabb bázisa, felfogásunk szerint rendkívül lényeges, hogy szomszédságunkban velünk együtt érző India legyen, nem pedig közömbös vagy éppen ellenséges ország.

... Jelenleg a hindu nép csak a szó jogi értelmében van hadiállapotban. A hinduk úgy vélik, hogy a kormányban nincsenek képviselve, és ezért nem felelősek a háború folytatásáért. Azt gondolják, hogy nincs miért harcolniuk, mivel meggyőződésük szerint az Egyesült Nemzetek kinyilatkoztatott céljai rájuk nem vonatkoznak.

... Még rosszabb a lakosság tömegeinek magatartása a háborúval kapcsolatban. Az éhség és drágaság növekedése, valamint a változatlan politikai zsákutca eredményeképpen növekedett a fáradtság, a közömbösség és az elkeseredés.

... Ázsia népei – és ebben egyetértenek velem más diplomáciai és katonai megfigyelők is – cinikusan úgy vélik, hogy ez a háború fasiszta és imperialista hatalmak közötti háború.”

százszok szállították. A vegyipar fokozta termelését: most már 13 ezer tonna kénsavat és más vegyi cikket gyárt. Egy papírgyárat is üzembe helyeztek, és erősen fejlődött a faanyag termelése.¹⁴

„Az elizabethville-i új dohánygyárakban katangai, kivai és ruandai dohányt dolgoznak fel; egy másik gyár a növényi zsíroknak különböző viaszfajtákká és cipőkrémmé való feldolgozásához fogott.”¹⁵

Hasonló jelentések érkeztek a háború folyamán a többi, gazdasági szempontból fejlettebb gyarmatról is.

Egyiptomban és Palesztinában ugyancsak az ipar számottevő fejlődésének voltunk tanúi a háború folyamán.¹⁶ Mindkét országban az ott állomásozó angol hadseregek szükségleteinek kielégítésére való törekvés mozdította elő a fejlődést.

Még Koreában is meg lehetett figyelni valamelyes ipari fejlődést a japán–kínai háború alatt, pedig ezt az országot a japán imperializmus teljesen monopolizálta a maga számára és tipikus agrárnyersanyag- és élelmiszerfüggvényévé változtatta. Erről a következő adatok tanúskodnak:

Korea ipari termelése (millió jenben)

Év	Fémek	Gépek és szerszám-gépek	Vegyianyagok	Textil-árúk	Élelmiszer	Összesen
1933	29	3	52	39	201	385
1938*	92	27	353	165	277	1140

Forrás: Pacific Affairs, 1942. március.

* Későbbi adatokat nem ismerünk.

A dél-amerikai és gyarmati országok példájához hasonlóan a szomszédos vagy kedvező közlekedési utakkal összekötött gyarmatok között új külkereskedelmi kapcsolatok létesültek.

Belga-Kongóról a következőket jelentették:

„Az itteni ipar, amely azelőtt a gépeket és a pótalkatrészeket Belgiumból kapta, most mindezeket az anyagokat főleg a Dél-afrikai Unióból vagy Angliából és Amerikából hozza be. Néhány vállalkozó a gépalkatrészeket magában az országban kezdi előállítani.

Az európai áruk (szövetek, ruha, európai élelmiszerek, gyógyszerek) behozatala a háború előtt a brüsszeli vásárlási iroda közvetítésével történt. Most Kongó külkereskedelmében mindenekelőtt a Dél-afrikai Unió felé igyekszik orientálódni, ahová bányaipari termékein kívül hüvelyeseket, rizst, pálma- és mogyoróolajat, bőrt, zöldséget, méhviaszt stb. visz ki.”¹⁷

A háború alatt India iparcikkeit kezdett exportálni Kelet-Afrikába és a Közel-Keletre. A következő táblázat szemléltetően mutatja Palesztina külkereskedelmi kapcsolatait a gyarmati országokkal:

¹⁴ Deutsche Allgemeine Zeitung, 1943. július 12.

¹⁵ Neue Zürcher Zeitung, 1940. augusztus 7.

¹⁶ Lásd a Török Nemzeti Bank beszámolóját az „Economist” 1944. október 28-i számának 585. oldalán.

¹⁷ Neue Zürcher Zeitung, 1942. augusztus 7.

Palesztina kivitele (ezer font sterlingben)

Év	Anglia	Egyiptom	Szíria	Török- ország	Irak
1939	2440	97	389	9	5
1943	1022	4301	1318	1464	489

Forrás: Great Britain Department of Overseas Trade. Palestine Review of Commercial Conditions, 1945. február. 14. old.

Palesztina behozatala terén ugyanez volt a helyzet.

A háború után azonban a régi ipari országok részéről megindult elkeseredett verseny a gyarmatok (valamint általában valamennyi agrárország) új iparát komoly próba elé állítja. Minthogy a gyarmatok többségének nem lesz meg a lehetősége arra, hogy – a nem gyarmati országok példáját követve – gyengén fejlett iparát védővámokkal óvja, a háború után kétségkívül sok, a háború alatt elkezdett iparág működésének beszüntetésére kényszerül.

■

Teljesen új, az imperializmus történetében nem tapasztalt tény az, hogy a gyarmatoknak és függő országoknak az anyaországtól való pénzügyi függősége majd mindenütt csökkent, s hogy néhány gyarmat az imperialista anyaország adósából annak hitelezőjévé vált. A fejlődésnek ez a menete, amelyet a háború után is aligha sikerül majd megállítani, fölöttébb jelentős változást jelent a gyarmatok és az anyaországok viszonyában.

Az ilyen irányú fejlődés legszembetűnőbb példájául *India* szolgálhat. Az angol „Economist” erről a következő képet festi:

„A háború kezdete óta India sterlingaktíváját 52 millió font sterlingről 737 millióra növelte. Ez utóbbi adat 1944. május 12-re vonatkozik. Tehát ezeknek az aktíváknak az összege az utolsó 12 hónap alatt körülbelül 300 millió font sterlinggel nőtt. Az ilyen sterlingfelhalmozódás sokszorosan felülmúlja az angol valutában teljesítendő kötelezettségek összegét, azaz a hindu kormány és a hindu vasutak egész sterlingadósságát (ez utóbbi kötelezettségek 360 millió font sterlinget tesznek ki). Ennek az adósságnak kifizetése tulajdonképpen már befejeződött, és *India sterlingkötelezettségének egész maradéka csak 200–250 millió font sterling, ami angol magánbefektetésekből áll.* Ha India sterlingaktívája növekedésének összegét hozzáadjuk a kifizetett sterlingkötelezettségek összegéhez, úgy kiderül, hogy az elszámolási mérleg végső egyenlege a két ország között a négy év alatt *1045 millió font sterlinggel* változott meg India javára.”¹⁸

India Angliával szemben fennálló követeléseinek felhalmozódása szakadatlanul folyt a háború végéig. Sőt nemcsak India államadósságát törlesztették le, hanem ahol csak lehetséges volt, az indiai tőkések megvették az indiai angol vállalatok részvényeit. Az angol részvényeseknek olyan magas árakat ígértek részvényeikért, hogy azok meghátráltak és beleegyeztek az eladásba, noha ezeknek a részvényeknek indiai

¹⁸ Anglo-Indian Finances. Economist, 1944. június 3. 754. old.

részvényesek kezébe kerülése mindinkább gyengítette az angol tőke helyzetét Indiában.

Szemléltetésül a következő konkrét példát idézzük:

„Az után a határozat után, amely szerint a »Kalkuttai Társaság« él a felajánlott joggal és megszerzi a »Kalkuttai Villamos Vasúttársaság« részvényeit, új hír érkezik egy másik indiai konszern állítólagos megvásárlásáról. A jelzett művelet feltételei olyan vételárat helyeznek kilátásba az angol részvényesek számára, amely jóval meghaladja részvényeik jelenlegi piaci értékét. A »Hyderabadi (Dekkáni) Társaság« igazgatósága elfogadta a hyderabadi kormány ajánlatát, amely szerint 708 ezer font sterlingért (átszámított ár) átengedi a »Singareni Szénbánya« részvényeit. Ezek a részvények a »Hyderabadi Társaság« alapaktíváját képezik, és eladásuk a többi aktíva értékesítését s a társaság felszámolását vonja maga után. Ha ezt az ajánlatot elfogadják, a részvényesek előlegként részvényenként három font sterlinget (60 shillinget) kapnak; azonkívül az igazgatóság feltételezése szerint a teljes elszámolás alkalmával részvényenként további 8 shilling kifizetését lehet várni. Tehát a feltételezett bevétel 68 shilling lesz részvényenként, pedig ezeket a részvényeket a tőzsdén 38 shillinggel jegyezték. A társaság egész tőkéje 672 ezer font sterling, egy részvény névleges értéke pedig 3 font sterling. Az utolsó tíz év folyamán a társaság csak szerény osztalékot fizetett, amely nem haladta meg a 3–4 %-ot.”¹⁹

Látjuk tehát, hogy Hyderabad kormánya a részvényekért a tőzsdei árnak csaknem kétszeresét fizette!

Mi lehet az oka ennek a változásnak India és Anglia pénzügyi viszonyában? Melyek a forrásai a háború alatt Indiában felgyülemlett aktíváknak?

Ezek a források a következők:

- India kereskedelmi mérlegének aktív egyenlege;
- az Indiában Japán ellen harcoló angol (és amerikai) hadseregek óriási kiadásai.

India kereskedelmi mérlege mindig aktív volt, fizetési mérlege azonban passzív. A kereskedelmi mérleg aktív egyenlege az Indiában befektetett angol tőke kamataiból és hasznából tevődött össze, mint Marx gúnyosan írta: „a jó adminisztráció megfizetéséből”, azaz a magasan fizetett angol hivatalnokok jövedelméből, s a fizetési mérleg passzív egyenlegének fedezésére szolgált, ahogy ez minden adós országban általában történni szokott. A háború alatt azonban a kereskedelmi mérleg aktív egyenlege sokkal jelentősebb lett, mint amekkora a fizetési mérleg kiegyenlítéséhez szükséges.

Más szavakkal a fizetési mérleg is aktív lett.

India külkereskedelme (millió rúpiában)

Megnevezés	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Behozatal	1502	1550	1530	1755	1044	1000	1686
Kivitel	1624	1814	2092	2287	2056	1861	2189
Kiviteli többlet	122	264	562	532	1012	861	503

Forrás: Statistical Yearbook of the League of Nations. 1941/1942. 175. old.; Monthly Bulletin of Statistics, 1945. 1. és 9. sz.

¹⁹ Times, 1944. augusztus 15.

A rúpia árfolyama az angol fonthoz képest szilárd, és ezért Indiában a háború alatt végbemenő erős áremelkedés egyáltalán nem változtatja meg India sterling-halmozását.²⁰

A sterlingaktívák felhalmozódásának második forrása az angol – és kisebb mértékben az amerikai – hadsereg kiadásai Indiában, azaz a hadsereg indiai élelmiszer- és iparcikkvásárlásai magában Indiában vagy Burmában történő fogyasztásra. Az „Economist” fent említett cikkében rámutatott arra, hogy Anglia „India háborús kiadásaihoz” a következő összegekkel járult hozzá (millió font sterlingben): 1940/1941 – 40, 1941/1942 – 145, 1942/1943 – 253, 1943/1944 – 285, összesen – 723. Ez a 723 millió font sterling, ami a háború végén, azaz 1945 közepére kétségtelenül egymilliárd font sterlingre növekedett, és amelyhez még hozzá kell adni az amerikai hadsereg indiai kiadásait (dollárban), ez India közvetlen külföldi valutabevétele, ez a második forrása az indiai sterlingaktívák felhalmozódásának.

Ily módon India 1945 közepéig körülbelül egymilliárd font sterling erejéig Anglia hitelezője lett. Összehasonlítás céljából emlékeztetünk arra, hogy a második világháború kitörése idején Anglia együttes külföldi tőkebefektetése körülbelül 4 milliárd font sterlingre rúgott.

India átalakulása Anglia adósából Anglia hitelezőjévé e két ország gazdasági viszonyában igen komoly változást, mégpedig India javára szóló változást jelent. Indiának ezt az új pénzügyi helyzetét a dolgozó lakosság súlyos áldozataival fizették meg. A nép életszínvonala gyorsan csökkent: néhány tartományban, például Bengáliában, a lakosság valósággal éhezett.²¹ Az angol kormányhoz közel álló, szigorúan konzervatív folyóirat, a „The Round Table” erről a következőket írta:

„Ráadásul ezeket az áldozatokat olyan lakosság hozta, amelynek háború előtti életszínvonala sem volt távol a nyomortól. Több szempontból itt sokkal messzebb ment a dolog, mint amire a többi országban a kormányok a lakosságot felhívták. A legutóbbi időkig az indiai gyapjúipar egész termelését a hadsereg kapta. Ugyanezt kell mondani a répacukor- és cipőiparról, a cementiparról és a gyapotipar termelésének oroszlánrészéről. A lakosság szenvedett a szállítóeszközök hiányától, ami pedig a háborúnak az élelmiszer-ellátásra való hatását illeti, elég lesz Bengáliára emlékeztetni. Röviden szólva, India háborús erőfeszítése olyan nagy volt, hogy nem maradt lehetősége a polgári lakosság akár csak minimális szükségleteinek kielégítésére sem.”²²

India londoni sterlingaktívái egyelőre „be vannak fagyaszttva”. Anglia azt ígéri, hogy adósságát fokozatosan – tíz év alatt – termelési eszközök szállításával ki fogja egyenlíteni.²³ Ez nagy lökést adna az indiai termelőerők és különösen az indiai ipar háború utáni fejlődésének.²⁴ Ilyen fejlődés azonban még jobban megerősítené India

²⁰ Az angol banktőke lapja, a „The Banker” 1944 júniusában ezzel szemben azt írta, hogy a font és a rúpia árfolyama közötti szilárd viszony az oka annak, hogy a fontokban kifejezett indiai árak túl magasak, és éppen ez lenne India sterlingaktívája növekedésének egyik oka.

²¹ Sir J. B. Orr „Food and the People” című könyvének 45. oldalán a különböző országok lakosságának valószínű átlagos élettartamáról a következő adatokat közli: Új-Zéland – 67 év, Egyesült Államok és Anglia – 61, Olaszország – 55, Japán – 48, Brit-India – 27 év.

²² The Economic Situation. The Round Table, 1944. szeptember 355. old.

²³ Azokról a háború utáni nehézségekről, amelyekkel Anglia adós állammá való átalakulása fenyeget, a XV. fejezetben szólunk.

²⁴ Indiában „ötéves tervet” dolgoztak ki a háború utáni időszakra. A terv szerint 7500 millió font sterlingnyi tőkebefektetést fognak eszközölni, ebből 3360 millió font sterlinget az iparba kell fektetni,

gazdasági helyzetét, a hindu burzsoázia kilátásait Angliával való versenyében...

A pénzügyi függőségtől való megszabadulásnak vagy a függőségi viszony lazulásának hasonló folyamata a háború alatt Indián kívül más gyarmatok és függő országok egész sorában is végbement. Egyiptomnak szintén van 500 millió font sterlingnyi aktívája Londonban, azaz Anglia a háború alatt körülbelül 500 millió font sterlinggel vált Egyiptom adósává. Az „El Wafd el Misr” című egyiptomi újság 1945. június 17-i és 21-i száma Seliam Musa cikkét közölte Anglia eladósodásáról. Ebben a következőket írta:

„Minden iskolás tudja, hogy 63 évvel ezelőtt Anglia azzal az ürüggyel foglalta el Egyiptomot, hogy biztosítani kell azoknak az adósságoknak a behajtását, amelyek névlegesen 90 millió font sterlingre rúgtak, de a valóságban nem haladták meg az 53 millió fontot. . . Most azonban a helyzet megváltozott, és Anglia tartozik nekünk 350 millió font sterlinggel. De megváltozott a logika is. Ha hetven éve azért büntettek meg bennünket, mert adósok voltunk, akkor ma azért büntetnek meg, mert hitelezőkké lettünk. Adósunk engedélye nélkül nem vásárolhatunk egy ceruzát sem Amerikában, egy órát sem Svájcban. Anglia nagy adóssága befagyott; ez az adósság olyan váltó, amelyet nem lehet értékesíteni, és ez az egyiptomi piac monopolizálását jelenti.”

A dél-amerikai államok a kapott kölcsönök egy részét letörlesztették. Emellett a külföldi tőke szerepe a külföldiek kezében volt részvények megvásárlásának következtében is csökkent stb.

A háború befejezésével ez a folyamat nyilvánvalóan megáll.

A háború után néhány évvel – a várt mezőgazdasági válság bekövetkeztével – a gyarmatok és az agrárországok más országokkal, elsősorban az Egyesült Államokkal szembeni eladósodása nyilván újra növekedni fog. (Angliával szemben eladósodásuk kisebb mértékben növekszik majd, mert Anglia kiviteli lehetőségei a háború következtében hosszú időre csökkentek.) Mindazonáltal a gyarmatok többségének anyaországuktól való gazdasági függése soha többé nem lesz olyan erős, mint a háború előtt.

*

A gyarmati világ végleges újrafelosztása 1945 végéig nem történt meg. A háború nagyon fontos eredménye azonban a japán gyarmatbirodalom megsemmisítése. Japán területét saját szigeteire korlátozták. Mindazokat a területeket, amelyeket az utolsó ötven év folyamán erőszakkal foglalt el, most elvették tőle. Kína felszabadult a japán iga alól; lehetősége nyílt arra, hogy nagyhatalommá váljék.

A japán imperializmus mindössze fél évszázad alatt lejátszódott felemelkedése és teljes megsemmisülése – ragyogó szemléltetése a kapitalizmust jellemző egyenlőtlen fejlődés katasztrofális jellegének az általános válság időszakában.

A háború nagy *politikai* jellegű változásokat idézett elő azokon a gyarmatokon is, amelyek nem estek az újrafelosztás alá. Az ellenállási mozgalom a gyarmatokon

705 millió font sterlinget a szállításba stb. Ezeknek a befektetéseknek a finanszírozására a sterling-számlák maradványát (750 millió), a kereskedelmi mérleg aktív egyenlegét (450 millió), külföldi hiteleket (525 millió), a belföldi takarékbetéteket (3 milliárd) stb. akarják felhasználni. (Lásd The Banker, 1944. július.)

mindenütt megerősödött, és a háború befejezése után számos országban – Indonéziában, Indokínában, Szíriában, Libanonban – fegyveres harc alakját öltötte, amelynek menetét az olvasók az újságokból ismerik.

Az ellenállást kiélező legfontosabb okok véleményünk szerint a következők voltak:

- a gyarmatok gazdasági fejlődése megerősítette a bennszülött burzsoáziát és a bennszülött proletariátust – tehát éppen azokat az osztályokat, amelyek a függetlenségi harcban általában vezető szerepet játszanak;

- a háborúban mindkét hadviselő tábor nagymértékben vetette harcba a bennszülött csapatokat, ami emelte a gyarmati népek öntudatát;

- az a tény, hogy a japánok volt urakat és parancsolókat – angolokat, amerikaiakat, franciákat – foglyul ejtettek, megingatta a gyarmati népek hitét a fehérek uralmának szilárdságában;

- a háború lehetővé tette, hogy sok bennszülött fegyverhez jusson.

A bennszülöttek függetlenségi mozgalma ellen folytatott harcban megnyilvánult a gyarmati hatalmak cselekvő szolidaritása: Anglia fegyveres erőivel a hollandok segítségére sietett Indonéziában és a franciák segítségére Indokínában stb. Természetesen ezzel saját érdekeit védte. A szolidaritás oly messzire ment, hogy 1945 decemberében, Indonéziában még *japán* csapatokat is felhasználtak a harcoló indonézek ellen.²⁵

Az Egyesült Államok bizonyos mértékben egyedülálló álláspontot foglal el.

Gazdasági fölényére támaszkodva azt reméli, hogy valamennyi mezőgazdasági-gyarmati országot saját iparának piacává alakíthatja át, saját gyarmatbirtokának növelése nélkül.²⁶ Ez magyarázza az Egyesült Államok harcát a brit birodalom rendszerében érvényes preferenciális vámok ellen. Az Egyesült Államok befolyásos körei támogatják Indiának és a többi gyarmatnak nagyobb gazdasági szabadságra való törekvését az illető gyarmati nagyhatalommal szemben.

Az Egyesült Államok monopolizkéja mindenütt ugyanolyan cselekvési szabadságot akar, mint amilyen például Kínában és Dél-Amerikában már rendelkezik.

Noha Kínát az Egyesült Nemzetek Szervezete elismerte az öt vezető hatalom egyikének, gazdaságilag egyelőre mégis igen gyenge, és fejlődéséhez tőkebehozatalra szorul. A szükséges tőkét csak az Egyesült Államokból kaphatja meg, ezen a téren Anglia nem versenyezhet az Egyesült Államokkal. Így az Egyesült Államok a való-

²⁵ Mint az Algemeen Nederlandsch Persbureau ügynökség 1945. december 17-én közölte, Logeman gyarmatügyi miniszter a japán csapatoknak az angolok által Holland-Indiában történő felhasználására vonatkozó kérdésekre válaszolva az alsóházban kijelentette: tudomása van arról, hogy Jáva szigetén a szövetséges parancsnokság „néhány esetekben” japán csapatok felhasználásához folyamodik. A miniszter a japán csapatok felhasználását azzal indokolta, hogy „néha ennek szükségessége nyilvánvaló”.

²⁶ Az amerikai sajtó állandóan büszkélkedik az amerikai gyarmatokon uralkodó jó viszonyaival. Puerto Rico példája azt bizonyítja, hogy ez nem felel meg a valóságnak. P. J. James amerikai író „Latin-America” (New York 1942.) című könyvében azt írja, hogy az egész mezőgazdasági terület 34%-a, a föld egész értékének 46%-a a nagybirtokosok 1%-ának kezében van. A cukornád a monokultúrás Puerto Rico egyetlen terméke. A termelés 50%-a négy nagy amerikai vállalat kezében összpontosul, ültetvényeiken a mezőgazdasági munkások 50%-a dolgozik.

„A háború folyamán a helyzet valósággal borzalmasra fordult. Puerto Ricót válság, éhség, nyomor sújtotta... A munkások csak cukornáddal táplálkoztak, amit éjjel szereztek meg a nagy ültetvényeken... Nem mehettek ki az utcára, mert nem volt ruhájuk...” (Economic Problems of the Carribean Area. New York 1943. 30. old.)

ságban monopolhelyzetet élvez Kína gazdasági rendszerében, ami természetesen politikáján meg is látszik. Erről tanúskodik Marshallnak, az Egyesült Államok kínai követének az újságokból ismert szerepe, amelyet mint a Kuomintang és a Kínai Kommunista Párt közötti közvetítő játszik, valamint az amerikai tengerészek által a Kuomintang hadseregének a különleges körzet fegyveres erői ellen nyújtott támogatás.

Az amerikaiak a háború alatt különböző terveket dolgoztak ki abból a célból, hogy a gyarmati országokban, különösen az angol gyarmatokon cselekvési szabadságot nyerjenek. Ilyen terv volt a szövetség az Egyesült Államok és Anglia között; közös gyámság a gyarmatok fölött stb. Mindeme tervek értelme a brit birodalom hatalmának aláásása. Churchill, Anglia akkori miniszterelnöke szükségesnek tartotta, hogy határozottan visszautasítsa az amerikai burzsoáziának ezeket az igényeit.

London polgármesterének évi díszebédjén, 1942. november 10-én a következőket mondotta:

„Engedjék meg, hogy világosan kijelentsem, ha bárhol is félreértések lennének erre vonatkozólag. Úgy gondoljuk, hogy megvédjük azt, ami a miénk. Nem azért lettem a király miniszterelnöke, hogy a brit birodalmat megsemmisítsem.”

A gyarmati népek megnövekedett ellenállása mellett azonban aligha fog sikerülni korábbi alakjában visszaállítani a gyarmati uralom háború előtti formáit.

A gyarmati hatalmaknak különböző kompromisszumokba kell majd beleegyezniük, egyes gyarmati népeknek meg kell majd adniuk a „domíniumi alkotmányt”, sőt a „függetlenséget” is. Ám a formális politikai „függetlenség” nem mindig jelent tényleges függetlenséget. Ezt Transzjordánia példáján láthatjuk. 1946 elején Anglia ezt a „mandátumát” függetlennek ismerte el. Ugyanakkor azonban Transzjordánia „szövetséget” kötött Angliával 25 évre. Az őket érintő minden külpolitikai kérdésben a két ország köteles kölcsönös megbeszéléseket folytatni, háború esetén egymást segíteniük kell stb. Papíron teljes az egyenjogúság. De Transzjordánia védelmére az országban marad az angol hadsereg, Anglia pénzt és tiszteket ad a transzjordániai hadsereg felállításához. A „független” Transzjordánia a valóságban Anglia katonai bázisa lesz a Közel-Keleten.

Természetesen, az angol politikának nem mindenütt sikerül olyan ügyesen manővereznie, mint a félmillió lakosú Transzjordániában. A nagy gyarmatok, különösen India esetében, az angol burzsoázia nagy engedményekre kényszerül, egészen a domíniumi alkotmányig.

Az Egyesült Államokban erősen bírálták az Anglia és Transzjordánia közötti szerződést, például Pepper szenátor 1946. április 5-én a szenátusban elmondott beszédében. Csakhogy az Egyesült Államok és a független Fülöp-szigetek közötti viszony kevésbé különbözik Anglia és Transzjordánia viszonyától. Truman elnök 1946. május 4-én kijelentette, hogy a Fülöp-szigetek kereskedelméről szóló törvény, „végrehajtó egyezmény” (olyan egyezmény, amelyet az elnök köt, és amelyet a szenátusnak nem kell jóváhagynia) útján, a Fülöp-szigetekkel a következő 28 év alatt folytatandó, preferenciális kereskedelmi viszony tervének megvalósítását tűzi ki célul.

Később azonban a következő kijelentést tette: „Az előtt állunk, hogy ennek a népnek megadjuk politikai függetlenségét.”

A Fülöp-szigetek „függetlensége” mellett továbbra is az Egyesült Államok gazdasági uralma alatt marad.

XII. AZ INFLÁCIO MINT A HÁBORÚ KÖVETKEZMÉNYE

A háború egyik legfontosabb következménye az, hogy a valuta a dollárhoz képest valamennyi hadviselő, de néhány semleges országban is elértéktelenedett. Minthogy a dollárt az arannyal egyenlőnek vehetjük¹, a többi hadviselő ország valutája inflációs jellegű elértéktelenedésen ment át. Következésképpen, a papírpénzért bizonyos áru kisebb mennyisége vásárolható, mint azért az aranyért, amit ezek a papírpénzek az általuk jelképezett arany mennyiségnek megfelelően a forgalomban helyettesíteni hivatottak.²

A valutának az aranyhoz vagy a dollárhoz viszonyított elértéktelenedését számos országban az állam által megállapított s a külkereskedelem és a fizetési mérleg szigorú szabályozásával fenntartott szilárd árfolyammal leplezik. Így volt például Németországban. Az illegális kül- és belkereskedelemben azonban a márka elértéktelenedése teljesen világosan kitűnt. A hivatalos árfolyam például 100 német márkát 172 svájci frankkal vett egyenlőnek, miközben 1943 közepén Svájcban 100 márkáért 16 svájci frankot, egy évvel később pedig csak 8 frankot fizettek.³ 1945 elején a „Zürcher Volksrecht” azt írta, hogy Németországban a feketepiacon 1 kiló kávé 2000 márkába, 1 cigaretta 2,5 márkába kerül.

A pénz elértéktelenedési tendenciája a tőkés hadigazdaság lényegéből fakad. Már rámutattunk arra, hogy a tőkés hadigazdaság magában hordozza az elszegényedési tendenciát, mivel az áruk fogyasztása (beleértve a rombolásokat) a háború alatt a polgári fogyasztás gyors csökkenése ellenére is meghaladja a folyó termelést. A háború kiadásait részben az ország nemzeti vagyonának terhére fedezik. (Lásd a IV. fejezetet.) Az elszegényedés különösen jelentőssé válik, ha az ország területe hadműveletek színhelye lesz. Az Egyesült Államok kivétel, mivel ez az ország a békeidőben fel nem használt erőforrásait a háború alatt mozgósította, és ily módon elkerülte az elszegényedést. Az Egyesült Államoknak éppen ezért kisebb állami beavatkozással sikerült a dollár vásárlóértékét a háború előttihez közeli színvonalon megőriznie, mint a többi országnak.

Elméletileg az elszegényedésnek és az inflációnak nem kell szükségszerűen együtt járnia. Tételezzük fel azt a teljességgel valószínűtlen helyzetet, hogy a tőkésállam a háború kiadásait egyedül az adókból maradéktalanul fedezi: a nemzeti vagyon csökkentésének megfelelő nagyságú vagyonadóból és a jövedelmi adóból, amelynek befizetése után az adott állam polgárai a polgári fogyasztásra fennmaradó egész árumennyiség háború előtti összegének megfelelő jövedelemmel rendelkeznek.

¹ 1933-tól az állami jegybankrendszerhez tartozó bankok nem kötelesek bankjegyeiket aranyra beváltani. Az Egyesült Államokban nincs forgalomban aranypénz. A külfölddel fenntartott kapcsolatok céljaira azonban minden kívánt mennyiségben adnak aranyat. A dollárt ily módon egyenlőnek vehetjük az arannyal.

² Jelenleg lehetetlen az aranyat közvetlenül összehasonlítani a papírpénzzel, mert nincs sem „arany piac”, sem aranypénzforgalom. Az Egyesült Államok 35 dollárért veszi az arany unciáját. A többi tőkésországban az aranyat túlnyomórészt feketén adják-veszik. Az „Economist” 1942. november 28-i számában például azt írta, hogy Bombayben (India) a szabad piacon az aranyért rúpiában kétszer annyit fizetnek, mint az ugyanolyan mennyiségű aranyat képviselő papírdollárért vagy fontért.

³ A londoni rádió 1944. július 11-i adása szerint.

Ebben az esetben az árak inflációs emelkedése nem következne be (egyes áruajták áremelkedése más áruk árcsökkenését vonná maga után), s a papírpénz a forgalomban az aranyat teljes értékében képviselné, ha a háború előtt is ez volt a helyzet. Belső okokból nem keletkezne infláció, nem következne be sem a pénz elértéktelenedése, sem az áruk drágulása, noha a háború valóságos költségeiben nem állna be semmilyen változás. Az adott esetben figyelmen kívül hagyjuk a pénz elértéktelenedésének lehetőségét a fizetési mérleg passzívuma következtében.

A tőkésországokban azonban nem így fedezik a háborús kiadásokat. Az állami kiadásoknak csak egy részét fedezték adókból.

A költségvetésnek kölcsönökkel és bankjegyek nyomásával fedezett hiánya az 1944-es költségvetési évben (egy esetenként az 1943–1944-es vagy az 1944–1945-ös évben) a következő volt:

A költségvetés hiánya

Ország	Nemzeti valuta (milliárdban*)	Kiadások százalékában
Egyesült Államok	57	58
Anglia	2,8	47**
Németország***	80–90	60–70
Franciaország	234	66

* Mirovoje Hozjajsztvo i Mirovaja Polityika 1945. januári számának statisztikai melléklete.

** A lend-lease nélkül.

*** Az államadósság növekedésén alapuló becslés; 1943-tól tetek közzé a költségvetést.

Hasonló a helyzet a többi ténylegesen, nem formálisan hadviselő országban is.⁴

A hiányt túlnyomórészt kölcsönökkel, kisebb mértékben bankjegyek kibocsátásával fedezték. A finanszírozás két módjának van egy közös vonása: a hadviselő államok polgárai az államtól papírokat kaptak háborús célra felhasznált vagyonukért vagy el nem költött jövedelmükért. Ezek a papírok valóságos értékek megszerzésének alapjául szolgáltak, mégpedig papírpénz alakjában azonnal, vagy amennyiben állam-papírokat kaptak, csak később.

„Az eredetileg kölcsön adott és rég kiadott tőke ellenében kiállított adósságlevelek, megsemmisült tőkének ezek a papíros másodpéldányai birtokosaik számára tőkeként funkcionálnak...”⁵

Ez a szakadék az ország valóságos elszegényedése és a nemzeti jövedelem pénzben kifejezett növekedése között az inflációs tendencia alapja: háború idején az állam inflációra kényszerül, mivel máskülönben képtelen megvásárolni a hadsereg felfegyverzéséhez szükséges árukat. Ez a helyzet a termelési eszközök magántulajdonának esetében.

Az állam a kölcsönöket túlnyomórészt nem közvetlenül a polgároktól, hanem

⁴ Kivétel látszólag Japán, ahol a hiány 1944/1945-ben mindössze 14%-ot tett ki; de az adatok igen kevésbé megbízhatók, és a költségvetést másként állítják össze, mint a többi országban. (Lásd *Oriental Economist*, 1944. december. 55. old.)

⁵ *Marx–Engels Művei*. 25. köt. Budapest 1974. 456. old. (Az én kiemelésem. – V. J.)

a különböző hitelintézetektől veszi fel. A kiadott tőke (és a felhalmozott haszon) bankbetétek alakjában újra pénzalakot ölt.

Bankbetétek (milliárd nemzeti valutában)

Ország	1939	1944	Növekedés (százalékban)
	végén		
Egyesült Államok	47,8	116,0	142
Kanada	2,8	5,2	86
Anglia	2,4	4,5	87
Franciaország	42,1	129,0	207
India	2,4	8,2	242

Németországról nincsenek adatok.

Az el nem költött jövedelem takarékbetétekké alakult át.⁶

Takarékbetét-állomány (milliárd nemzeti valutában)

Ország	1939	1944	Növekedés (százalékban)
	végén		
Egyesült Államok (takarékgazdálkodásokkal együtt)	14,0	56,1	300
Anglia	1,4	4,4	214
Franciaország	67,0	168,0	136
Németország*	20,0	81,0	305

* A Németországra vonatkozó adatokat Heintze, a takarékpénztárak szövetségének elnöke hozta nyilvánosságra. (Lásd Neue Zürcher Zeitung, 1945. január 21.)

A bankok, a takarékpénztárak és a biztosító intézetek egyre növekvő mértékben fektették állampapírokba a rájuk bízott pénzt. 1943. december végén az amerikai kereskedelmi bankok aktívájának („earning assets”) 71%-a volt állampapír.⁷

A mérlegek alapján állítottuk össze a következő kimutatást, amely azt bizonyítja, hogy az aktívában az értékpapírok még az Egyesült Államok bankjainál is döntő súllyal szerepelnek (lásd 210. old.).

A betéteknek több mint fele állampapírokban fekszik. De ez még nem minden. Maguknak a betéteknek egy része állami értékpapír. Erre rámutatnak a National City Bank és a Philadelphia National Bank mérlegében. Az utóbbi mérlegében az összeget is feltüntetik: az állami értékpapírok a betétek egyötödét (807 millió dollárból 168), az egész aktívának pedig 80%-át (869 millió dollárból 692) teszik ki.

⁶ A kormányok mindenütt támogatták a „takarékossgot”. Angliában 1944 végén 17,5 millió embernek volt betéte a takarékpénztárban.

⁷ Lásd Statist, 1943. december 18.

Bankok	Tőke (tartálék- kal)	1945 végén egész aktíva	ebből állam- papír	betét
(millió dollárban)				
National City Bank	249	5434	2773	5143
Chase National Bank	300	6092	3078	5742
Guarantee Trust Company	313	3813	2059	3309
Bankers Trust Company	143	1922	895	1750
Manufacturers Trust Company	113	2693	1508	2556
Philadelphia National Bank	44	869	524	807
Bank of America, San Francisco	230	5626	3136	5339

Hogy a bank- és takarékbetétek növekedése a hadigazdaság sajátossága, az abból látszik, hogy a semleges országokban ez a jelenség sokkal kisebb mértékben figyelhető meg.

Ország	Bankbetétek		Takarékbetétek	
	(milliárd nemzeti valutában)			
	1939	1944	1939	1944
	végén			
Svédország	4,4	6,4	3,7	5,1
Svájc	3,0	3,8	2,8	3,3

A tőképenztárak betétállományának kétszeresére-négyszeresére növekedése a háborúeltűvel szemben már magában rejt az infláció potenciális veszélyét. Ha a betevők nagy tömegben követelik vissza betétjeiket, a hitelintézetek számára csak egy rakomány dukkifizetéshez szükséges pótlólagos összegek megszerzésére: a jegybankhoz fordulni. Ha a jegybank ezeknek az intézkedéseknek az igényét további bankjegyek nyomásával elégíti ki, közvetlen inflációs veszély támad. Ha nem elégíti ki ezeket az igényeket, az államnak moratóriumot kell elrendelnie a betétkifizetésekre (mint ahogy az Németországban történt 1931-ben). Mindkét eset azt jelenti, hogy megrendül az ország pénzrendszerébe vetett bizalom, ami ugyancsak a pénz elértéktelenedéséhez vezet.

A hadigazdaságot jellemző pénzbőség, a betétek növekedése annak a következménye, hogy a tőkét lehetetlen pénzalakból teljesen termelőtökké változtatni, mivel az ehhez szükséges elemek, mint nyersanyag, gépek és munkaerő csak elégtelen mennyiségben szerezhetőek meg. Mindennek következtében a bankok csökkentik a tőkéseknek nyújtott hitelt, és ugrásszerűen növelik az állam számára folyósított kölcsönöket. A magánszemélyeknek pénzalakban a hitelintézetekre bízott vagyonát az állam hadianyagok vásárlására fordítja, amelyek a háború folyamán megsemmisülnek.

Ezen a kerülő úton a polgárok tulajdonában levő vagyon egyre nagyobb része az állammal szemben fennálló követelésé, fiktív tőkévé változik át.

Államadósság és nemzeti vagyon
(milliárd nemzeti valutában)

Megnevezés	Egyesült Államok	Anglia	Német- ország	Francia- ország	Japán
Államadósság 1938 végén	37,1	8,15	19,2	421	13,3
1945 köze- pén	259	22	346*	1600*	57**
Nemzeti vagyon (a hábo- rú előtt)	388	30	350	—	—

* 1944 végén.

** 1943 végén.

Külön hangsúlyoznunk kell, hogy a nemzeti vagyon becslése itt csak nagyon hozzávetőleges (a valóságtól való eltérés egyik vagy másik irányban 20% lehet).⁸ De akármilyen jelentős is a nemzeti vagyonra vonatkozó becslés pontatlansága, a fent idézett számok mégis világosan mutatják, hogy az Egyesült Államok államadósságának összege meghaladja a nemzeti vagyon felét, Angliában ennek körülbelül háromnegyede, Németországban pedig egyenlő a nemzeti vagyonnal.

Természetesen még az ilyen nagy államadósság sem változtatja meg a legcsekélyebb mértékben sem az országban levő vagyont, annak valóságos alakjában mint tárgyiasult munkaidőt. Akármilyen nagy az államadósság, ez még nem közvetlen oka az inflációnak. Mindazonáltal közvetve érvényesíti hatását, mégpedig a következőképpen:

a) Az államadósság után kamatot kell fizetni. Igaz, hogy az államok a második világháborúban kibocsátott kölcsönök után jóval alacsonyabb kamatot fizetnek, mint amennyit az első világháborúban fizettek⁹ (ennek oka a pénztőke bősége, a profitrátának a kapitalizmus általános válsága korszakát jellemző esése¹⁰, valamint a valóságos tőkének pénztőkévé való meggyorsult átalakulása a háború alatt). Az erősen megnövekedett államadósság után történő kamatkifizetés azonban azt jelenti, hogy az ország lakossága minden évben olyan, jelentős összegű jövedelemhez jut, amelynek közvetlenül nem felel meg újonnan termelt érték. A lakosság jövedelme, „vásárló-képessége” ezzel az összeggel meghaladja a termelt áruk értékét. Ennek nem kell

⁸ Az Egyesült Államokra vonatkozólag: *R. H. Deane: The Anatomy of American Wealth. 1940.*; Angliára vonatkozólag: *Sir Josiah Stamp: The National Capital. 1937.* – A becslés bruttó értékét vettük, mert az egyes tulajdonosok egymás közti eladósodásának nincs jelentősége (az 1935-re kiszámított 30 milliárd font sterlingnyi összeghez 1 milliárdot hozzáadtunk). Stamp becslése kétség-telenül túlzott. A Németországra vonatkozó becslést az 1935. évi vagyoni statisztika alapján szá-mítottuk ki; az 1939-ig bekövetkezett növekedés szintén a mi becslésünk.

⁹ Angliában például az átlagos kamat, amely szerint a háromhónapos váltókat leszámították, az 1915–1918. években 4,3% volt, az 1939–1943. években pedig mindössze 1%. (Lásd *The Economic Journal*, 1944. 340. old.)

¹⁰ A kamatláb süllyedése, „amennyiben ez, függetlenül a pénztőke sajátos mozgásaitól, egy-szerűen a profitráta süllyedő tendenciájának következménye”. (*Marx–Engels Művei. 25. köt. 456. old.*)

inflációra vezetnie, de az infláció lehetőségét rejtí magában: az infláció csak abban az esetben kerülhető el, ha az állam, megfelelő magas adók segítségével, a lakosság jövedelmét az országban újonnan termelt érték összegére szállítja le.

b) A nagy államadósság más szempontból is potenciális forrása az inflációnak.

Ha az állampapírok eladását megtiltanák, nem rejtenék magukban az infláció veszélyét. Ezek azonban szabadon eladhatók. Ha az állampapírok tulajdonosai árukat akarnak vásárolni, és ehhez pénzre van szükségük, piacra viszik állampapírjaikat. Ha akad vevő, aki a kért árat megfizeti, nem változik semmi sem: az értékpapírok gazdát cserélnek. Ha azonban sokkal több állampapírt kínálnak eladásra, mint amennyire vevő van, az árfolyam erősen esni kezd. Az államnak vagy a bankoknak be kell „avatkozniuk”, másként szólva, pénz ellenében magukra kell vállalniuk az állampapírok fölöslegét, különben megrendül az állam hitele, ami pedig a pénz elértéktelenedésére vezetne. Az állampapírok megvásárlása az állam által az államadósság egy részének pénzben – bankjegyen vagy papírpénzben, a pénzforgalom növelésének útján – való kifizetését jelenti, azaz megteremti az infláció közvetlen előfeltételét – hacsak a kifizetés nem az állami költségvetés fölöslegének terhére történik, ami azonban sem a háborúk folyamán, sem utánuk néhány évig még sohasem fordult elő.

c) A legtöbb országban a bankok és a takarékpénztárak az állampapírokat, névértékük elég nagy részének megfelelő összeg fejében, kötelesek zálogul elfogadni. Ilyen esetben az állampapírok akkor is az infláció közvetlen előfeltételévé lehetnek, ha nem bocsátják azokat áruba: a forgalomban levő papírpénz összege növekszik, mert a bankok, ha nincs elég készpénzüik, a szükséges összeget a jegybanktól szerzik meg.

d) Néhány országban (például az Egyesült Államokban) a rövid lejáratú kincstárjegyek („treasury bills and certificates”) a nagy pénzműveleteknél gyakran fizetési eszközüül szolgálnak, miáltal pénzszerpet játszanak és az infláció közvetlen tényezőjeként hatnak.

Bankjegyforgalom és infláció

A háború alatt a hadviselő, valamint a semleges országokban egyaránt jelentékenyen megnövekedett a kibocsátott bankjegyek összege.

Az első világháború utáni időszakokban forgalomban volt papírjegyek *formálisan* minden országban bankjegyként szerepeltek. De csak formálisan: a valóságban túlnyomórészt állami papírpénz jellegük volt. A különbség tudvalevően a következő:

A valódi bankjegyek alapja a kereskedelmi hitel: a forgalom folyamatának még be nem fejeződött fázisa. Az árut előállították, de a fogyasztó még nem vásárolta meg, még nem került használatba. Még a körforgás területén van: áruraktárakban, további gyári feldolgozás céljából, a nagykereskedőknél vagy a kiskereskedők üzleteiben. E művelet végleges befejezéséig a bankok váltóra hitelt adnak a művelet résztvevőinek. A váltókat a központi jegybank leszámítolja, és ezek alapján bocsátják ki a bankjegyeket. Az árut a fogyasztónak készpénzért adják el, ez a pénz a kiskereskedőtől a nagykereskedőhöz, a nagykereskedőtől a gyárhoz vándorol, míg végül a kereskedelmi váltó kiváltására a bankba kerül, ahonnan visszajut a jegybankba. A valódi bankjegyek a körforgás folyamatából, amint a körforgás számára fölöslegessé válnak, újra visszakerülnek a jegybankba, mindenesetre a válság időszakának

kivételével, amikor is az el nem adott áruk megrekednek a gyárakban vagy a forgalmi szférában.

A háború alatt forgalomban volt papírpénzek gazdasági értelemben túlnyomórészt nem voltak valódi bankjegyek. Nem kereskedelmi hitel alapján bocsátották ki őket, hanem nagyobbrészt „avance”-ként, az illető ország kormányának nyújtott kölcsönként vagy az állampapírok zálogául. Az Angol Bank bankjegyeinek például – 1250 millió font sterlingnek – megvolt a törvényes fedezete (a „Fiduciary issues”-nak nevezett angol állampapírok formájában). Az Angol Bank aranykészletét átadták a kormánynak, és háborús célokra külföldön költötték el. A francia állam 1944 végén 496 milliárd frankkal tartozott a Francia Banknak, amit ettől a háború alatt újonnan kibocsátott bankjegyek alakjában kapott. Erre az időre a pénzforgalom összege 565 milliárd frankra növekedett. Még az Egyesült Államok jegybankrendszeréhez tartozó bankok is 19 milliárd dollárt fektettek állampapírokba 1945 február elsejéig, 21 milliárd 748 millió dolláros pénzforgalom mellett.

Az a tény, hogy a forgalomban levő bankjegyek legnagyobb része nem valódi bankjegy, hanem gazdasági szempontból csak a bankjegyek külső formájában megjelenő állami papírpénz volt, megfosztotta a forgalmat attól a lehetőségtől, hogy alkalmazkodjék az áruforgalom csökkenéséhez és automatikusan a jegybankba juttassa vissza a forgalom folyamatában fölösleges bankjegyeket. Az államnak előlegezett és az állam által a forgalmi folyamatba dobott papírpénz a forgalom területén marad abban az esetben is, ha az áruforgalom összege csökken; ezért mindig fennáll a bankjegyek elértéktelenedésének veszélye.

A háború finanszírozásában az infláció döntő tényezője éppen a forgalomban levő papírpénznek ez a megváltozott jellege, és egyáltalán nem a forgalomban levő papírpénz összegének növekedése, mint ahogy ezt a „mennyiségi pénzelmélet” állítja. Nem általában a pénzforgalom növekedése, hanem annak az áruforgalom csökkenésével egyidejű növekedése teremti meg az elértéktelenedés előfeltételét.

Mint ismeretes, amikor Marx az egyszerű árutermelésben forgalmi eszközként funkcionáló pénz szükséges mennyiségét meghatározta, nemcsak egyszerűen a forgalomba kerülő áru össztömegének árösszegével állította ezt szembe, hanem az árak összegét elosztotta az egynemű pénzegységek forgási számával. Minél gyorsabban forog a pénz, annál kevesebb kell belőle az áruforgalom lebonyolításához, és fordítva. Ezért a bankjegyforgalom növekedése az áruértékek változatlan összege mellett nem vezet inflációra, ha egyidejűleg a bankjegyek forgása lassul. A tőkés hitelgazdaságban a forgalom lebonyolításánál a bankjegyek mellett csekkek és más fizetési eszközök is szerepelnek. A forgalom lebonyolításához szükséges pénzösszeg az egészből (betétek, csekkek stb. átruházásának alakjában) a „nem készpénzelszámolási” eszközökre jutó résszel csökken.

Ha országok szerint vizsgáljuk a pénzforgalom növekedésének méretei és a drágulás közötti kölcsönös viszonyt, világossá válik, hogy a drágulás százalékban kisebb, mint a pénzforgalom növekedése.

A pénzforgalom emelkedésének foka és a nagykereskedelmi árak növekedése között mutatkozó, igen nagy különbség okai a következők:

Látszólag ezt az árak állami szabályozása, mesterségesen alacsony színvonalon való tartása magyarázza. Ez a magyarázat azonban nem érinti a kérdés gazdasági oldalát: miképpen lehetséges, hogy erősen megnövekedett pénzmennyiség van forgalomban ugyanakkor, amikor az árak nem emelkednek ennek megfelelően.

Jegyforgalom* (millió nemzeti valutában)

Ország	1939 végén	1944	Emelkedés százalékban	Termelői árindex (1944 végén)	Emelkedés százalékban (1939 első fele = 100)
Egyesült					
Államok	7 598	25 335	233	137	37
Anglia	555	1 239	123	172	72
Német-					
ország	12 755	51 000	300	111	11
Japán	3 818	16 540	333	165	65

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1945. február.

A válasz a következő:

a) Az állami szabályozás nem terjed ki minden árra. Számos, a szabályozás által nem érintett áru – házak, föld, műalkotások¹¹, értéktárgyak, különféle gyűjtemények ára igen erősen emelkedett; forgalmuk lebonyolításához további bankjegyszög szükséges.

b) Némely országokban, főleg az Egyesült Államokban és Kanadában a forgalomban levő áruk árának összege részben azért emelkedett, mert növekedett az újonnan termelt összérték, részben pedig azért, mert néhány áru ára a fokozódó kereslet következtében erősen emelkedett. Ez az áremelkedés nem a bankjegyforgalom növekedésének eredménye volt, hanem ellenkezőleg, az áremelkedés követelte a forgalomban levő pénz összegének növelését.

c) A pénz forgási sebessége lassúbbodott a háború folyamán. Az életkörülmények bizonytalansága, sok millió ember lakóhely-változtatása, a távoli frontokra való utazása oda vezetett, hogy a vállalatok és az egyes személyek egyaránt állandóan több készpénzt tartottak maguknál, mint békében: a pótlólag kibocsátott bankjegyek igen jelentős része teaurálódott.

d) Ugyanezek az okok vezettek a nem készpénzelszámolás szerepének viszonylagos csökkenésére. A hadseregek és személyi állományuk idegen országokban, valamint az ország belsejében levő frontokon majdnem kizárólag készpénzzel fizettek. A fekete-

¹¹ A „Frankfurter Zeitung” 1943. augusztus 27-i száma például a következőket írta Párizsról: „A tőkeelhelyezési lehetőségek keresése során a franktól való menekülés pánikszerű alakot ölt. Húsz, végösszegében több mint egymillió frankot eredményező árverésen főleg ékszert és értéktárgyakat adtak el. Az idej rekordot egy harminc darab, összesen 52,63 karátnyi briliánsal díszített mellű tartja, amelyért 2,72 millió frankot fizettek... A műtárgyak piacán megváltozott a vásárlók összetétele. A régiségkereskedőket, gyűjtőket és műértőket egyre inkább kiszorítják a spekulánsok, akik tovább folytatják a tőzsdén jelenleg tiltott határidős üzleteket, a festmények adásvételét. Az Hotel Drouetban (árverési csarnok) az üzletkötések aránylag élénkebben és nagyobb mértékben folynak, mint a tőzsdén... Egy 31 modern képből álló kis gyűjteményt fél óra alatt majdnem 8 millió frankért adtak el. Claude Monet képei darabonként több mint 600 ezer frankba kerülnek... A régi mestereket előnyben részesítik. Jakob van Ruijsdael „Egyedülállt” című képe 1,9 millió frankos árral az első helyen van, utána Goya önarcképe következik 1,45 millió frankkal, majd Ingres egyik arcképe 1,24 millió frankkal. A szakértők becslését már nem veszik figyelembe.” A háború alatt hasonló volt a helyzet Németországban is.

piac forgalmát, amely néhány országban nagy jelentőségű volt, kizárólag készpénzzel bonyolították le.¹²

Ezek azok a legfontosabb okok, amelyek következtében a hadviselő országokban érvényes árak a bankjegyforgalom növekedésénél jelentősen kevésbé emelkedtek.

Az állami szabályozás fontosságát az a körülmény bizonyítja, hogy az áremelkedés a semleges országokban nagyobb volt, mint a nagy hadviselő országokban.¹³ Így például a nagykereskedelmi árak emelkedése 1944 végéig a következőképpen alakult:

A nagykereskedelmi árak emelkedése 1939–1944 között
(1939 első fele = 100)

Argentína	Irán	Spanyol- ország	Portugália	Svédország	Svájc	Török- ország
110	407	107	150	79	109	327

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1946. 4. sz. 161. old.

Mindez azt mutatja, hogy a tőkés hadigazdaságban a bankjegyforgalom növekedése és az áremelkedés között nem olyan egyszerű az összefüggés, mint ahogy ezt általában a „mennysiségi elmélet” hívei állítják. A háború alatt a bankjegyforgalom valamekkora növekedése szükséges a forgási sebesség lassúbbodásának kiegyenlítéséhez. Csak ha a bankóprés nyakló nélkül dob egyre újabb papírpénzmenyiséget a forgalomba – mint ahogyan ez Európa németek által megszállt országainak többségében történt –, csak akkor következik be a pénz gyors elértéktelenedése, a szó klasszikus értelmében vett infláció. A valutáknak az arannyal egyenlő értékű dollárban kifejezett árfolyama azt mutatja, hogy a háború alatt volt inflációs folyamat. A következőkben táblázatban adjuk meg a legfontosabb valuták árfolyamait, de külön hang-

¹² Az Egyesült Államok háború alatti bankjegyforgalmára vonatkozó statisztikai adatok táblázata azt mutatja, hogy a bankjegyforgalom emelkedése nagyrészt a vagyonképződés és a nagykereskedelem céljait szolgálta.

A bank- jegyek címele (dollárban)	1939 végén (szeptember) (millió dollárban)	1944	A növe- kedés száza- lékban
1	559	937	67
5	1019	2078	103
10	1772	5789	226
20	1576	6731	327
50	460	1829	297
100	919	3765	309
500	191	516	170
1000	425	939	120

A „New York Times” 1944. december 3-i száma megjegyzi, hogy szembeszökő az 50 dolláros és nagyobb címletű bankjegyek forgalmának szokatlan növekedése. „Nem alaptalan az a feltételezés, hogy ezt részben a fekete piac okozta. Lehet, hogy néhány kis- és nagykereskedő, aki az árut nem hivatalos áron adta-vette, minthogy el akarta kerülni ezeknek az ügyleteknek a könyvekben való szerepeltetését és a bankokban való lebonyolítását, ezeknek az ügyleteknek az elszámolásánál nagyobb címletű bankjegyeket használt.”

¹³ Emlékeztetnünk kell azonban arra, hogy a semleges országokban a fekete piac szerepe sokkal kisebb volt, mint azokban, amelyek háborút viseltek.

súlyozzuk, hogy a *szövetséges országok valutaárfolyamai nem szabad árfolyamok, hanem az Egyesült Államok és az illető ország közötti megállapodás alapján megszabott árfolyamok*, amelyeket az Egyesült Államok által nyújtott dollárhitelek segítségével tartottak fenn.

Valutaárfolyamok (centekben)

Valuta	1939 június	1944 vége	1945 szeptember
Angol font	468	403,5	402,5
Ausztráliai font	373	322,8	320,7
Kanadai dollár	99,77	89,75*	89,91
Indiai rúpia	34,92	30,12	30,12
Francia frank	2,65	2,00**	0,84***
Olasz líra	5,26	1,00	1,00
Belga frank	17,01	2,30***	2,30
Német márka	40,10	2,32°	–

Forrás: „Annuaire statistique” és „Monthly Bulletin of Statistics” adatai.

* Szabad árfolyam.

** A szövetségesek által hivatalosan megállapított árfolyam:
50 frank = 1 dollár.

*** Új árfolyam az 1945 végén végrehajtott leértékelés után.

° A márka svájci szabad ára (10 márka = 1 svájci frank) alapján számítva.

Az európai semleges országok közül 1944 végére a dollárhoz képest csak Svédország és Svájc valutája nem értéktelenedett el.

Erősen elértéktelenedett a valuta a németek által megszállt országokban. Az elértéktelenedés a felszabadulás után is folytatódott, mert a németek óriási mennyiségű papírpénzt dobtak forgalomba, kiűzésük után pedig az angol és amerikai hadsereg bocsátott ki új papírpénzt, azonkívül ezeknek az országoknak a kiadásait eleinte nagymértékben bankóprás útján fedezték, mivel az adóbehajtási gépezet még nem működött.

Külön hangsúlyozzuk, hogy a felszabadított európai országok fent idézett dollár-árfolyamai lényegesen magasabbak annál, mint amennyi a francia frank, olasz líra stb. belső vásárlóértékének megfelelné. A magas árfolyamot ezeknek az országoknak érdekében állapították meg azért, hogy a megszálló csapatok a papírdollárok és font sterling segítségével ne vásárolhassák fel az egész meglevő árukészletet. A túlzottan magas árfolyam a külkereskedelemben ideiglenesen nem volt különösebb jelentőségű, mert ezek az országok hosszú ideig csupán hitelbe kaptak árut, és semmit sem exportáltak. Amikor azonban megkísérelték az áruexportot a szilárd valutájú országokba, az Egyesült Államokba, Angliába és a dominiumokba, kitűnt, hogy ezen árfolyamok mellett az illető nyugat-európai országok áruai egyáltalán nem versenyképesek.¹⁴ Ezen

¹⁴ „A legnagyobb nehézség most a franknak a dollárhoz képest jelentősen felemelt árfolyama. Közben vásárlóértéke nemigen nagyobb árfolyama felénél... A Párizsban vagy Franciaország más részében tartózkodó amerikai katonák dollárjaikért kevesebb árut kapnak, mint amennyit a dollár aranytartalma szerint kapniuk kellene. A franciáknak megmondták, hogy az áruk mai ára-

országok valutájának elértéktelenedése a valóságban nagyobb, mint amit a dollárhoz viszonyított árfolyamuk tükröz. A belső okokból fejlődő inflációs folyamatot természetesen nem lehet a külvilággal való kapcsolat céljából felemelt árfolyam segítségével megállítani.

Franciaország példája bizonyítja, hogy a valutát egyáltalán nem menti meg az elértéktelenedéstől a dollárhoz s ezzel együtt az aranyhoz képest megállapított szilárd árfolyam. Noha az ország felszabadulásakor rögzítették az árfolyamot, noha Franciaországnak jelentős aranytartaléka és dollárvagyona volt az Egyesült Államokban¹⁵, noha a francia kormány a bankjegyek egy részét egyszeri vagyonadóval kivonta a forgalomból, a frank belső elértéktelenedése lehetetlenné tette ennek a magas árfolyamnak a fenntartását. 1945 végén a francia parlament a frank leértékelésére kényszerült, és a dollár árfolyamát 50 frankról 119 frankra emelte fel.

A valuta teljes csődjének példája a görög drachma.

Bankjegyforgalom (milliárd drachmában)

1939	1940	1941	1942	1943	1944 november
9	15	49	306	1276	2 500 000 000

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1945. február. 48. old.

1944 novemberében 2500 millió milliárd drachma volt forgalomban. A drachma majdnem teljesen elértéktelenedett: 1944 novemberében, a stabilizáció megkísérlésekor 50 milliárd régi drachmát váltottak át egy újra.

Az ország azonban gazdaságilag annyira elszegényedett és politikailag annyira bizonytalan, hogy a stabilizációs kísérlet még rövid időre sem sikerült. Már 1945 januárjában javában folyt az új drachma elértéktelenedése, noha pótlólag még nem dobtak forgalomba papírpénzt.

A hitleri uralom alatt és ennek bukása után a megszállt országokban és Németország volt szövetségeseinél a valutának erős, noha nem ennyire katasztrofális elértéktelenedése ment végbe. Ebben a jelenségben a szóban forgó országok gazdasági kimerülése és a német megszállók pusztításai tükröződtek. Mindezekben az országokban igen alacsony színvonalra esett az árutermelés; 1945-ben igen gyengén működött az egyenes adókat behajtó állami gépezet; a vagyonos rétegek kibújtak az adófizetés alól. Az állami és a községi költségvetésekben igen nagy hiány keletkezett, amit nagyobb részt papírpénz kibocsátásával kellett fedezni, mert a gazdagok nemigen jegyezték államkölsönt. Ilyen körülmények között az infláció elkerülhetetlenné vált. A bankjegyek egy részét ugyan párhuzamos bankjegycsere és vagyonadó-behajtás

nak fenntartása, a valuta mostani árfolyama mellett, jelentősen megnehezíti az Egyesült Államokba irányuló kivitelük növelésének lehetőségét. A francia borexportőrök megbízottai nemrégiben az Egyesült Államokban jártak, és itt tudomásukra hozták, hogy az exportáruk általuk jelzett árai a kivitel kilátásait igen kétségesé teszik. Tudvalevőleg ugyanezt közölték más francia exportőrökkel is. Ezenkívül a franciáknak nem szabad szem elől téveszteniük az idegenforgalom küszöbönálló fejlődését." (New York Times, 1945. január 25.)

¹⁵ 1945 szeptemberében a Francia Bank aranykészlete 75 milliárd frank volt. Az Egyesült Államokban zárolt mérleg 1400 millió dollárt, vagyis 70 milliárd frankot tett ki, 496 milliárd frank bankjegyforgalom mellett.

útján kivonták a forgalomból, de ez mindenütt csak ideiglenesen állította meg az inflációs folyamatot.

Különben a legyőzött országokban – Németországban, Ausztriában, Magyarországon, Lengyelországban stb. – így történt ez az első világháború után is.

*

Szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy az aranykészletek nagysága az egyes országokban, az „aranyfedezet” foka, amit a XIX. században a szilárd valuta döntő tényezőjének tartottak, a jelenlegi körülmények között majdnem teljesen elvesztette hatását a valuta árfolyamára. Belgiumban a viszonylag nagy aranykészlet (32 milliárd frank) nem akadályozta meg a belga frank igen erős elértéktelenedését. Az angol font úgyszólván teljesen hiányzó aranyfedezete nem befolyásolta ennek árfolyamát! Minthogy az aranyat úgyszólván sohasem használták a valuta paritásának megóvására – ahogy ezt a XIX. században és egészen az első világháborúig tették –, ha a valuta belső gazdasági okok következtében értéktelenedik el, az aranykészletnek gyakorlatilag nincs jelentősége az árfolyam alakulása szempontjából.¹⁶

Egyes országoknak az a kísérlete, hogy valutájuk árfolyamát belföldi aranyeladással tartsák fenn, az inflációt okozó gazdasági tényezőkkel szemben hatástalannak bizonyult: az arany kincse változott vagy külföldre csempészték, az infláció pedig tovább folyt.

Erre vonatkozólag Egyiptom szolgálhat például. Az egyiptomi valutának (az egyiptomi fontnak) az angol fonthoz és a dollárhoz képest a háború egész tartama alatt szilárd árfolyama volt. Az arany- és az idegen valutakészlet a háború alatt hatszorosára, a bankjegyforgalom pedig mindössze négyszeresére emelkedett. A bankjegyforgalom kisebb volt, mint az arany és a devizák mennyisége.

Megnevezés	1945 augusztus (millió font sterling)
Bankjegyforgalom	123,7
Arany	6,3
Devizák	138,7

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1946. február.

Mégis volt áremelkedés, amit méretei folytán inflációs jellegűnek kell tekinteni. Ha az 1939 első felében érvényes árakat 100-nak vesszük, az 1944. augusztusi nagykereskedelmi árak indexe 314-re emelkedett.

Az arany- és valutakészletek, az aktív fizetési mérleg és a dollárhoz képest szilárd árfolyam ellenére is bekövetkezett áremelkedés oka az volt, hogy Egyiptom Afrikában a hadműveletek támaszpontja lett, és Keletre irányuló csapat-, valamint anyagszállításokra használták. Állandóan angol és amerikai hadseregeket láttak el itt, ami Egyiptom valóságos értékeinek kimerülését idézte elő, noha egyidejűleg nagy összegű dollár és angol font halmozódott fel. Ilyen körülmények között 1943 novemberében

¹⁶ Néhány semleges ország – Spanyolország, Portugália, Svédország, Svájc – a háború alatt erősen megnövelte aranytartalékait. Ezek az országok áruikat külföldön gyakran szívesebben adták más árukért cserébe, semmint aranyért.

sikertelen maradt az egyiptomi kormánynak az a próbálkozása, hogy az aranyrudakat az egyiptomi font árfolyamának kétszeresén cserélje be bankjegyekre. Ugyanez volt az eredmény 1944 novemberében Görögországban is, amikor kísérletet tettek a valutának a hivatalos árfolyamot négyszer meghaladó áron forgalomba hozott angol arany sovereign-nyel való stabilizálására.

Ezek a példák azt mutatják, hogy az arany csak abban az esetben tarthatja fel a nemzeti valuta elértéktelenedését, ha ez nem belső gazdasági okok folytán következik be, hanem a fizetési mérleg rendkívüli passzívumának eredménye.

Magától értetődik, hogy tőkés viszonyok közepette az arany az inflációban is az értékmérő és a világpénz szerepét játssza. Az országon belül az infláció egy fokán az arany (a külföldi valutával együtt) a papírpénzt mint ármértéket és forgalmi eszközt a nagykereskedelemben és a spekulációs kereskedelemben (amelyek ebben az esetben lényegükben azonosak) egyre jobban kiszorítja. Így például 1945 őszén Magyarországon a papírpénzben kifejezett árakat a Napóleon-arany árfolyama alapján – amely pedig sehol sem játszotta forgalmi eszköz szerepét – vagy az arannyal egyenlőnek vehető amerikai dollár alapján szabták meg.

Az infláció gazdasági és szociális következményei

Attól függetlenül, hogy az infláció „valódi”-e, a szó klasszikus értelmében, azaz közvetlenül az állami költségvetés hiányának pótlására végrehajtott bankjegykibocsátás okozta-e, vagy pedig más okokból keletkezik, az infláció – az áremelkedés mértékének és ütemének arányában – hat a gazdasági és szociális viszonyokra. Ez a hatás sokoldalú, és a termelés egyes ágai és a különböző osztályok számára eltérő következményekkel jár együtt.

A valuta elértéktelenedése kedvez a kivitelnek, és megnehezíti a behozatalt. Ezért a két világháború között Angliában és az Egyesült Államokban a valuta „szervezett” elértéktelenedését hajtották végre áruik világpiaci versenyképességének növelése céljából: Angliában letértek az aranyalapról, Roosevelt 1933-ban csökkentette a dollár aranytartalmát. A jövőben sincsenek kizárva az egyes államok hasonló rendszabályai. Az infláció elleni harc a háború befejezését követő első években mindenekelőtt Európa hadviselt országaiban lesz napirenden, később pedig Kínában, Japánban, Törökországban stb; a fizetési mérleg passzívuma miatt magát Angliát is fenyegeti a valuta további elértéktelenedésének veszélye.

Az infláció az országon belül a tényleges jövedelem újraelosztását jelenti. Az infláció csökkenti a munkások, alkalmazottak és hivatalnokok tényleges jövedelmét. A munkabéreket és fizetéseket elértéktelenedő valutában állapítják meg. Még ha ez a bér rövid időközökben emelkedik is, a munkások és alkalmazottak mindenképpen az infláció áldozatai, mert a munkabér emelése nem mindig követi a drágulást, és a kezükben levő pénz vásárlóértéke állandóan csökken. Ezért az infláció mindig a munkások helyzetének gyors rosszabbodásával jár: az értéktöbbletráta az infláció alatt ugrásszerűen emelkedik.

Az infláció a pénz elértéktelenedésének megfelelően a járadékot élvezők jövedelmének csökkenését jelenti. A háború következtében összezsugorodott nemzeti vagyon és az államadósságok kamatainak igen erősen megnövekedett összege közötti differenciát az infláció teljesen vagy részben megsemmisíti. Még hozzá a járadékot élvezőknek

és mindazoknak a polgároknak a kárára, akiknek birtokában államkölcson- vagy más kamatozó kötvények vannak.

Az infláció a kiskereskedők és kisiparosok elszegényedését jelenti. Áruiknak látszólagos nagy haszonnal való eladása nem változtat a dolgon, mert a befolyt pénzért minden egyes körforgás után egyre kisebb árumennyiséget tudnak vásárolni.

Az infláció az adósok meggazdagodását jelenti: az iparvállalatok, földbirtokosok, gazdagparasztek, háztulajdonosok meggazdagodását, akik adósságaikat elértéktelenedett pénzben fizethetik meg. Különösen azok a spekulációs vállalatok gazdagodnak meg, amelyek az infláció alatt a jegybankoktól vagy a nagybankoktól hiteleket kapnak, ezen a pénzen „tárgyi értékeket” vásárolnak, gyárakat építenek és a hiteleket teljesen elértéktelenedett pénzzel fizetik vissza.

Az infláció szociális következménye ezért egyik oldalon az ugrásszerű tőkecentralizáció, a másik oldalon a kiskereskedők, kisiparosok és járadékosok tömeges tönkremenetele. A tőkés társadalom polarizálódása két fő osztályra: burzsoáziára és proletariátusra az infláció következtében meggyorsul, miközben a munkások és alkalmazottak nagymértékben elszegényednek.

Ám a maroknyi burzsoá és földesúr inflációs meggazdagodásáért a nemzetgazdaság mély megrendülésével kell fizetni. A kapitalizmus érdekei a valuta állandó, szilárd értékét követelik meg. Az infláció nem lehet állandó jelenség. Ha az infláció egy határon túljutott, a valutát újra stabilizálni kell, különben az egész gazdasági és társadalmi rendszer összeomolhat. Az infláció bizonyos fokon túl a burzsoáziának azon rétegeit is hátrányosan érinti, amelyek eddig nagy hasznot húztak belőle. Ezért a burzsoáziának ezek az elemei is a valuta stabilizációjára törekednek.

Tervek a valuta stabilizálására nemzetközi méretekben

Az első és a második világháború között két évtizeden át tartó „valutakáosz” az első világháborúnak és az 1929–1933-as évek mély gazdasági válságának eredménye volt. Ugyanakkor a valuta elértéktelenedése még inkább megingatta a tőkés gazdaságot. Érthető tehát, hogy már a második világháború folyamán terveket dolgoztak ki a háború utáni infláció elkerülésére, és ebből a célból nemzetközi értekezletet hívtak össze.

Anglia és az Egyesült Államok – mint ismeretes – egyaránt arra törekedett, hogy ennek a problémának intézését saját kezébe vegye. Anglia az angol birodalom gazdasági hatalmát, Anglia szerteágazó nemzetközi bankrendszerét és Londonnak mint a világ bankközpontjának régi hagyományait dobhatta a mérleg serpenyőjébe; végül felhasználhatta „negatív” erejét: a font leértékelésének lehetőségét is, és így módon az egész birodalom piacára támaszkodva éles harcot kezdhett a világpiacra. Ezzel szemben az Egyesült Államok óriási aranytartalékára és nemzetközi hitelek nyújtásának lehetőségére, valamint általában a háború folyamán még jobban kifejlődött gazdaságának erejére támaszkodott.

A tőkés világ két vezető országa eltérő helyzetének megfelelően tudvalevőleg két különböző tervet dolgozott ki: az angol Keynes- és az amerikai White-tervet.¹⁷

¹⁷ Ezeknek a terveknek tartalma a sajtóból ismeretes, és így részleteikkel nem foglalkozunk. Lásd J. Varga: Plani poszlevojennoj sztabilizacii valjuti. (Vojna i Rabocsij Klassz, 1943. december). Trachtenberg: Projekti mezsdunarodnih valjutnih szoglasenyij. (Mirovoje Hozjajsztvo i Mirovaja Polityika, 1944. február.)

Mindkét tervben közös volt egy sajátos nemzetközi valuta és nemzetközi klíring létesítésének gondolata a valutaértéktelenedés lehetőségének megelőzése céljából, amennyiben egyik vagy másik ország fizetési mérlege ideiglenesen passzív egyenleget mutatna. A Keynes-terv ezt az arany kikapcsolása és olyan alap létesítése útján törekedett megvalósítani, amelyet az ebben a szervezetben részt vevő valamennyi állam papírpénz-hozzájárulásaiból létesítenek. Ez a terv megfelelt Anglia érdekeinek, mivel az angol aranykészletet még az Egyesült Államok háborúba lépése előtt amerikai bevásárlásokra fordították.

A White-terv viszont az Egyesült Államok nagy aranykészleteinek megfelelően aranyalap létesítése útján igyekezett célhoz jutni. Az első megoldásnál a szervezet központja természetesen London lett volna, a másodiknál inkább New York.¹⁸ A White-tervnek volt egy Anglia számára különösen kellemetlen pontja: az az indítvány, hogy adják át a valutaalapnak és mozgósítsák a többi állam – közöttük India és Egyiptom – Angliában „befagyasztott” hiteleit.

Az Egyesült Államok és Anglia közötti hosszas tárgyalások, majd a Bretton Woods-i értekezlet után 1944 júniusában – mint ismeretes – kompromisszumot kötöttek. Ennek értelmében a nemzetközi valutaegység létesítésének és a befagyasztott hitelek mozgósításának gondolatát elvetették, az aranyak pedig jelentősebb szerepet adtak, mint aminőt a Keynes-terv szerint játszott volna. Minden ország számára kvótát állapítottak meg.

A valutaalap szerepének gazdasági lényege a következő:

Minden állam letétbe helyezi a kvóta alapján az alapszabályokban számára megállapított összeget, részint aranyban, részint saját papírpénzében¹⁹; a kvóta 25%-át vagy az ország aranykészletének 10%-át (minden esetben a kisebb összeget) aranyban, a többi az illető ország papírpénzében. Ha valamelyik ország fizetési mérlege passzív, úgy idegen valutaszükséglete nagyobb, mint a többi országnak az ő valutája iránti kereslete. (Itt figyelmen kívül hagyjuk a tőke kivitelt.) Az államnak jogában áll négy éven át évenként kvótájának 25%-át, azaz végül is a kvótájának 100%-át az alapból idegen valutában felvenni, rövid időre alacsony, hosszú időre magasabb kamat ellenében.²⁰ Ha az állam fizetési mérlege aktív, akkor valutájának világpiaci kereslete nagyobb, mint idegen valuta iránti saját kereslete. Valutája a valutaalapban „ritka” valuta lesz, s így esetleg kontingentálják.

A valutaalap hasznos szolgálatot tehet, amennyiben kiegyenlítheti az egyes országok fizetési mérlegének ideiglenes és nem túl nagy passzív egyenlegét, így elodázhhatja a valuta „külső okokból” bekövetkező elértéktelenedését. A valuta „belső” okokból bekövetkező elértéktelenedését a valutaalap nem akadályozhatja meg. Sőt a „külső” okokból folyó elértéktelenedés veszélyét is csak abban az esetben háríthatja el, ha a fizetési mérleg csupán *rövid ideig tartó* passzív egyenlegről van szó.

Konkrétabb formában: a háború után az európai és az ázsiai országok többségének

¹⁸ Eleinte az elszámolásokra mindkét terv új valutaegységet – Keynes a „Bankor”-t, White pedig az „Unitas”-t – akart létesíteni. Később lemondtak erről a gondolatról.

¹⁹ A letétbe helyezés nagyrészt magában az országban történik.

²⁰ A kvóta 25%-a után egy negyedévre nem kell kamatot fizetni, 9 hónapra $\frac{1}{2}\%$ -ot állapítanak meg, minden további évre $\frac{1}{2}\%$ -kal többet; a továbbiakban a kamat minden negyedévvél és évvel $\frac{1}{2}\%$ -kal emelkedik. Ha az állam hitelét négy éven át évenként a kvóta negyedének összegéig teljesen felhasználja, úgy a hatodik évben az első negyedévért már 3%-ot kell fizetnie, a tizedik évben 5%-ot, a második negyedévért $4\frac{1}{2}\%$ -ot stb.

passzív fizetési mérlege lesz, az Egyesült Államoknak pedig, ha a tőkekiviteltől tekintünk, kifejezetten aktív lesz a fizetési mérlege. Ennek oda kell vezetnie, hogy az első évben majdnem minden résztvevő fél dollárban fogja felhasználni valutaalkvótájának 25%-át. Ezért a valutaalapban hamarosan hiánynak kell mutatkoznia az Egyesült Államok valutáját illetően²¹, ami további működését jelentősen megnehezíti. Ezért az amerikai bankárok értekezlete 1945 elején elutasította a valutaalap létesítését, s a mellett a terv mellett foglalt állást, hogy ideiglenesen csak a fontnak a dollárhoz viszonyított árfolyamát stabilizálják, a többi valutával szemben várakozó álláspontra helyezkednek. A brit ipari vállalkozók egyesülete szintén úgy nyilatkozott, hogy a terv jóváhagyását el kell halasztani mindaddig, míg a résztvevő országokban egységesen meg nem oldják a nemzetközi kereskedelem és a kereskedelmi politika kérdéseit (más szóval addig, amíg az Egyesült Államok meg nem nyitja határait az adós országok áruinak behozatala előtt).

A valutaalapnak 1945. május elsején kellett volna megkezdnie működését, ha addigra az egész összeg 65%-át befizető országok ezt az egyezményt jóváhagyják: ez azonban csak 1945 végén történt meg.²²

A valutaalap nem elégítheti ki a háború folyamán elszegényedett országok nagy tőkeimport-szükségletét.

Ezért kellett a valutaalapot a *tőkekivitel céljára nemzetközi bankkal kiegészíteni*. Ennek a banknak a feladata azoknak a kölcsönöknek a garantálása, amelyeket a bankok nyújtanak a különböző államoknak vagy az illető állam garanciája mellett a különböző vállalatoknak. Rendkívüli esetekben saját pénzből is adhat ilyen kölcsönt. Világos, hogy az államnak a gazdasági életben játszott szerepét a nemzetközi bank működése minden tőkésországban erősíteni fogja.

A részvénytőke körülbelül 9 milliárd dollár, ebből az Egyesült Államok 3,2, Anglia 1,3 milliárdot jegyez. A tőkét csak 20%-ban fizetik be: a többi összegenként lehet követelni, ha ezt a körülmények indokolják. A befizetések az egész összeg 2%-áig aranyban történnek, a többi az illető ország valutájában. A két intézmény szervezeti kérdéseivel nem foglalkozunk. Az adott konkrét körülmények között természetesen az Egyesült Államok lesz a tőkét kölcsönző ország, a háború folyamán elszegényedettek pedig tőkét fognak importálni. Éppen ezért az amerikai üzleti körök részéről ezzel az intézménnyel szemben elhangzott éles ellenvetések lényege az a gondolat volt, hogy amennyiben ők saját tőkéjüket adják, miért ne ők maguk határozzák meg a formát, amelyben ez a művelet végbemegy.²³ Az angol közgazdászoknak viszont az volt a véleményük, hogy ezen intézmények megszervezésének következtében Anglia

²¹ Az alap 10 milliárd dollárnyi össztőkéjéből (amelyből a szövetségesekre és a semleges országokra 8,8 milliárd jut) 2750 millió az Egyesült Államokra, 6 milliárd a többi országokra esik. Ha a többi állam 25%-os hitelkvótáját túlnyomórészt dollárban veszi igénybe – ami igen valószínű –, az alap dollártartalékai már két év alatt kimerülnek.

²² Mint ismeretes, Anglia mindaddig halasztgatta a terv jóváhagyását, míg 1945 végén, 1,1 milliárd font sterling kölcsönre és a lend-lease adósságok fizetésének elengedésére szóló megegyezést nem kötött az Egyesült Államokkal. Anglia fontos érveinek egyike a kölcsönről folytatott hosszú megbeszélések alkalmával az volt, hogy a Bretton-Woods-i megegyezés jóváhagyásának visszatartásával fenyegetőzött. (Lásd Varga J.: Az angol-amerikai pénzügyi egyezés. *Novoje Vremja*, 1946. 1. sz.)

²³ Lásd például B. Andersonnak, a Chase Bank volt közgazdászának írását. (*Commercial and Financial Chronicle*, 1943. december 16.)

az Egyesült Államok pénzügyi uralma alá kerülne. Az a tény, hogy Angliának nagy kölcsönt kellett kérnie az Egyesült Államoktól, azt bizonyítja, hogy ez a háború elkerülhetetlen következménye volt.

A valutastabilizálás kísérletei az egyes európai országokban

A kontinentális Európában a háború befejezése után gyorsan fejlődött az infláció. Ennek *gazdasági alapja* abban rejlik, hogy a termelés színvonala még mindenütt igen alacsony, miközben a termelési lehetőségek jelentős részét a szállítás – vasutak, hidak, kikötők – helyreállítására és építkezésre kell fordítani, nem pedig a mindennapi fogyasztási cikkek termelésére. Az egyes országok nemzeti vagyona már növekszik, de nem fogyasztási cikkekből, és ez a pénz további elértéktelenedésére vezet.

A *politikai tényező* – azoknak a reakciós erőknek a szabotázsza, amelyek kezükben tartják a demokratikus országok termelési eszközeinek jelentős részét – erősíti az inflációt.

Az infláció tovább folyik, annál is inkább, mert a németek, mikor egyik vagy másik általuk megszállt ország elhagyására készültek, óriási mennyiségű papírpénzt nyomtak, amelyet részben forgalomba hoztak, részben magukkal vittek. Nagy pénzösszegek voltak a németekkel együttműködő és a feketepiacon spekuláló személyek tulajdonában. Az emigrációból visszatérő kormányoknak az állami adóbehajtó szervezet hiánya miatt szintén a bankopréshez kellett folyamodniuk. Egész sor országban éles és egyre növekedő különbség keletkezett a pénzegységnek a szövetségesek által, az ország felszabadításakor szilárd árfolyamon rögzített külső, illetve belső vásárlóértéke között.

Európa egyes tőkésországai nem várhattak addig, amíg az alap segítségével meg lehet kísérteni a stabilizációt: megpróbálták saját erejükből stabilizálni valutájukat, de legtöbbször eredménytelenül. A módszer alapján mindig ugyanaz volt: a bankjegyek jelentős részének a forgalomból való kivonása úgy, hogy elvették az emberek bankjegyeinek egy részét vagy vagyonadó kivetése, vagy állami kölcsön kibocsátása útján, vagy pedig a két eljárás kombinálásával.

Példaként *Belgium* szolgálhat. A bankjegyforgalom a következőképpen emelkedett (milliárd frankban):

1939 végén	1943 végén	1944 augusztus	1945 január	1945 szeptember	1945 december
28	83	100	44	64	70,4

Mint ezek a számok mutatják, a reform pillanatában a bankjegyforgalom összege több mint a felével csökkent. Ezt úgy érték el, hogy a 100 frankos és nagyobb címletű bankjegyeket, körülbelül 60 milliárdnyi összegben bevonták.²⁴ Ezeket nem cserélték be újakra, hanem tulajdonosuk folyószámlájára vezették át, s családtagonként 2 ezer frankot a folyószámla tulajdonosának szabad rendelkezésére bocsátottak. 28 milliárd frank értékben új bankjegyeket bocsátottak ki a régiék becserélésére. (Egy-

²⁴ A forgalomban volt kis címletű bankjegyek teljes összege 4 milliárd frankot tett ki.

idejűleg zár alá helyezték a többi bankzámlát is, és rendelkezést adtak ki a tulajdonosok ingó vagyonának bejelentéséről.) *A kivont összeg 40%-át új bankjegyekre cserélték át.*

Ezeknek a rendszabályoknak célja nemcsak a jegyforgalom összegének csökkentése volt, hanem az is, hogy a megszállás alatt felhalmozott vagyonekat megállapítsák és adók útján elvonják. Az eredmény nem volt valami biztató. A megszállás időszakának úgazdagjai és a spekulánsok sok lehetőséget találtak vagyonuk eltitkolására.²⁵

Az árcsökkenést sem érték el. Az újságok jelentéseiből ítélve az árak a pénzreform végrehajtása után a fekete piacon tovább emelkedtek. Ez érthető. A forgalomban levő bankjegyek összegének csökkentése nem szüntette meg a pénz elértéktelenedésének alapvető okait: az ország kifosztását a németek által, a hadműveletek okozta pusztítást, az ellentétet az ország tényleges javakban való elszegényedése és a pénzben kifejezett látszólagos meggazdagodás között. Ezért, mint ahogy fentebb mondtuk, a régi bankjegyek kivonása után újra a bankópréshez kellett folyamodni: kilenc hónap alatt a pénzforgalom újra 20 milliárd frankkal, azaz 45%-kal emelkedett. Az infláció menete lassúbbodott, de nem állt meg. Hosszú időre van szükség, míg a fogyasztást csökkentve, a termelés növelésének segítségével a háború következményeit legyőzik és szilárd alapot létesítenek a stabil valuta számára.

Hasonló rendszabályokat foganatosítottak a bankjegyforgalom csökkentésére számos más európai országban is, de 1945 végéig a valuta tartós stabilizációja sehol sem valósult meg. Franciaországban a pénzreform 1945 közepén a forgalomban levő bankjegyek összegét 549 milliárd frankról 444 milliárdra csökkentette. 1946 januárjában ez az összeg újra 592 milliárd frankra emelkedett. Egyes országokban, például Olaszországban, amely hosszú időn át részben felszabadított, részben pedig megszállt ország volt, 1945 közepéig nem voltak adatok a forgalomban levő bankjegyek összegéről. Később kiderült, hogy ezek összege tízszer akkora, mint 1939-ben volt. Az infláció, mint a Hitler által egy ideig megszállva tartott országok egész sorában, itt is igen erős.²⁶

Olaszországban az infláció jelentős forrása a megszálló hatalmak részéről történő papírpénz-kibocsátás.

Mint látható, Olaszországban 1945 folyamán a papírpénzmenyiség növekedésének fő forrása a szövetséges katonai adminisztráció volt.

Igen erősnek mutatkozott az infláció Magyarországon és Kelet-Európa sok más országában.

²⁵ A „New York Times” 1944. október 15-i száma „Európa az inflációval harcol” című cikkében a következőket írta: „E rendelkezés egyik közvetlen eredménye az volt, hogy a fekete piaci ügynökök és segítők szétzilálták a pénzforgalmat, félvén attól, hogy lelepleződnek; a régi valutában számítva fantasztikus áron vettek meg mindent, amit csak lehetett. Egy kerékpárért például 800 ezer dollárnak megfelelő összeget fizetnek, az új valutában számolva 4 dollár értékű áruért a régi valutában számítva 40 ezer dollárnak megfelelő összeget adnak. Egy angol fontért, amelynek értéke 76,5 új frankot tesz ki, 700 régi frankot fizetnek.”

²⁶ A megszállás alól felszabadított nyugat-európai országok – Franciaország, Belgium, Hollandia – valutájának megerősítésében valamelyes szerepet fognak játszani azok a kölcsönök, amelyeket 1945-ben az Egyesült Államok kormánya a lend-lease folytatásaképpen adott nekik. A feltételek körülbelül egyformák: 2 $\frac{3}{8}$ % kamat és a kölcsön visszafizetése 30 év alatt. A kölcsön összegébe az Egyesült Államok körülbelül ketharmad részben az élelmiszerek és fogyasztási cikkek szállításait, egyharmad részben termelési és szállítóeszközöket: mozdonyokat, vagonokat, gépeket foglalt, a szállításoknak ezért a részéért az illető országok az egész összeg 20%-át aranyban fizetik.

A forgalomban levő pénz összege (milliárd lírában)

Megnevezés	1939 végén	1944 végén	1945 május	1945 november
Olasz bankjegyek	24	233	285	285
A szövetséges katonai hatóságok által ki- bocsátott bankjegyek	–	44	61	81

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1945. február.

A valuta stabilizálását akadályozó közvetlen ok az állami *költségvetés igen nagy hiánya*, amely még 1946-ban is megfigyelhető a kontinentális Európa majd minden országában. (Még az Egyesült Államok 1946. évi költségvetése is 20 milliárd dollár hiányt irányoz elő.) Példaként Franciaország szolgálhat.

Franciaország 1946. évi költségvetése
(milliárd frankban)

Kiadás	Bevétel	Hiány
600	290	310

Nyilvánvaló, hogy a hiány jelentős részét (tekintve, hogy a nagyburzsoázia nem szívesen jegyez államkölcst) új bankjegyek kibocsátásával, azaz az infláció folytatásával fogják fedezni. Egyáltalán nem tudta megállítani az inflációt az a körülmény, hogy Franciaországnak 1944 végén 900 millió dollár aranya és 694 millió dollár betétje volt az Egyesült Államokban, és hogy ezenkívül jelentős kölcsönöket is kapott innen.

1946-ban a korábban Németország által megszállva tartott országok többségében az állami bevételek a kiadásokhoz mérten jelentősen kisebbek lesznek, mint Franciaországban. Több országnak, mint például Görögországnak, Magyarországnak 1946-ra még évi költségvetése sincs, és megelégszik negyedévi költségvetésekkel: az állami bevételek csak a kiadások 10–20%-át fedezik.

Más a helyzet *Angliában*. Itt nincsenek belső inflációs okok. A szükséglet nem haladja meg a termelést. A költségvetés egyensúlyban van. Az államadósság és a bankjegyforgalom a háború befejezése után nem nő tovább. Erős inflációs veszélyt jelent azonban a fizetési mérleg deficitje (lásd a XV. fejezetet). A következő öt év alatt főleg az amerikai (és a Kanadában már 1,25 milliárd kanadai dollár értékben kapott) kölcsönnek kell a fizetési mérleg hiányát fedeznie. De a következő túltermelési válság megdöntheti mindezeket a számításokat, és arra kényszerítheti Angliát, hogy a font sterlinget leértékelje.

Kétségtelen, hogy még a Nemzetközi Valuta Alap és a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank segítségével is hosszú évek kellenek ahhoz, hogy a tőkésországok, ha egyáltalán sikerül, legyőzzék a valutáris káoszt.

A háború befejezése időszerűvé teszi a tőkés világ gazdasági helyzete alakulásának kérdését a legközelebbi jövőben, vagy konkrétan fogalmazva a háború befejezése utáni első ipari ciklus mozgásának kérdését.

Túl merész dolog volna már most pontos jóslásokba bocsátkozni a háború utáni ipari ciklus menetét illetőleg, annál is inkább, mivel számos statisztikai adat hiánya kizárja a gazdasági helyzet pontos megítélését. Mindazonáltal a marxista módszer és az első világháború utáni gazdasági helyzet ismerete, valamint az Egyesült Államok gazdaságára, a tőkés világ gazdaság eme döntő tényezőjére vonatkozó kielégítő statisztikai adatok lehetőséget nyújtanak a jelzett probléma elemzésére és arra, hogy legalábbis általános vonásokban előre lássuk az ipari ciklus menetét a háború befejezése után. Természetesen hiba volna azt gondolni, hogy ez után a háború után egyszerűen megismétlődnek az első világháború után lefolyt események: igen komoly különbség van az akkori időszak körülményei és a mai körülmények között. Ezekről a különbségekről a továbbiakban részletesen szólnunk.

Kiindulási pontul annak a ténynek kell szolgálnia, hogy minden világháború megszakítja az ipari ciklus menetét a háború egész folyamára, és a „különleges jó konjunktúra fázisát” hozza létre. Ez a gazdaságnak a háború hatása alatt végbemenő eltorzulásából következik. Békeidőben a tőke számára a legnehezebb probléma az áruérték realizálásának, a tőke áruformából pénzformába való átalakulásának kérdése. A realizálás vagy másképpen szólva a piac problémája a háború alatt nincs meg. A háború szükségletei sokszorosan felülmúlják a békeidőben értékesítési lehetőségek hiánya miatt kihasználatlanul maradt termelési lehetőséget. A modern háborúban az állam korlátlan vásárlási képességű vásárló szerepében jelentkezik a piacon. A hadigazdaságban a vállalkozónak nem az áruk értékesítése okoz gondot, hanem a náluk pénzalakban levő tőkének termelőtőkévé való átalakítása; az, hogy miként szerezze meg a termelőtőke elemeit: a munkaerőt, a nyersanyagot, a termelési eszközöket és a szállítóeszközöket. A tőkés termelésnek nem a társadalom fogyasztási képessége szab határt, mint ahogy békeidőben történik, hanem ellenkezőleg, az elégtelen termelés a polgári lakosság mind termelő-, mind nem termelő fogyasztásának korlátozására kényszerít.

Mínél tovább tart a háború, annál nagyobb mértékben haladja meg a társadalom vásárlóképessége a termelési lehetőségeket. A *termelőtőkének* teljesen elhasznált, vagyis ebbe az alakba többé vissza nem térő része (a nyersanyag-, gép-, épület- és munkaerőhiány következtében nem térhet újra vissza ebbe az alakba), mint már előbb kimutattuk, pénztőke alakjában a bankszámlákra kerül. Ugyanez történik a profitnak felhalmozásra szánt részével is. A munkások, alkalmazottak, hivatalnokok és tisztek jövedelme a fogyasztási cikkek hiánya miatt nem költhető el teljesen: túlnyomórészt betétek alakjában a takarékpénztárakban rakódik le. A felhalmozott vásárlóerő óriási összegei (lásd a XII. fejezetet) a háború végét várták, hogy az állami szabályozás megszüntetése után teljes erővel az áru piacra vessék magukat, az infláció veszélyét idézve fel.¹

¹ Lényegében semmi sem változik azzal, hogy a bankok és takarékpénztárak ezeknek a pénzeknek nagy részét államkölcsönökbe fektetik. Amikor a betevők pénzüik kifizetését követelik, a bankok

Ily módon úgy tűnt, mintha minden feltétele meglett volna annak, hogy a háború befejezése és a hadigazdaságról a békés gazdaságra való áttérés rövid ideig tartó nehézségei után az új ipari ciklus a fellendülés fázisával kezdődjék. Így is volt valójában az első világháború után: a fellendülés időszaka azonban igen kevésbé volt tartós. Idézzük az első világháború befejezését közvetlenül követő évek ipari termelésének indexeit. A háborús évekről nincsenek termelési indexek.

Év	Egyesült Államok	Anglia	Francia- ország	Német- ország
	(1913 = 100)			
1919	120,3	–	57	57,8
1920	126,1	100,2	62	55,1
1921	97,1	67,6	55	66,3

Ezek a számok azt bizonyítják, hogy az első világháború befejezése után a fellendülés időszaka igen rövid ideig tartott (kivételesen Németország, ahol erős infláció volt). A termelés havonként kiszámított indexe azt bizonyítja, hogy a termelés az Egyesült Államokban 1920 márciusában, Angliában 1920 első negyedében, Franciaországban 1920 novemberében érte el csúcspontját.

Tehát a két döntő tőkésországban – az Egyesült Államokban és Angliában – a termelés emelkedése a háború befejezése után mindössze körülbelül 15 hónapig tartott!

Ami a kontinentális Európa országait illeti, ezek a semleges országok kivételével a háború következtében annyira elszegényedtek (tényleges elszegényedést értve), hogy a bank- és takarékpénztár-számlák alakjában fennálló fölös vásárlóerő, valamint a készpénz nem a termelés fellendülésére, hanem inflációra vezetett. Bár nem hiányzott a fizetőképes árukereslet, a termelés csak rendkívül lassan növekedhetett, mert ezekben az országokban (Németországban, Franciaországban, Lengyelországban, Ausztriában, Magyarországon stb.) hiányoztak a termelés anyagi feltételei: a nyersanyag, a gépek, a szállítóeszközök; nem szólva a társadalmi megrázkódtatásokról. Annak idején ezeknek az országoknak a háború utáni gazdasági helyzetét „az elégtelen termelés válságaként”² jellemeztük, szem előtt tartva, hogy a termelés alacsony színvonalra nem a túltermelés, az elégtelen árukereslet következménye volt, mint ahogy ez a „normális” túltermelési válságok esetében szokott lenni, hanem a termelési eszközök elégtelenségének, azaz ezen országok elszegényedésének eredménye.

Az idézett számok továbbá azt mutatják, hogy a háború befejezését követő, rövid ideig tartó fellendülési fázis alatt az ipari termelés Európában (az Egyesült Államoktól eltérően) sehol sem érte el a háború előtti időszak színvonalát. Ezt a színvonalat

és a takarékpénztárak arra kényszerülnek, hogy megszerezzék a készpénzt – noha ez végső fokon a központi jegybank bankjegykibocsátásának növelésére vezet –, vagy pedig fizetéseképtelenséget jelentsenek. Más mód is lehetséges, és pedig a kormány rendelkezése a betétek általános zárolásáról, vagyis kifizetési tilalom, mint ahogyan 1933-ban az Egyesült Államokban történt. De ez aláásná a bankrendszerbe és az ország valutájába vetett hitet. Ami a kölcsönöket illeti, ha sokan akarnak eladni államkölcsönkötvényeket és senki sem akar vásárolni, a tőkésállamnak magának kell a piacon „interveniálnia”, azaz az államkölcsönöket készpénzszámlára megvásárolnia, vagyis más szavakkal az inflációs tendenciát erősítenie.

² J. Varga: Krízisz mirovovo kapitalizma. Moszkva 1921.

újra csak az 1920–1921-es évek válsága után néhány évvel érték el: Franciaországban 1924-ben, Németországban 1927-ben, Angliában pedig csak 1929-ben, vagyis közvetlenül az 1929–1933-as évek világválságának kitörése előtt. Ez azt jelenti, hogy *Európa fő országainak a háború befejezése után 6, 9 és 11 évre volt szükségük, hogy termelésük elérje a háború előtti színvonalat.*

Hangsúlyozni szeretnénk még itt az áralakulás sajátosságát az első világháború idején és annak befejezése után, mert a háború utáni árszínvonal kérdésének nagy gyakorlati jelentősége van a Szovjetunió számára külkereskedelmünk várt jelentős növekedésével kapcsolatban. A szilárd valutájú országokban, az Egyesült Államokban és Angliában a nagykereskedelmi árak az első világháború folyamán a háború előtti időszakhoz viszonyítva körülbelül kétszeresükre emelkedtek, de a háború befejezése után, a fellendülés rövid fázisában, az áremelkedés már viszonylag elenyésző volt.

A nagykereskedelmi árindex

Ország	1913	1918	1919	1920	1931
Egyesült Államok (1910–1914 = 100)	102	191	202	226	143,0
Anglia (az Economist indexei)	100	225	235	283	181,0

Az Egyesült Államokban 1920 januárjában, Angliában 1920 márciusában volt a legmagasabb az árszínvonal.

Még fontosabb azonban a következő: az 1920–1921-es évek válsága alatt az árak, noha erősen estek, mégsem süllyedtek az 1913. évi színvonalra, bár a munkatermelékenység növekedésével kapcsolatban az azonos minőségű áruk értéke (azaz a bennük megtestesült munkaidő) kétségtelenül csökkent. Az árszínvonalnak az 1913. évi színvonal alá kellett volna esnie; csak hogy a monopóliumok hatalma és az a tény, hogy a termelési költségek egy sor eleme (adók, bérleti díjak, szállítási kiadások stb.) a háborús idők magas színvonalán maradt, az árakat a háború előttinél magasabb színvonalon tartotta.³ És csak az 1929–1933-as évek válsága hozta újra összhangba az árakat a csökkent értékkel, vagyis annyira lenyomta azokat, hogy az 1913. év színvonala alá süllyedtek. A magas árszínvonal mesterséges fenntartása az 1920–1921. évi válság alatt kétségkívül hozzájárult az 1929–1933. évi válság elmélyüléséhez és kiéleződéséhez.

Ha a második világháborúnak a tőkés világra gyakorolt gazdasági hatásait az első világháború következményeivel hasonlítjuk össze, teljesen nyilvánvalóvá válik, hogy a *második világháború végén a tőkés világ gazdasági eltorzulása sokkal mélyebb, mint amilyen 1918-ban volt.*

Noha az 1914–1918-as háború világháború volt, sok tekintetben európai háború-

³ „Az áru értéknagysága tehát a társadalmi munkaidőhöz való szükségszerű, az áru létrejöttének folyamatában benne rejlő viszonyt fejez ki. Az értéknagyságnak árrá való változásával ez a szükségszerű viszony egy árunak a rajta kívül létező pénzáruval való csereviszonyaként jelenik meg. Ebben a viszonyban azonban éppúgy kifejeződhet az áru értéknagysága, mint az a nála több vagy kevesebb, amiért az adott körülmények között az áru elidegeníthető. Az ár és értéknagyság mennyiségi megnevezésének, vagyis az ár és az értéknagyság eltéréseinek a lehetősége magában az árformában rejlik. (Marx–Engels Művei. 23. köt. Budapest 1973. 102. old.)

nak bizonyult, hiszen a nem-európai országok túlnyomó többsége csak formailag vett benne részt. Az Európán kívüli hadműveletek jelentéktelenek voltak. Gazdasági szempontból az Egyesült Államok, a dél-amerikai országok, Japán és Kína lényegileg semleges országok maradtak. (Bár az Egyesült Államok nagy hadsereget állított fel, ennek a hadműveletekben való részvétele teljesen jelentéktelen, embervesztesége pedig minimális volt). A második világháború ezzel szemben (mint a bevezetésben kimutattuk) *valóban világháború*, mert az egész világ lakosságának óriási tömege vett benne tevékenyen részt. A hadseregek létszáma jóval magasabb volt, mint az elmúlt háborúban. A hadműveletek négy világrészre terjedtek ki. A hadikiadások nemcsak pénzben kifejezve, hanem reális értékük szerint is összehasonlíthatatlanul magasabbak voltak, mivel a második világháborúban a fegyverek sokkal hatalmasabbak és bonyolultabbak voltak, mint annak idején (tankok, gépesített csapatok, légiflotta – az első világháborúban mindez újdonság volt, most pedig tömegesen alkalmazták). És ami még fontosabb: az első világháborúban a háború által elpusztított területek (Oroszországot nem számítva) tulajdonképpen csak Északkelet-Franciaországra szorítkoztak: most azonban egész Európát, ezenkívül más kontinensek egyes részeit is elpusztították. Ennek a háborúnak a végén az egész tőkés világ elszegényedése egészében sokkal jelentősebb, mint az első világháború után volt.

Ugyanakkor az első világháborúhoz képest *ezúttal sokkal élesebb a különbség egyrészt azok között az országok között, amelyek területén nem folytak hadműveletek* (elsősorban az Egyesült Államok, az angol domíniumok és bizonyos mértékben Anglia, a dél-amerikai országok, valamint az európai semleges országok), *másrészt az európai kontinens azon tőkésországainak gazdasági helyzete között, amelyeket Németország megtámadott és teljesen elszegényedett, elpusztított, szétzüllesztett és tönkrement gazdaságú országokká változtatott.*⁴ Az Egyesült Államok (valamint Kanada, a Dél-Afrikai Unió stb.) a háborúból erősen megnövekedett és megjavult termelőapparátussal került ki, ezzel szemben a kontinentális Európa háború dúlta országaiban, valamint Japánban és különösen Kínában a termelési eszközök nagyrészt elhasználódtak vagy megsemmisültek, a városok és a szállítóeszközök pedig jelentős mértékben elpusztultak. Ezért a háború után az első csoporthoz tartozó államok mihamar a „túltermelés országainak” bizonyulnak, viszont az elpusztított országokban az első világháború utáni időkhöz hasonlóan „az elégtelen termelés válsága” következik be, emellett az utóbbi csoport területe nagyobb lesz, mint a múlt háborúban. A Szovjetunióval szomszédos kelet-európai országokban az „elégtelen termelés válsága” a Szovjetunióval fenntartott szorosabb gazdasági kapcsolatok következtében enyhébb formát ölt.

Anglia mintha átmeneti helyzetet foglalna el. Nem volt hadműveletek színhelye, de nem csekély anyagi kárt szenvedett a légítámadások következtében. A háború alatt, mint erre fentebb rámutattunk, külföldi tőkebefektetéseinek igen jelentős részét elköltötte vagy elvesztette, s a háborúból domíniumaival és gyarmataival szemben nagymértékben eladósodva került ki. Az angol közgazdászok úgyszólván egyhangú becslése szerint a háború után Anglia a háború előtti időkhöz képest legkevesebb 50%-kal kényszerül növelni kivitelét, hogy lehetőséget nyerjen a háború előtti életszínvonal visszaállításához szükséges élelmiszer és nyersanyag behozatalára. Az elégséges nyersanyag- és élelmiszerimport céljából Angliának nagyon rugalmas gazdasági politikát kell folytatnia.

⁴ Természetesen ez magára Németországra is vonatkozik.

Az Egyesült Államok megnövekedett és megjavult termelési apparátusa és a legalább 50 milliárd dollárra becsült „elhalasztott” kereslet megteremtette az alapját annak, hogy a háború befejezése után az Egyesült Államok rövid ideig tartó jó konjunktúrájának örvendjen, mint ahogy az az első világháború után is volt.⁵ Ez a kereslet elsősorban a *nem alapvető* fogyasztási cikkekre irányul: autókra, hűtőszekrényekre, háztartási elektromos készülékekre, bútorra, lakásra stb., vagyis olyan árukra, amelyek termelését a háború alatt megtiltották vagy erősen korlátozták. Az alapvető fogyasztási cikkek – élelmiszer, ruhanemű, cipő – kereslete⁶ csak kevésbé haladja meg a szokásosat, mivel ezek termelése a háború alatt csak jelentéktelen mértékben csökkent.⁷

Ezzel szemben termelési eszközök iránt valószínűleg a háború előtti szint alatt maradt a kereslet, mert a háború alatt az Egyesült Államok termelési apparátusa igen erősen megnövekedett.

Az Egyesült Államok termelési apparátusában a háború alatt bekövetkezett növekedés viszonylagos jelentősége a következő összehasonlításból látszik: 1939 végén az amerikai iparvállalatok ipari épületeinek és felszerelésének „mérleg szerinti értéke” 22,5 milliárd dollárt tett ki, míg újraépítési értékét 50–60 milliárdra becsülték.⁸ Ettől az időponttól 1943 végéig ipari építkezésre és gépi felszerelésre körülbelül 22 milliárd dollárt adtak ki. Az új termelési apparátus értéke, természetesen a megnövekedett áron, mintegy egyharmada a háború előtti egész termelési apparátusnak. Emellett azt is figyelembe kell venni, hogy a háború alatt épített és a legújabb technikát alkal-

⁵ 1946 tavaszára a hadirendelések elmaradása, a háborús termelésről a békés termelésre való átállás nehézségei és az óriási sztrájkok következtében az ipari termelés esett.

Az ipari termelés indexe (1939=100)

1943	1944 június	1945	1945 december	1946 február
219	216	186	110	139

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics. 1945. november, 1946. május.

⁶ Ezt mutatja az alábbi táblázat.

Az Egyesült Államok polgári ruhagyártása

Megnevezés	1939	1940	1941	1942	1943
	(1935–1939. évi átlagos színvonal = 100)				
Összindex	108	105	122	111	106
ebből: női és gyermekruha	110	108	124	127	131
férfiruha	108	105	124	102	84
Cipő, kötöttáru, kalapfélék kesztyű	107	101	117	103	99

Forrás: Federal Reserve Bulletin, 1944. április. 308. old.

Megjegyzés: A „Federal Reserve Direction” adatai. A polgári ruhagyártásban a fegyveres erők számára és a lend lease-re előállított termelés nincs benne. A „Ruha” rovat a felsoruhakat, kabátokat, női ruhat, munkaruhát és a fehérneműt tartalmazza.

⁷ A háború alatt az amerikai újságokban ugyanannyi, az említett fogyasztási cikkeket kínáló hirdetést közöltek, mint a háború előtt. Igaz, ezt részben azért tették, hogy a közönség emlékezetében ne mosódjék el egyik vagy másik cég elnevezése vagy védjegye.

⁸ Lásd Survey of Current Business, 1941. november.

mazó vállalatok termelési kapacitása, a felszerelés egyenlő értéke ellenére, jelentősen nagyobb a háború kitörésekor már fennállt vállalatok termelési kapacitásánál. Az amerikai gépipar három év alatt (1941–1943) 700 ezer szerszámgépet termelt. Értékét tekintve, ez körülbelül tizenöt háború előtti év termelésének felel meg. De a szerszámgépgyártás más a Németországgal folytatott háború idején az 1942. decemberi 130 millió dollár csúcsponttól 1944 elején körülbelül havi 60 millió dollárra csökkent.⁹ Az egyik közzétett, valószínűleg túlzott becslés szerint az Egyesült Államokban raktáron fekvő szerszámgépek tízévi békebeli fogyasztásra elegendők.

A háború végére az amerikai bányászat legtöbb ágában ugyancsak nagy kapacitás-fölösleg keletkezett. A kohászat termelési kapacitása a háború alatt sok millió tonnával emelkedett. Számos alumíniumgyárat még 1944-ben bezártak, mert termékeikre nem volt többé szükség. A szintetikus kaucsukot előállító gyárak termelési kapacitása felülmúlja az egész amerikai békeszükségletet.

Fölösleges termelési eszközök jelenléte az Egyesült Államokban (és Kanadában) természetesen nem jelenti azt, hogy termelési eszközök – köztük szerszámgépek – iránt ne volna kereslet.¹⁰ Fölös termelési eszközökkel mindenekelőtt a hadiipar rendelkezik, és ezek egy részét technikai okokból nem lehet (vagy igen nehéz) a polgári célú termelésben felhasználni. Ezenkívül az újonnan keletkezett és most fölös termelési apparátus igen nagy része az állam tulajdonában van.¹¹

Az Egyesült Államok kormánya tudvalevőleg 16 milliárd dollárt fektetett be a hadiiparba. Rooseveltt 1944. szeptember 26-án tartott rádióbeszédében bejelentette, hogy az állami vállalatokat a háború után magáncégek kezébe kell adni. Egyelőre azonban a magántőke nem mutat nagy hajlandóságot átvételükre. Számára sokkal előnyösebb, ha a fölös termelési eszközöket elraktározzák és állami tulajdonban hagyják. Nyilvánvaló, hogy az állam tulajdonában levő fölös termelési eszközök egy részét el fogják raktározni.

Másrészt több olyan termelési ág, amely a háború alatt nem egészítette ki állótőkét, a háború befejezése után új termelési eszközöket rendelt. Ez mindenekelőtt a nagy „közszolgáltatási” ágakra (áram-, gázszolgáltatás, villamosközlekedés, telefon, távíró stb.) vonatkozik.

A verseny és a bankokban elhelyezett nagy összegek¹² azonban a tőkések az állótőke növelésére kényszerítik még azokban az iparágakban is, amelyekben nyilvánvalóan fölös termelési kapacitás mutatkozik. Nemcsak a vaskohászatban, amelynek termelési kapacitása 20–25 %-kal magasabb, mint a háború előtt, hanem még a hajózásban is jelentős új tőkebefektetéseket figyelhetünk meg, jóllehet az Egyesült Államok hajótere a háború kitörésétől a háború végéig 12,1 millió tonnáról 57 millió tonnára emelkedett. Az Egyesült Államok központi hajózási szervezetének, a „National Federation of American Shipping”-nek közlése szerint a hajózási társaságok 1,2 millió tonna ürtartalmú és 400–500 millió dollár értéket képviselő 89 új kombinált

⁹ Lásd Neue Zürcher Zeitung, 1944. július 4.

¹⁰ Számos vállalat siet a béketermelésre való átállással, hogy megelőzze a versenytársakat: nem akarják megvárni, míg a hadiiparágakból megkapják a szerszámgépeket, és újakat rendelnek. (Lásd New York Times, 1945. október 15.)

¹¹ A magántőke részesedése az újonnan épített iparvállalatokban a következő volt (százalékban): hajóépítés – 1–5, repülőgépgyártás – 7, kaucsuktermelés és -feldolgozás – 10, fegyvergyártás – 10, alumíniumgyártás – 50, vas- és fémfeldolgozó ipar – 40 %.

¹² A „Fortune” című amerikai folyóirat 1945. októberi száma az Egyesült Államok tőkéseinek a bankokban a háború folyamán felhalmozott készpénztartalékait 70 milliárd dollárra becsüli.

személy- és teherszállító hajók akarnak megrendelni (és részben már meg is rendeltek). Ezek jó, gyors járatú hajók lesznek.¹³

Szükségessé vált tartottuk, hogy rámutassunk ezekre az ellentendenciákra. Mindazonáltal az Egyesült Államok (Kanada és részben Anglia) állótőkéjének a háború végén mutakozó általános fölöslege marad az ipari ciklus háború utáni fejlődését meghatározó alaptényező. A fölösleg még növekszik az egyes termelési ágak és az egyes monopóliumok állótőkéjének növekedése következtében. Ez pedig nem vezethet máshoz, mint a túltermelési válságnak a „szokásos” ipari ciklusokénál gyorsabb kitörésére.

Az ipari ciklus jövődjének helyes megítéléséhez továbbá figyelembe kell venni a munka termelékenységének a technikai tökéletesítések következtében a háború alatt végbement növekedését is. Az értékesítési gondjaitól megszabadított és az óriási háborús szükségletek kielégítésének feladata elé állított tőkések számos olyan technikai újítást vezettek be, amelyet részben már korábban is ismertek, de az értékesítési nehézségek következtében a gyakorlatban nem alkalmaztak. A munkatermelékenység növekedését a háború alatt az Egyesült Államokban, mint erre már egyszer rámutattunk, évi 3%-ra teszik, a békeidők 2%-ával szemben. A munka termelékenységének háború alatti növekedése egyike a ciklus háború utáni fejlődésére ható legfontosabb tényezőknél.

Ami az amerikai mezőgazdaságot illeti, bár a búzát nagy mennyiségben használták fel takarmányozásra és szeszfőzésre, 1945-ben igen nagy állandó készletekkel rendelkeztek.

Az Egyesült Államok mezőgazdasági termelése a háború alatt, a gyapot és cukor kivételével, jóval magasabb volt, mint 1935–1939-ben. Erről tanúskodnak a következő adatok:

A mezőgazdasági termelés

Megnevezés	1944	1943	1939
	(1935–1939 = 100)		
Összindex	132	129	106
Szarvasmarha és állati termékek	139	138	106
Vágómarha	155	150	109
Tejtermék	113	113	108
Baromfi, tojás	150	152	102
Földművelési cikkek	121	114	107
Olajos magvak	260	336	143
Szemtermékek és széna	144	120	112
Gyümölcs- és főzelék-félék	125	116	107
Dohány	111	96	129
Gyapot és gyapotszál	84	87	89
Cukor	83	80	106

Forrás: Federal Reserve Bulletin, 1944. szeptember. 847. old.
(A földművelésügyi minisztérium adatai. Az új csoportosítást a „Federal Reserve Direction” adta meg.)

¹³ Lásd Neue Zürcher Zeitung, 1946. március 14. – A cikk részletesen leírja, hogy ezek a hajók milyen vonalakon fognak közlekedni.

Látjuk tehát, hogy a háború befejezése és az addig háborús szükségletekre termelő vállalatoknak a polgári termelésre való átállítása az amerikai gazdaság számos ágát túltermeléssel fenyegeti, noha a nem alapvető fogyasztási cikkek és lakás iránti nagy „elhalasztott” kereslet ezzel ellenkező irányban hat. A konjunktúrára az említett „elhalasztott” kereslet által gyakorolt jó hatást csökkenti a nagy munkanélküliség, amelyet a munkatermelékenységnek a háború alatti jelentős növekedése és a leszerelt katonák többségének a munkapiacra való visszatérése vált ki. Ez a tömeges munkanélküliség a munkásosztály folyó jövedelmének csökkenését és ennek következtében vásárlóerejének csökkenését idézi elő.

Az Egyesült Államokban az átlagbér a „Department of Labor” adatai szerint már 1945. júniusa és októbere között heti 4,43 dollárral esett, az árak viszont növekedtek.¹⁴ Az 1945–1946. őszi és téli nagy sztrájkok az *órabér* jelentős emelkedését eredményezték, de a túlóra egyidejű eltörlése, a munkaórák számának csökkentése stb. ellenkező irányban hatott. A munkanélküliek száma 1946 elején hivatalosan már 2,29 millió volt, 1946 közepén pedig valószínűleg elérte a 4–5 milliót.

A munkanélküliségtől való félelem arra kényszeríti a munkásokat és alkalmazottakat, hogy a háború után tartózkodjanak megtakarított pénzük elköltésétől és a munkanélküliség sötét napjaira tegyék félre azt.

Az Egyesült Államok munkásai jelentős részének azonban a háború végén egyáltalán semmi vagy csak nagyon jelentéktelen megtakarított pénze volt. A hivatalos adatokból kiderült¹⁵, hogy 1945 augusztusában az évi 5 ezer dollárnál kisebb jövedelmű családok háromötödének – és ide tartozik a munkabérből élők 93%-a – *nem volt megtakarított pénze a bankban*, egynegyed részének pedig még *hadikölcsönkötvénye sem volt*. Ebben a csoportban a megtakarított pénz mintegy háromnegyede a csoport egyharmadát kitevő felső réteg kezében volt. Az évi 5 ezer dollárnál kisebb jövedelemmel rendelkező családok átlagos megtakarított pénze mindössze 610 dollár, vagyis kevesebb, mint az átlagos családfenntartó háromhavi keresete. Az évi 3 ezer dollárnál kevesebbet kereső bér munkások háromötöde a háború alatt úgyszólván semmit sem takarított meg. 1944-ben például az ebbe a csoportba tartozók megtakarított pénze átlagban családonként csak 17 dollár volt.

Ebből az következik, hogy a megtakarított pénz, vagyis az elhalasztott kereslet túlnyomó része a vagyonos emberek kezében van, s így nem a közszükségleti cikkek iránti kereslet növekedését, hanem a tartós használati javak (autók, bútorok stb.) vásárlását szolgálja, továbbá járadékforrássul használják fel vagy termelőtökébe fektetik, ami viszont siettetí a túltermelési válság bekövetkezését.

Ily módon az Egyesült Államokban több tényező a háború utáni feltételezett felledülés tartamára csökkentő befolyást gyakorol.

Az amerikai tőkések és közgazdászok azt remélték, hogy a háború nem egyszerre fejeződik be, mint 1918-ban, hanem az európai háború befejezése után a háború még tovább fog folytatódni Japánnal. Amerikai becslések szerint az amerikai hadsereg Japán ellen folytatott háborújának szükségletei a hadiipar termelési kapacitásának körülbelül 50%-át vették volna igénybe. Eszerint az ipar jelentős része hosszú időn át továbbra is a hadsereg számára dolgozhatott volna, miközben másik részét teljes mértékben foglalkoztatta volna a háború idején „elhalasztott” tömegcikkek iránti

¹⁴ Lásd New York Times, 1946. január 6.

¹⁵ Lásd Daily Worker, 1945. november 17.

kereslet és (kisebb mértékben) a termelési eszközök iránt mutatkozó kereslet kielégítése. Ez megkönnyítette volna a békegazdaságra való átállást. Csakhogy a Japán elleni háború már két és fél hónappal a hitleri Németország összeomlása után véget ért. A lassú átmenet reményei így nem váltak valóra.

Ami az árkérdést illeti, a hadviselő országokban az áremelkedés a második világháború folyamán jóval kisebb volt, mint az első világháborúban. Ennek kettős oka volt. Először is a nagy tőkésországokban a háború előtt ki nem használt nagy termelési lehetőségek folytán lehetővé vált a termelés nagyarányú kibővítése, ami természetesen csökkent a drágulási tendenciát. Másodszor az állami árszabályozás a második világháborúban hamarabb kezdődött, mint az elsőben, és rendszeresebben is hajtották végre.

Nagykereskedelmi árak

Ország	1940	1941	1942	1943	1944
	(1939 első fele = 100)				
Egyesült Államok	103	114	129	135	136
Anglia*	140	157	164	167	171
Németország	103	105	107	109	110

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1945. február. 41. old.

* A Kereskedelemügyi Minisztérium adatai.

A német indexek az állami kötött árakat tükrözik vissza; a feketepiaci árak ezek többszörösei voltak. Angliában az árszínvonalat részben állami segélyek útján tartották fenn. Az állam szabályozó szerepének jelentősége a hadviselő országokban abból látszik, hogy hozzájuk képest a semleges országokban sokkal nagyobb volt az áremelkedés.

Az Egyesült Államok és Anglia kevésbé gyors áremelkedésének ténye az első világháborúval szemben látszólag arra engedne következtetni, hogy most – a háború befejezése után – itt az árak nagyobb mértékben fognak emelkedni. *Felfogásunk szerint azonban ez nem fog bekövetkezni!* Az állami árellenőrzés és -szabályozás fenntartása az átmeneti időszakban és különösen az Egyesült Államok mezőgazdaságában, bányászatában és a feldolgozó ipar jelentős részében meglevő fölös termelési kapacitás a szilárd valutájú országokban meg fogja akadályozni vagy *legalábbis mérsékelni fogja* az általános áremelkedést.¹⁶

Itt hangsúlyozni kell, hogy noha az Egyesült Államokban 1939-hez képest nincs nagy áremelkedés, az árak (ugyanúgy, mint az első világháború után) átlagban mégis meghaladják az áru értékét! Márpedig az aranyban vagy szilárd amerikai valutában kifejezett áraknak a háború előttinél alacsonyabbnak kellene lenniük, mivel a mun-

¹⁶ Az egyes árufajtáknál természetesen különböző lesz az áralakulás, és aránylag nagyok lesznek az ingadozások. Az angolszász országokban sok olyan áru, amelynek termelése a háború alatt rohamosan megnőtt (alumínium, magnézium, kaucsuk, szerszámgépek stb.), főlegesen lesz, és áruk csökkenő tendenciát fog mutatni. Más áruk iránt (építési anyagok, építőipari gépek; az Egyesült Államokban autók, hűtőszekrények stb.) megnövekedett kereslet fog mutatkozni, és áruknak egy ideig feltételezhetően emelkedő tendenciája lesz. Az olyan áremelkedés lehetősége azonban, amilyen az első világháború után volt, szilárd valuta esetében szerintünk kevésbé valószínű.

katermelékenység erős növekedése következtében most minden áruégységben kevesebb tárgyasult munkaidő van, mint a háború előtt. Ezért az Egyesült Államokban a háború utáni fellendülés időszakában nem kell jelentős áremelkedést várni, az ezután következő válság idején pedig feltételezhetően számottevő áresés következik be. Körülbelül hasonlóan kell elképzelni az áralakulást azokban az országokban is, amelyek valutája a dollárhoz képest szilárd árfolyamú (angol domíniumok, Anglia).

Merőben eltérően alakul az ipari ciklus fejlődése a háború befejezése után a kontinentális Európa országaiban. Itt a közeljövőben szó sem lehet olyan háború utáni fellendülésről, amely a termelést a háború előtti idők színvonalára emeli. „Fizetőképes” árukereslet lesz, de nem lesz lehetőség a kereslet kielégítéséhez szükséges áruk előállítására.¹⁷ Ezekben az országokban elkerülhetetlen az „elégtelen termelés” válsága, akárcsak az első világháború után. A mindenféle termelési eszköz és szállítóeszköz hiánya nagyon megnehezíti az ipari termelés helyreállítását. Példaként Olaszország szolgálhat, ahol 1945 augusztusában 4 millió munkanélkülit számláltak. 1945 végén mindezekben az országokban infláció volt. Ezt talán sikerül enyhíteni olyanformán, hogy a háború után sok évig fenntartják az állami szabályozást: a termelés és a fogyasztás állami ellenőrzését, az árellenőrzést stb.

Hogy milyen méretű lesz Európában ez az inflációs „elégtelen termelés válsága”, és meddig fog tartani, hogy a különböző országokban milyen mértékben jár majd vele nyílt infláció – mindez jelentős mértékben attól függ, hogy a háborúból érintetlenül vagy megerősödött gazdasággal kikerült országok – az Egyesült Államok, Kanada és részben Anglia – milyen gyorsan és milyen mértékben mutatnak majd közvetlenül a háború befejezése után hajlandóságot arra, hogy hitelbe szállított termelési eszközökkel segítsék Európában az újjáépítés folyamatát. A nyugat-európai országok – Anglia, Franciaország, Belgium, Hollandia – már 1945-ben nagy hiteleket kaptak az Egyesült Államoktól. Ezekért az összegekért mozdonyokat, vagonokat, nyersanyagot, élelmiszert kapnak. A kelet-európai országok elsősorban a Szovjetuniótól kapnak segítséget.

A gazdaság újjáépítését, mint az előző fejezetben már kifejtettük, kell szolgálnia a tervezett Nemzetközi Valuta Alapnak és a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Banknak. A Nemzetközi Valuta Alapnak azzal, hogy az egyes országoknak rendelkezésükre bocsátja a fizetési mérleg passzív egyenlegének fedezéséhez szükséges valutát az infláció megakadályozása vagy keretek közé szorítása céljából. E nélkül a külföldi eladósodások terén nyújtott segítség nélkül ezeknek az országoknak valutáját az aranyhoz vagy a dollárhoz képest a belső okokon kívül passzív fizetési mérlegük is elértéktelenedéssel fenyegeti. Mindamellet a Nemzetközi Valuta Alap rendelkezésére álló összegek, bár igen jelentősek, a passzív fizetési mérleg következtében nemigen jelen-

¹⁷ „Már régen világossá vált, hogy a hadviselő országok gazdasága ebből a háborúból a tárgyi tőke csökkent és leromlott tömegével kerül ki. Sőt az említett országok gazdaságában a háború ugyancsak lényeges munkaerő-vesztést okoz: a lakosság jelenlegi összetétele mellett (legalábbis Németországban) még a háború után sem lesz szükséges mértékben kiegészíthető a felnövő nemzedékből. A háború utáni gazdaságban a tárgyi tőke és a munkaerő csökkenésével szemben a pénztőke rendkívül megnövekedett mennyisége áll. Ez a szakadék minden háború utáni gazdaság központi problémája.” (G. Keiser: Die Beseitigung des Geldüberflusses. Überlegungen zur Nachkriegswirtschaft.)

Ezek a megfontolások vonatkozhatnak a kontinentális Európára, de nem az Egyesült Államokra és Angliára.

tenek hatásos védelmet az említett országokat fenyegető infláció ellen, mivel az európai kontinens egyes országainak kvótái – Franciaország: 450 millió dollár, Hollandia: 275 millió, Belgium: 225 millió dollár, amihez még az is járul, hogy nem egyszerre, hanem csak négy év alatt, részletekben használhatják fel – ehhez nem elegendők. Az infláció elkerülésének lehetőségét meghatározó döntő tényező természetesen nem a fizetési mérleg, hanem az adott ország gazdaságának belső helyzete.

A nemzetközi bank fő feladata a magánbankok által nyújtott hosszú lejáratú hitelek garantálása. A mai viszonyok között az európai országoknak ténylegesen csak az amerikai és kanadai bankok és konszernek tudnak hitelt nyújtani, mivel csak az Egyesült Államoknak és Kanadának vannak saját szükségletüket meghaladó mennyiségben termelési eszközei: nyersanyag, gépek, felszerelés stb. Ami Angliát illeti, noha kivitel céljából is tud termelési eszközöket gyártani, kedvezőtlen fizetési mérlege nem teszi számára lehetővé jelentős hosszú lejáratú hitelek nyújtását. Tehát Európában az újjáépítés üteme, az „elégtelen termelés válságának” legyőzése és az infláció megakadályozása vagy korlátozása elsősorban az amerikai tőke Európába irányuló kivitelétől függ.

Az Egyesült Államok hatalmas erőforrásai nemcsak lehetővé teszik, hogy a háború befejezése után nagymértékben vigyen ki tőkét Európába, hanem az ország erősen megnövekedett termelési kapacitásai mellett a hadiszállítások megszűnése által előidézett túltermelés és a tömeges munkanélküliség veszélye ezt a kivittet a legnagyobb mértékben kívánatosná is teszi.

A nagyméretű tőkekivitel azonban a transzferálás problémáját veti fel, vagyis azt a kérdést, hogy milyen természetes formában kell megfizetni az Egyesült Államoknak a hasznot vagy a kamatot és a kivitt tőke törlesztését. Erről a kérdéstről az Egyesült Államokban már az első világháború után élénk vita folyt. Jellemző, hogy a National City Bank 1920–1921-ben havi közleményeiben nemegyszer foglalt állást az ellen, hogy az európai országok megfizessék háborús adósságaikat az Egyesült Államoknak.

„Jelenleg inkább az az érdekünk, hogy Európa termékeinket vásárolja és nem az, hogy régi adósságait törlessze. A kérdés lényege még mindig ez. Saját érdekeink és Európa érdekeinek szempontjából egyaránt jobb Európa fizetőképességét olyan amerikai cikkek vásárlására fordítani, amelyek számára szükségesek és nálunk felhalmozódtak, semmint arra, hogy kormányunkkal szemben fennálló adósságait törlessze vele. A New Yorkra szóló deviza Európában mindenütt uralkodó magas árfolyama azonban jelenleg súlyos akadálya kivitelünknek. Ha pedig, az üzletemberekkel versenyezve, az adós államok kormányai is vásárlóként lépnek fel a devizapiacra, ezek az árfolyamok még magasabbra emelkednek. Miközben az amerikai üzleti körök legfontosabb problémája az, hogy az európai országokat hitel nyújtásával vásárlóinkká tegyék, igen különös politika volna adóssainktól azt követelni, hogy fizetőképességüket az amerikai kincstárral szemben fennálló adósságaik törlesztésére fordítsák.”¹⁸

A háború következtében megszűnt a nyersanyagokkal való fizetés lehetősége. A háború után némely fontos nyersanyagok behozatala többé vagy kevésbé meg fog szűnni. Ez a többi között a következő árukra vonatkozik:

¹⁸ National City Bank, Monthly Bulletin, 1921. november.

*Az Egyesült Államok behozatala
1937-ben (millió dollárban)*

Kaucsuk	Növényi olajok és zsírok	Nyersselyem
248	112	107

*Forrás: Statistical Abstract of
the USA 1938. 446. old.*

Ez a három rovat, amely együtt az amerikai behozatalnak csaknem egyhatoda, a háború utáni időszakban a szintetikus kaucsuktermelés fejlődése, a szójával bevetett terület gyors növekedése és a műselyem minőségi javulása (nylon) következtében jelentékeny méretűre zsugorodik. A háború után új áruajták importjára kellene áttérni. Világos, hogy az Egyesült Államok régi vámpolitikája nem felel meg az ország új világgiazi helyzetének: Rooseveltnél már a háború alatt beszélt erről.

Mindent egybevetve azt mondhatjuk, hogy a háború befejezése után Európában az érintetlen vagy megjavult termelési apparátussal rendelkező országokban két-három évig a fellendülés fázisa következik. Ez a fázis túlermelési válsággal ér véget: a válság valószínűleg tartósabb lesz, mint 1920–1921-ben volt. A túlermelési válság újra lerontja a kontinentális Európa országainak helyzetét, amelyek erre az időre növelik ugyan termelésüket a háború végén tapasztalt rendkívül alacsony színvonalhoz képest, mindazonáltal még mindig súlyos küzdelmet fognak folytatni az „elégtelen termelés válságával” és az infláció veszedelmével.

Ennek a háború utáni válságnak leküzdése és az európai valuták legalább egy részének stabilizációja után megkezdődik az új teljes ipari ciklus. Ez a ciklus azonban nem annyira az 1921–1929-es évek ciklusához fog hasonlítani a maga viszonylag erős fellendülési fázisával – különösen az Egyesült Államokban és Németországban –, hanem inkább az 1929–1938-as évek ciklusához, amely „sajátságos depresszióval” járt és nem vezetett el a valódi virágzás fázisához. A kapitalizmus általános válsága, amely annak idején a valódi fellendülés fázisának elmaradására vezetett – éles ellentmondás a tőke határtalan terjeszkedési törekvése és a társadalom fogyasztóképeségének szűk keretei között, valamint a termelési apparátusnak ezen ellentmondás okozta huzamos kihasználatlansága és a tartós munkanélküliség között –, még nagyobb erővel fog hatni az első „normális” háború utáni ciklus idején.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a Szovjetunió, amelynek gazdasági rendszere kizárja a túlermelési válságok lehetőségét, stabilizáló tényező szerepét fogja játszani a kelet-európai országok új típusú demokráciáinak gazdasága számára. Ahogy a túlermelés ciklikus válsága az Egyesült Államokban és Angliában visszahat majd a tőkés világ többi országának gazdaságára, úgy a válság hiánya a Szovjetunióban kedvező kihatással lesz a vele szoros gazdasági kapcsolatban levő országokra.¹⁹

¹⁹ Példa lehet erre Lengyelország. 1945 decemberében, a Lengyel Munkáspárt kongresszusán, Mincz miniszter egész sor adatot közölt a Szovjetunió által nyújtott segítségről.

A lengyel textilipar szovjet gyapottal dolgozik, amelyből 1945 áprilisától kezdve az év végéig 19 ezer tonnát kapott. A bőripar a Vörös Hadsereg által rendelkezésére bocsátott nyersanyagot dolgozza fel, részben szovjet cserzőanyaggal és zsiradékkal. A vas- és fémipart részben szovjet vasércel látják el. A fémfeldolgozó ipar szovjet rezet, ónt, nikelt, alumíniumot stb. használ. A műrostipart a szovjet cellulóz tartja fenn. A gumiiparnak a Szovjetunió szállít természetes és mesterséges kaucsukot. „Olyan támasz nélkül, amelyet a Szovjetunióval fenntartott gazdasági kapcsolat jelent – mondotta Mincz miniszter –, gazdaságunk gyors helyreállítása egyáltalán lehetetlen volna. A felsorolt iparágak teljesen vagy részben tétlenségre volnának kárthatva.”

Az ember a társadalom legfontosabb termelőereje. Mi sem természetesebb, mint az, hogy a lakosság lélekszáma rendkívül fontos szerepet játszik egy ország gazdasági fejlődésében. Ugyanígy hatalmas jelentősége van a lélekszámnak minden ország katonai ereje szempontjából is. A hadsereg nagysága és kiegészítésének lehetősége, valamint hadianyaggal való ellátása egyaránt a lakosság lélekszámától függ.

Ez a helyzet a népesség problémájának a jövőben különösen komoly jelentőséget kölcsönöz, amennyiben döntő hatást gyakorol az országok népesedési politikájára.

A „The problems of a changing population” című félhivatalos amerikai könyv¹ már 1938-ban helyeselte a lakosság növekedésének várható megszűnését, sőt a lakosság esetleges csökkenését is az Egyesült Államokban. „A lakosság lélekszámának növekedéséről a változatlan színvonalra, sőt a csökkenésre való átmenet – olvassuk ebben a könyvben – egészében kedvező hatással lehet az ország életére. Ez az átmenet biztosítja az Egyesült Államok lakossága és természeti kincsei közötti kedvező viszony fenntartását. Országunk minden polgára átlagban továbbra is több szántófölddel, ásvánnyal és más természeti kincssel fog rendelkezni, mint az Óvilág bármely országának polgára.”

Churchill viszont 1945. május 13-án elmondott választási beszédében kijelentette, hogy minden eszközzel elő kell segíteni a születések számának növekedését.

Az ország védelmi képességének növelési szándéka most a lakosság erősebb és gyorsabb gyarapítására irányuló törekvést vált ki; ezért indítványozzák a Kanadába, Ausztráliába és más ritkán lakott országokba való bevándorlás támogatását, ezért keresik az eszközöket arra, hogy a lakosságnak a demográfia által megjósolt abszolút csökkenését elhárítsák, aminek tíz-húsz év múlva a legfejlettebb tőkésországokban be kell következnie. Egyúttal azonban a háború utáni tömeges munkanélküliségtől való félelem akadályozza a lakosság növelésére irányuló politika megvalósítását, s főleg ez az oka annak, hogy az Egyesült Államokat és az angol domíniumokat nem nyitják meg a szabad bevándorlás előtt.

A második világháború igen nagy változásokat idézett elő a népesedés terén, amelyek következményei sok évtizeden át érezhetők lesznek. Óriási embertömeg – ennek száma még ismeretlen, de valószínűleg körülbelül 50–60 millió – pusztult el a hadműveletek, a polgári lakossággal szemben a fasiszták által elkövetett tömegmészárlások, a járványok és az éhínség (Görögország, India, Kína) következtében. A háború alatt magában Európában körülbelül 30 millió ember önként vagy kényszerből elhagyta lakóhelyét. Az emberek milliói változtattak foglalkozást.

A háború tartós következményei közül a legfontosabbak: *a népesség számszerű növekedésének egyre fokozódó lassúbbodása a legfejlettebb tőkésországokban, amit a tudomány már a háború előtt is megfigyelt, és ami a lélekszám stabilizálódására, majd pedig abszolút csökkenésére vezet; továbbá a népességnek a város és a falu közötti megoszlásában bekövetkezett jelentős változás; végül az iparban dolgozók számának jelen-*

¹ Ez a könyv a National Resources Committee beszámolója. A bizottság élén a belügyminiszter áll. tagjai között öt miniszter van. A beszámolót bemutatták Roosevelt elnöknek. (Az Egyesült Államok állami könyvkiadásának kiadása. 1938. 297. old.)

tős növekedése általában és az újonnan betanított munkások számának növekedése különösen.

*

Mindenekelőtt megvizsgáljuk a lakosság növekedésének a demográfia által – a háborútól és következményeitől függetlenül – megállapított lassúbbodását Nyugat-Európa ipari országaiban, valamint a demográfia tudományosan megalapozott prognózisát a növekedés megszűnéséről és ennek következtében ezekben az országokban a lakosságnak a közeljövőben bekövetkező csökkenéséről.

A lakosságszám lassúbb növekedésének oka ezekben az országokban a születési arányszámnak a XX. század folyamán (de részben már a XIX. században is) tapasztalt szakadatlan erős hanyatlása.

Születési arányszám (ezer lakosra)

Időszak	Belgium	Anglia és Wales	Franciaország	Németország	Hollandia	Norvégia	Svédország
1855–1859	30,4	34,2	26,4	35,5	33,0	33,4	33,4
1895–1899	29,0	29,6	22,0	36,1	32,4	30,1	27,0
1915–1919 (első világ-háború)	13,6	19,4	11,3	16,7	25,8	24,0	20,8
1920–1924	21,0	21,4	19,8	23,1	26,7	23,3	20,3
1935–1939	15,4	15,0	14,9	19,3	20,3	15,1	14,5

Forrás: R. Kuczynski: The balance of births and deaths. Brooking Institut Macmillan, New York 1928.; Statistical Yearbook of the League of Nations 1939–1940. 37. old. (Az ötévi átlagot én számítottam ki.)

Ezek a számok azt mutatják, hogy a születési arányszám 80 év alatt körülbelül a felére csökkent.

A XIX. század második felében a csökkenés még lassú volt, sőt Németországban valamelyes emelkedést is megállapíthatunk. Az első világháború a hadviselő országokban a születési arányszám zuhanását hozta magával. A háború befejezése után a születési arányszám emelkedett, de ezt az emelkedést hamarosan csökkenés váltotta fel, amely a második világháború kezdetéig folytatódott.

A tőkésországokban a születési arányszám szakadatlan esésének² oka nem biológiai.

² A születési arányszám esése az agrárországokban – főleg Délkelet-Európa országaiban is megfigyelhető.

Születési arányszám (ezer lakosra)

Ország	1911–1913	1931–1935	1939
Magyarország	34,3	22,4	19,6
Románia	42,6	32,9	28,3
Bulgária	35,8	29,3	21,4
Olaszország	31,7	23,8	23,5
Spanyolország	31,2	27,0	16,2

giai, hanem kizárólag társadalmi-gazdasági jellegű. Ezek az okok: a létbizonytalanság, ami – különösen a jómódú európai parasztság körében – az úgynevezett „egyket” okozta, amelynek célja a parasztgazdaság oszthatatlanságának és egyetlen örökösré hagyásának biztosítása. Ezt legjobban a francia parasztok „egyke”-rendszerével szemben a kanadai francia farmerek sokgyermekességének közismert ténye bizonyítja. A munkásosztályban a válságok³ és a krónikus munkanélküliség a születési arányszám csökkenésének oka⁴. Eközben máig is fennáll az a még Marx által megállapított tény, hogy a születési arányszám magasabb a lakosság szegényebb rétegeiben, mint a gazdagoknál.

Mindazonáltal, noha a születési arányszám erősen hanyatlott, a nyugat-európai országok lakossága a második világháború előtt nemcsak nem csökkent, hanem ellenkezőleg, tovább növekedett. A XX. század első felében a születési arányszám erős esését bőségesen kiegyenlítette a halálozási arányszám még erősebb csökkenése.

Halálozási arányszám (a lakosság ezrelékében)

Időszak	Anglia	Franciaország	Németország	Svédország
1841–1850	22,4	23,3	26,8	20,6
1891–1900	18,2	21,5	22,2	16,4
1920–1924	12,2	17,5	13,9	12,4
1931–1935	12,0	15,7	11,2	11,6
1939	12,1	15,5	12,3	11,5

Forrás: A XIX. század adatai Kuczynski szerint. A XX. századra vonatkozó adatok: Statistical Yearbook of the League of Nations.

Mint látjuk, a XX. század első negyven évében a halálozási arányszám körülbelül egyharmadával (Németországban még jobban) csökkent⁵, és ez a születési arányszám egyidejű csökkenése mellett is a lakosság lélekszámának erős emelkedésére vezetett. Száz év alatt, 1840-től 1939-ig a táblázatban említett országok lakossága megkettőződött; kivétel Franciaország, amelynek lakossága mindössze egyharmadával növekedett. Nyugat- és Észak-Európa lakosságának átlagos életkora jóval magasabb lett.

A demográfusok azonban nagyon jól tudják, hogy a halálozási arányszám eddigi csökkenésének következtében előállt lélekszám-növekedés semmi esetre sem jelenti ennek a lélekszámnak a megmaradását a jövőben is. Amint ugyanis a lakosság öregszik, a szülőképes korban levő nők száma egyre csökken.

Ezekben az országokban a születési arányszám esésének üteme még gyorsabb, mint Nyugat-Európa országaiban; itt azonban a születési arányszám még elég magas ahhoz, hogy a népesség növekedését hosszú időszakon át biztosítsa, mert itt a halálozási arányszám is gyorsan csökken. (Az adatok a Statistical Yearbook of the League of Nations 1941/1942-ből valók.)

³ A válságoknak a születési arányszámra gyakorolt hatását legjobban az Egyesült Államokban látni. Itt a születések száma a következőképpen alakult (ezerben): 1928 – 2233, 1933 – 2081, 1937 – 2203.

1933-ban – a legmélyebb válság évét (1932) követő évben – az Egyesült Államokban 120–150 ezerrel kevesebb gyermek született, mint a válság előtt és néhány évvel utána.

⁴ Technikailag a születési arányszám csökkenése azáltal válik lehetségessé, hogy olyan fogamzásgátló szereket ismernek és alkalmaznak, amilyeneket a kevésbé fejlett népek nem ismertek.

⁵ A halálozási arányszám, mint ismeretes, a kétévesnél fiatalabb gyermekek között a legmagasabb. Ezért a születési arányszám csökkenésével természetesen valamelyest az egész lakosság halálozási arányszámának is csökkennie kell.

Világos tehát, hogy az élettartam növekedése csak *egy ideig* pótolhatja a születések számának csökkenését. A jövőbeli születési arányszám nem az egész lakosság szám függvénye, hanem kizárólag a szülőképes korban levő (15–50 éves) nőké. Akárhogyan növekszik is a lakosság egészének átlagos életkora, ha ezer született kislány élete folyamán nem szül legalább ezer leánygyermeket, a lakosság lélekszámának csökkenése a jövőben elkerülhetetlen. A „tisztá reprodukciós ráta”, vagyis az ezer nő által szült leánygyermek száma Nyugat- és Észak-Európa minden országában az ezer alá csökkenés tendenciáját mutatja. „Ha a termékenység az 1926. év színvonalán marad, a lakosság kihalásra van ítélve, hacsak a jövőbeli anyák halálozási arányszáma nem csökken a várhatónál nagyobb mértékben.”⁶

A második világháborút megelőző években a tiszta reprodukciós ráta még lejjebb esett. Különösen alacsony volt 1933-ban, vagyis az 1929–1933-as évek világgazdasági válságának csúcspontját követő évben.

Tiszta reprodukciós ráta 1933-ban

Anglia	0,731
Franciaország	0,880
Németország	0,700
Svédország	0,730
Ausztria	0,670

A válságot követő években a tiszta újratermelés rátája újra emelkedett egy kissé, de állandóan továbbra is lényegesen ezer alatt, vagyis az alatt a színvonal alatt maradt, amely a lakosság mai lélekszámának jövőbeli megőrzéséhez szükséges.

Körülbelül a Kuczynskiéval azonos eredményekre jut nemrég közzétett kutatásai-ban az amerikai tudósok egy csoportja is.⁷

Az 1937-es adatokból kiindulva és a háborús veszteségeket figyelmen kívül hagyva ezek a tudósok arra a következtetésre jutnak⁸, hogy a tőkés Európa (az 1937. évi határok között) lakosságának legmagasabb lélekszámát 1960-ban éri el. Tíz év alatt, 1950-től 1960-ig lakossága mindössze 6 millióval nő. 1970-ben már az európai országok mindegyike (a Szovjetunió kivételével) túl lesz lakossága lélekszámának csúcspontján. Franciaországnak és Angliának 1970-ben egyenként 4 millióval kevesebb lakosa lesz, mint 1940-ben volt.

A Szovjetuniónak 1937. évi határai között 1970-ben a szerzők számítása szerint 251 millió lakosa lesz. Emellett feltételezik, hogy a születési és a halálozási arányszám körülbelül ugyanolyan mértékben fog esni, mint azokban a tőkésországokban, amelyek születési arányszáma egyenlő a Szovjetunióéval.⁹ Megjegyezzük, hogy a nálunk uralkodó társadalmi körülmények között ez a feltételezés hamis: „valójában minden

⁶ R. Kuczynski: The Balance of Births and Deaths.

⁷ Notestein-Taeuber-Kirk-Coale-Kiser: The Future Population of Europe and the Soviet Union. Genf 1944.

⁸ Lásd ugyanott, 21. old. és II. táblázat.

⁹ A szerzők a Szovjetunióban a születési arányszám gyors csökkenését tételezik fel: „tekintve, hogy a születési arányszám (eddig) a legmagasabbak egyike volt, feltételezhető, hogy a lakosság reprodukciós arányszámának csökkenése igen gyors lesz. Gyors csökkenés különböző okok, a többi között annak a ténynek alapján várható, hogy a cári Oroszországban a lakosság múltbeli fejlődése nagyon hasonlított a hasonló országok fejlődéséhez.” (Ugyanott, 99. old.)

külön történelmi termelési módnak megvan a maga külön történelmileg érvényes népesedési törvénye".¹⁰

Teljesen világos, hogy a szovjet rendszer különösen kedvező feltételeket teremt a lakosság növekedése számára.

Nyugat-Európában a 15–34 éves férfiak számának ugyanezen szerzők véleménye szerint még nagyobb mértékben kell esnie. 1970-re ez a szám 7 millióval csökken! „Ha ezek a feltevések valóra válnak, a Szovjetuniónak 1970-ben (1937-es határai között) több első mozgósítás alá eső korban levő, azaz 15–34 éves férfilakosa lesz, mint egész Északnyugat- és Közép-Európának vagy mint Európa hét legnagyobb államának (Németországnak, az Egyesült Királyságnak, Franciaországnak, Olaszországnak, Lengyelországnak, Spanyolországnak és Romániának) együttvéve.”

A kevésbé fejlett tőkésországokban még magas a születési arányszám; a járványok elleni harc következtében csökkent a halálozási arányszám is, és így még igen jelentős a lakosság lélekszámának növekedése. Brit-Indiában például 1921–1931 között a lakosság 10,7%-kal, 1931–1941 között pedig 15%-kal nőtt. Ebben az évtizedben India lakosságának szaporulata nem kevesebb mint 50 millió volt. 1970-re India lakossága nyilvánvalóan több mint 500 millió lesz.

*

Még nincsenek végleges adatok a népességnek a második világháború folyamán bekövetkezett változásáról. Mindazonáltal világos, hogy ez a háború, mint annak idején az első világháború, erősen csökkentette a népesség szaporulátát.

Az első világháborúnak a népességre gyakorolt hatása a következő táblázatból tűnik ki:

Európa lakossága (Oroszország nélkül) (millió főben)*

Év	Összesen	10 év alatti növekedés
1900	310	–
1910	339	29
1920	345	6
1930	376	31

Forrás: Notestein-Taeuber-Kirk-Coale-Kiser: The Future Population of Europe and the Soviet Union. Genf 1944. 45. old.

Ha a lakosság 1900 és 1910 közötti növekedését az 1920 és 1930 közöttivel hasonlítjuk össze, kitűnik, hogy a növekedés az első esetben 29, a másodikban pedig 31 millió volt. Világos, hogy az első világháború évtizedében a növekedésnek 30 milliónak kellett volna lennie. A valóságban azonban csak 6 millió volt. Ebből látszik, hogy a háború Európának 25 millió emberéletbe került.

A hadműveletek következtében körülbelül 10 millió ember pusztult el. Ez a szám az egyes országok között a következőképpen oszlott meg (millió főben):

¹⁰ *Marx-Engels Művei*. 23. köt. Budapest 1973. 591. old.

Német- ország	Orosz- ország	Francia- ország	Ausztria- Magyar- ország	Brit Biro- dalom	Olaszország	Egyesült Államok
1,8	1,7	1,4	1,2	0,9	0,5	0,06

Forrás: Jahrbuch für Wirtschaft, Politik und Arbeiterbewegung. 1925–1926. 292. old.

Viszonylag, vagyis az egész lakosság lélekszámának százalékában, a legtöbb embert Franciaország veszítette. A továbbiakban, mint ezt lakosságának dinamikája mutatja, ezeket a veszteségeket nem tudta többé pótolni.

A legutóbbi háborúnak a bombázások és a háború utáni éhezés által okozott emberveszteségei még nem ismereteseek. Kétségtelen azonban, hogy a harctereken elszennvedett nagy veszteségek, a születési arányszám csökkenése, a polgári lakosság halálózási arányszámának emelkedése – mindez együttvéve nagyobb számot eredményez, mint az első világháborúban, és ez valószínűleg a kontinentális Európa hadviselő országai lakosságszámának abszolút csökkenését vonta maga után.

Mindenekelőtt vizsgáljuk meg a születési arányszámnak a háború alatt a legfontosabb hadviselő országokban bekövetkezett változásait.

Születések száma a lakosság ezrelékében a háború alatt

Ország	1939	1940	1941	1942	1943
Németország	20,4	20,0	18,6	14,9	16,0
Olaszország	23,5	23,4	20,8	20,2	20,5
Franciaország	14,6	13,3	13,0	14,5	15,0*
Anglia és Wales**	14,9	14,1	14,0	15,6	16,3

Forrás: Statistical Yearbook of the League of Nations. 1941/1942. 37. old., és 1942/1944. 41. old.

* Előzetes adat.

** Alapul a lakosság 1939. évi lélekszáma szolgált. Ezért a következő évek számai túlzottak.

Majdnem mindenütt a születési arányszám csökkenése figyelhető meg. Ez a csökkenés különösen Németországban erős. Angliában a születési arányszám növekedése az „Economist” 1944. május 6-i száma szerint annak következménye, hogy az első háborús években sokan fiatalabb korban kötöttek házasságot, mint a háború előtt. 1940-ben az ilyenek száma 22,7% volt. De ez a jelzőszám már 1943-ban példátlanul alacsony, 14,3%-os színvonalra süllyedt. Erre vonatkozólag az „Economist” a következőket írja: „A házasságkötések most megfigyelt csökkenése tovább fog folytatódni, ezt követi majd a születések számának esése.” Hasonló jelenség volt tapasztalható 1942-ben több semleges országban: Írországbán, Svédországbán, Svájcban.

A polgári lakosság halálózási arányszáma a nagy európai országokban, a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján ítélve, a háború alatt mintha kevésbé változott volna.

A hadműveletek és a légibombázások következtében bekövetkezett haláleseteket magukban nem foglaló halálózási arányszámok kétségtelenül mindenütt magasabbak, mint az 1931–1935. évek folyamán voltak. Ennek ellenére ez a növekedés nem olyan

Halálzási arányszám a lakosság ezrelékében

Ország	1939	1940	1941	1942	1943
Németország	12,3	12,7	12,0	12,3	12,5
Olaszország	13,4	13,6	13,8	14,1	14,2
Franciaország	15,3	18,2	17,4	16,9	16,4
Anglia és Wales*	12,1	14,3	12,9	11,6	12,1

Forrás: Statistical Yearbook of the League of Nations. 1941/1942. 38. old., és 1942/1944. 42. old.

* A számok a légibombázások következtében elpusztultakat is tartalmazzák.

jelentős, mint ahogy feltételezték (az idézett számok nem tartalmazzák a zsidó lakosság tömeges pusztulását Németországban). Nagyon valószínű, hogy 1944-ben és 1945-ben Németországban és az általa megszállt országokban a lakosság táplálkozásának leromlása következtében a halálzási arányszám nagyobb mértékben emelkedett, mint a háború első éveiben.¹¹

Ha a születési arányszámot a „normális” halálzási arányszámmal összehasonlítjuk, kiderül, hogy 1942 végén csak Franciaországban *csökkent* a lakosság száma; valamennyi más országban növekedett. Fel kell tételezni, hogy 1943-ban és 1944-ben már nemcsak Franciaországban, hanem a hadviselő országok egész sorában csökkent a lakosság száma.

A „természetes” halálesetekhez azonban hozzá kell adni a háború áldozatainak hatalmas tömegét. Számukat még nem ismerjük.

A második világháborúban Németország veszteségei nyilvánvalóan jelentősen – körülbelül háromszor – nagyobbak, mint az első világháborúban.¹² Franciaország veszteségei, mert ténylegesen mindössze néhány hónapig harcolt, ezúttal sokkal kisebbek. Úgy vehetjük, természetesen nagyon hozzávetőlegesen, hogy a háború végén az európai tőkésországok harctereken elesett, sebesülésekbe és betegségekbe belehalt, valamint fogságban meghalt katonáinak száma 12–15 millió. A hadviselő országok közül csak *Franciaország* közölt hivatalos adatokat a lakosság háború alatti változásairól.¹³ Franciaország lakossága 1939 és 1945 vége között 1,45 millióval csökkent, de ebben a számban az a 300 ezer külföldi is benne van, aki a háború alatt elhagyta az országot, valamint a német hadsereg soraiban elpusztult 50 ezer elzászi és az a 20 ezer francia, aki Németországban maradt. Döntő jelentőségük nem a közvetlen háborús veszteségeknek volt – mindössze 150 ezer –, hanem a halálzási arányszám növekedésének és a születési arányszám csökkenésének, vagyis azon általános tendencia kiéleződésének, amely a nyugat-európai országokban a népesség fejlődését jellemzi. Világos, hogy a Franciaországban uralkodó társadalmi rend mellett a lakosság szám egyre csökkenni fog.

¹¹ Az egyévesnél fiatalabb hamburgi gyermekek halálzási arányszámáról a „Neue Zürcher Zeitung” 1945. október 2-án a következő adatokat közölte (a lakosság ezrelékében): 1938 – 46, 1940 – 53, 1942 – 56, 1944 – 82, 1945. I. félév – 131.

¹² Német becslések szerint az elesett német katonák száma 4–5 millió, a bombázások következtében elpusztult polgári lakosok számát 100–500 ezerre teszik. (Lásd New York Times, 1945. július 18.) Attlee angol miniszterelnök 1945. október 11-én a parlamentben azt a kijelentést tette, hogy az elesett és megrokkant német katonák száma 1945. május 10-ig 7,4 millió főre rúgott.

¹³ Lásd Population, 1946. I. köt. 117. old.

Az első világháborúval szemben új tényező a háború alatt elpusztított polgári lakosság hatalmas tömege. Az első világháború áldozatai majdnem kivétel nélkül katonai szolgálatban álló férfiak voltak; a polgári lakosság csak elenyésző veszteséget szenvedett. A második világháborúban más volt a helyzet. A német megszállók vadállatok módjára, sok millió polgári lakost mészároltak le a Szovjetunió, Lengyelország, Jugoszlávia stb. ideiglenesen megszállt területein. Németországban, Lengyelországban és a Szovjetunió megszállt területein barbár módon kipusztították a zsidókat. A meggyilkolt zsidók száma 5–6 millióra tehető. A megszállt országokban a túszként letartóztatott emberek tízezreit lötték agyon vagy kínozták halálra a börtönökben vagy a koncentrációs táborokban.¹⁴

A polgári lakosságnak a bombázások következtében elszenvedett vesztesége is nagy. Hivatalos adatokat csak Anglia közölt. Itt a háború kitörésétől 1944 végéig körülbelül 100 ezer volt a halottak száma. Rotterdamban, Varsóban stb. a német bombák az emberek tízezreit ölték meg.

Németországban szintén nagy volt a légbombázások következtében elhalálozottak száma. Erről a kérdésről Németországban úgyszólván semmit sem közöltek. A német újságok jelentése szerint egyetlen Hamburg elleni légitámadás következtében 20 ezer ember halt meg. Sok áldozatot követeltek a polgári lakosság körében a Franciaország és Olaszország elleni légitámadások is.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy az európai kontinensen a polgári áldozatok száma nem maradt a harcoló hadsereg áldozatainak száma mögött.

*

Új jelenség a lakosságnak a háború folyamán végbement rendkívül nagyméretű földrajzi helyváltoztatása is. Az esetek túlnyomó többségében ez csak ideiglenes jellegű, mindazonáltal néhány változás a háború után is megmarad.

A hadviselő országokban a lakosság földrajzi átcsoportosulásának különböző okai voltak:

a) A gazdaságnak a háborúra való átállítása a lakosság jelentős részének átköltözését követelte meg. A hadviselő országok többségében a munkaerőt a mezőgazdaságból az iparba irányították. Az iparon belül a munkaerőt a munkájukat csökkentő vagy teljesen leállító polgári célú iparágakból a hadiiparba helyezték át; a hadiipari vállalatok rendszerint más országrészekbe települtek, és ez a munkások átköltözését tette szükségessé. Szemléltetésül az Egyesült Államokra vonatkozó adatokat idézünk, mert itt ezt az átcsoportosulást nem leplezi a lakosság más okokból (kiűrités, nemzetiségi okokból történő átköltöztetés, menekülés falura az éhező városokból) történt helyváltoztatása. 1943 augusztusában az Egyesült Államok népességnyilvántartó hivatala közölte, hogy az Egyesült Államokban három év alatt körülbelül hárommillió ember költözött faluból a városba.

A városi körzeteken belül a lakosság eltolódása rendkívül erős egyenlőtlenséget

¹⁴ A tőkés Európán és a Szovjetunió kivül a háborúban nagy emberveszteséget szenvedett Kína is, Japán is. Ezen országok áldozatainak száma még ismeretlen; erre vonatkozólag még hozzáfetölleges adatok sincsenek.

Washington lakossága például három év alatt 262 ezerrel nőtt, és elérte az 1 millió 181 ezret. Százalékban a legnagyobb mértékben Mobile város (Alabama) lakosainak száma növekedett: 53,4%-kal. A lakosság erős növekedését mutatta az Egyesült Államok nyugati tengerparti városainak többsége. De 1940 és 1943 között sok városnak csökkent a lélekszáma. Például három város – New York, North Easton és New Jersey – ezekben az években csaknem félmillió lakost veszített: a lakosság száma 11,5 millióról 11,09 millióra csökkent.¹⁵

Különösen nagy jelentőségű a négereknek az Egyesült Államok déli államaiból északra való tömeges átköltözése, amit az Egyesült Államok hadiiparának munkaerőhiánya idézett elő. A négerek százazrei adták fel a „bérli farmer” látszólagos önállóságát az ország gyapottermelő vidékein, és változtak át ipari munkássá. Ez az átcsoportosulás nem ideiglenes jelenség, és nagy társadalmi, valamint politikai jelentősége van.

A lakosság ugyanilyen gazdasági okokból történő átcsoportosulása ment végbe Angliában és az európai kontinens több országában.

b) Olyan mértékben, ahogy a megszállt országok városaiban érezhetővé vált az élelmiszerhiány, megkezdődött a falura költözés. A városi lakosságnak az a része, amelynek rokonai vagy barátai voltak falun, közelebb igyekezett jutni a földhöz, ahol védelmet remélt az éhség ellen. Az emberek százazrei hagyták el lakóhelyüket, hogy az erdőkben és hegyekben élve partizánharcot folytassanak. Az ideiglenesen megszállt országokban a németek százazrei telepedtek le állami hivatalnokok, a német vállalatok alkalmazottai, „mezőgazdasági tanácsadók”, Gestapo-ügynökök stb. minőségében. Ezt az átköltözést részben gazdasági, részben pedig politikai megfontolások idézték elő.

c) A lakosságnak a hadműveletek által közvetlenül előidézett nagyarányú átköltözése nyomán az esetek többségében ideiglenes, de részben végleges földrajzi átcsoportosulása ment végbe a háború folyamán Európa minden országában (de kisebb mértékben a többi világrészen is). Ezeknek az átköltözéseknek három különböző formáját különböztetjük meg.

Először, a lakosság szervezetlen menekülése a fasiszta hódítók elől, például Lengyelországból a Szovjetunióba, Észak-Franciaországból Dél-Franciaországba stb.

Másodszor, a nem dolgozó lakosságnak (különösen az öregeknek, nőknek, gyermekeknek) az állam által szervezett vagy irányított kitelepítése az ellenséges légítámadások sújtotta városokból a kevésbé fenyegetett vidékekre. Így igen nagyarányú volt Londonnak és Dél-Angliának, továbbá Németország északnyugati részeinek, valamint Kelet-Európa és a Szovjetunió városainak kiürítése.

Harmadszor, az iparvállalatok munkásokkal, mérnökökkel stb. való együttes áttelepítése azért, hogy a vállalat másutt folytassa üzemét. Így számos vállalatot egész személyzetével együtt Nyugat-Németországból Kelet-Németországba, Csehszlovákiába vagy Lengyelországba helyezték át.

Az első két esetben az áttelepülés többnyire ideiglenes volt¹⁶, a harmadik esetben

¹⁵ Az átcsoportosulás nem szorítkozott egyedül az Egyesült Államok lakosságára: Mexikóból, valamint Közép- és Dél-Amerika többi országából a munkások százazrei költöztek az Egyesült Államokba. (Lásd New York Times, 1945. augusztus 25.)

¹⁶ A városokban véghez vitt igen nagy pusztítások és az emiatt keletkezett nagy lakáshiány különösen Németországban sok „ideiglenesen” kitelepülő számára éveken át lehetetlenné tette a régi lakóhelyre való visszaköltözést.

azonban tartósabb jellegűnek bizonyult. A lakosság földrajzi eloszlásában az említett okokból történt végleges átcsoportosulások kétségtelenül igen jelentősek; ezek méreteit azonban egyelőre lehetetlen számokban kifejezni.

Az átköltözés negyedik formája a nem német lakosságnak állandó lakhelyéről a német fasiszták által politikai okokból megszervezett elűzése volt. Elzászból például 200 ezer franciát telepítettek át Franciaországba.¹⁷ Nyugat-Lengyelországból a német fasiszták 1–2 millió lengyelt űztek ki; házaikat, állatállományukat, vagyonukat német telepeseknek adták.

A háború befejezése után természetesen mind visszatértek régi lakhelyükre.

d) Teljesen új jelenség *sok millió munkásnak erőszakos elhurcolása a megszállt és Németországgal „szövetséges” országokból Németországba.* Azokban az országokban, ahol quislingek és lavalok voltak kormányon, eleinte „toborozták” a munkásokat németországi munkára. A munkások a velük kötött „munkaszerződés” alapján utaztak Németországba. Lengyelországból és a Szovjetunió ideiglenesen megszállt területeiről azonban a fasiszták minden formalitás nélkül hajtották az embereket német kényszermunkára. Minél tovább húzódott a háború, a németek annál sűrűbben alkalmaztak nyílt erőszakot a „szövetséges” országokban is.

A Németországba hurcolt külföldi munkások és hadifoglyok számáról nincsenek pontos adatok. Semmi kétség sem lehet azonban afelől, hogy ezek száma jóval meghaladja a 10 milliót; számuk kétségkívül nagyobb, mint a nagy népvándorlás alkalmával helyüket változtató emberek száma.

e) Az ebben a háborúban megfigyelt tömeges lakhelyváltoztatás egyik fajtája a német telepeseknek a balti államokból, Nyugat-Ukrajnából, Besszarábiából stb. (még Hitler Szovjetunió elleni támadása előtt) „nemzetiségi” okokból történt áttelepítése Németországba vagy Nyugat-Lengyelországba. (Csehszlovákiában, Magyarországon és Romániában meghagyták az erős német kisebbséget, hogy az ezen országok belpolitikájára gyakorolt fasiszta befolyás számára támaszul szolgáljanak.) A Szovjetunió megtámadása után a németek újabb csoportjait telepítették át Németországba. A túlnyomórészt Nyugat-Lengyelországban letelepített parasztnak a kitelepített lengyel parasztnak birtokait adták. A németek azért tették ezt, hogy ezen a lengyel vidéken, amelyet „Warthe-Gau” néven a „Német Birodalomhoz” csatoltak, német közép-préteget teremtsenek. Különben, az áttelepített németek néhány csoportja a hitleristák ígérete ellenére sem kapott földet; nehéz, semmilyen szakképzettséget sem igénylő napszámosmunka végzésére kényszerítették őket. Az állítólag nemzeti okokból végrehajtott áttelepítés csak a Hitler által szervezett munkaerő utáni vadászat egyik formája volt. Német adatok szerint külföldről összesen több mint egymillió németet telepítettek Németországba.

A háború befejezése után megkezdődött az áruló szudétanémetek kitelepítése Csehszlovákiából és azokról az ősi szláv földekről, amelyek Lengyelországhoz kerültek, valamint Magyarországról. Körülbelül 10 millió németet telepítenek vissza Németországba, ahonnan annak idején kivándoroltak. Lengyelország, Csehszlovákia (ahonnan a magyarokat is kitelepítik) és Magyarország egynemzetiségű ország lesz.

f) Végül meg kell említeni a háború alatt mindkét fél által ejtett hadifoglyok sokmilliószámú tömegét.

A háború befejezésének pillanatában Németországban úgyszólván minden vele

¹⁷ Lásd Current History, 1942. október.

szemben álló szövetséges országból voltak hadifoglyok. A Szovjetunióban, Angliában és az Egyesült Államokban a német, olasz, román, magyar és más hadifoglyok milliói voltak. A hadifoglyok egészének hazatérése, beleértve a japánokat és kínaiakat is, huzamos időt igényel.

A háború alatt, mint erre a VI. fejezetben már rámutattunk, nagy változások mentek végbe a *hadviselő országok lakosságának foglalkozása* terén is. E változások legfontosabbjai a következők:

a) *A dolgozók száma a háborúban részt vevő országokban erősen megnőtt.* Azokban az országokban, ahol a háború előtt munkanélküliség volt, ezt megszüntették. Továbbá, az addig nem dolgozó lakosság széles rétegeit vonták be a munkafolyamatba. A feleségek és leánygyermek, akik eddig a családfő keresetéből éltek, önként munkába álltak, vagy az állam nyomására kellett ezt megtenniük. Az öregek, akik nyugdíjat kaptak, vagy akiket hozzátartozóik tartottak el, visszatértek a munkába. Ugyanígy újra munkába álltak a részben munkaképes rokkantak is. Ezzel kapcsolatban számadatokkal csak az Egyesült Államokat és Angliát illetően rendelkezünk.

A munkaerő megoszlása az Egyesült Államokban
(millió főben)

Megnevezés	1941	1944*
	január	
Dolgozók és hadseregben levők		
összlétszáma	54,0	65,7
ebből: hadseregben	1,0	11,3
polgári munkaerő:		
munkanélküliek	7,7	1,0
foglalkoztatottak	45,3	53,4

Forrás: Survey of Current Business, 1944. február.

* A Bel- és Külkereskedelmi Hivatal előzetes becslése.

A fenti táblázat azt mutatja, hogy az Egyesült Államokban a munkaerő létszáma két és fél év alatt 11,7 millióval emelkedett. Ez a növekedés csekély mértékben tudható be a lakosság természetes szaporulatának. Nagyobb része olyanokból toborzódott, akik korábban egyáltalában nem dolgoztak. És bár 10 millió embert fegyverbe szolgáltattak, a gazdaságban foglalkoztatottak száma mégis emelkedett 8 millióval, mert majdnem 7 millió korábbi munkanélkülit újra bevontak a termelésbe (hasonló helyzet volt megfigyelhető Angliában is).

Az újra munkába állók nagy része az iparba, főleg a hadiiparba került. Így például az Egyesült Államok háborúba lépését követő első évben a feldolgozó iparban dolgozó munkások száma a következőképpen változott (millió főben):

Megnevezés	1942	1943
	január	
<i>Összesen</i>	<i>11,46</i>	<i>13,51</i>
<i>ebből: tartós javakat előállító</i>		
iparban	6,11	7,89
nem tartós javakat		
előállító iparban	5,35	5,63

Egy év alatt a dolgozók száma 2 millióval, vagyis 18%-kal emelkedett. Ebből a számból a tartós használati javakat, vagyis alapján véve hadianyagot és a hadiipar számára termelési eszközöket előállító iparra 1,78 millió jut. Az évi növekedés csaknem 30%.

Németországban hasonló folyamat ment végbe. Minthogy azonban itt az iparban foglalkoztatottak számába a külföldi kényszermunkásokat is belefoglalták, az iparban először dolgozó németek számát nem lehet megállapítani.

b) A háború alatt a munkaerő igen jelentékeny része változtatta meg szakmáját; a volt háziasszonyok és mezőgazdasági munkások ipari munkások lettek. A volt kereskedők alkalmazottakká és munkásokká váltak. A munkások a könnyűiparból a nehéziparba mentek át stb. A munkanem megváltoztatása csak néhány országban (Egyesült Államok, Anglia) volt önkéntes, másutt rendszerint az állam követelte a foglalkozás megváltoztatását. Végeredményben a háború végén a tőkés világban – az óriási embervesztés ellenére – néhány millióval több betanított és szakképzett munkás volt, mint a háború kitörése előtt. Ez különösen az Egyesült Államokra és Angliára vonatkozik, amelyek lakosságuk számához képest aránylag kis veszteséget szenvedtek.

c) A különböző országokban nagyon sok diáknak félbe kellett szakítania tanulmányait. Általában a háború alatt a diákok száma mindenütt – különösen Németországban és a megszállt országokban – erősen csökkent. A háború után kevesebb orvos, tanító, mérnök stb. lesz, mint a háború előtt volt.

A háború befejezése után a háború alatt végbement demográfiai változások jelentős része az egyes országokon belül és nemzetközi méretekben egyaránt megszűnik, és visszaáll a régi helyzet. A menekültek vagy a bombázások következtében kitelepültek többsége – annak függvényében, ahogyan a városokban a lerombolt lakásokat újjáépítik – visszatér régi lakóhelyére. Azoknak a munkásoknak és alkalmazottaknak egy része, akik a háború alatt gazdasági okokból változtattak lakóhelyet, amint a hadiipar mérete a békeidők fegyverkezési szükségletének megfelelően csökken, ismét visszatér a túlnyomórészt nem hadiipari vidékekre. A Németországba hurcolt munkások visszatértek; hazatértek a hadifoglyok is.

Más a helyzet a németekkel, akik a háború alatt nemzetiségi okokból települtek Kelet-Európából Németországba. Azok az országok, amelyekben a németek évszázadokon át egyenjogú polgárokként éltek, és amelyeket azért hagytak el önként, hogy a fasiszta Németországba települjenek át, nem hajlandók őket újra befogadni.

A legyőzött támadó hatalmak országaiban, különösen Németországban és Japánban, hosszú ideig ott maradnak a megszálló csapatok.

A háború legfontosabb és nem múló következménye az lesz, hogy hamarabb következik be az az idő, amikor a nyugat-európai országok elérik a háború előtt

kiszámított legmagasabb lélekszámukat, és amikor ez a lélekszám csökkenni kezd. Ha F. Notestein és más amerikai tudósok számításai szerint¹⁸, akik a háború következményeit még nem vették figyelembe, Nyugat-, Közép- és Észak-Európa – a három déli félsziget, valamint a balti országok kivételével valamennyi nyugat-európai ország – együttes lélekszámának 1950-ben 237 millió lakossal el kell érnie csúcspontját, 1970-ben pedig 225 millióra kell csökkennie, úgy ma azt kell mondanunk, hogy ezeknek az országoknak lakossága már a háború vége előtt elérte csúcspontját, s hogy ettől az időponttól a lakosság csökkenni kezdett.

A helyzet az egyes országokban nyilvánvalóan különbözően fog alakulni aszerint, hogy a háború alatt milyen nagy volt az emberveszteség és a férfilakosság mennyi ideig volt elszakítva az országtól. Németországban az igen magas háborús veszteségek súlyosabban hatnak majd a lakosság jövőbeli lélekszámára, mint Angliában. Franciaország háborús veszteségei aránylag nem magasak, de a lakosság igen nagy méretű természetes csökkenése miatt a háború után hiányzik a munkaerő.¹⁹

A háború után a születési arányszámra valamelyes – bár a tapasztalat szerint korlátozott – hatással lesz az állam által követett szociálpolitika. Angliában az új törvény szerint a betegségi és munkanélküliségi biztosítás nemcsak magára a dolgozóra, hanem családjának nem dolgozó tagjaira (feleség és gyermekek) is ki fog terjedni (a másodiktól számítva minden gyermek után, a szülők jövedelmétől függetlenül, heti 5 shilling állami segínyt állapít meg). Ez kétségtelenül a házasságkötési és születési arányszám emelkedésének irányában fog hatni. Mindazonáltal a tapasztalat azt mutatja, hogy huzamosabb időt figyelembe véve az állami rendszabályok csak jelentéktelen mértékben képesek megváltoztatni a népesség fejlődésének a termelési viszonyok által meghatározott alapvonalát.

A háború kedvezőtlenül hat a lakosság életkor szerinti összetételére. A háborúban főleg munkaképes korban levő férfiak pusztulnak el. Így a háború a lakosságon belül az öregek arányát növeli.

A következő táblázat a munkaképes korban levő férfiak számát tünteti fel (millióban), tekintet nélkül a háborús veszteségekre és területi változásokra.

Megnevezés	1940	1955	1970
Európa a Szovjetunió nélkül	127,7	144,8	147,6
ebből: Nyugat- és Észak-Európa	77,4	82,3	79,5
Dél-Európa	23,9	28,8	30,9
Kelet-Európa	26,4	33,6	37,2
Szovjetunió	49,0	66,8	84,1

Forrás: Notestein-Taeuber-Kirk-Coale-Kiser: The Future Population of Europe and the Soviet Union. 120. old.

1970-ben a munkaképes férfiak számának – még a szerzők módszertanilag helytelen feltételezései mellett is – a Szovjetunióban felül kell múlnia a nyugat- és észak-európai országok munkaképes férfilakosságának együttes számát.

¹⁸ Lásd Notestein-Taeuber-Kirk-Coale-Kiser: The Future Population of Europe and the Soviet Union. 56. old.

¹⁹ 1946 elején a „bevándorlási kongresszuson” megállapították, hogy a külföldi munkások (hadifoglyok) számaránya a bányászatban 35%, az egész iparban 10. a mezőgazdaságban 2%.

Még nagyobb lesz a Szovjetunió súlya a 15–34 éves korban levő fiatal férfiak tekintetében:

Ország	1940	1970
	(millióban)	
Szovjetunió	30,1	43,3
Németország	11,3	9,9
Anglia	7,6	5,7
Olaszország	7,4	7,4
Franciaország	6,0	4,8

Forrás: Ugyanott, 134. old.

1940-ben a tőkés Európa négy fő országának 2,2 millióval több fiatal férfilakosa volt, mint a Szovjetuniónak. 1970-ben, a területi változásokat figyelmen kívül hagyva, a Szovjetuniónak 15,5 millióval *több* férfilakost kell felmutatnia!

Ugyanebből az okból átcsoportosulás megy végbe a lakosság nemek szerinti összetételében is: a nők súlya a lakosság összességében nagyobb lesz, mint a háború előtt volt.

Ami a foglalkozási ágakat illeti, a háború befejezése után a tőkésországok mezőgazdaságában éles munkaerőhiány lesz, ellenben (ha az ipari termelés ciklikus ingadozásait figyelmen kívül hagyjuk) főleg fog mutatkozni betanított és szakképzett ipari munkásokból. Az ipari munkásfőleg annak a ténynek elkerülhetetlen következménye, hogy a háború alatt az ipari munkások száma viszonylag (néhány országban pedig abszolút számokban is) növekedett, egyidejűleg pedig növekedett az ipari munka termelékenysége is. A háború befejezése után a tömeges munkanélküliség újbóli jelentkezését elkerülhetetlennek tartjuk. A hadviselő tőkésországok többségében az állam gazdasági és ellenőrző szerepének részbeni megszüntetése következtében alkalmazottakból és hivatalnokokból is főleg lesz. Ezzel szemben a háború befejezése után hiány fog mutatkozni magas képesítésű szakemberekből; ezt a hiányt azonban hamar meg fogják szüntetni a főiskolai hallgatók számának növelésével. Szociális szempontból a háború alatt végbement erős centralizációs folyamat eredményeképpen az „önálló” egzisztenciák száma csökken, a munkások és az alkalmazottak, vagyis a munkabérből élők száma pedig viszonylag emelkedik.

Európa tőkés hadviselő országaira vonatkozólag tehát a háború általános demográfiai eredményeként a már a háború előtt észlelt két alaptendenciának: a lakosság számbeli megállapodására és ezt követő csökkenésére, valamint a krónikus tömeges munkanélküliség keletkezésére hajló tendenciának kiéleződését állapíthatjuk meg.²⁰

A gazdaságpolitika terén fogantatott rendszabályokkal az állam a második tendenciát gyengítheti, de nem tudja teljesen legyőzni.

Magától értetődik, hogy a népesség alakulásának terén a XX. században és különösen a második világháború idején uralkodó általános tendenciák eredményeképpen nagy változások következnek majd be az egyes országok gazdasági potenciál-

²⁰ Az Európán kívüli hadviselő országokban a fejlődés általános vonala körülbelül ugyanez lesz, azzal az egyetlen különbséggel, hogy az Egyesült Államok emberveszteségei igen alacsonyak, Kínáé pedig a hadműveletek, az élelmiszerhiány és a betegségek következtében – rendkívül magasak.

jában.²¹ Marx a lakosság növekedését a felhalmozás mint állandó folyamán alapjának tartja. A lakosság szám abszolút csökkenése teljesen új jelenség a kapitalizmus történetében, és a kapitalizmus rothadásának fontos tényezője.

XV. A KAPITALIZMUS GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉNEK KILÁTÁSAI

Kíséreljük most meg felvázolni a kapitalizmus további fejlődésének kilátásait, ciklikus mozgásától függetlenül. Itt azon nyomban hangsúlyozzuk, hogy az új típusú demokrácia országában, mint például Lengyelországban, Jugoszláviában vagy Bulgáriában a gazdaság új jelleget nyert: az ipar termelési eszközeinek jelentős része az állam tulajdonába vagy állami kezelésbe került, vagyis az államkapitalizmus került túlsúlyba, maga az államhatalom pedig nem a nagyburzsoázia erőszakszervezete, hanem demokratikus államhatalom, amely a dolgozó nép széles rétegeire támaszkodik. Bármennyire fontos is azonban ennek az új típusú gazdaságnak kialakulása ezekben az országokban, amelyet a szó régi értelmében nem lehet kapitalizmusnak nevezni, ezeknek az országoknak a súlya a tőkés világ gazdaság egészében aránylag nem nagy és egyelőre keveset változtat a kapitalizmusnak mint egésznek általános fejlődési kilátásain.

A kapitalizmusnak mint egésznek további fejlődési alapvonala *fő ellentmondásának: a társadalmi termelés és az egyéni elsajátítás közötti ellentmondásnak rendkívüli kiéleződése*, azaz a kapitalizmus általános válságának fokozott elmélyülése. A tőkés gazdaság háború alatti változásainak eredményeképpen még nyilvánvalóbbá vált a termelés társadalmi jellege. Ez a termelés rohamos koncentrációjának, az egyes munkák még szorosabb kölcsönös függésének (a folyamatos termelés tudományosan megszervezett rendszerében), valamint a mezőgazdaság gépesítésének stb. volt a következménye.¹ Az elsajátítás azonban egyéni maradt, noha a háború alatt megnöveke-

²¹ A születési arányszám az Egyesült Államokban a XX. század folyamán ugyanolyan csökkenő tendenciát mutat, mint Nyugat-Európa országában: az 1911–1913. évi, 25,1%-ról 1931–1935-ben 16,9%-ra csökkent, és azóta körülbelül változatlan színvonalon maradt. A tiszta reprodukciós arányszám az utolsó évtized folyamán valamivel az ezer alatt maradt; tehát a lakosság mai lélekszámának a jövőben való megőrzését már veszély fenyegeti. „Az Egyesült Államok minden vidékén annak mértékében csökken a születési arányszám, ahogyan a lakosság életszínvonala emelkedik. Ha az Egyesült Államokat egészében vesszük, az ország legszegényebb vidékén a születési arányszám 77%-kal haladja meg azt a színvonalat, amely a lakosság vesztességének állandó pótlásához szükséges, a legmagasabb életszínvonalú vidékeken ellenben 17%-kal ez alatt marad.” (The Problems of a Changing Population.) Az Egyesült Államok lakosság száma gyarapodásának legfőbb forrása – a bevándorlás – most szünetel. Sőt 1931–1937-ig a kivándorlás 79 634 fővel meg is haladta a bevándorlást. (Statistical Abstract of the USA.)

Aligha lehet szó arról, hogy az Egyesült Államokban a háború után megszüntetik a bevándorlási korlátozásokat. Teljesen Nyugat-Európa országaihoz hasonlóan, az Egyesült Államokban a legközelebbi jövőben megszűnik a lakosság lélekszámának növekedése, majd megkezdődik annak csökkenése. A „The Problems of a Changing Population” című könyvben különböző jóslások vannak a halálzási és születési arányszám, a bevándorlás stb. lehetséges alakulásának figyelembevételével. A legoptimistább számítás szerint a lakosság lélekszáma 1980-ban éri el csúcspontját, amikor is 158 millió lesz (évi 100 ezer főnyi bevándorlás esetén); a legpessimistább becslés szerint a csúcspontot már 1955-ben eléri, 138 millió fővel. Ezután a lakosság huszonöt év alatt 10 millióval csökken.

¹ Kivételesen a nemzetközi munkamegosztás, amely a háború alatt csökkent.

dett az állami és a községi gazdaság szerepe. A termelési eszközök állami tulajdona ugyanis a háború alatt az Egyesült Államokban – és az esetek többségében Angliában is – az állami üzemekben termelt értéktöbblet egyéni elsajátításával járt együtt. Ily módon az állami tulajdon nem jelenti *a priori* (már eleve) az egyéni elsajátítás tagadását. Ez utóbbi eset csak akkor áll fenn, ha (mint például az új típusú demokrácia országaiban) az állam maga vezeti az állami tulajdonban levő üzemeket s az értéktöbblet a társadalom javát szolgálja...

A társadalmi termelés és az egyéni elsajátítás közötti ellentmondás kiéleződése a tőke korlátlan terjeszkedési törekvése és a társadalom korlátozott fogyasztóképesége közötti ellentmondás kiéleződésében fog kifejeződni. A tőke koncentrációját szerves összetételének növekedése kíséri. Ez az állandó tőkerész további növekedését, a változó tőkerész további csökkenését jelenti. Tehát ugyanolyan tömegű értéktöbblet elsajátításához lényegesen nagyobb árutömeget kell majd termelni és értékesíteni, nagyobb összeget kell bevenni, mint a háború előtt. A társadalmi tőke szerves összetételének növekedése azonban a másik oldalon a fogyasztóképeség viszonylagos csökkenésének s ezáltal a vásárlóerő csökkenésének tendenciáját szüli.² Az erősen megnövekedett tőke értékének megnagyobbodása a többszörösen megnövekedett áruérték összegének realizálását követeli meg. Ugyanezek az okok azonban a társadalom vásárlóerejének viszonylagos csökkenési tendenciáját szülik. Ez az ellentmondás „pillanatnyilag” „időleges erőszakos megoldást” talál a periódikusan ismétlődő túltermelési válságokban, mint az a kapitalizmus megelőző időszakaiban történt.³ Ám a kapitalizmus fejlődő szakaszával ellentétben, a válságok közötti ciklusokban is megmarad a piac összeszűkülése.

Nyilvánvaló tehát, hogy a piac problémája, amely – mint azt Sztálin hangsúlyozta – már a második világháború előtt is döntő jelentőségre tett szert, annak befejezése után még égetőbb lesz, mint azelőtt mind az egész tőkés világ számára, mind az egyes tőkésországok számára.

Eleinte, míg a háború folyamán elpusztított körzetek helyreállítása „pótlólag” bővíti a piacokat, az elhelyezés problémája valamelyest veszít égető voltából. Ez azonban csak időleges jelenség lesz. Emellett már csak azért sem lesz nagy jelentősége,

² Irodalmunkban gyakran összetévesztenek két, Marx által élesen elhatárolt fogalmat: a tőkés társadalom *fogyasztási képességét és vásárlóképeségét*. A tőkés társadalom fogyasztási képességén Marx az újonnan előállított érték összegét, $v + m$ -et érti, vagyis a munkabér és az értéktöbblet összegét, vagy másképpen szólva a munkások és a tőkésosztály jövedelmét. Ezt a jövedelmet, ha a felhalmozást figyelmen kívül hagyjuk, a társadalom a II. osztály áruira költetheti. Minthogy azonban a tőkés társadalomban a felhalmozás szükségszerű jelenség, a fogyasztási képességet a $v + (m - a)$ képlet fejezi ki, vagyis v plusz értéktöbblet mínusz felhalmozás. (Ehhez még a nem tőkés rétegek, mint a parasztság és a kisiparosok, által termelt értéket is hozzá kell számítani.)

A *társadalom vásárlóképeségén* Marx az év folyamán eladott áruk összességét érti – attól függetlenül, hogy értéküket teljesen az adott évben vagy esetleg korábban termelték, vagyis $v + m + c$. A c itt az év folyamán az áruk értékében megtestesült állandó tőkereszt jelenti. *Ily módon a tőkés társadalom vásárlóképesége meghaladja fogyasztóképeségét, mégpedig az áru értékébe átment állandó tőke összegével, valamint az értéktöbblet felhalmozásra szánt részével*. Mivel azonban az I. osztály áruinak elhelyezése „végeredményben” a II. osztály áruinak elhelyezésétől függ, a fogyasztóképeség csökkenése egyúttal a társadalom vásárlóképeségének csökkenésére vezet.

³ „A válságok mindig csak a meglevő ellentmondások pillanatnyi erőszakos megoldásai, erőszakos kitörések, amelyek a megzavart egyensúlyt egy pillanatra ismét helyreállítják.” (Marx-Engels Művei. 25. köt. 237. old.)

mivel a helyreállítás révén megnyilvánuló árukereslet, mint azt fentebb kimutattuk, nem jelent a szó szoros értelmében vett fizetőképes keresletet.

Most megkíséreljük azoknak a tényezőeknek az elemzését, amelyek a további fejlődés során kézzelfogható befolyást fognak gyakorolni a piacproblémára.

A háború befejezése után néhány évig csaknem minden országban növekedni fog a vásárlóképesség, mégpedig a háború folyamán „elhalasztott” vásárlóerő (bankbetétek, takarékbetétek stb.) jelentkezése következtében. Sok országban ez a „pótlólagos” vásárlóerő valósággal inflációszerű tüneteket válthat ki.

Azok az országok, ahol nem folytak hadműveletek, vagy amelyekben a légibombázások nem okoztak nagy pusztításokat (az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, részben maga Anglia is), erősen megnövekedett állótőkével kerültek ki a háborúból. Különösen az Egyesült Államokban nagyon sok fölösleges gyár és százezernyi fölös munkagép van. Ezért a piacnak az I. osztály áruit illető vásárlóképessége ezekben az országokban kisebb lesz, mint azt termelőerőik fejlődése kapcsán várni lehetne.

„Az amerikaiak – írja M. Perkins – a háború után az ország termelésének több mint 90%-át felvásárolhatják, de a nehézipar termékeinek aligha vehetik meg több mint felét. Nagy mennyiségű gépet, szerszámgépet és szállítóeszközt kell eladnunk külföldön, ha el akarjuk kerülni gyáraink tömeges bezárását.”⁴

A munka termelékenysége a háború folyamán a technikai haladás és a termelés jobb megszervezése következtében jelentékenyen megnövekedett. Az Egyesült Államokban ez a növekedés 1939–1944 között mintegy 20%-nak felel meg, más országokban valamivel kisebb (lásd a VI. fejezetet). Az egy munkásra jutó teljesítmény a háború folyamán nem növekedett mindig a munkatermelékenység növekedésével egyenlő arányban: sőt több országban a rossz táplálkozás, a rossz nyersanyag és a munkások politikai jellegű szabotázsza következtében csökkent is. Ám hosszabb időszakot véve alapul, miután a fenti ellenható tényezőket leküzdik, a munka termelékenységének a háború folyamán végbement megnövekedése mégiscsak a teljesítmény növekedésére fog vezetni. Ez azt jelenti, hogy egy és ugyanazon áru előállítása, azonos minőséget véve alapul, kevesebb társadalmilag szükséges munkaerőt fog követelni, mint a háború előtt. Éppen ezért, egyébként azonos feltételek mellett, a munkaerő értéke kisebb lesz, amennyiben a munkások nélkülözhetetlen szükségleteihez tartozó áruk értéke csökkent. Ennek következtében, ha elméletileg feltételezzük, hogy a munkaerő értékén adják el, a v esni, az m pedig megfelelően növekedni fog. A társadalom fogyasztóképességét ez közvetlenül nem érinti. Mivel azonban a megnövekedett értéktöbblet legalább a növekedés mértékében a halmozódás célját szolgálja, míg a v , tehát a munkások keresete, teljesen rámegegy a II. osztály áruinak vásárlására,⁵ a fentebb említett változás a fogyasztási cikkek piacának, ezzel pedig végeredményben a termelési eszközök piacának összezsugorodását jelenti.

A háború folyamán végbement technikai haladás és a termelés gyors koncentrá-

⁴ New York Times, 1945. szeptember 11.

⁵ Huzamosabb időszakot véve alapul, az a tény, hogy a munkások, alkalmazottak és hivatalnokok nem költik el egész jövedelmüket folyó kiadásokra, hanem egy részét megtakarítják, mit sem változtat a dolgok lényegén. Ezt az összeget előbb vagy utóbb a II. osztályba tartozó áruk vásárlására fogják kiadni: élelmiszerekre a válság és munkanélküliség időszakában vagy (miután a megtakarított összeg bizonyos nagyságot elért) tartósabb szükségletet kielégítő, de ugyancsak a II. osztályba tartozó árukra (ruha, bútor, az Egyesült Államokban autó stb.). Kivételek csak az erős inflációt átélő országok, amelyekben ezek az összegek minden további nélkül megsemmisülnek.

cíója, mint azt fentebb már említettük, szoros kapcsolatban állt a tőke szerves összetételének erős növekedésével. Ez azt jelenti, hogy jelentősen megerősödik a profitráta csökkenésének tendenciája, amely elválaszthatatlan a kapitalizmus fejlődésétől.⁶

A különböző tőkésvállalatok erre merőben eltérő módon fognak reagálni.

A tőkés vállalkozók egy része természetesen nincs tudatában az átlagprofitráta csökkenése tendenciájának, csupán saját hasznának növelése foglalkoztatja. Ezek a profitráta esésére a termelés további racionalizálásával, jobb gépek bevezetésével, saját tőkéjük szerves összetételének további növelésével, a munkabérekre kifizetett összeg csökkentésével fognak reagálni. A profit *rátájának* esési tendenciájával az általuk elért haszon *tömegének* növelését igyekeznek majd szembehelyezni olyanformán, hogy konkurrensaik terhére alacsonyabb áron nagyobb mennyiségű árut igyekeznek eladni.⁷ Olyan eszközöket alkalmaznak majd, amelyek lehetővé teszik saját vállalatuk egyéni profitrátájának időleges növelését. Ezzel azonban erősíteni fogják az átlagprofitráta csökkenésének tendenciáját, miáltal a társadalom fogyasztóképeségének egyidejű további csökkenését, a termelés korlátlan kiterjesztése és a társadalom csökkenő fogyasztóképesége közötti ellentmondás további kiéleződését idézik elő.

A tőkésvállalatok másik része ezzel ellentétes politikát fog folytatni. Ez a politika erős monopóliumok alakításában, a termelés belföldi és nemzetközi méretű alacsony színvonalon tartásában és áremelésben fejeződik majd ki, s ezt kísérlik meg szembehelyezni a profitráta esésével. Csakhogy a termelés csökkentése a termelt értéktöbblet csökkenését jelenti, vagyis az átlagprofitráta csökkenésének tendenciáját erősíti. Erre a kérdésre később még visszatérünk.

Mondani sem kell, hogy végeredményben mindkét ellentétes módszer a piac felvevő-képességének további összeszűkülésére vezet.

*

A munkatermelékenység növekedése azt jelenti, hogy egy és ugyanazon mennyiségű használati érték előállításához a termelékenység növekedési fokának megfelelően.

⁶ A rendelkezésünkre álló statisztikai adatok nem elégségesek ahhoz, hogy megbízható módon mutassuk ki az átlagprofitráta tényleges változását. Egyrészt a névleges részvénytőke, amelynek alapján az osztalékot megállapítják, nem azonos a tényleges tőkével, annak marxai értelmezésében. Másrészt a kifizetett osztalék csak egy része az elsajátított értéktöbbletnek. Továbbá az átlagprofit helyes kiszámítása céljából a veszteségeket is figyelembe kell venni, amelyek a válság éveiben meglehetősen jelentősek. Végül, amennyiben hosszabb időszakot alapul véve akarnánk kiszámítani a profitráta változását, számolnunk kellene a pénz értékének megváltozásával is. Ez a probléma már több mint harminc esztendővel ezelőtt is foglalkoztatott. Annak idején a „Neue Zeit” című folyóiratban a következő módon igyekeztem megoldani: Tegyük fel, hogy azok az indítóokok, amelyek az egyes tőkést a termeléstől való tartózkodásra és a kölcsöntőke után járó kamattal való megelégedésre készítetik, mindig egyenlő erővel hatnak – ami kissé merész feltételezés. Ebben az esetben feltételezhető, hogy az állami kölcsönkötvényekbe fektetett tőke kamatlábjának mozgása (amennyiben a kockázat tényezőjét is kikapcsoljuk) párhuzamos a profitráta mozgásával. Akkoriban a múlt század második felének angol és orosz hosszú lejáratú államkötvényei által felmutatott árfolyam-alakulást tanulmányoztam, és ennek alapján megállapítottam, hogy az említett értékpapírok után húzott jövedelem egyre csökkent. Minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy ezzel párhuzamosan általában az átlagprofitráta megfelelő esése is végbement. A XX. századra vonatkozó hasonló számítás csak valamelyest is megbízható eredménnyel aligha lehetséges, mivel a pénz értékének az utóbbi évtizedek folyamán végbement többszöri változása zavarja a helyes értékelést.

⁷ A vállalatok egy része megszűnik: a vállalkozók egy része feladja a küzdelmet, és inkább a szerény kamatot hozó kölcsöntőkébe fekteti anyagi eszközeit.

kiseb mennyiségű munkaidő szükséges. Amennyiben jelenleg a különböző vállalatok munkái ugyanannyi munkaórát dolgoznak, mint a háború előtt, megfelelő mértékben kell csökkentenie a munkások számának. Ezért a korábbi munkáslétszám foglalkoztatása céljából a munkatermelékenység növekedésével arányban álló nagyobb árutömeget kell értékesíteni. Sőt, mivel minden egyes azonos minőségű áru egység kevesebb munkaidőt tartalmaz, és ennek megfelelően – legalábbis elméletileg – árának is esnie kellene, az értékesített áru mennyiségének még nagyobb mértékben kellene növekednie ahhoz, hogy valamennyi munkást foglalkoztatni lehessen. Csakhogy ez a társadalom fogyasztási képességének hanyatló tendenciája következtében lehetetlen a társadalmi viszonyok gyökeres megváltoztatása nélkül. Ennek folytán a további fejlődés során fennáll a háború előttinél is nagyobb krónikus tömeges munkanélküliség veszélye. Kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy ez a probléma központi kérdése a kapitalizmus kilitásairól folytatott gazdaságpolitikai vitáknak, részben még az angol-sász országokban is.⁸ Ezt néhány példával szemléltetjük.

Burdsley Raml, a New York-i szövetségi hitelbank elnöke és a Nemzeti Gazdaságkutató Iroda igazgatója a következőket írja: „Jelenleg az üzletemberek nagy része egyetért abban, hogy a tömeges munkanélküliség megszüntetése a háború utáni időszak legfontosabb feladata. Sőt, sokan azt is elismerik, hogy amennyiben a tömeges munkanélküliséget a fennálló magánkezdeményezési rendszer nem szünteti meg, úgy ezt a rendszert a termelés, valamint az áru- és szolgáltatáselosztás valamely más módja fogja felváltani.”⁹

Kayser, az ismert nagyiparos így ír:

„Az ipar háború utáni finanszírozásának kérdése kizárólag azért okoz nekem sok gondot, mert amennyiben nem tudjuk elérni a teljes foglalkoztatást, úgy bizonyos értelemben nemcsak nemzeti csőd elé kerülünk, hanem társadalmi átalakulás elé is, amely teljesen elsöpörheti a föld színéről az amerikai demokratikus kormányzási formát.”¹⁰

Ennek a problémának komolyságáról számos, többé-kevésbé hivatalos jellegű amerikai megállapítás tanúskodik.

A Haditermelési Igazgatóság tagja, Keenan úgy véli, hogy amennyiben a háború után 2,5 millió ember a hadseregben marad, további 2 millió munkás pedig munkanélkülivé válik az egyik munkahelyről a másikra való kényszerű átmenet idejére, úgy ennek a 4,5 millió embernek a leszámításával a háború utáni időszakban 60 millió munkás számára kell foglalkozást biztosítani. Hogy valamennyien munkához juthassanak, a nemzeti jövedelemnek (1943-as árakat véve alapul) 170 milliárd dollárra kellene emelkednie. Ha azonban a nemzeti jövedelem az 1939-es színvonalra hanyatlik, vagyis 1943-as árakon 108 milliárd dollár lesz, úgy Amerikában 15–20 millióra emelkedik a munkanélküliek száma.

Az Egyesült Államok kereskedelemügyi minisztériumának hivatalos lapja, a „Sur-

⁸ „Tudományos” viták folynak arról a kérdéstről, vajon a fogyasztás és a beruházási tevékenység túlságosan magas vagy túlságosan alacsony-e, továbbá, hogy az „elégtelen fogyasztás” idézi-e elő az elégtelen tőkebefektetést, vagy pedig ellenkezőleg, az elégtelen tőkebefektetés váltja ki az „elégtelen fogyasztást” stb. Mivel a problémát nem dialektikusan vetik fel, és a meghatározó tényezőket egymástól különválasztva vizsgálják, kölcsönhatásuk figyelembevétele nélkül semmiféle épkezláb következtetésre nem juthatnak.

⁹ The New Republic, 1944. február 28. 265. old.

¹⁰ New York Times, 1944. október 6.

vey of Current Business” ugyancsak kiszámította, hogy amennyiben a termelés 1946-ban az 1940-es színvonalra esik, a munkanélküliségnek – a munka termelékenységében bekövetkezett növekedés folytán – mintegy 20 millió főre kell rúgnia.

A háborús évek folyamán mindegyre a háború után elkövetkező „magas foglalkoztatás”, a „teljes foglalkoztatás” jelszavát hangoztatták. A nagyvállalkozók azonban kitartanak amellett, hogy a tőkés termelésben az ipari tartalékhadsereg léte feltétlenül szükséges a gazdasági élet „rugalmasságához”. Marx már egy évszázaddal ezelőtt helyesen világította meg ezt a kérdést!

Angliában ugyancsak nagyon félnek a háború utáni tömeges munkanélküliségtől. Az angol ipar termelési apparátusának megjavítására van szükség ahhoz, hogy a háború után versenyképessége növekedjék, ez viszont fokozza a tömeges munkanélküliség veszélyét.¹¹ Még élénken élnek az emlékezetben az első világháború után lezajlott események. Ezért volt az 1945. évi választások idején a „teljes foglalkoztatás” valamennyi párt legfőbb agitációs jelszava. A konzervatív párt már 1944-ben közzétette választási programját a következő jellemző címen: „a foglalkoztatottság politikája”. Ez a program, amelyet az „Economist” „a gazdaságtörténet mérőöldkövének” nevez, ezekkel a hangzatos szavakkal kezdődik: „A kormány egyik legfontosabb feladatának és kötelességének tartja a foglalkoztatás állandóan magas színvonalon tartását a háború befejezése után.” A választási harcot a liberális párt Beveridge tervével kezdte, amely a munkanélküliség megszüntetését ígéri. Magától értetődik, hogy a Munkáspártnál ugyancsak ez a kérdés volt a választási harcok központi jelszava.

A háború folyamán száz meg száz könyvet és brosúrát írtak össze arról a kérdésről, miként hárítható el a tömeges munkanélküliség a tőkés rend keretein belül. Vajmi kevéssel járultak hozzá persze a probléma megoldásához. Ez az irodalom a következő legfontosabb rendszabályokat ajánlja:

a) *A munkát keresők számának csökkentése.* Evégből javasolják a tanköteles korhatár kiterjesztését; az öregségi nyugdíj bevezetését a munkapiac tehermentesítése céljából; a hadsereg, a flotta és a légiflotta legénységi állományának növelését.

b) *A munkások számának növelése* oly módon, hogy a meglevő munkaalkalmakat több munkás között osztják fel a munkaidő csökkentése, szabadságok biztosítása és a nem teljes munkanap bevezetése útján. A hasonló terv azonban még abban az esetben sem járulhat hozzá jelentős mértékben a munkanélküliség csökkentéséhez, ha a tőkések egyáltalán beleegyeznek megvalósításába, hiszen tapasztalat szerint a munkaidő lerövidítése és a szabadság a munkateljesítmény növekedését vonja maga után.

c) „Munkalehetőség teremtése” az állam (vagy a városi képviselő-testületek) révén, különösen válság és depresszió idején. A hasonló rendszabályok sikere különféle tényezőktől függ.

Az a körülmény, hogy a munkások munkaalkalomhoz jutnak s ezáltal munkabérből származó jövedelemre tesznek szert, látszólag közvetlenül növeli a társadalom fogyasztókéességét. Közben azonban felmerül az a kérdés, hogy milyen forrásokból fedezi az állam a kifizetett munkabéreket. Ha az ehhez szükséges összegeket a dolgozók (munkások, alkalmazottak, hivatalnokok, parasztok) jövedelmi adójának emelésével szerzi meg, vagyis annak a jövedelemnek fokozottabb megadóztatásával,

¹¹ A szénipari bizottság (Coal Mining Report of the Technical Advisory Committee, 1945. Cmd. 6610.) 400–500 ezer főre becsüli azoknak a munkásoknak a számát, akikre az angol széniparnak a gépesítés után szüksége lesz. Az angol széniparban 1923-ban 1244 ezer, 1937-ben pedig 868 ezer munkás dolgozott.

amelyet a II. osztály áruinak vásárlására fordítanak, úgy a társadalom egészének fogyasztóképesége semmivel sem emelkedik. Ha ugyanis azok a dolgozók, akiket munkanélküliség fenyegetett, többet vásárolhatnak, a többiek fogyasztóképesége csökken. Ez azt jelenti, hogy az állami rendszabályok által teremtett munkaalkalom ellenére a II. osztályba tartozó áruk piacának felvevőképesége változatlan marad, s ennek következtében az állam által munkába állított dolgozók helyett, a II. osztályba tartozó áruk eladásának lehetetlensége folytán más munkások válnak munkanélkülivé (ami azután végeredményben az I. osztályba tartozó áruk termelésének is a csökkenésére vezet). Az állami rendszabályok által teremtett munkaalkalmak csak akkor vezethetnek a munkanélküliség tényleges csökkentésére, ha az állam az érték-többletnek azt a részét kapja meg, amely egyébként a pénztőke felhalmozását szolgáltatná, vagyis ha az új munkaalkalmak teremtése nem csökkentené a lakosság foglalkoztatott részének fogyasztóképeségét és a tényleges felhalmozást. (Nem nehéz belátni, hogy itt olyan esetről van szó, amikor az állam a szükséges eszközöket nem fokozott adóztatással, hanem kölcsönkibocsátással szerzi meg.)

Felmerül továbbá az a kérdés is, milyen munkát nyújthat az állam az általa foglalkoztatott munkásoknak. Amennyiben fogyasztási cikkeket vagy termelési eszközöket állíttat elő, úgy az egész rendszabály mit sem ér. A társadalom változatlanul maradt fogyasztóképesége mellett ugyanis az addig munkanélküli dolgozók által termelt árutömegek megfelelő számú munkást tesznek fölöslegessé a többi iparágban, és így a munkanélküliség semmivel sem csökken. *Átmenetileg* csökkenhet a munkanélküliség abban az esetben, ha több évre szóló munkaalkalmat teremtenek, vasútépítés, folyamszabályozás, vízi erőművek építése stb. útján. Amint azonban ezek elkészülnek, maguk is állótökévé válnak, s ily módon termelésnövelést és munkamegtakarítást eredményeznek, vagyis ismét csak erősítik a krónikus tömeges munkanélküliség tendenciáját. A „munkaalkalom teremtésére” irányuló állami rendszabályok csak az esetben nem vezetnek a munkanélküliség növelésére más helyen, amennyiben az állam a foglalkoztatott munkásokat nem a termelésben, hanem például iskolák, szeretetházak, kórházak stb. építésére használja fel.

Mindez azt bizonyítja, hogy az állami rendszabályok fölötté kis mértékben csökkenthetik a krónikus tömeges munkanélküliség veszélyét.¹² Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a munkásszervezetek és a haladó pártok ezt a korlátozott lehetőséget nem kötelesek minden erejükkel a legteljesebb mértékben kihasználni. *Feltétlenül szá-*

¹² Emellett az állami befektetések békés időkben még az Egyesült Államokban is túlságosan jelentéktelenek ahhoz, hogy a gazdasági életre és a munkapiacra számba jövő befolyást gyakorolhatnának. Ezt a következő adatok bizonyítják (milliárd dollárban):

Megnevezés	1929	1932	1938
Ország bruttó kiadásai	106,0	59,0	84,0
Magánbefektetések összege	16,9	1,1	8,6
összkiadások százalékában	15,9	2,0	10,1
Állami és „községi” befektetések	2,9	1,9	3,5
összkiadások százalékában	2,7	3,2	4,0

Az állami befektetések még 1938-ban is csak a bruttó nemzeti jövedelem 4%-át képviselték. (Lásd *Economic Stability in the Postwar World*. Genf 1945. II. rész. 121. old.)

molnunk kell azzal, hogy a munkanélküliek száma ezúttal nagyobb lesz, mint a két világ-háború közötti időszakban volt, a háború nagy embervesztései ellenére. Évszázadunk utolsó negyedében, amikor majd a lakosság számának csökkenő tendenciája Nyugat-Európában és Észak-Amerikában teljes erővel érvényesül (természetesen, amennyiben a jelenlegi társadalmi rend addig megmarad), enyhülés következhet be a munkapiacra. De még ezt sem állíthatjuk teljes bizonyossággal, minthogy addig a technikai fejlődés olyan fokot érhet el, hogy gátolni fogja majd a csökkent lélekszám „kedvező” befolyásának érvényesülését. Emellett a Dél-Európából és Ázsiából beözönlő munkaerő betöltheti az előállt réseket, amint ez Franciaországban még a második világ-háború előtt is történt. A háború utáni időkben a „*tőkefölösleg s az ezzel párhuzamos népfölösleg*”¹³ lesz a legfejlettebb tőkésországok gazdasági életének legfőbb jellegzetesége.¹⁴

A „*tőkefölösleg s az ezzel párhuzamos népfölösleg*” azonban csak azokban a tőkésországokban lesz általános jelenség, amelyek érintetlen termelőapparátussal kerültek ki a háborúból. Ami a háború dúlta országokat illeti, fölös lakossággal kell számolnunk, de sokáig nem lesz tőkefölöslegük.

A tőkefölösleg s az ezzel párhuzamos népfölösleg a társadalmi termelés és az egyéni kisajátítás közötti ellentmondás következménye. Az egyes vállalkozók előtt ez úgy tűnik fel, mintha saját árujuk piaca szűkülne össze. Ami az egyes tőkésországok közgazdaságait vagy gazdaságpolitikai kutatóit illeti, a tőkefölösleg a *belső* piac egészének elégtelensége formájában jelentkezik számukra, amely ily módon képtelen felvenni az országban termelt árumennyiséget. A külső piac kiszélesítésében, a világpiac nagyobb részének meghódításában keresnek kivezető utat. Éppen ezért a további fejlődés egyik fő jelensége a nemzetközi piacokért folyó verseny megerősödése.

Ennek a harcnak a feltételei a háború előtti időkkel szemben gyökeresen megváltoztak.

A világ gazdasági munkamegosztásának csökkenése a háború folyamán (lásda X. fejezetet) azt jelenti, hogy a külső piac viszonylag, vagyis a világ termeléséhez képest összeszűkül, s ily módon minden ország belső piacán nagyobb árumennyiséget kell eladni, mint azelőtt.

Az egy lakosra jutó kivitel pénzértékben kifejezve már a háborút közvetlenül megelőző évtized folyamán mindenfelé csökkent. Ez a csökkenés az áresést is meghaladta. Nem lehet kételkedni abban, hogy csökkent a kiviteli kvóta¹⁵ is, vagyis az egyes orszá-

¹³ *Marx-Engels* Művei. 25. köt. 226. old.

¹⁴ A tőkefölösleg a legfejlettebb tőkésországokban a kapitalizmus általános válságának jellegzetessége. Kirívó példa erre az amerikai gépkocsiipar.

Év	Termelés	Termelési kapacitás	Kihasználás (százalék)
	(millió darab)		
1913	1,9	2	95
1929	5,4	8	67
1939	3,6	8	45

Forrás: E. D. Kennedy: The Automobile Industry.

¹⁵ A kiviteli kvótára vonatkozó statisztikai számítások csak az Egyesült Államokból és csak azokból az évekből ismeretesek, amelyekben ipari összeírásokat hajtottak végre. Ezek a számok a XX. század kezdetétől a kiviteli kvóta szakadatlan hanyatlását mutatják.

gok termelésének kisebb részét lehetett exportálni. Teljesen vitán felül állónak tartjuk, hogy ez a tendencia a háború után is folytatódni fog.

Minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy a piac összeszűkülésével kapcsolatban a háború után, a háború előtti időkkel szemben, még inkább megerősödik az a törekvés, hogy az importárakat belföldi árukkal helyettesítsék, az importált nyersanyagot pedig a belföldön termelt műanyagokkal pótolják stb.

A nemzetközi versenyben jelentős változás következik be azáltal, hogy a világpiacért versengő nagy tőkésországok száma kettőre csökkent: Egyesült Államok és Anglia. Németország és Japán mint világpiaci versenytársak háttérbe szorultak. Az a tény, hogy a katonai támadóképeség megszüntetése, vagy legalábbis erős csökkentése céljából fontos német iparágakat megsemmisítenek, Németország ipari exportját, különösen pedig termelési eszköz-exportját a háború előttinek csekély hányadára csökkenti. Ugyanez lesz a helyzet Japánban is.¹⁶ Ami a kontinentális Európa országait illeti, inflációval kell majd megküzdeniük. Az infláció különböző szakaszai eltérő módon befolyásolják majd ezen országok világpiaci versenyképességét. Bizonyos időn át az országon belüli áremelkedés lassúbb, mint az ország valutaárfolyamának esése a szilárd árfolyamú valutákkal szemben. Az inflációnak ebben a szakaszában az illető ország versenyképes lesz a külföldi piacokon. Amikor azonban az infláció abba a szakaszba lép, amelyben a gazdaság lezülése következtében a belföldi árak még külföldi valutában kifejezve is magasabbak, mint a világpiaci árak, az inflációt átélő országok elvesztik versenyképességüket. Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy az infláció, bármilyen előnyös volna is a burzsoázia számára, többek között ezért sem válhat a gazdasági politika *állandó* vezérelvévé.

Ami az új típusú demokrácia országait illeti, élelmiszerexportjuk csökkenni fog, mivel parasztságuk a földreform következtében jóllakhat, amit korábban nagy részük nem engedhetett meg magának. Az élelmiszerexport helyett részben növekedhet kivitelük ipari nyersanyagokból. Ezen országok kivitele felszabadult a németországi függőség alól, mivel Németország élelmiszerek tekintetében önellátásra kénytelen berendezkedni. Ezzel szemben ezen országok külkereskedelme a Szovjetunióval jelentékenyebb lesz, mint azelőtt.

Mindamellet a világpiaci harc döntő tényezője a legközelebbi jövőben Németország

A kiviteli kvóta (százalékban)

1919	1923	1925	1927	1929	1931	1933	1935
16,0	8,9	10,1	9,9	9,8	7,7	6,6	6,8

1919 „rendellenes” év volt, mivel az első világháború után az Egyesült Államok nagy mennyiségű fogyasztási cikket szállított Európába részben ingyen, a jótékonyági szervezetek közvetítésével, részben pedig kölcsönképpen. Anglia ipari termeléséből a következő mennyiséget exportálták (százalékban):

1912	1924	1930	1935	1938
40	27	22	16–18	15

Forrás Henry Clay-nek, az Angol Bank gazdasági tanácsadójának cikke a „Foreign Affairs” 1946. áprilisi számának 417. oldalán.

¹⁶ Egy idő múltán a II. osztályba tartozó német és japán áruk versenye valószínűleg még erősebb lesz, mint a háború előtt volt!

és Japán tényleges kiszorítása lesz. Az egyes országok háború előtti részesedését a világkereskedelemben a következő számok tüntetik fel:

A legfontosabb országok részaránya a világkereskedelemben
(százalékban)*

Ország	1929	1932	1937
Németország	9,9	11,0	9,4
Japán	3,0	4,6	4,7
Egyesült Államok	15,9	12,8	13,1
Anglia	10,9	10,4	10,2
Franciaország	6,1	6,3	3,8

Forrás: Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. 1938. 138. old.

A többi ország egyike sem érte el az exportban a világ összkivitelének 4 %-át.

Első pillantásra úgy látszik, mintha Németországnak és Japánnak mint versenytársaknak a kiszorítása a világgpiacról széles érvényesülési teret nyitna az angolszász országok külkereskedelmének növekedése számára. Ténylegesen azonban erről csak kismértékben lehet szó.

Mindenekelőtt Németország és Japán magától értetődően nemcsak nagy áruexportáló ország volt, hanem ugyanilyen mértékben importált is, mégpedig részben éppen az Egyesült Államokból és Angliából.¹⁷

Németország és Japán világkereskedelmi forgalomból való kiesésének természetesen nagy jelentősége lesz az Egyesült Államok és Anglia egyes iparágai számára. Németország a háború előtt a világ acélkivitelének jelentős részét (egyharmadát) szolgáltatta. Japán textilárukban Anglia legfőbb versenytársa volt a világgpiacon.¹⁸ Az Egyesült Államoknak és Angliának ez az iparága a konkurrencia elmaradása folytán jelentősen növelheti kivitelét. Ezzel szemben azoknak az iparágaknak, amelyek korábban Németországba és Japánba exportálták áruikat, kivitelük csökkenésével kell számolniuk. Ily módon a tőkés világ egészének vásárlóképesége a német és japán konkurrencia elmaradása következtében semmivel sem növekszik.

Ennél is fontosabb azonban az a körülmény, hogy az európai kontinens országainak (a nem nagy gazdasági jelentőségű semleges államok kivételével), valamint a kelet- és délkelet-ázsiai országoknak „rendes” importáló képessége, ezen országok háborús pusztulásai és elszegényedése következtében, hosszú időre csökkent. Igaz, hogy ezeknek az országoknak importszükséglete igen nagy lesz: ámde az a lehetőségük, hogy a behozott árukért saját termékeikkel fizessenek, lényegesen alatta marad importszükségletüknek. Legalább egy évtizedre van szükség, míg ezek az országok termelőképességüket a háború előtti színvonalra emelhetik. Addig csak az esetben importál-

¹⁷ A két világháború közötti időszakban Japán a harmadik, Németország pedig az ötödik helyet foglalta el az Egyesült Államok importjában. Erre a két országra jutott az amerikai kivitel mintegy 13 %-a. (Lásd Statistical Abstract of the USA. 1938. 463. old.)

Azok között az országok között, amelyekbe Anglia kivitele irányult (a brit világbirodalom országait nem számítva), az Egyesült Államok után a második helyen Németország következett.

¹⁸ 1937–1938-ban Anglia gyapotáruexportja 1 milliárd 654 millió yardra rúgott. Japáné pedig 2 milliárd 412 millió yardra. (Lásd Economist, 1945. augusztus 4. 163. old.)

hatnak több árut, ha hosszú lejáratú hitelre kapják azt, vagyis amennyiben az exportáló országok tőke formájában akarják árujukat kivinni.

De még a gazdaság teljes helyreállítása után is határt fog szabni ezen országok importjának saját jelentéktelen kiviteli lehetőségük (itt nem vesszük figyelembe a tőkeimportot). Mindezen országok kiviteli lehetősége korlátozott lesz, elsősorban a háború folyamán csökkent nemzetközi munkamegosztás következtében; továbbá korlátozódni fog az agrárválságnak a háború befejezése után néhány év múlva bekövetkező elmélyülése folytán is; végül korlátokat szab majd az említett országok exportjának Angliának az a törekvése, hogy nyersanyagszükségletét és a háború előttihez képest erősen csökkent élelmiszerimportját elsősorban a brit birodalom országaiból fedezze.

Mindez amellett szól, hogy az Egyesült Államok és Anglia által táplált remény – a háború utáni belső elhelyezési nehézségeknek az export jelentős fokozásával való leküzdésére – aligha válik valóra Németország és Japán csökkent versenyképessége ellenére. A világgpiacokért folytatott harc rendkívül elkeseredett formát fog ölteni. Ez a harc főleg az Egyesült Államok és Anglia mint két fő konkurrens között fog lezajlani.

A harcban az Egyesült Államok csaknem minden tekintetben előnyös helyzetben lesz.

Az Egyesült Államok ugyanis jelentősen megjavult termelőapparátussal került ki a háborúból, Angliában viszont erről csak a haditermelés néhány ágában lehet szó; a régi angol iparágak gépi felszerelése erősen elavult.¹⁹ Ez azt jelenti, hogy egy és ugyanazon áru előállításához Angliában lényegesen *több munkaerőre* van szükség, mint az Egyesült Államokban.

A Sir F. Platt vezetésével az Egyesült Államokba küldött „gyapot- és textilügyi misszió” jelentése szerint ²⁰ Angliában az egyes munkás óránkénti átlagos teljesítménye a következő arányban marad az amerikai munkás teljesítménye mögött (százalékban): fonásnál – 18–49, orsózásnál – 79–89, szövésnél 56–67%-kal.

Ez a jelentés az angol ipar nagyobb munkaerő-szükségletének fő okául a gyárak elavult felszerelését jelöli meg. Az Egyesült Államokban a szövőgépek 95%-a működik automatikusan, míg Angliában csak 5%-uk.

„A jelenleg használt szövőgépeknek automatikusan működő szövőgépekkel való felcserélése – olvassuk ebben a jelentésben – valóságos forradalmat jelentene a szövőiparban s ennek következtében nyilvánvalóan az egész textiliparban. Ez azonban óriási tőkebefektetéssel járna. Emellett Lancashire nagyon sok szövődéjében aligha is lehetne automatikus szövőgépeket alkalmazni, mivel erre az egész elavult berendezés alkalmatlan.”

És nemcsak az angol textiliparban ilyen a helyzet. Az angol ipar legtöbb ágának berendezése (az úgynevezett „új” iparágak kivételével) elavult, és messze az amerikai mögött maradt. Ezt Angliában mindenki elismeri.²¹

¹⁹ Ez mindenekelőtt a textiliparra vonatkozik. Nesmith-nek, a textilipari munkások szakszervezeti titkárának szavai szerint – aki egy küldöttség élén 1944-ben meglátogatta az Egyesült Államokat – Angliában 1908-tól kezdve egyetlen nagyobb textilgyárat sem építettek. Ezzel szemben az Egyesült Államok textilgyárainak gépi felszerelését (mint általában valamennyi gyárét) állandóan és rendszeresen megújították. (Lásd Daily Worker, 1944. december 28.)

²⁰ Lásd Economist, 1944. október 28. 561. old.

²¹ Találkozunk optimistább hangokkal is. Így például a „Daily Express” 1945. február 9-i számában a következőket olvassuk:

Sir Stafford Cripps 1944. november 5-én tartott beszédében a következőket mondotta:

„Ipari felszerelésünknek az a része, amelyre a haditermelésben nem volt szükség, és amelynek jelentős hányada már a háború előtt is elavult, az elmúlt öt év folyamán tovább használódott és öregedett. Elvesztettük háború előtti külső piacaink egy részét, vagy pedig kockáztatjuk azok elvesztését.”²²

Az angol ipar termelési apparátusának fizikai és főleg morális elavultsága oda vezet, hogy a legfontosabb iparcikkek ára az Egyesült Államokban a nagyobb termelési költségek és a magasabb munkabérek ellenére jóval alacsonyabb, mint Angliában. Így a Vegyipari Társaság elnöke, McGowan 1943-ban kijelentette, hogy az Egyesült Államokban a szén tonnája a bányából szállítva 10 shillinggel olcsóbb, mint Angliában; az acél Angliában font sterlingben 50%-kal többbe kerül, mint az Egyesült Államokban; némely fémötvözetek Angliában már 1939-ben drágábbak voltak, mint az Egyesült Államokban.²³ Ez természetesen a világpiacra csökkenti Anglia versenyképességét az Egyesült Államokkal szemben.²⁴

Még súlyosabban esik azonban latba az a körülmény, hogy az Egyesült Államok belső piacának felvevőképesége sokkal nagyobb, mint Anglia belső piacé.

A háború előtt Anglia nemzeti jövedelme mintegy 20 milliárd dollár volt, az Egyesült Államoké pedig meghaladta a 70 milliárd dollárt. A háború folyamán az arány továbbra is az Egyesült Államok javára tolódott el. A háború után az Egyesült Államok belső piaca csaknem négyszer, sőt talán csaknem ötször annyi árut lesz képes felvenni, mint az angol belső piac.

A belföldi piac óriási felvevőképesége lényegesen nagyobb lehetőséget nyújt az amerikai monopoltőke számára dömpingárakon történő exportra, mint az angol viszonyok az angol tőkések számára. Az Egyesült Államok exportkvótája, vagyis az export értékének az ország össztermeléséhez viszonyított aránya a háború előtt 7-8% volt, ezzel szemben Anglia az ipari termelésének több mint 12%-át vitte ki.

A világpiaci versengés azért ölt majd különösen elkeseredett jelleget, mert Angliának mindenáron exportálnia kell: *nem élhet kivétel nélkül.*

„Anglia néhány fő iparága az egyes munkás óránkénti teljesítménye tekintetében Amerika mögött marad. Az angol bányászok és textil munkások teljesítménye kevesebb, mint a fele az Egyesült Államok bányászai és textil munkásai által felmutatott teljesítménynek. Anglia viszont még mindig lényegesen olcsóbban állítja elő a hajókat, mint Amerika. Több gőpjűterméke még a magas amerikai vámsorompóval is meg tud birkózni. Ezenkívül több új iparága, mint például a televíziók gyártása és a műanyagipar, egyáltalán nem marad az amerikai ipar mögött.”

²² Times, 1944. november 6.

²³ Lásd Economist, 1944. október 14.

²⁴ Ezért ért egyet Angliában a gazdaságpolitika valamennyi irányzata abban, hogy a háború után feltétlenül végre kell hajtani az angol ipar egész termelőapparátusának teljes megújítását. Hogy ez milyen óriási összegeket igényel, azt a többi között a Dorman Lang and Co. vasipari nagyvállalat évi jelentése mutatja (lásd Times, 1945. március 23.). Ez a jelentés a következő sorokat tartalmazza:

„Már a vállalatok fejlesztésének és megújításának első lépései is 100 millió font sterling tőkeberuházást követelnének a vas- és acélöntő ipartól.”

A „Tory Reform Committee” (a konzervatív párt reformbizottsága) brosrájának adatai szerint az egész angol ipar megújítása 8 milliárd font sterling beruházást követelne. Eme óriási tőke előteremtésének forrását mindenki a *lakosság életszínvonalának leszállításában* látja. Még a „radikálisnak” számító Cripps is a következő kijelentést tette említett beszédében: „Lehetséges, hogy csökkenteni kényszerülünk majd a belföldi fogyasztásra szánt áruk mennyiségét.”

A konzervatív párt „Work the Future of the British Industry” (A munka – az angol ipar jövője) című jelentésében a következőket olvashatjuk:

„Minden jövőre szóló program eleve már meghiúsultnak tekinthető, ha egyéb feladatok mellett nem biztosítja Anglia számára elegendő mennyiségű áru vagy szolgáltatás eladását külföldön, hogy ily módon az ország megfizethesse a számára nélkülözhetetlen importcikkeket.”

Amennyiben feltételezzük, hogy Anglia mezőgazdasági termelésének a háborús évek folyamán elért színvonala a háború után is megmarad, amiben alig kételkedhetünk, Anglia még mindig egész sor ipari nyersanyag (kivéve a szenet) és a belföldön hiányzó élelmiszer importálására kényszerül.

Hogy ezt megtehesse, Angliának a háború után jóval *többet* kell exportálnia, mint a háború előtt. Az import tiszta összegéből (az exportot levonva), ami a háború előtti évtized átlagában évi 750 millió font sterlingnek felel meg, Anglia mindössze 500 millió font sterlinget fedezett árukivitellel. A többit a „láthatatlan exporttal”, vagyis a külföldön elhelyezett tőkéik utáni profittal és kamattal, a hajózásból húzott jövedelemmel, a nemzetközi kereskedelem finanszírozásából származó haszonnal, közvetítési jutalékokkal stb. egyenlítette ki. Ám néhány évvel a háború kitörése előtt Angliának már súlyos nehézségekkel kellett megküzdenie. Fizetési mérlege passzív lett, s Anglia kénytelen volt külföldön elhelyezett tőkéihez nyúlni.

A háborús években Anglia külföldi tőkebefektetéseinek túlnyomó részét, akárcsak aranytartalékait, az Egyesült Államoknak engedte át a szállított hadianyagok fejében (a lend-lease megegyezés előtt).²⁵ Emellett, mint ismeretes, a háború folyamán más országokkal szemben erősen eladósodott. Anglia hitelező országból adós orszaggá változott át.

Éppen ezért jelenleg Angliában mindenki által elismert igazságnak számít az a tény, hogy a nélkülözhetetlen behozatal fedezése céljából az országnak 50%-kal többet kell exportálnia, mint a háború előtt.²⁶

²⁵ D. Fisher már 1941 novemberében a következőket írta a „Harper's Magazine” című folyóiratban (483–484. old.):

„A háború végéig Anglia gazdasági rendszere teljesen elvérzik. A probléma lényege az, hogy a csődhöz közel álló Anglia egy vagy más formában eleget tehesen fizetési kötelezettségeinek.”

²⁶ A „Manchester Guardian” 1945. február 23-i száma helyesen mutat rá arra, hogy a fizetési mérleg egyensúlya a háború után a kiviteli növelése útján nehezebben érhető el, mint azt gondolni lehetne. A kiviteli növelése céljából Angliának még többet kellene importálnia, mivel a szén kivételével minden általa kivitt áru átlag 25% külföldi eredetű nyersanyagot tartalmaz. Az újság a következő mérleget idézi, amely változatlan exportot és háború előtti árakat vesz alapul:

Háború utáni mérleg (I)

Megnevezés	Millió font sterling
Kivitel	+ 560
Behozatal	-980
Passzív egyenleg	-420
Hajózás	+ 40
Befektetések és egyéb	+ 80
Adósság kamatai	-100
Összes deficit	-400

A kivitel hasonló növelésére az angol ipar termelési kapacitása a legteljesebb mértékben elegendő volna. A világpiac felvevőképessége ugyancsak megengedné ezt, jóllehet a világ korábbi munkamegosztása nincs többé. Ami a kivitel hasonló növelését akadályozza, az az a körülmény, hogy a kontinentális Európa és a Távol-Kelet már huzamos idő óta nem tudja megfizetni az importált árut: sem arannyal, sem pedig valutával. A tőkés világ jelentékeny része csak hosszú lejáratú hitelek esetén jelentett felvevőképes piacot: *a háború utáni exportnak még nagyobb mértékben kell tőkekivitel formáját öltenie, mint az a háború előtt történt.* Ebben a tekintetben az Egyesült Államok fölénye Angliával szemben különösen nagy. Az Egyesült Államok nemcsak tud, hanem kénytelen is tőkekivitel formájában exportálni árut: tőkefölöslege és a krónikus tömeges munkanélküliség veszélye kényszeríti erre. Emellett a védővámok rendkívüli módon megnehezítik a behozatalt²⁷, az amerikai exportnak más országokból importált árukkal való megfizetését.

A világpiaci szabad verseny miatt mindezek a körülmények erős fölényt nyújtanak az Egyesült Államoknak Angliával szemben. Szabad verseny mellett az Egyesült Államok mindinkább ki fogja szorítani Angliát a világpiacról.²⁸

De nemcsak az áruexportban, hanem a hajózásban és a légi szállításban is az elkeseredett harc tényleges veszélye fenyeget az Egyesült Államok és Anglia között. Az Egyesült Államok nem hajlandó többé vezető szerepet biztosítani Angliának a világ szállítási piacán.²⁹ A légi szállítás terén az Egyesült Államok ugyancsak arra törekszik, hogy mindenütt vezető szerephez jusson.³⁰

A fizetési mérleg ezen óriási deficitjének fedezése céljából nem 50, hanem 100%-kal kellene növelni az exportot, mivel annak a kivitt áruk által tartalmazott külföldi eredetű nyersanyagok pótlólagos behozatalt is fedeznie kellene. Ily módon a fizetési mérleg a következőképpen festene:

Háború utáni mérleg (II)

Megnevezés	Millió font sterling
Kivitel	+ 1120
Behozatal	-1140
Passzív egyenleg	-20
Hajózás	+ 40
Befektetések és egyéb	+ 80
Fizetési mérleg	+ 100

Az adott feltételek mellett az áruexport megkettőzése aligha valószínűsíthető meg!

²⁷ Roosevelt elnök felhatalmazást kapott a szenátustól arra, hogy kereskedelmi szerződések útján 50%-kal csökkentse a vámokat. Kétséges azonban, vajon utóda él-e ezzel a felhatalmazással, ha a belső piac felvevőképessége túlságosan összeszűkül; márpedig ez elkerülhetetlennek látszik.

²⁸ Az Egyesült Államok exportja egész sor területen már a háború előtt kiszorította az angol kivittelt. Az angol kivittelt a lend-lease-ről szóló megegyezés is erősen gátolta.

„Angliának ténylegesen megtiltották minden olyan áru kivitelét, amely bármilyen mértékben a lend-lease keretében szállított nyersanyagot vagy más alkotórészt tartalmazott. Ipari élete elé súlyos akadályokat gördítettek. . . Ennek az volt a következménye, hogy Latin-Amerika és az angol kereskedelem több más természetes piaca veszendőbe ment Anglia számára, és az amerikai versenytárs kezébe került.” (Statist, 1944. augusztus 19. 621. old.)

Az amerikai kivitel nemcsak Dél-Amerikában, hanem Indiában is szilárd pozíciókat vívott ki magának az angol kivittel szemben. Ezt tőkeexport segítségével, nagyarányú reklámmal és politikai manőverekkel érték el.

²⁹ A háborús idők hajókaravánjaira szánt lassú járatú hajók mellett mindkét ország már a háború idején gyors járatú hajókat kezdett építeni a háború utáni konkurrencia céljaira. Jellemző, hogy

Magától értetődik, hogy a nyersanyagforrásokért is folytatódik a harc. Az Egyesült Államok koncessziót kapott Szaúd-Arábiában és Abesszíniában kőolaj kitermelésére, tehát olyan területeken, amelyeket Anglia saját befolyási területének tartott.³¹ Nagy harc folyik az uránércbányáért stb.

Amennyiben az Egyesült Államok és Anglia szembekerülnének egymással, úgy az Egyesült Államok fölénye Anglia fölött döntő jelentőségű lenne. Angliának azonban szilárd támasza van saját világbirodalmában, amely általánosságban véve érintetlenül került ki a háborúból; Kínában elvesztett pozícióit pedig kompenzálják a Közel-Keleten szerzett jelentős területek. A két világháború közötti időszak folyamán a brit birodalom mindig az angol kivétel több mint 40%-át vette fel. És bár a domíniumok erőiesen igyekeznek megvédelmezni saját új, a háború folyamán keletkezett iparágait³², a háború utáni időkben a birodalom hathatósan fogja támogatni az angol

amikor az újságok az Egyesült Államoknak arról a szándékaról számoltak be, hogy esetleg ezer Liberty-típusú hajót ad át Angliának, ez a terv az angoloknál heves ellenállásba ütközött. Greenwell ezredes, konzervatív képviselő az angol alsóház ülésén a következő kijelentést tette:

„A legutóbbi időben komoly hírek terjedtek el arról, hogy az Egyesült Államok Anglia iránti nagylelkű gesztus formájában, nem tudom milyen feltételekkel, ezer Liberty-típusú hajót szándékozik nekünk átadni. Mint olyan ember, aki egész életét az angol hajóépítő iparnak szentelte, őszintén remélem, hogy ennek a híresztelésnek semmi alapja sincs, és hogy a kormány megfelelő biztosítékot nyújt az alsóháznak, miszerint az angol kormány a továbbiakban soha nem tesz hasonló ajánlatot megfontolás tárgyává. *(Helyeslés)*. Ez az angol hajóépítő ipart egy évtizedre megbénítaná.”

Ilyen értelemben nyilatkozott Shinwell munkáspárti szórnok is.

„Olyan ajánlatról esett szó, hogy az Egyesült Államok tengerészeti bizottsága 200–300 Liberty-típusú hajót készít elő, amelyek alkalmasak az azonnali felszerelésre és tüzembe állításra. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban az a felfogásom, hogy Angliának egyet sem kell ezen hajók közül megvennie. ... Felhívom a parlament tagjainak figyelmét arra a körülményre, hogy az amerikaiak egyetlen Victoria-típusú hajót sem ajánlanak fel számunkra. Ezek a hajók 14,5 és 15,5 tengeri csomó sebességgel haladnak óránként, a feltételezett 9–10, de ténylegesen 6 tengeri csomós átlagsebességű Liberty-típusú hajókkal szemben. A hajók megvételére vonatkozó tárgyalások gondolatát teljesen el kell vetni, mivel magunk is hajót exportáló ország vagyunk. Hajókat szállítottunk a Föld minden országának, és jelenleg is a világ legszakképzettebb hajóépítő mestereivel rendelkezünk. *(Helyeslés.)*” (Times, 1944. november 2.)

³⁰ Magától értetődik, hogy az Egyesült Államok és Anglia ilyen heves konkurenciája nem maradhat hatás nélkül e két nagy állam politikai viszonyára.

Egy 1945. január elején Cincinnati-ban tartott gyűlésen William Batt, az Egyesült Államok haditermelési igazgatóságának alelnöke a következőket mondotta:

„Anglia és az Egyesült Államok összeütközésének veszélye abból a különböző helyzetből következik, amelyben a két ország a háborúból kikerül. Az amerikaiak meglehetősen éles formában foglalkoznak a világkereskedelem korlátok közé szorítása ellen; érdekeltek lesznek a szabadabb kereskedelemben nemcsak saját nemzeti jövedelmük növelése céljából, hanem a béke fenntartása végett is.

Ezzel szemben az angolok komolyan meggyengülve kerülnek ki a háborúból, és érezni fogják saját piacaik akár rövid ideig tartó elzárásának szükségességét még az esetben is, ha nem szándékoznak ebből a célból tisztességtelen eszközöket alkalmazni.”

³¹ A „Sunday Express” ezzel kapcsolatban a következőket írta: »A Sinclair Oil Corporation« amerikai olajtársaság koncessziót kapott Abesszíniában kőolaj-lelőhelyek feltárására és kiaknázására. Ez a hír zavart keltett, és sok angolban elkeseredést váltott ki. Anglia sok vért ontott és óriási anyagi áldozatot hozott Abesszínia felszabadításáért. Ezt az országot mi állítottuk talpra, mi adtunk neki olyan szabadságot és biztonságot, amilyennek sohasem örvendett, de most becsapják előttünk az ajtót. Hol van a hála? De nem érdemes felizgulni. A mi szakértőink azon a nézeten vannak, hogy Abesszíniában nincs kőolaj.”

³² Példaként Új-Zélandra lehetne hivatkozni. A „Times” 1945. március 31-i számában a következőket olvassuk:

„Az ausztráliai és új-zélandi kereskedők és hajótulajdonosok szövetségének évi jelentése súlyos

exportort.³³ Ezért az Egyesült Államok, mint ismeretes, az 1945 végén Angliának nyújtott kölcsön során azt a feltételt szabta, hogy csökkenteni kell a brit birodalom országai közt érvényes preferenciális vámtarifákat, és meg kell tiltani a vámok további emelését a harmadik ország beleegyezése nélkül. (Az Egyesült Államok saját részéről bizonyos értelemben gazdasági protektorátust igyekszik létesíteni egész Latin-Amerika fölött.)

Angliának egy másik komoly előnye az Egyesült Államokkal szemben az, hogy szüksége van mindenfajta élelmiszerre és nyersanyagra, miközben az Egyesült Államok csekély kivétellel mindenfajta élelmiszerrel és nyersanyaggal el van látva (természetesen szintetikus termékekkel is) saját termelése révén. Emellett a védővámok sok áru bevitelét az Egyesült Államokba megnehezítik, sőt több esetben teljesen lehetetlenné is teszik. Az export erős növelését a háború utáni időkben, mint azt az Egyesült Államokban „tervezik”, nem lehet sokáig folytatni, ha az import erős növekedését nem engedélyezik: máskülönben az export fenntartása céljából az áruért befolyt összeg nagy részét tőke formájában állandóan külföldön kellene hagyni.³⁴

Helyesen írta D. Condliffe, a kaliforniai egyetem közgazdásza:

„Különösen pedig az Egyesült Államoknak nem lehet egyidejűleg fölöslege mezőgazdasági termékekből, iparcikkekből (kiviteli célokra) és fölöslege láthatatlan exportból (vagyis a hajózásból és külföldi tőkebefektetésekből származó jövedelmekből), mint ez azelőtt volt.”³⁵

Csakhogy az importnak a vámok leszállításával történő növelése ellentétes a nagy amerikai monopóliumok érdekeivel.

*

Mint azt a monopolkapitalizmus történetében mindig is láttuk, *heves versenyharc dúl majd a világgiaokért, nemzetközi monopóliumok keletkezésével párhuzamosan*. A konkurrencia és a monopólium egybefonódnak majd egymással, s egyes területeken átmenetileg felváltják egymást. A tőke időről időre arra fog törekedni, hogy az értékesítési nehézségeket ne az összeszűkült piac nagyobb részének meghódítása, hanem a termelés csökkentése útján küzdje le. Arra fog törekedni, hogy felossza a világgiaokot és csökkenő eladások mellett, az egyes áruegységek árának felemelésével ugyanolyan profitot érjen el, mint azelőtt.

Ami a háború előtti időkhöz képest új lesz, az az állam megnövekedett szerepe

aggodalmát fejezi ki az új-zélandi kormánynak azon intézkedése miatt, amely megtiltja több, korábban Angliából importált árucikk behozatalát. A tiltott áruk jegyzéke – olvassuk a jelentésben – szakadatlanul nő... Új-Zéland ilyen irányú politikáját (és ez a politika nem korlátozódik Új-Zélandra) feltételezhetően a domíniumok saját feldolgozó ipar létesítésére és fejlesztésére irányuló törekvése magyarázza.”

³³ 1946 áprilisában az angol kiviteli, értékben kifejezve, eléri az 1938. évi kivitelinek 90%-át; a legfőbb vevők az angol domíniumok és gyarmatok voltak. A kitűzött céltól – a kivitelnak a háború előtti színvonal 150%-ára emelésétől – Anglia még messze van.

³⁴ Így az Egyesült Államokban a „National Planing Association” kiadásában „National Budgets for Full Employment” címen megjelent broszúra szerzői a háború utáni időre vonatkozóan 2 milliárd dollárban állapítják meg azt az összeget, amellyel az évi kivitelnak a behozatalt felül kell múlnia. (!)

³⁵ D. Condliffe: Agenda for a Postwar World. 205. old.

ezeknek a nemzetközi monopóliumoknak a létrehozásában és megvédelmezésében.³⁶ A háborús idők gyakorlata – vagyis az a tény, hogy nagyszámú angol-amerikai, angol-francia-amerikai és más katonai-gazdasági szervezet volt, továbbá létezett a kávétermelő amerikai országok szervezete az Egyesült Államoknak (mint legfőbb fogyasztónak) bevonásával a kávépiac szabályozása céljából³⁷ stb., tehát olyan szervezetek, amelyek egész világrészekre szólnak kezükben tartották némely áruk elosztását – szilárd kiindulópontja a háború után állami támogatást élvező monopóliumok létrehozásának. És bár a belföldi és nemzetközi monopóliumokat mindig élesen bírálták, sőt bírálják jelenleg is³⁸, aligha kételkedhetünk abban, hogy mind belföldi, mind pedig nemzetközi méretű monopóliumok a háború utáni időszakban még nagyobb számban fognak alakulni, mint a háború előtt.

Magától értetődik, hogy Németország a nemzetközi monopóliumokban nem jut többé olyan döntő szerephez, mint amilyent a háború előtt játszott. Németország (és Japán) gazdasági lefegyverzése – katonai erejük csökkentése céljából – aláássa helyzetüket az acél-, sín-, cső-, vegyi és más nemzetközi kartellekben. Ezeknek az országoknak a katonai veresége erős befolyást gyakorol a világpiacon az egyes országok monopólista érdekeltségei közötti felosztására.

*

Az agrárválság, amely szerves része a kapitalizmus általános válságának – és enyhébb vagy élesebb formában a két világháború közötti időszakban is megszakítás nélkül tartott –³⁹, csak átmenetileg szűnt meg a második világháború folyamán, mint azt a háborús termelésről szóló fejezetben számadatok alapján kimutattuk. *A háború befejezése után néhány esztendővel a világ agrárválsága még élesebb formában fog jelentkezni, mint a két világháború közötti időszakban.*

Ez azon nyomban bekövetkezik, amint a kontinentális Európa országainak mezőgazdasága a háborús pusztítások nyomait eltünteti. Természetesen nem mondhatjuk

³⁶ Az állam már a második világháború előtt is jelentős szerepet játszott a nemzetközi kartellek alakításában. Így az angol és a holland kormány részt vett a Nemzetközi Kaucsukkartell megalakításában („Stevenson-terv”). Az I. G. Farbenindustrie és a japán monopóliumok megegyezését szóról szóra bevették a német-japán kereskedelmi szerződésbe stb.

³⁷ Lásd World Coffee Economics, 175. old.

³⁸ Hull államtitkár 1944. szeptember 6-án Roosevelt elnökhöz intézett levelében kijelentette: „a náciak a kormány eszközéiként használták fel a kartelleket, politikai célok elérésére... A náci hadseregek leverése után gyökeresen fel kell számolni a gazdasági háborúnak ezeket az eszközeit. Ez azonban nem elég. Valamivel többre van szükség, mint a német kartellek megszüntetése. Végezni kell a kartellek azon gyakorlatával, hogy akadályozzák a külkereskedelemben a szabad áruforgalmat.” (A Kongresszus jegyzőkönyvei, 78. Kongresszus, 2. ülészak, 147. sz. 1944. szeptember 12.)

Az angol „Economist” 1944. július 1-én a következőket írta:

„A brit ipar politikája főleg abban áll, hogy védelmet nyújtson az elégtelen munkának, bárhol mutatkozzék is az. A kormány felszólítására a különböző iparágak egymás után körvonalazzák a háború utáni időkre szóló terveiket, és nagyon ritka az olyan eset, amikor ezek a tervek nem a piac védelmére és az egyes termelők közötti felosztására épülnek, még olyankor is, amikor ezek minden különösebb nehézség nélkül megszerezhetők, amikor tehát az egyes termelők termelési költségeit – a sokat hangoztatott »be nem avatkozás« elve alapján – semmiféle megengedhetetlen nyomásnak nem volna szabad kitenni.”

³⁹ Condliffe idézett könyvében a következő érdekes táblázatot közli (mi rövidített formában közöljük). A táblázat túlságosan nagy áresést tüntet fel, mivel nem tartalmazza az állattenyésztési termékeket.

meg előre pontosan, hogy ez mikor történik meg. Az első világháború utáni időszak tapasztalatai alapján feltételezhetjük, hogy ehhez körülbelül egy évtized szükséges (a ló- és szarvasmarha-állományt nem számítva).⁴⁰ A válság azonban már korábban is kiéleződhet a ciklikus ipari válság kitörésének eredményeként.

Az agrárválság *kiéleződésének* különös, a háború által kiváltott tényezői (azokon az általános társadalmi okokon kívül, amelyek a kapitalizmus mai általános válságának időszakában mindig ebben az irányban hatnak) a következők:

a) *A mezőgazdasági termelés erős növekedése Angliában*⁴¹, az import megfelelő csökkenésével párosulva. Anglia ugyanis a világ élelmiszerimportjában mindig az első helyen állt! A háború előtt Angliára jutott a világ búzaimportjának mintegy harmada, a kukoricaimport negyede, a vajimport kétharmada, a sajtimport fele stb., stb. A háború után Anglia a felénél is kisebb részét fogja importálni annak az élelmiszer-mennyiségnek, amit a háború előtt importált.

b) Németország katonai erejének döntő gyengítése a nehézipar csökkentése révén azt jelenti, hogy Németország *kénytelen lesz lemondani az élelmiszerimportról, és ténylegesen abban a helyzetben lesz, hogy le is mondhat erről* (talán az első egy-két év kivételével), minthogy a nehéziparból, a hadiiparból és a hadseregből munkaerő

A fontosabb mezőgazdasági
termékek készleteinek és árának
alakulása 1923 és 1938 között
(1923–1925 átlagindexe = 100)

Év (december)	Készlet	Ár
1923	93	107
1929	193	64
1932	262	24
1938	192	34

Az index összeállítása során a következő áruk mennyiségét és árát vették alapul (zárójelben a súly megjelölése): gyapot (9), búza (6), cukor (6), kaucsuk (3), selyem (2), kávé (2), tea (1). Az áradatokat 1923–1926-ra vonatkozólag közvetlenül a kül- és belkereskedelmi iroda szolgáltatta. A többi ár és az árukészletek adatai a „Survey of Current Business” című folyóiratból valók.

⁴⁰ Az egyik legnagyobb mezőgazdasági szaktekintély, Sir John Russel azt írta, hogy az első világháború után Európa burgonyatermése négy év alatt érte el a háború előtti színvonalat, a szemes termények termelése hét év alatt, az állattenyésztés pedig tíz év alatt. (Lásd Geographical Review, 1945. január.)

⁴¹ Nem vonható kétségbe, hogy az angol mezőgazdasági termelésnek a háború folyamán elért magas színvonala ezúttal a háború után nem fog hanyatlani, mint az az első világháború után történt. Ezt minden angol párt egyhangúlag elismeri. Különös részletességgel beszélt erről Churchill az angol konzervatív párt 1945. évi konferenciáján tartott beszédében.

„Valóban meg gondolatlanság volna – jelentette ki – teljesen számításon kívül hagyni az élelmiszer-termelésnek a háború folyamán végbement növekedését. Számításba véve mindazon javításokat, amelyeket az angol mezőgazdaság a kényszerítő körülmények hatására vezetett be, minden igyekezetünkkel a mezőgazdasági termelés további jelentékeny növelésén kell lennünk, mégpedig olyan mértékben, ahogyan eddig még sohasem, s minden okunk megvan arra, hogy az ilyen irányú tervek teljes megvalósulására számítsunk... Az országban termesztett minden tonna élelmiszer nemcsak azt teszi lehetővé, hogy bizonyos fokig betömjük a külföldi befektetéseink elvesztése folytán támadt réseket, hanem egyúttal kivitelünk nagy része is bizonyosan felszabadul mind az élelmiszerek, mind pedig azon nyersanyagok vásárlása számára, amelyek nélkül sem a kereskedelem, sem az ipar nem lehet meg. Ezért foglalja el a mezőgazdaság a legfontosabb helyet egész háború utáni politikánkban. Az egészséges és belsőleg jól kiegyensúlyozott mezőgazdaság nemzeti életünk egyik legfőbb rugója.”

szabadul fel a mezőgazdaság számára. Németszág azonban (Anglia után) az egyik legnagyobb búzát, kukoricát, vajat stb. importáló ország volt.

Feltételezhető, hogy amint az európai kontinens éhínsége által kiváltott import véget ér, a világ élelmiszerimportja a háború előttinek csak felét fogja kitenni. Bár az élelmiszerexport mindig csekély hányada volt a világtermelésnek, mindamellettről rendkívül nagy jelentőséggel bírt, és közvetlen befolyással volt az eladhatatlan készletek mennyiségére s ennek következtében a világ *áralakulására*. A továbbiak folyamán kétségtelenül növekvő túltermeléssel és erős áreséssel kell számolni.⁴²

Az élelmiszer-túltermelés természetesen nem lesz *abszolút* olyan értelemben, hogy a termelés meg fogja haladni azt a mennyiséget, amelyet a világ elfogyaszthat. A Hot Springsben megtartott élelmiszerügyi konferencia határozata nagyon helyesen jegyezte meg a következőket:

„Mind ez ideig a világ sohasem rendelkezett még akkora mennyiségű élelmiszerrel, amely elegendő lett volna valamennyi nép egészségének fenntartásához. Ezt a helyzetet sem a tudatlanság, sem pedig a mostoha sorsra való hivatkozás nem igazolhatja. Az élelmiszer-termelést jelentékeny mértékben növelni kell. Ma még nem ismerjük az ehhez szükséges eszközöket.”

Ezt a helyzetet azonban nem a természeti tényezők vagy az agronómiai ismeretek elégtelensége idézték elő, hanem kizárólag a tőkés társadalmi viszonyok fennállása. Ha ezek gyökeresen meg nem változnak, úgy a jövőben oda jutunk, hogy a Föld lakosságának legalább felénél az elégtelen táplálkozást (csak Kínát és Indiát említjük) más országokban óriási eladhatatlan élelmiszerkészletek fogják kísérni, amelyeket gyakran megsemmisítenek az áresés megakadályozása céljából.

A mezőgazdasági nyersanyagok terén a túltermelési válság még hamarabb bekövetkezik. A kontinentális Európa lényegesen kevesebb kaucsukot, gypapot⁴³, selymet vagy jutát képes vásárolni, mint a háború előtt. Az angolszász országok import-szükséglete ugyancsak csökkenni fog a műkaucsuk,⁴⁴ műgyapjú, műselyem stb. háború alatt megnőtt termelése következtében. Ily módon teljes határozottsággal megjósolhatjuk, hogy az agrárválság ki fog éleződni a háború után, és magával fogja ragadni a mezőgazdaság csaknem valamennyi termelési ágát.

⁴² Tudvalevő, hogy a Hot Springs-i élelmiszerügyi konferencia élelmiszerkészletek létesítését és államközi árszabályozást irányzott elő. Kételkedünk abban, hogy hasonló rendszabályokkal lehetne küzdeni az agrárválság kiéleződésének tendenciáját.

⁴³ Elkerülhetetlennek látszik az újabb nagy gypottúltermelés. A XX. század elejétől az Egyesült Államok évi átlagban 12–13 millió bála gypapot termel. Az amerikai farmerek jövedelmének egy-ötödét a gypot szolgáltatja. Az Egyesült Államok saját fogyasztása a háború előtt mintegy 6 millió bála volt. A fennmaradt mennyiséget kivitelre szánták, de nem találtak vevőt a világpiacra. 1938-ban az átmenő készletek érték a 11,5 millió bálát, 1944 végén ugyancsak 12 millió bálára rúgtak. (Lásd Survey of Current Business, 1944 december.)

Az Amerikán kívüli gypottermesztés és gypotkereskedelem mindinkább bővül. A háború folyamán 14 millió bála nem amerikai gypot halmozódott fel. (Lásd Neue Zürcher Zeitung, 1944. február 8.)

Ennek ellenére sem az Egyesült Államok, sem más gypottermelő ország nem csökkenti önkéntesen termelését.

⁴⁴ K. E. Knorr, a stanfordi egyetem tanára, „Rubber after the War” (Kaucsuk a háború után) című könyvének 46. oldalán a műkaucsuk háború utáni valószínű termelését évi 1 millió tonnára teszi, a természetes kaucsukét pedig 1,5 millió tonnára. A természetes kaucsuk importja 1937 januárjában érte el legmagasabb pontját, 1 millió 96 ezer tonnával. A műkaucsuk-termelés akkoriban legfeljebb 100 ezer tonnát ért el. Ily módon a feltételezett termelés mintegy kétszerese lesz a háború előtti legnagyobb fogyasztásnak.

A kapitalizmusnak a háború által kiváltott vagy meggyorsított változásai a legszorosabban egybefonódnak a már jelenleg is végbemenő és a jövőben bekövetkező politikai változásokkal. Itt röviden össze szeretnénk foglalni mindazt, amit e kérdés kapcsán a megelőző fejezetekben mondtunk.

A legfontosabb változás a *Szovjetunió óriási politikai megerősödése*, annak a döntő szerepnek következtében, amelyet az egész európai kontinens erőforrásaival rendelkező legnagyobb katonai hatalom szétzúzásában játszott. A jövőben a Szovjetunió szerepe a világpolitikában még inkább megnövekszik.

A feudalizmus maradványainak megszüntetése a kelet-európai országokban és az új típusú demokrácia létrejötte. Ez lehetővé teszi a jövőben ezeknek az országoknak szorosabb gazdasági és politikai együttműködését a Szovjetunióval.

A munkásosztály politikai szerepének megszilárdulása valamennyi hadviselő országban. Ez a fasiszta hódítók ellen folytatott harcban kristályosodott ki ugyanakkor, amikor a burzsoázia mint az állam vezetője sok országban teljesen csődöt mondott. A munkásosztály, amely a háborúban és az országot megszálló fasiszták ellen folytatott harc során egyaránt a legtöbb áldozatot hozta, a politikai kérdések megoldásakor sokkal nagyobb szerepre tart igényt, és harcolni is fog ennek az igénynek az érvényesítéséért.

Az állam szerepe a jövőben jelentősebb marad, mint a háború előtt volt. A tőkés társadalom két alapvető osztálya: a burzsoázia és a proletariátus közötti politikai harc az állam irányításában való kisebb vagy nagyobb részesedés kérdése körül fog folyni. A burzsoá társadalom egyre erősödő polarizálódása, két, egymással ellentétben szembenálló fő osztályra való bomlása növeli a proletariátus társadalmi súlyát.

A gyarmati népek harca éleződni fog. Ez a háború folyamán játszott nagy szerepükre, a háború következtében végbement pénzügyi megerősödésükre és saját iparuk fejlődésére fog támaszkodni. A gyarmattartó hatalmak arra kényszerülnek majd, hogy teljesítsék a gyarmatok népeinek követeléseit. A gyarmati elnyomás új átmeneti formái keletkeznek, amelyek legutolsó foka a formailag teljes politikai függetlenség lesz, miközben a gazdasági függés továbbra is megmarad.

A tőkés világhatalmak száma a háború eredményeként kettőre csökkent. Ezek: az Egyesült Államok és Anglia. Kína és India, az a két ország, amelynek lakossága a földgolyó népességének mintegy felét teszi ki, bizonyos feltételek mellett a világhatalmak sorába emelkedhet.

Az Egyesült Államok és Anglia széles területek középpontjában áll: az Egyesült Államok Latin-Amerika központja, Anglia pedig a brit világbirodalom központja. Az imperializmus törvényszerűségének megfelelően mindkét ország befolyási körének kiszélesítésére fog törekedni. Anglia ezt a „nyugat-európai blokk” megalakításával igyekszik majd elérni, amelynek azon kívül, hogy a Szovjetunió befolyását akarja ellensúlyozni, valamennyi gyarmati államot egyesítenie kell (az Egyesült Államokon kívül) a gyarmatok együttes védelme érdekében.⁴⁵ Az Egyesült Államok megkísérli saját gazdasági érdekszférájává változtatni Kínát, és mindent megtesz

⁴⁵ Anglia, Franciaország, Belgium és Hollandia együttesen a Föld gyarmatainak csaknem 90%-át birtokolja.

azért, hogy szorosabbra fűzze kapcsolatait az angol domíniumokkal, Kanadával és Ausztráliával. Végül Japán visszaszerzésével döntő befolyáshoz akar jutni a Csendes-óceánon. Az angol-amerikai ellentét a második világháború előtti időkhöz hasonlóan ismét a tőkés világ legfontosabb ellentétévé válik. A jelenleg meggyengült Franciaország és a szétzúzott országok (Németország, Japán, Olaszország) megkísérlik kihasználni ezt az ellentmondást saját céljaik érdekében.

A Szovjetunió viszonya a tőkésországokhoz nem olyan lesz, mint a háború előtti időben volt. Valamennyi ország demokratikus erői kiállnak a Szovjetunióval való együttműködés politikája mellett, hogy ezáltal együtt harcolhassanak a fasizmus újjászületése és az agresszió megismétlődése ellen, bármilyen formában jelentkeznek is az. Bár a reakciós erők a háborús gyűjtogatás politikájával megpróbálnak majd ellentétet szítani a két rendszer között, a kormányok számolni fognak a demokrácia erőivel és a Szovjetunióval a második világháború folyamán megmutatkozott hatalmával, ezért nem könnyen fogják elszánni magukat a fegyveres összetűzésre. A béke biztosításának új nemzetközi szervezete előtt az a feladat áll, hogy ne engedje a különböző ellentéteknek fegyveres harccá való kiéleződését.

Továbbra sem változik az a szörnyű tény, hogy a legutóbbi évszázad folyamán az egyetlen időszak, amikor a burzsoá országok munkakeresői valóban munkához jutottak, a világháború időszaka volt. A tőkés társadalomnak csak akkor állt módjában minden dolgozó számára munkát biztosítani, amikor az emberek milliói egymást gyilkolták, más milliók pedig gyilkos fegyvereket gyártottak számukra.

Továbbra sem változik az a szörnyű tény sem, hogy a legutóbbi negyedszázad folyamán azok az évek, amelyekben a tőkés világ termelési eszközeit teljesen kihasználták, a legborzalmasabb szenvedések éveit jelentették az emberiség számára.

A háború közelebb hozta azt az időt, amikor a legfejlettebb tőkésországokban, az Egyesült Államokban, Angliában, Franciaországban, Németországban és másutt elkezdődik a lakosság, különösen a munkaképes korban levő lakosság számának csökkenése.

Ez teljesen új jelenség a tőkés társadalom történetében: a túléltség újabb jele. A tőkés világban a termelőerők gyors fejlődésének egyik legfontosabb tényezője a munkaképes népesség erős növekedése volt. A lakosság számának csökkenése – bár nem jelenti a termelés csökkenését – a növekedés egyik fontos rugójától fosztja meg a kapitalizmust. Magától értetődik, hogy a krónikus tömeges munkanélküliség megmarad. A „tőkefölösleg és az ezzel párhuzamos népfölösleg” megmarad annak ellenére, hogy a lakosság száma egyre csökken.

Megpróbáltuk elemezni a kapitalizmus fejlődési perspektíváit. Az új típusú demokrácia országaiban várható további fejlődés érdekes és fontos problémáit, az új formák átmenetének határidőit és lehetőségeit a kapitalizmusból a szocializmusba az egyes országokban nem érintjük könyvünkben. Ezeket a problémákat egy újabb munkában kíséreljük meg feldolgozni, amely a második világháború folyamán és annak befejezése után végbement politikai változásokkal foglalkozik majd.

A Marshall-terv, s az angol és az amerikai gazdaság*

MI AZ A MARSHALL-TERV?

A nagy port felvert Marshall-terv, amely körül már több hónapja folynak a viták, voltaképpen a két rendszer – a kapitalizmus és a szocializmus – harcának csak egyik epizódja. Ez a harc, mint tudjuk, immár harminc éve folyik – a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének pillanata óta. Ennek a harcnak a formája és élessége a konkrét történelmi helyzettől függően változik. A müncheni egyezmény például kísérlet volt arra, hogy létrehozzák az európai nagyhatalmak egységfrontját a Szovjetunió ellen. A kísérlet azonban nem sikerült, mert az imperializmus belső ellentmondásai egy ideig erősebbeknek bizonyultak, mint a két rendszer közötti ellentmondás.

A második világháború idején a világ kettészakadása nemcsak a kapitalizmus *kontra* szocializmus vonalon ment végbe, hanem a fasiszmus *kontra* a világ többi része vonalon is. A két rendszer harcának élessége akkor érte el tetőpontját, amikor Hitler megtámadta a Szovjetuniót. Ugyanakkor a németellenes táboron belül a két rendszer harca egy időre enyhült; a polgári demokratikus országok és a Szovjetunió közösen léptek fel a fasiszta agresszorok tömbje ellen. Az, hogy a közöttük folyó harc nem szűnt meg, abból is látható, hogy a második front megnyitását a szövetségesek egészen addig a pillanatig késleltették, amikor már világossá vált, hogy a Szovjetunió egyedül is képes lesz megbirkózni a hitleri Németországgal és felszabadítani egész Nyugat-Európát. Ismeretesek Churchill arra irányuló próbálkozásai, hogy a második frontot ne Nyugaton, hanem a Balkánon nyissák meg, vagyis nem annyira Németország ellen, mint inkább a szovjet hadsereg előnyomulásának megakadályozása végett.

A háború idején nem szűnt meg az imperialista államok egymás közötti harca sem, mégpedig mind a németellenes blokk országai, mind pedig a fasiszta blokk államai között.

A második világháború befejeztével a két rendszer harca előtérbe került, és a nemzetközi kapcsolatok fő kérdésévé vált. Az erők elhatárolódtak egymástól, és a világ két táborra polarizálódott: a haladás és a reakció táborára. A haladás táborában voltak a Szovjetunió, az új demokrácia országainak dolgozói, a gyarmatok népei, amelyek harcot folytatnak az imperializmus ellen függetlenségükért, a kommunisták és a velük együttműködő szociáldemokraták, a reakciós erők ellen küzdő haladó értelmiség. A reakció táborában az Egyesült Államok és Anglia, a burzsoázia, a föl-

* Az 1947. augusztus 27-én a moszkvai Szövetségek Háza Október Termében tartott nyilvános előadás gyorsírásos jegyzőkönyve.

desurak, a kulások, a munkásmozgalom reformista jobbszárnya, a katolikus papság és a világ más reakciós erői. Ez a polarizálódás korántsem területi elv szerint megy végbe, nem országok szerint, hanem a világ minden országában zajlik. Van azonban két központ. A haladó tábor központja a Szovjetunió, a reakciós táboré az Egyesült Államok.

Jelen pillanatban az Egyesült Államok a legnagyobb tőkésország, a Szovjetunió mellett az egyetlen reális nagyhatalom, mivel Anglia pozíciója jelentősen meggyengült. A gazdaság területén a kapitalizmus általános válsága már régen érezteti hatását az Egyesült Államokban. Elég, ha emlékeztetünk a tömeges munkanélküliségre, arra, hogy a burzsoázia nem képes hasznosítani az állótőkét, a földet stb. Az amerikai kapitalizmus azonban társadalmi-politikai szempontból ma még elég erős. Az Egyesült Államokban mindeddig nincs proletár tömegpárt. Az Egyesült Államok Kommunista Pártja viszonylag gyenge. A kapitalizmusba vetett hit még erős. Az Egyesült Államok az egyetlen ország, amelyben a második világháború után határozottan eltörölték a gazdaság állami ellenőrzését és a gazdaságot átállították a „magánkezedeményezés” bázisára, amely a nagy monopóliumoknak szabad gazdagodást tesz lehetővé.

Az amerikai politika fő iránya a tőkés rend védelme az egész világon. Éppen ez a lényege a hírhedt „Truman-doktrínának”. Ennek gyakorlati alkalmazása nyilvánul meg a Törökországnak, Görögországnak stb. nyújtott „segítségben”. Ez a politika azt jelenti, hogy az Egyesült Államok nyíltan beavatkozik egyes országok belügyeibe. Tiltakozást jelent be a különböző országok bármely belpolitikai lépése kapcsán, gyakran hivatkozva a „szabadság”, a „civilizáció” és a „nyugati kultúra” stb. védelmére. Valójában azonban ilyenkor csak a tőkés rendet, a reakciót, az ember ember általi kizsákmányolásának szabadságát védelmezi.

A tőkés rend védelmének politikáját az Egyesült Államok összekapcsolja az amerikai imperializmus agresszív terjeszkedésével. Az amerikai imperializmus különböző országok „szabadsága” védelmének ürügyén ezeket az országokat gazdaságilag és politikailag aláveti magának.

A Marshall-terv közvetlen folytatása a Truman-doktrínának, és mindaz, amit az Egyesült Államok legfőbb csatlósai – Bevin és Blum – mondanak, vagyis hogy ennek a tervnek európai megvalósítása eltérés volna a Truman-doktrínától – hazugság. A Marshall-terv csupán finomabban alkalmazkodik az angol Munkáspárt és a francia szocialisták propagandájához, mint a túlságosan merev „Truman-doktrína”. Azonoságukat könnyen ki lehet mutatni, ha összevetjük Truman üzenetének és Marshall beszédének szövegét.

Truman kongresszusi üzenetében ezt mondta: „Egy sor ország népeit nemrégiben, akarattuk ellenére, erőszakkal alávetették a totalitárius rezsimnek... Azt hiszem, az Egyesült Államok politikáját támogatniuk kell a szabad népeknek, amelyek ellenállnak azoknak a próbálkozásoknak, hogy fegyveres kisebbséggel vagy külső nyomással leigázzák őket.”

„Politikánk célja – jelentette ki Marshall –, hogy a világgazdaság újjáépítése révén olyan politikai és gazdasági feltételeket alakítsunk ki, amelyek között a szabad intézmények létezhetnek.” És fenyegetően hozzátette: „Azok a kormányok, politikai pártok és csoportok, amelyek az emberek állandó nyomorára törekednek, hogy abból politikai vagy egyéb hasznot húzzanak, szembekerülnek az Egyesült Államokkal.” Marshall tehát ugyanazt mondta, mint Truman, csak diplomatikusabban.

Az, amit Marshall-tervnek neveznek, voltaképpen nem is terv, csak egy rövid beszéd, amelyet Marshall 1947. június 5-én mondott a Harvard Egyetemen, doktorrá avatása alkalmából; ez a beszéd alig két kolumnát tesz ki.

Még a konzervatív angol sajtó is megjegyezte, hogy „ez nem is terv, hanem javaslat az európai országokhoz, hogy terjesszenek elő tervet. Nem segélyígéret, hanem igen óvatos célzás arra, hogy amennyiben beterjesztenek egy, az Egyesült Államoknak megfelelő tervet, akkor az Egyesült Államok majd segítséget ígér annak megvalósításához.” (Spectator.)

Íme, mit mondott erről szó szerint Marshall: „Az Egyesült Államok szerepe az, hogy baráti segítséget nyújtson a terv kidolgozásában, majd később támogassa a tervet, amennyire ez számunkra gyakorlatilag lehetséges.” Marshall véleménye szerint Európa újjáépítése nagy nehézségekbe ütközik. Szüksége van segítségre, ám az Egyesült Államok jelenleg egyes európai országoknak nem fog külön „segíteni”; hozzanak létre az európai országok közös tervet arról, hogyan fognak segíteni egymáson, és azt terjesszék be az Egyesült Államokhoz. És Marshallnak ezt a beszédét nevezte Bevin a „világtörténelem egyik legfontosabb beszédének”.

AZ EURÓPA ÚJJÁÉPÍTÉSÉHEZ NYÚJTANDÓ AMERIKAI „SEGÍTSÉG” IGAZI CÉLJAI

Melyek Marshall felszólalásának igazi céljai? Mindenekelőtt arra törekedett, hogy Kelet-Európa országait, így az új demokrácia államait eltávolítsa a Szovjetunió politikájától és az Egyesült Államok oldalára vonja, visszatérítse őket a tőkés fejlődés útjára és ezáltal elszigetelje a Szovjetuniót.

Marshallnak ez a lépése azonban meghiúsult. A kelet-európai országok elvetették azt a javaslatot, hogy részt vegyenek az Európának nyújtandó gazdasági segítség közös tervének kidolgozásában, jöllehet az amerikai hitelek nagyon is hasznosak volnának ezeknek az országoknak, amelyek oly sokat szenvedtek a háborús pusztításoktól és a fasiszta rablástól.

Mit jelentene a kelet-európai országok részvétele ennek a „tervnek” az összeállításában? Mindenekelőtt azt jelentené, hogy megmarad ezeknek az országoknak a második világháború előtti agrárjellege, vagyis továbbra is élelmiszer- és nyersanyagszállítói volnának a nyugati-európai államoknak. Politikailag pedig azt jelentené, hogy le kell mondaniuk a haladó fejlődésről és bele kell egyezniük abba, hogy alávetik magukat az amerikai imperializmusnak.

A kelet-európai országoknak már megvannak a maguk két-, három- és öt éves gazdaságfejlesztési tervei; ezek a dolgozók érdekeinek megvédésén és az iparosításon alapulnak, és előkészítik a szóban forgó országok felemelkedését a gazdasági és társadalmi fejlettség magasabb fokára. Marshall szerint viszont a kelet-európai országoknak mindezt el kell vetniük, és át kell engedniük magukat a nyugat-európai tőkés-országok és az amerikai imperializmus vezetésének.

Molotov elvtárs a Szovjetunió, Anglia és Franciaország külügyminisztereinek párizsi értekezletén határozottan elítélte ezeket a javaslatokat, és kimutatta, hogy valamennyi európai ország számára elfogadhatatlanok. „Ma nyomást gyakorolhat-

nak Lengyelországra: termeljen több szemet, akár a lengyel ipar más ágainak korlátozása árán is, mert egyes európai országoknak ez az érdekük; holnap azt mondják: az a követelmény, hogy Csehszlovákia fokozza a mezőgazdasági termékek termelését és csökkentse gépgyártását, és javasolják, hogy Csehszlovákia szerezzen be gépeket más európai országokból, amelyek drágábban akarják eladni árujukat, vagy – mint nemrég írták az újságok – kényszeríteni fogják Norvégiát, mondjon le acéliparának fejlesztéséről, mert ez kedvezőbb helyzetbe hoz néhány külföldi acéltrösztöt, és így tovább. Ugyan mi marad akkor az ilyen európai országok gazdasági önállóságából és szuverenitásából?”¹

Marshall legfőbb aduját tehát az ütötte ki a kezéből, hogy a kelet-európai országok nem voltak hajlandók alávetni magukat az amerikai kapitalizmusnak, sem a haladás igazi útját felcserélni az amerikai segítség ködös ígéretével.

Miután az amerikai imperializmus kudarcot vallott azokkal a próbálkozásokkal, hogy elszakítsa Kelet-Európát, visszavonult a második vonalra. Marshall második célja az volt, hogy létrehozza a „nyugati tömböt” tervének a Szovjetunió és a kelet-európai országok nélküli megvalósítása révén. Ezért is hívták össze Párizsban 16 ország képviselőjét.

Melyek ezek az országok? Köztük van Izland, amelynek 120 ezer lakosa van, Luxemburg, a maga 300 ezer lakosával, vagyis olyan országok, amelyeknek lakossága kisebb, mint Moszkva egy kerületé. Köztük van Törökország, amelyet bajosan nevezhetnénk európai országnak. Vannak közöttük polgári demokratikus országok és volt fasiszta, sőt ma is fasiszta országok. Mindezek az országok együttesen sem képviselik Európát. Közismert, hogy Európa lakossága a második világháború előtt 402 millió főt számlált, míg az említett 16 ország összlakossága 187 millió fő, tehát alig a felét teszi ki Európa lakosságának. Ráadásul némelyik ország (pl. Svájc) csak igen komoly kikötésekkel vett részt a párizsi értekezleten. Svájc egyebek közt hajlandó kereskedelmi szerződéseket kötni olyan országokkal is, amelyek nem vesznek részt a tervben; minden körülmények között semleges marad. Svédország elutasította a „nyugati tömb” terveiben való részvételt.

Felvetődik a kérdés: ha a Marshall-terv második célja a „nyugati tömb” létrehozása volt, akkor miért kellett meghívni a Szovjetuniót. Először is: eleinte a Szovjetunió meghívását nem is vették tervbe. Marshall csak beszéde után egy héttel jelentette ki: „Európán mindazt értem, ami az Uráltól Nyugatra van.” Másnap Bevin kijelentette: „Nagyon örültünk, amikor megtudtuk, hogy a félreértést Oroszországnak a javaslatba való bekapcsolásával sikerült kiküszöbölni.”

Miért kellett meghívni a Szovjetuniót? Erre az amerikai imperializmus legfőbb szocialista lakájainak – Bevinnek és Blumnek – propagandisztikus céljaihoz volt szükség. Ez érthető is. Anglia és Franciaország munkástömegeiben mély a rokonszenv a Szovjetunió iránt. Angliában a Munkáspárton belül sokan ellenzik Bevin politikáját. Ezért kényelmetlen nyíltan bojkottálni a Szovjetuniót. Ugyanez vonatkozik Franciaországra, ahol erős a kommunista párt és a tömegek nyomást gyakorolnak a jobboldali szocialistákra. Nem véletlen, hogy Blum a Marshall-terv kapcsán azon nyomban hallatlan demagógiát fejtett ki. Így írt: „A Marshall-tervet mintha csak a Szovjetunió és a kelet-európai országok megrendelésére csinálták volna.” Bábja, Ramadier

¹ V. M. Molotov: A külpolitika kérdései. Beszédok, 1945. április–1948. június. Szikra 1949. 560–561. old.

pedig azt követően, hogy a Szovjetunió elutasította az értekezleten való részvételt, azt mondta: „Oroszország elutasította a bizalmat, nem volt hajlandó Párizsban asztalhoz ülni. Mi nem fogadjuk el ezt a visszautasítást, mert Oroszország – európai ország, mert nem lehet, hogy ne legyen európai ország. . . Nem egyezhetünk bele ebbe az amputálásba” stb.

Míndezen demagógia volt, amely arra számított, hogy félrevezetheti az angol és a francia munkásokat. Világos, hogy a Szovjetunió meghívása csak manőver volt. Senki komolyan nem tételezhette fel, hogy a Szovjetunió – egy szocialista tervgazdasággal rendelkező világhatalom – alá fogja vetni magát az Egyesült Államok „szabályozásának”. A „nyugati tömb” létrehozása szintén nem egyeztethető össze a Szovjetunió részvételével. Marshall, Bevin és Blum inkább tartottak a Szovjetunió részvételétől, mintsem kívánták azt. Clayton, az Egyesült Államok helyettes külügyminisztere ki is jelentette, hogy Oroszországnak nincs szüksége amerikai segítségre.

Miután Molotov elvtárs teljes mértékben leleplezte a Marshall-terv igazi céljait és elesett a Szovjetuniónak a terv megvitatásában való részvétele mint eshetőség, az értekezlet rendezői tovább építették a „nyugati tömböt”. Az angol politika már régen törekedett ennek létrehozására, mert ellensúlyt látott benne a Szovjetunióval és Európa fejlődő demokratikus erőivel szemben. Csakhogy most már nem egy Anglia, hanem egy Amerika vezetése alatt álló „nyugati tömbről” van szó. Amikor az anglok eltervezték ennek a tömbnek a létrehozását, arra gondoltak, hogy az egyfelől a Szovjetunió, másfelől az Egyesült Államok ellen fog irányulni. Miért? A „nyugati tömb” országai – Anglia, Franciaország, Belgium és Hollandia – a világ valamennyi gyarmatának 90%-át tartják kezükben. Márpedig az amerikai politika egyik iránya az európai országok gyarmati monopóliumának felszámolása és gazdasági-politikai uralom kiépítése ezeken a gyarmatokon. A „nyugati tömb” új feltételek melletti létrejötte az európai kontinensen és az európai hatalmak gyarmatain az amerikai befolyás nagymértékű megerősödését jelentené.

NÉMETORSZÁG HÁBORÚS HÍDFŐVÉ VALÓ ÁTALAKÍTÁSA – A TERV FŐ CÉLJA

A tárgyalások során kiderült, hogy az Egyesült Államoknak még egy célja van, és ez voltaképpen a legfőbb: bevonni a „nyugati tömbbe” Nyugat-Németországot, helyreállítani Németország gazdasági, következésképpen katonai hatalmát és ezt az országot egyfajta arzenállá, az amerikai imperializmus európai bázisává változtatni.

Jellemző, hogy Marshall beszédében nem tesz különbséget Németország volt Hitler-ellenes koalíciós partnerei és Németország között. A jóvátételekről egy szóval sem emlékezett meg. Ellenkezőleg, Marshall megjegyezte, hogy „Európa újjáépítését komolyan zavarja az a tény, hogy két évvel a háború befejezése után még mindig nincs békeszerződés Németországgal és Ausztriával”.

Most mindinkább fény derül arra, hogy az amerikai politika főleg a német gazdaság helyreállítására irányul, és az Európának nyújtandó amerikai „segítség” Németország újjáépítésével fog kezdődni. Idézzük a vezető amerikai politikusok néhány ezzel kapcsolatos kijelentését. Acheson, Marshall volt helyettese például kijelentette

a képviselőház költségvetési bizottsága előtt, hogy „a német termelés helyreállítását az amerikai kormány annak a tervnek a fundamentumaként vizsgálta, amelyet az európai országok Marshall javaslata alapján kidolgozhatnak”.

Harriman, amerikai kereskedelmi miniszter londoni sajtóértekezletén még kategorikusabb kijelentést tett: „Németország gazdaságának helyreállítása létfontosságú Európa újjáépítése szempontjából.”

Az a körülmény, hogy az Egyesült Államok *mindenekelőtt* Németországnak kíván segíteni, aggodalmat keltett Angliában és Franciaországban. Az „Economist” című hetilapban a következő kijelentés olvasható: „A német ipar ellenőrzés nélküli helyreállításában a franciák és a lengyelek, továbbá ezzel kapcsolatban a hollandok és a belgák elképzelése szerint kettős fenyegetés rejlik, mégpedig: katonai biztonságukat fenyegető veszély és az a veszély, hogy nem tudják majd a német ipart a magukéval pótolni. Ez egyúttal kihívás is azzal az eltökélt reménységükkel szemben, amely szerint bármely újjáépítési terv elsősorban a szövetségeseket, nem pedig a volt ellenfeleket veszi elsőként figyelembe.”

Valamivel korábban pedig így írt az „Economist”: „Meg kell győzni az Egyesült Államokat, hogy változtasson a mostani beállítottságán, amely szerint a volt ellenséget – Németországot, Olaszországot és Japánt – nagyobb figyelem illeti meg, mint kipróbált szövetségeseit és barátait.”

Ezeket a panaszokat és szemrehányásokat azonban nem vették figyelembe. Ellenkezőleg, az Egyesült Államok mind élesebben veti fel a német gazdaság elsődleges helyreállításának kérdését. Arról van szó, hogy követelik a Ruhr-vidéki szénipar helyreállítását az Egyesült Államok döntő részvételével; Németország nyugati övezeteiben 10–12 millió tonnára növelik az acéltermelést; általában növelik Németország gazdasági potenciálját, dacára a berlini határozatoknak.

Ezek az amerikai követelések fájdalmas csapást mértek Angliára, mivel utóbbi számára a Ruhr a legnagyobb európai hadiszákmány. Az a követelés, hogy mondjanak le az államosításról, közvetlenül a munkáspárti kormány ellen irányul, amely a Ruhr-vidéki ipart az államosítás révén kívánja megkaparintani.

Az amerikai követelések Franciaországra is igen súlyos csapást mérnek, mivel Franciaország fél a legjobban Németország katonai erejének helyreállításától, egyezsmind kohászata helyreállításához rá van szorulva a Ruhr-vidéki szénre. Az amerikaiak ezzel szemben azt követelik, hogy Franciaország a Marshall-terv keretében adja át vasércét Németország acéliparának.

Az angol kormány sokáig nem volt hajlandó arra, hogy a Ruhr-vidékről értekezletet tartsanak Washingtonban, végül azonban beadta a derekát, és az Egyesült Államok most szemlátomást jelentős, ha ugyan nem túlnyomó befolyásra tesz szert a Ruhr-vidéken.

Az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország képviselőinek értekezlete a német ipari termelés növelésének kérdéséről – az értekezletet augusztus végén tartották Londonban – Franciaország ellenkezése következtében nem jutott megállapodásra. Csak Amerika és Anglia egyezett meg abban, hogy övezeteikben a jövőre nézve 10,7 millió tonnában állapítják meg az acéltermelést. Ez azt jelenti, hogy Franciaország hosszú időn át nem kap Ruhr-vidéki szenet, és hogy Marshall a Ruhr helyreállítását tekinti terve legfontosabb részének.

Ily módon a különböző értekezletek és bizottságok, amelyeket a Marshall-terv végrehajtása érdekében hívtak életre, munkájuk egyetlen konkrét eredményeként azt

a perspektívát tudják felmutatni, hogy az amerikai tőke segítségével helyreállítják a német nehézipart, ami Németország katonai potenciáljának helyreállítását jelenti. A Ruhr-szénmedence és Rajna-Vesztfália tartomány kellő fegyvertárat alkothat egy nagyszámú hadsereg felfegyverzéséhez. Ily módon Németország nyugati övezetének be kell kapcsolódnia a hírhedt „nyugati tömbbe”. Ez a politika Németország végleges kettészakítását és egyúttal Európa kettészakítását is jelenti.

A „Rounde Table” című, „komolynak” tartott angol külpolitikai folyóirat így írt: „A szövetséges hatalmaknak (a Németországgal való békeszerződés kérdésében megmutakozó) minden nehézsége fölött ott lebeg az a lehetőség, hogy Németország előbb-utóbb ismét elérje a »Bündnissfahigkeiteket« (vagyis a szövetkezésre való alkalmasságot – V. J.).

Az Egyesült Államok Németországgal kapcsolatos politikája tehát egybeesik a német burzsoázia revansista köreinek kívánságával.

A MINDEN ESZKÖZZEL VALÓ EXPORTNÖVELESÉSEK AMERIKAI POLITIKÁJA MINT A FENYEGETŐ GAZDASÁGI VÁLSÁG ELKERÜLÉSÉNEK ESZKÖZE

Kétségtelen, hogy a Marshall-terv próbálkozása arra irányul, hogy ellensúlyozzák az Egyesült Államok felé közeledő gazdasági válságot. Teljesen nyilvánvaló, hogy a Marshall-tervet korántsem a humanizmus, hanem az Egyesült Államok és mindenekelőtt a nagytőkés monopóliumok nagyon is reális gazdasági szükségletei diktálták.

„Amerika számára a terv, amennyiben elfogadják, olyan eszközként szolgálhat, amely megmenti a fenyegető gazdasági válságtól” – írta a konzervatív „Daily Telegraph” a Marshall-terv közzététele után.

A kapitalizmusban elkerülhetetlenek az időszakos túltermelési válságok. Minden válságnak megvannak azonban a sajátosságai, amelyek a konkrét történelmi helyzettel függnek össze. Az Egyesült Államok mostani válságát a második világháborúban betöltött szerepe határozta meg.

A háborús célokat szolgáló áruk iránti korlátlan kereslet lehetővé tette az ország számára, hogy teljes mértékben kihasználja termelőerőit és termelési apparátusát, amely békeidőben jelentős mértékben kihasználatlan maradt. Az ipari termelés indexe (a feldolgozó iparban) az 1939-es termelést 100%-nak véve 1942-ben 194, 1943-ban 237, 1944-ben 231, 1945-ben pedig 197 volt. Az amerikai ipari termelés a háború idején több mint kétszer múlta felül a háború előtti szintet. A nemzeti jövedelem is majdnem megduplázódott. Jelentős mértékben megnőtt a nemzeti vagyon. Ez azért volt lehetséges, mivel az Egyesült Államok csak három és fél évig vett részt a háborúban, lakosságának jóval kisebb részét mozgósította, mint más országok, és csak egy éven át vett részt nagy hadműveletekben.² Végül pedig magának az Egyesült Államoknak a területe nem vált hadszínterré, nem érték légitámadások.

² Az amerikai hadsereg a háború folyamán összesen 262 ezer halottat veszített. Ugyanebben az időszakban az Egyesült Államokban 355 ezer halálos kimenetelű szerencsétlenséget, autóbalesetet stb. regisztráltak.

Bár az amerikai ipari termelés a háború idején kétszeresen felülmúlta a háború előtti szintet, mégsem tudta kielégíteni a polgári lakosság szükségleteit. A lakásépítés, az autógyártás stb. a háború idején meg volt tiltva vagy minimálisan korlátozódott. A háború végére jelentős mértékben kielégítetlen maradt az olyan fogyasztási cikkek iránti kereslet, amelyek nem az elsődleges létszükségletek kielégítését szolgálták. Ezenkívül a háború végére kielégítetlen maradt a különböző, nem háborús szükségletekre dolgozó iparágak állótőkéje iránti kereslet. Ez a kereslet „fizetőképes” maradt. A háború idején az Egyesült Államokban a bankbetétek összege 61 milliárd dollárra nőtt. Ez az összeg pénzformában fejezi ki a felhalmozott háborús profitokat és a háború idején elhasználódott, helyre nem állított állótőke pótlására szolgáló amortizációs alapokat. A takarékbetétek és részvények összege ugyanezen időszak alatt 52 milliárd dollárra nőtt. Ez az összeg mindenekelőtt a középosztályoknak, az alkalmazottaknak, a hivatalnokoknak és jól fizetett munkásoknak a háború idején el nem kötött jövedelméből tevődik össze (a munkások zöme a háború alatt csak igen szerény összegeket tudott megtakarítani, ami az Egyesült Államokban közzétett statisztikából is látható).

A háború éveiben „elhalasztott” kereslet volt annak a háború utáni fellendülésnek a gazdasági alapja, amely most végéhez közeledik. Ám ennek ellenére az amerikai termelési szint még a „boom” időszakában is jóval kisebb lett, mint a háború alatt volt. A háború utáni „boomot” igen súlyos áremelkedés jellemzi; 1947 közepén az Egyesült Államokban az árak kétszeresre magasabbak voltak, mint a háború előtt. Az ellenőrzés megszüntetését követő év során az árak 33%-kal, az élelmiszerárak pedig egyenesen 50%-kal emelkedtek. A munkások létminimumának megfelelően növekvő költségei, továbbá a munkásoknak kifizetett munkabérek összegének csökkenése (a túlórák eltörlése és a munkanélküliség fokozódása) következtében az utóbbi két évben erősen csökkent az amerikai munkások vásárlóképesége. Ez az alábbi táblázatból is látható:

Idő	Létfenntartási költségek indexe	Kifizetett munkabérek összegének indexe az ipar- vállalatoknál
1945 (február)	127	348
1947	153	311

Növekedés: 20% Csökkenés: 10%

A helyzetnek ez a rosszabbodása elérte az alkalmazottakat és a hivatalnokokat is. Márpedig az Egyesült Államokban a fogyasztási cikkek legfőbb vásárlói a munkások, az alkalmazottak és a hivatalnokok.

Világos, hogy ezeknek a minden jövedelmüket fogyasztási cikkekre költő rétegeknek a 30%-os reáljövedelem-csökkenése a fogyasztási cikkek túltermelésére és ezzel válságra vezet. Az Egyesült Államokban látens (burkolt) formában máris jelen van az árak túltermelése, a túltermelési válság. A válság nyílt kitörése bármely nap bekövetkezhethet, de ugyanígy elhúzódhat néhány hónapig is.

Túltermelésről tanúskodik az árukészletek növekedése is. Egy év alatt – 1946 márciusától 1947 márciusáig – az árukészlet 10 milliárd dollárral nőtt (27 milliárdról 37 milliárdra). Az amerikai történelemben még sohasem halmozódott fel ilyen mennyiségű árukészlet.

Árukészletek (milliárd dollárban)

Idő	Összesen	Iparban	Nagy- keres- kedők- nél	Kis- keres- kedők- nél
1946 (március)	27,1	16,6	4,3	6,2
1947	37,1	21,2	6,5	9,4
Növekedés százalékban	37	28	51	52

Jellemző, hogy a kiskereskedelemben és az áruházakban a készletek viszonylag jóval erősebben nőttek, mint a vállalati készletek. Ez a tömegek vásárlóképességének csökkenését mutatja. (A készletek növekedése részben áremelkedésekkel magyarázható.)

Az amerikai burzsoá közgazdászok korábban abban reménykedtek, hogy azok a nagy pénzösszegek, amelyek a háborúból bankbetétek és takarékkönyvek formájában fennmaradtak, sokáig fenn fogják tartani a lakosság vásárlóképességét. Feltevésük nem vált be. A munkásosztály megtakarításai nem voltak nagyok, és jórészt már el is költötték őket.

M. S. Accles, a Federal Reserve Board elnöke nemrégiben kijelentette: „Az áremelkedések következtében a fogyasztási cikkek piaca elérhetetlenné vált a lakosság nagy része számára, amely megtakarított pénzét elköltötte s jelenleg fogyasztói hitelek-ből és jelentős mértékben záloghitelek-ből él.”

Teljesen érthető, hogy a munkások, alkalmazottak és hivatalnokok a válságtól és a közelgő tömeges munkanélküliségtől tartva igyekeznek megőrizni megtakarított pénzüket rossz napokra. Éppen ezért a háború idejéből megmaradt, „elhalasztott” kereslet nem gyakorolt olyan jelentős hatást, mint azt várták.

Hogy a lakosság mostani jövedelme nem elegendő a szükséges áruk beszerzéséhez, azt a fogyasztási cikkek hitelre történő eladásának növekedése is bizonyítja.

*A fogyasztói hitel összege
az Egyesült Államokban*

Időpont	Milliárd dollár
1945 vége	6,6
1947 március	10
1947 május	10,7

A lappangó túltermelési válság legfontosabb tünete a megrendelések törlése. A „Felvásárlási Ügynökök Társaságának” 1947-ben közzétett jelentése megállapítja, hogy 1946 decemberével szemben, amikor az ügynököknek csak 3%-a számolt be a „műveletek jelentős csökkenéséről”, 1947 májusában már 25%-uk tett jelentést erről. Ezenkívül az ügynökök több mint 56%-a számolt be a műveletek kismértékű csökkenéséről. A vállalatok 57%-ának csökkentek a megrendeléseik; ezt az esetek 29%-ában korábban kapott megrendelések törlése okozta.

A lakosság jövedelmének elégtelenségéről tanúskodik az építőiparban tapasztalható pangás. Az amerikai sajtó rámutat, hogy a „lakosság nagy lakáshiánya és -szük-

ségele ellenére, valamint számos iparvállalat ama törekvése ellenére, hogy üzemait bővítve növelje termelését és elosztási lehetőségeit, számos terv kivitelezését félbe kellett hagyni, mert a munkaerő és a nyersanyag értékének növekedése szertefoszlattott a vállalkozás előnyösségébe vetett minden reményt.”

Az ipari termelés újra kezdődő csökkenése mutatja, hogy a háború utáni „boom” véget ért.

Az ipari termelés indexe (1935–1939 = 100)

1945	1946	1947		
		első negyed- év	június	július
203	170	189	184	178

Lehetséges, hogy a termelés hanyatlása még nem végleges. Az árak egyelőre tartják a korábbi szintet, sőt júniusban még emelkedtek is. Az igazi csőd, amellyel a válság elkezdődik, akkor köszönt be, ha az árak rohamosan zuhanni kezdenek.

Az amerikai „boom”-ot hatalmas exportfőléssel tartják fenn. Ezért fontos az export további növelése az Egyesült Államok mostani gazdasági helyzetéből adódóan. És ezzel a legszorosabban összefügg a Marshall-terv. 1946-ban az Egyesült Államok több mint 9,5 milliárd dollár értékben adott el árut külföldön, ezzel szemben 5 milliárd dollár értékben kevesebbet vásárolt, vagyis kétszer annyit adott el, mint amennyit vásárolt. 1947 első negyedévében 3,5 milliárd dollár értékben adott el, és 1,5 milliárd dollár értékben vásárolt. Májusban a helyzet még inkább rosszabbodott: 1,4 milliárd dollár értékű árut adott el, és alig félmilliárd dollár értékben vásárolt. Egy hónap alatt az export összege majdnem egymilliárd dollárral haladta meg az importét.

Az amerikai monopóliumok növelik az exportot, egyúttal minden úton-módon akadályozzák külföldi áruk behozatalát. Ennek következtében a különböző vásárlóknak egyre kevesebb eszközük van amerikai áruk vásárlására, mivel nincs dollárjuk. Ezenkívül kevés az Amerika számára eladható árujuk is, és amennyiben van, akkor a magas amerikai vámtarifák gátolják ezek behozatalát. Éppen ezért világszerte megfigyelhető jelenség az úgynevezett „dolláréhség”. Dollár híján egyik ország a másik után csökkenti amerikai áruvásárlását: Anglia és Franciaország (50%-kal), Mexikó, sőt még Kanada is. Az amerikai monopóliumok politikája – minél többet eladni és minél kevesebbet vásárolni külföldön – az amerikai gazdaságot zsákutcába juttatta. Az export csökkenése a látens túltermelési válságot nyílt csőddé változtatja.

Természetesen hitelre is el lehetne adni az amerikai árukat külföldön, amennyiben hosszú lejáratú hitelek nyújtanának. Az amerikai magántőke azonban éppen azért nem vállalkozik tőkeexportra Európában, mert a háború idején sokat veszített Németországban; továbbá fél a vállalatok államosításától, mégpedig nemcsak az új demokrácia országaiban, hanem Angliában és Franciaországban is; végül pedig retteg az európai demokratikus erőktől.

A Marshall-terv állami hitelek alapján képzei el az amerikai áruk exportját, hogy ezzel meghosszabbítsa a boomot az Egyesült Államokban. Ez a módszer kizárólag az amerikai monopóliumoknak kedvez, mivel azok kockázat nélkül diktálhatják az ára-

kat a hitelre vásárló európai fogyasztóknak. A monopóliumok az államtól kapják a pénzt, és még ha veszteség éri is őket az adósok csődje miatt, ezt a veszteséget nem a monopolisták, hanem az adófizetők viselik.

Az angolok azonnal észrevették a Marshall-tervnek ezt a célját. A „Times” például így írt: „Magának az exportboomnak a vége is kiválthatja a válságot.” Egy neves angol közgazdász még a Marshall-beszéd előtt így írt: „Ha az Egyesült Államokban az export csökkenése miatt elmélyül a gazdasági válság, ennek eredménye katasztrofális krízis lehet. Ezért Amerikának komoly oka van arra, hogy új, produktív befektetési lehetőségek után nézzen.”

Az egyetlen ember, aki ezt tagadja, Leon Blum volt, az amerikai imperializmus legfőbb ügynöke. Ő szolgálatkészen kijelentette: „Az amerikaiak nem hiszik, hogy a túltermelési válság elkerülhetetlen, és főleg nem hiszik, hogy a válság közel van. A belső kereslet még évekig nagyobb lesz, mint a termelés.” Íme, mit képes állítani a francia jobboldali szocialisták vezére!

Az Egyesült Államoknak az áruexporton kívül más külföldi jövedelmei is vannak: az amerikai vállalatok osztalékai, hitelkamatok, bérleti díjak stb. A „National City Bank” bulletinjének 1947. júniusi számításai szerint az amerikai fizetési mérlegnek 1947-ben a következőképpen kell alakulnia:

Tételek	Milliárd dollár
Áruexportból és más forrásokból származó jövedelmek	20
Áruimport és egyéb kiadások	8
Hitelek, megszálással kapcsolatos kiadások	6
Kiadások összesen	14

Ily módon mintegy 6 milliárd dollár összeg marad fenn arany- vagy dollárfedezetre.

Ez azt jelenti, hogy a „dollárválságnak” mindinkább fokozódnia kell. A Marshall által ígért hiteleknek biztosítaniuk kell az Egyesült Államok korábbi méretű exportját, és ezzel időben ki kell tolniuk a válságot.³

Amerikában azt mondják, hogy amennyiben a Marshall által ígért hitel megvalósulna, akkor ez évente 5–6 milliárd dollár exporttöbbletet biztosítana az Egyesült Államoknak. Ám ez az összeg bármily nagy, mégsem tudja megakadályozni a válság kitörését az Egyesült Államokban. Ez a következőkből látható. Kerek számban kifejezve az amerikai össztermelés jelenleg mintegy 200 milliárd dollárt tesz ki. A válság mélysége, tehát az ipari termelés csökkenése az 1920-as válság idején 23%-ot, az 1929-es válság idején 46%-ot, az 1937-es válság idején pedig 36%-ot ért el. Még ha feltételezzük is, hogy a válság nem lesz mély, vagyis a termelés csökkenése nem lesz 15%-nál nagyobb, már ez is 30 milliárd dollár termelési fölösleget jelentene. Ezért a Marshall-terv egyáltalán nem képes megmenteni az Egyesült Államokat a válságtól.

³ A dollárhiány szemmel láthatóan máris hatni kezd az amerikai exportra. 1947 júniusában az export csak 1242 millió dollár értékű volt, szemben a májusi 1422 millióval.

Miért vált Bevin a Marshall-terv fő propagandistájává? Mindenekelőtt azért, mert az Egyesült Államokkal együtt igyekszik harcolni a kommunizmus és a népi demokrácia ellen. Ezenkívül meggyőződése, hogy Anglia az amerikai segítség nélkül nem tud kijutni jelenlegi válságos állapotából.

Anglia kétségkívül válságban van, ez a válság azonban meglehetősen sajátos. Ez nem túltermelési válság. Angliában nincsenek fölösleges árukészletek. A belső fizetőképes kereslet felülmúlja a piaci áru kínálatot. Minden fogyasztási cikket – élelmiszert, textilt, cipőt stb. – jegyre árúsítanak, ráadásul a jelenlegi norma alacsonyabb, mint a háború idején volt.

Ám olyan „alultermelési” válságról sem beszélhetünk Anglia esetében, mint amilyen Németországban, Japánban és Olaszországban van, ahol igen alacsony a termelés szintje (a háború előtti felénél is kevesebb). Bár Anglia általános termelési indexét a háború kezdete óta nem publikálják, az „1947-es gazdasági perspektívák” című hivatalos Fehér Könyv szerint 1946 végén a „nemzeti össztermelés szintje valószínűleg valamivel kisebb volt a háború előttinél”. Az egyes iparágak 1946-os termeléséről szóló publikált adatok összevetése alátámasztja ezt az értékelést. Az össztermelés szintje a jelek szerint összesen 10–15%-kal lehet alacsonyabb a háború előttinél, némely ágazatban pedig még magasabb is annál.

Nem beszélhetünk állami pénzügyi válságról sem: az angol állami költségvetés 1947 első negyedévében 240 millió font sterling jövedelemnövekedést mutatott ki.⁴

Miféle válság tehát ez? Az Anglia által jelenleg átélt válság mindenekelőtt a fizetési mérleg válsága, amely azt mutatja, hogy Anglia nem képes exporttal megszerezni magának azokat az eszközöket, amelyekre külföldi élelmiszer- és nyersanyagvásárláshoz volna szüksége.

Az angol fizetési mérleg és a font sterling válságát az angol imperializmus gazdasági rendszerének válsága idézte elő.

Melyek ennek a rendszernek a sajátosságai? Mindenekelőtt Anglia nagy mennyiségben importált élelmiszert, és nem használta ki saját mezőgazdaságának fejlesztési lehetőségeit. Anglia munkaképes lakosságának csupán 6%-a foglalkozik mezőgazdasággal. Még 1946-ban is, amikor a második világháborút követően jelentősen bővítették az angol mezőgazdaságot, a felhasználásra kerülő kenyérgabonának csak 25%-át, a vajnak 7, a cukornak 27, a sajtnak 12 és a friss húsnak 44%-át termelték meg magában az országban.

A másik sajátosság az, hogy Anglia importját meglehetősen nagy mértékben úgynevezett „láthatatlan exporttal” egyenlítették ki, vagyis a 400–500 millió lakosú, hatalmas gyarmatbirodalom jövedelmeiből, a külföldi tőkebefektetések kamataiból és osztalékaiból, a külföldi kereskedelmet kiszolgáló hajózás jövedelmeiből és a külföldi angol bankok profitjából. Az angol fizetési mérlegnek ezt az egész rendszerét erősen megrendítette a második világháború. Anglia elveszítette külföldi tőkéjének jelentős részét. Míg 1938-ban jövedelme és külföldi befektetései 175 millió font ster-

⁴ Ennek az összegnek jelentős részét egyszeri jövedelmek tették ki (a hadsereg vagyonának eladása stb.), ám még a folyó jövedelmek is 40 millió font sterlinggel múlják felül a kiadásokat (Dalton képviselőházi beszéde).

linget tettek ki, addig 1946-ban ez az összeg már csak 60 millió font sterling volt. Emellett figyelembe kell venni, hogy 1946-ban egy font sterlingért sokkal kevesebb (mintegy harmad annyi) élelmiszert lehetett vásárolni, mint az 1938-as font sterlingért.

Ez a gazdasági oka az angol fizetési mérleg válságának.

Vannak azonban politikai okok is. A fizetési mérleg válsága elsősorban annak a következménye, hogy az angol munkáspárti kormány és az angol burzsoázia a gazdasági bázis meggyengülése ellenére folytatni próbálja Anglia imperialista politikáját. Ennek alátámasztására idézünk néhány tényt. 1939 közepén az angol hadsereg (a haditengerészeti és légiflottával együtt) 480 ezer főt számlált, mai létszáma 1,3 millió fő. 1938-ban a nemzeti jövedelem 7%-át fordították katonai célokra, jelenleg 11%-át. 1946-ban a fizetési mérleg passzív egyenlege 450 millió font sterling volt, ebből 300 millió font sterlinget tettek ki az idegen országok (Görögország, Palesztina stb.) megszállására fordított kiadások. Ez a fő politikai oka az angol fizetési mérleg válságának.

Ebben az évben a helyzet tovább rosszabbodott. Nemrégiben tartott beszédében Attlee kijelentette, hogy 1947 első felében a kereskedelmi mérleg passzív egyenlege 405 millió font sterlinget tett ki. Következésképpen az összeg egy év alatt 800 millió font sterling kell hogy legyen, vagyis több mint 3 milliárd dollár, azaz majdnem teljes összege annak a kölcsönnek, amelyet Anglia az Egyesült Államoktól vett fel.

Az angol válságnak van egy másik politikai oka is. Az Egyesült Államok a háború idején és azt követően kihasználta helyzetét, és Angliát gazdaságilag és politikailag függő országgá tette. A háború kezdetétől 1941 közepéig magas áron adott el hadianyagot Angliának, és cserébe elvette aranykészletét, amerikai és kanadai tőkebefektetéseit, és katonai támaszpontokat kapott Anglia amerikai birtokain. Miután Anglia arany- és dollárkészlete kimerült, megkezdődött a lend-lease. Egyidejűleg azonban az amerikaiak elvették Angliától dél-amerikai piacait, behatoltak a brit birodalom piacaira és követelték a preferenciális vámok eltörlését.

Az Egyesült Államok a háború befejezése után azonnal véget vetett minden lend-lease szállításnak, mielőtt még Anglia átállította iparát a békés termelés vágányára, újra megszervezhette iparcikkexportját, és ily módon eszközökhöz juthatott volna élelmiszer és nyersanyag vásárlása céljából.

Az angol kormány nem látott más megoldást, mint hogy az Egyesült Államokhoz folyamodjék kölcsönért. Amerika sokáig halogatta ennek a kérdésnek a megoldását (majdnem egy évig), miközben Anglia helyzete egyre rosszabbá vált, és végül olyan feltételeket diktálhattak neki, amelyek meglehetősen fontos szerepet játszanak az angol gazdaság mai válságának kifejlődésében és súlyosbodásában.

A kölcsönegyezményben Anglia vállalta, hogy

- megszünteti a „sterlingblokkot”, legkésőbb egy évvel az egyezmény életbe lépése után, vagyis legkésőbb 1947. július 15-én, és visszaállítja a font és dollár szabad cseréjét;

- nem vásárol valutáris meggondolásokból (egyébként azonos feltételek mellett) kevesebb árut az Egyesült Államokban, mint azelőtt;

- csökkenti a preferenciális vámtarifákat.

Ilyen feltételek mellett kapott Anglia 3,75 milliárd dollár hitelt. Az angolok úgy számoltak, hogy a hitel 1950-ig elég lesz a fizetési mérleg hiányának fedezésére. Miután azonban az Egyesült Államokban megszűnt az árellenőrzés, az amerikai áruk ára erősen növekedni kezdett. Ennek következtében Anglia az amerikai kölcsönből jóval kevesebb kenyeret és egyéb árut tudott vásárolni, mint azt feltételezte. A kölcsön-

egyezmény megkötése után a gyapot ára 57%-kal, a fa ára 100, a gabona ára 70, a hús ára 41%-kal stb. nőtt. Emellett az Egyesült Államok igen keveset vásárolt Angliától. Anglia pedig kénytelen volt állandóan az Egyesült Államokhoz és más olyan országokhoz folyamodni, ahol dollárral kellett fizetni. 1946-ban Anglia importjának 42%-át vásárolta dollárért, de exportjának csupán 14%-át adta el dollárért. A dolláréhség különösen erősen sújtotta Angliát. Ezért azután az angol kormány kapva kapott a Marshall-terven.

A munkáspárti *Tribune* így írt: „Angliának nincs más kiútja, mint a Bevin-Bidault-féle kiút. Különböző életszínvonalunk a nullával lesz egyenlő, ami nem megoldás... Dollárjaink fogyóban vannak, szállítóink pedig készpénzt követelnek... És mi dollárral fizetünk, mert különben nem kapnánk se húst, se búzát, márpedig nemsokára nem lesz dollárunk. Egyszerű ez: egyetlen reményünk – valljuk be – Marshall javaslatára.”

Anglia helyzete 1947. július 15-e után vált kritikussá, amikor az amerikai kölcsön feltételei szerint meg kellett kezdenie a font szabad átváltását dollárra. Mindaddig, mint tudjuk, Anglia és (Kanadán kívül) a brit domíniumok, gyarmatok és a sterling-blokkhoz tartozó országok polgárai (Egyiptom, Irak stb.) Londonba küldtek minden dollárt, amelyet az Egyesült Államokban eladott áruik fejében kaptak. Július 15-én az amerikai kölcsönegyezmény feltételei értelmében ennek vége lett. Anglia valamilyen szállítója dollárban követelte a fizetést. Megkezdődött a kölcsöndollárok gyors elköltése. Anglia csupán júliusban kénytelen volt 700 millió dollárt elfogyasztani a kölcsönből. Augusztus első felében még 200 millió dollár fogyott el, összesen 800 millió dollár maradt. Világossá vált, hogy Anglia nem tudja szabadon átváltani a fontot dollárra, mivel nincs az utóbbiból elegendő mennyisége. Augusztus 20-án Anglia a kölcsönben vállalt kötelezettsége ellenére abbahagyta a font dollárra való beváltását. A dollárhiány arra kényszeríti Angliát, hogy tovább csökkentse importját a „dollárövezetből” és új, szigorú fogyasztási korlátozásokat léptessen életbe.

Az Egyesült Államok azonban nem siet Anglia segítségére. Ezért Anglia új kölcsönt kér tőle, és az Egyesült Államok most kétségkívül még szigorúbb követelésekkel fog előállni, mint az első kölcsön idején. Udvarias formában azt kéri, engedje át Anglia a Ruhr-vidéket, mondjon le a Ruhr-vidéki szénbányák államosításáról, és többé-kevésbé nyíltan beszél arról, hogy Angliában sincs szükség több államosításra.⁵

Az Angliának szánt új amerikai kölcsön legfőbb feltétele, amelyet tekintélyes amerikai körök szabnak – a preferenciális vámok érvénytelenítése vagy jelentős csökkentése, tehát a brit birodalmon belül folyó kereskedelem előnyben részesítésének felszámolása. Az Egyesült Államok minden megfelelő alkalmat kihasznál annak követelésére, hogy az amerikai áruknak biztosítsanak az angolokéval azonos versenyfeltételeket a brit birodalom piacain, kezdve az Atlanti Egyezménytől és a lend-lease egyezménytől egészen a kölcsönről szóló mostani megállapodásig. Ez a követelés valamilyen egyezményben szerepel. Anglia azonban mindmáig elutasította ennek az általa elfogadhatatlan elvnek a megvalósítását. Az angol exportnak mintegy 50%-a irányul a brit birodalom országaiba a preferenciális vámok védelme alatt. Ezek eltörlése jelentős mértékben értéktelenné tenné Anglia számára birodalmát.

⁵ Ebben a szellemben nyilatkoznak most tekintélyes amerikai politikusok, például Harold Stassen, aki kijelentette: az Egyesült Államoknak meg kell szüntetnie minden, Angliának nyújtott segítséget, ha az utóbbi megpróbálja államosítani acéliparát.

Ha Anglia az amerikai hitel fejében eltörölné vagy jelentősen csökkentené a preferenciális tarifákat, ezzel az Egyesült Államok számára lehetővé válna, hogy az angol domíniumok és gyarmatok piacainak még nagyobb részét kaparintsza meg, aminek következtében gazdaságilag felbomlana a brit birodalom, és ezzel végeszakadna Anglia világhatalmi helyzetének.

Jellemző, hogy az Egyesült Államokban egyre elterjedtebb az a vélemény, amely szerint Anglia már nem nagyhatalom. A „Tribune” című angol folyóirat amerikai könyvszemléjében, 1947. július 4-én ezt írja: „Majdnem minden amerikai szerző egyszerűen tagadja annak lehetőségét, hogy bármiféle önálló brit külpolitika volna.”

Sumner Welles, volt amerikai külügyminiszter-helyettes „Merre tartunk?” című könyvében megjegyezte: „Anglia hatalma és tekintélye ebben a században most érte el a legalacsonyabb szintjét.”

Angliában Bevin politikájának nagy ellenzéke van; sokan ellenzik azt a politikát, amely Angliát alárendeli az Egyesült Államoknak, mégpedig nemcsak a Munkáspárt balszárnyán, hanem a konzervatív párt jobbszárnyán is. Olyan neves politikusok, mint Amery, Beaverbrook, Boothby és mások ellenzik, hogy Anglia alávesse magát az amerikai akaratnak. Úgy vélik, hogy Anglia nem kevésbé fontos Amerikának, mint amennyire Angliának az amerikai segítségre szüksége van.

Boothby így írt a „Times”-ban: „Az amerikaiak nemcsak nem hajlandók többet vásárolni a sterlingövezetben, hanem egyenesen szét akarják azt verni, és meg akarják akadályozni gazdasági felgyógyulásának minden lehetőségét... Egyik áru a másik után kerül bele a hatalmas dollárnak tett egyoldalú engedmények tragikus katalógusába; ha ez a folyamat így megy tovább, a brit birodalomnak nemsokára semmiféle gazdasági jelentősége nem lesz.”

Felvetődik a kérdés: megszabadulhatna-e Anglia az amerikai gyámságtól. Természetesen megszabadulhatna. Ehhez azonban igazi demokratikus politika kellene, nem pedig az a felemás politika, amelyet most a munkáspárti kormány folytat: szűkkeblű államosítás odahaza, imperialista politika külföldön. Angliának, ha az Egyesült Államoktól szabad és önálló akar lenni, igazi demokratikus úton kell haladnia. 47 millió angol jól meg tud élni Angliában, ha csak az ország fejlett iparát, szénkincseit, termékeny földjét, jó éghajlatát, halvagyonát használja. Világos azonban, hogy a mostani munkáspárti kormány, amely fenn akarja tartani Anglia burzsoá-gyarmati alapjait, előnyben részesíti Churchill útját, amely az országot az amerikai imperializmus vazallusává tette.

AZ AMERIKAI IMPERIALIZMUS TERVEINEK MEGVALÓSULÁSÁT GÁTLÓ NEHÉZSÉGEK

Egyelőre megállapítható, hogy a Marshall-terv kudarcot vallott, mégpedig nemcsak maximális változtatásban, hanem úgy is, mint Nyugat-Európának egy az Egyesült Államok hegemoniája alatti tömbben való egyesítését szorgalmazó terv. Túlságosan nagyok a nyugat-európai országok közötti ellentmondások.

A 16 ország párizsi konferenciájának legfőbb résztvevői – Anglia, Franciaország, Olaszország, Belgium, Nyugat-Németország (ez utóbbi az Egyesült Államok ütő-

kártyája, bár maga nem vesz részt az értekezleten) – mind élelmiszer- és dollárhiányban szenvednek, és mind iparcikkek exportja révén szeretnék biztosítani maguknak a nyersanyag- és élelmiszerimport lehetőségét. Nagyon keveset segíthetnek egymáson. Ugyanilyen kevés eredményt hozott 36 ország genfi konferenciája a vámtarifák csökkentéséről. Eredménytelen maradt a 16 országnak a vámunió létrehozására irányuló tanácskozása is. Anglia nem léphet ilyen unióra nyugati ipari országokkal, mivel össze van fonódva a domíniumokkal, és nem áldozhatja fel a preferenciális vámokat.

Magában az Egyesült Államokban is erős ellenzéke van az úgynevezett Marshall-tervnek. Truman egy sor amerikai politikus követelésére három különbizottságot hozott létre; ezek feladata, hogy közöljék az elnökkel, „milyen tartalékai vannak az Egyesült Államoknak külföldi országok gazdasági megsegítésére és adjanak tanácsot a segély bővítésének korlátairól”. Itt megjegyzendő, hogy azt a kérdést, adjanak-e hitelt egy vagy több országnak, nem Marshall vagy Truman dönti el, hanem a Kongresszus. Egy konzervatív angol lap megjegyezte: „Marshall miniszter . . . felszólította Európa népeit, hogy dolgozzák ki az újjáépítés közös programját, és azt ígerte, hogy Amerika ehhez pénzügyi segítséget nyújt, amennyiben ez gyakorlatilag lehetségesnek bizonyul. Marshall úrnak azonban nincs hatalma ahhoz, hogy pénzügyi ígéreteket tegyen. Nem az elnök és még kevésbé a miniszter a pénztárca gazdája.”

Az izolacionizmus számos amerikai híve – különösen a republikánusok soraiban – ellenzi a gátlástalan terjeszkedést, egyebek között a Marshall-tervet is.

A Marshall-tervvel az Egyesült Államokban szembefordulnak a haladó körök képviselői is, akik látják, hogy ez a terv mindenekelőtt a német revansistákat segíti, megosztja a demokratikus országokat, és Németország, sőt Európa végleges kettészakadására vezet.

Hogy mennyire borúlátóan viszonyulnak az angolok Marshall javaslataihoz, ezt Attlee-nek az angliai válságról szóló beszéde is mutatja, amelyet 1947. augusztus 17-én tartott. Ebben kijelentette: „Az Európának nyújtandó amerikai segítség talán a Marshall-tervtől függ, de mi nem tudjuk és nem akarjuk tervünket erre a javaslatra építeni. . .”

A Marshall-terv megvalósításának nehézségei már abban is megmutatkoztak, hogy Franciaországgal még abban sem sikerült megegyezésre jutni, mekkora legyen az ipari termelés szintje Németország angol-amerikai övezetében. Anglia és az Egyesült Államok egyoldalúan, Franciaország ellenében 10,7 millió tonnában állapították meg a nyugati övezet acéltermelésének szintjét. Franciaország teljes joggal véli, hogy ha az egész Ruhr-vidéki szenet a német kohászat helyreállítására fordítják, ez csak az ő rovására történhet. A német nehéziparnak ez a szintje komolyan fenyegeti a biztonságát Franciaországnak, amelyet Németország hetven év alatt három ízben támadott meg.

A Marshall-terv körüli nagy lármát egyetlen eredménye egyelőre az, hogy az Egyesült Államok megerősítette nyugat-európai pozícióját Anglia és főleg Franciaország rovására, és megkezdődtek az előkészületek arra, hogy Nyugat-Németországot az amerikai imperializmus európai katonai bázisává változtassák. Az amerikai imperializmus az Európának nyújtandó segítség ürügyén igyekszik alávetni Nyugat-Európát uralmának. Íme, mi rejlik valójában, a hírhedt Marshall-terv mögött.

Az új típusú demokrácia

A második világháború egyik legfontosabb politikai következménye, hogy létrejöttek az új típusú demokrácia államai: Jugoszlávia, Bulgária, Lengyelország, Csehszlovákia, valamint Albánia. „Új típusú demokrácián” az országnak azt a helyzetét értjük, amikor a feudális maradványokat – a földesúri nagybirtokot – felszámolták, amikor fennáll a termelési eszközök magántulajdonának rendszere, de az ipar, a közlekedés és a hitelügy területén működő nagyvállalatok állami kézben vannak, maga az állam és erőszakszervezete pedig nem a monopolista burzsoázia érdekeit, hanem a város és a falu dolgozóinak érdekeit szolgálja.

Ezeknek az államoknak a társadalmi rendje minden eddig általunk ismerttől különbözik; valami egészen újat jelent az emberiség történetében.¹ Nem a burzsoázia diktatúrája, de nem is a proletariátus diktatúrája. A régi államapparátust nem zúzták szét, mint a Szovjetunióban, hanem átalakítják az új rendszer híveinek folyamatos bevonása révén. Ezek az államok a szó közismert értelmében nem kapitalisták. De nem is szocialista államok. A szocializmusra való áttérésük alapját a legfontosabb termelési eszközök államosítása és magának az államnak a jellege vetette meg. A jelenlegi államhatalom megtartása mellett fokozatosan áttérhetnek a szocializmusra, mind tovább fejlesztve az egyszerű árutermelés (parasztok és kézművesek), valamint az uralkodó helyzetét elveszített tőkés szektor mellett létező szocialista szektort.²

Az új típusú demokrácia államainak létrejöttéhez és fennállásához mindezekre az országokra nézve azonos és általános történelmi előfeltételként szolgált a kapitalizmusnak a második világháború következtében erősen kiéleződött általános válsága.

Az ezekre az országokra sajátosan jellemző történelmi feltételek a következők:

1. Az uralkodó osztályok és politikai pártjaik lejáratták magukat a néptömegek szemében azzal a politikájukkal, amelynek lényege a háború előtt és a háború idején a hitleri fasizmusval való együttműködés volt, és amely ezeknek az országoknak a német csapatok általi megszállására és a dolgozó tömegek legkegyetlenebb elnyomására és elnyomorodására vezetett.

2. A kommunista pártok vezető szerepet töltöttek be az ellenállási mozgalomban, és ennek eredményeként létrejött a munkásosztály egysége, továbbá kialakult a népfront

¹ A Mongol Népköztársaság bizonyos mértékig hasonlít ezekre az államokra, de létrejöttének történelmi körülményei egészen mások voltak.

² Az, hogy ez egészen új jelenség, abban is megnyilvánul, hogy ennek az országtípusnak nincs általánosan elfogadott elnevezése, „új demokrácia”, „különleges típusú demokrácia”, „népi demokrácia” – ezek a kifejezések használatosak. Az „új típusú demokrácia” elnevezés arra utal, hogy új jelenségről van szó, és hogy nem valamilyen véletlenszerű jelenségről, hanem új államfajtáról.

a fasiszmus, a földesuri földtulajdon és a nagytőke – a fasiszmus gazdasági bázisa – elleni harc céljából.

3. Ezek az országok erkölcsi, diplomáciai és gazdasági támogatóra találnak a Szovjetunió személyében. Eme támogatás nélkül az új típusú demokrácia államai aligha tudnák feltartóztatni a reakció-rohamát mind kívülről, mind pedig belülről. Ebben a vonatkozásban igen csak tanulságos Görögország sorsa.

Az új típusú demokrácia államainak gazdaságát a következő vonások jellemzik.

Továbbra is fennáll a termelési eszközök magántulajdona: a paraszt földjének tulajdonosa, a kézműves műhelyének, a kereskedő üzletének, a kistőkés pedig gyárának. A bányászatban, az iparban, a közlekedésben és a bankügyben azonban a nagyvállalatokat nemzeti tulajdonba vették, és ezeket az állam irányítja. Létezik még az érték-többlet kisajátítása, ez azonban viszonylag szűk térre korlátozódik³, mégpedig nem csupán azért, mert jóval kevesebb tőke van magánkézben, mint azelőtt, hanem azért is, mert a szakszervezet és az állam sikerrel védelmezi a munkásokat a tőkésektől.

Szeretnénk itt hangsúlyozni az állam különleges jellegének döntő fontosságát ezeknek az országoknak a gazdasági fejlődése szempontjából. Ha az államot a monopol-tőke irányítja és az állam annak érdekeit szolgálja, akkor az állam a termelési eszközök jelentős részét birtokolhatja, mégsem változtat a legcsekélyebb mértékben sem a társadalmi rend jellegén. A hitleri Németországban a vasút, a Birodalmi Bank a Discontobank és a Porosz Állami Bank, az ipari nagyvállalatok (WAG, Hermann Göring Werke), a villamos erőművek, a mezőgazdasági és erdészeti birtokok stb. a Reich, az egyes tartományok és városok tulajdonát alkották.⁴ E jelentékeny köztulajdon léte azonban a legcsekélyebb mértékben sem változtatott azon a tényen, hogy a hitleri Németország gazdasága monopolista gazdaság maradt, a társadalmi rend pedig burzsoá volt. Az állam jellegének megváltozása – tehát a vagyonos osztályok uralmának eszközéből a dolgozó nép államává történő átalakulása –, ez dönti el, hogy mi az igazi jelentősége annak, ha a termelési eszközök nagy részét az állam kezébe adják az új típusú demokrácia országokban.

Az állam jellegének megváltozása azt is megmagyarázza, hogy az államosításnak a nemzeti jövedelem elosztására gyakorolt hatása az új típusú demokráciák államai-ban egészen más, mint a polgári demokratikus országokban, például Angliában.

Az új demokratikus államokban a nemzeti tulajdonba vétel egyfajta gazdasági forradalmat jelent. A hazaárulók, a fasiszta tőkésék tulajdonát kártalanítás nélkül elkobozták. Csak nagytőkésék ugyan kaptak kártalanítást, de e kártalanítás után jövedelmük csak csekély részét alkotja annak az érték-többletnek, amelyet korábban elsajátítottak.⁵

A termelés társadalmi jellege és az elsajátítás magánjellege közötti ellentmondások

³ A burzsoázia azonban, amely egyelőre teljes mértékben uralkodik a kereskedelem területén, mégis nagy profitokhoz jut az államosított vállalatok termékeinek eladásából; ebbeli tevékenységében gyakran élvezi az államgépezetben megmaradt régi hivatalnokok támogatását.

⁴ Julius Hirsch, Rathenau volt helyettese a következő tréfát engedte meg magának: „A rendőrség és az állam” című könyvében „kiszámította”, hogy Németország nemzeti vagyonában a társadalmi tulajdon nagyobb részt tesz ki, mint a Szovjetunióban. A Szovjetunióban az egész földterületet magántulajdonnak tekintette.

⁵ Nehézségek támadtak abból a körülményből, hogy számos államosított vállalatnak résztulajdonosai voltak az angol és az amerikai tőkésék. Számos külföldre szökött tőkés gyorsan amerikai állampolgárrá válik, és a hatóságok támogatásával követeli a teljes kártalanítást vagy vállalatának visszaadását.

a kapitalizmus általános válságának mélyülése következtében olyannyira kiéleződtek, hogy a háborút követő időszakban az államosítási hullám az Egyesült Államokon kívül a világ csaknem minden teljesen kifejlett tőkésországát elérte. Ezekben az országokban az államosítás *kísérlet arra, hogy megoldják a termelés társadalmi jellege és az elsajátítás magánjellege közötti ellentmondást a burzsoá társadalmi rend keretén belül*. Éppen ezzel magyarázható, hogy az államosítást a tőkések *teljes kártalanításával* végzik. Angliában például 450 millió font sterling kártalanítást fizettek ki a villamosági vállalatok részvénytulajdonosainak. Ezt az összeget az államosítást megelőző tőzsdei részvényárfolyamok alapján számították ki. Hasonló módon határozták meg az államosításra kerülő közlekedési vállalatok tulajdonosainak nyújtott kártalanítás mértékét 1035 millió font sterling összegben. Ez azt jelenti, hogy a részvénytulajdonosokat semmiféle veszteség nem érte. A nemzeti jövedelem megoszlása alig változik.⁶ Az államosítás lebonyolításának különböző módjai mutatják a különbséget a polgári demokrácia és az új típusú demokrácia között.

Az ipari nagyvállalatok államosításának jelentősége az új típusú demokrácia különböző országaiban természetesen merőben eltérő. Azokban az országokban, amelyekben a mezőgazdaság dominál és az ipar gyengén fejlett – így Bulgáriában és Jugoszláviában –, jelentősége nem nagy. Lengyelországban, ahol erős szénbányászat és nehézipar van, az államosítás jelentősége jóval nagyobb, annál is inkább, mivel a közepes méretű iparvállalatokra is kiterjed. Csehszlovákiában, amely ipari vonatkozásban jóval fejlettebb, és amelynek iparát a németek a háború idején bővítették, az államosításnak nagyon nagy szerepe van, annak ellenére, hogy ebben az országban kevesebb számú középvállalatot érint, mint Lengyelországban. Míg Jugoszlávia és a háború előtti Lengyelország ipara a háborúban csaknem teljesen megsemmisült, addig Csehszlovákia ipara igen csekély mértékben szenvedte meg a hadicselekményeket.⁷ Az a tény, hogy Bulgáriában és Jugoszláviában nem kellett olyan sok objektumot államosítani, természetesen nem csökkenti ennek az intézkedésnek a jelentőségét az említett országok *jövőbeli* gazdasági fejlődése szempontjából, amelynek során Németország mezőgazdasági függelékeiből, amelyek a háború előtt voltak, önálló agrár-ipari országokká válnak.

Az új típusú demokrácia országainak másik fontos vonása, hogy teljesen és véglegesen felszámolták a nagybirtokot – ezt a tőkés gazdasági rendszeren belüli feudális maradványt. Megsemmisült a nagybirtokosok évezredes gazdasági és politikai hatalma. A nagybirtokokat az állam elkobozta és felosztotta a kevés földű parasztok és a földtelen zsellérek között. A paraszti (vagyis magán-földtulajdonos) gazdaságok száma ezekben az országokban erősen megnőtt.

A sok százezer földnélküli vagy kevés földű paraszt földdel való felruházása ezeknek a parasztoknak a túlnyomó többségét az új rendszer odaadó hiveivé tette. Nem ismétlődött meg az a hiba, amelyet a magyar kommunisták 1919-ben követek el, amikor át akartak ugrani egy szükségszerű történelmi időszakot és az államosított nagybirtokot azonnal állami gazdaságokká változtatták ahelyett, hogy felosztották volna a parasztok között és kielégítették volna földhétségüket.

Az a körülmény, hogy a parasztok saját maguk művelhetik meg saját földjeiket

⁶ Ennek ellenére a burzsoá államosítás is haladást jelent az új típusú demokrácia irányában.

⁷ Csehszlovákia gazdasága ezért 1946-ban sokkal jobb helyzetben volt, mint más, a németek által megszállt országok gazdasága.

és lehetővé tették számukra, hogy termékeiket piacon értékesíthessék (néhány országban csak az adókötelezettségek és az államnak történő szállítások teljesítése után), lehetővé teszi, hogy megmaradjanak vagy újra kialakuljanak a tőkés áruviszonyok a gazdaságban. Mint Lenin rámutatott, „a kisüzemi termelés állandóan, minden nap minden órájában magától és tömegméretekben *szüli* a kapitalizmust és a burzsoáziát”⁸.

Ily módon az új típusú demokráciák államaiban a társadalmi rend nem szocialista rend, hanem sajátos új átmeneti forma. A termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás abban a mértékben enyhül, ahogyan a szocialista szektor súlya növekszik.

A nagybirtokosok földjeinek államosítása és a parasztok közötti felosztása különböző jelentőségű volt az egyes országokban. Olyan paraszti országokban, mint Bulgária vagy a régi Szerbia, a szó tulajdonképpeni értelmében nem volt nagybirtok. Itt a parasztok között viszonylag csekély mennyiségű földet kellett szétosztani. Jugoszlávia más részein, amelyek korábban Magyarországhoz tartoztak – így Horvátországban és a Bánátban –, jóval több föld került felosztásra. Csehszlovákiában a földreformot már az első világháború után végrehajtották; itt mindenekelőtt a kitelepített németek földjeit osztották fel a parasztok között.⁹

Döntő jelentősége van a földreformnak az ország politikai fejlődése szempontjából Lengyelországban. Itt volt a legrosszabb a parasztok helyzete. „Polonia infernum rusticorum” „Lengyelország a parasztok pokla” – így tartotta a mondás már több száz évvel ezelőtt. Itt teljes mértékben fennmaradt a feudális típusú földesúri földbirtoklás, mégpedig mind a háború előtti Lengyelország területén, mind pedig a német uralom alatt volt nyugati körzetekben. A földesúri földbirtoklás felszámolása új korszakot nyit Lengyelország gazdasági és politikai életében.

Teljesen világos, hogy a nagybirtokosok osztálya korántsem hajlandó békésen elismerni ezeket a változásokat, és minden módon ellenállást tanúsít az új rendszerrel szemben. Igaz, közülük némelyek megszöktek az országból; sokan azonban otthon maradtak. Tulajdonuk jelentős része – ékszerek, műkincsek, bútorok, házak formájában – a kezükben maradt. A volt nagybirtokosoknak például Lengyelországban sok esetben sikerült beférkőzniük az államgépezetbe, elsősorban a mezőgazdasági adminisztrációba és szabotálniuk a földreform végrehajtását. Még fontosabb az a körülmény, hogy az országban megmaradt egy befolyásos réteg, amelynek megélhetése azelőtt teljesen vagy részben a nagybirtokosoktól függött. Ide tartoznak a falusi lelkészek, jegyzők, bírók, tanítók, akik a földbirtokosoktól rendszeresen pénzt, élelmiszert, tűzifát stb. kaptak; különböző intézők, agrónomusok és más személyek, akik a földesurat szolgálták; állami hivatalnokok, bírák, tisztek, akik földesúri protekcióval jutottak tisztségükhöz; földesúri parancsra megválasztott képviselők. Egyszóval, az agráriusok hatalmának gazdasági alapjait felszámolni még korántsem jelenti azt, hogy egyidejűleg megsemmisül, országon belüli politikai befolyásuk is. Ugyanezt lehet mondani a nagyburzsoáziáról. Bár vállalatait államosították, az esetek többségében jelentős mértékű személyes tulajdona maradt. A volt igazgatók, főmérnökök és a burzsoáziát szolgáló más személyek számottevő része megmaradt az államosított vállalatokban. Az államgépezetben és különböző, mindmáig létező

⁸ Lenin Összes Művei. 41. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 6. old.

⁹ Itt nem közlünk adatokat az államosított nagybirtokok területéről, a földhöz juttatott parasztok számáról stb. Mindezt az olvasó alighanem a napisajtóból is megtudhatja.

gazdasági szervezetekben – ipari és kereskedelmi kamarákban – még mindig megtalálhatók a burzsoázia emberei. A nagyburzsoázia képviselői szoros kapcsolatban vannak a középburzsoáziával, amelynek vállalatait nem sajátították ki. Ezért vállalataik államosítása után nem veszítették el teljesen befolyásukat.

Ily módon az adott esetben tovább hat az az általános törvény, amely szerint a gazdasági bázisban végbement változások nem vezetnek azonnal megfelelő változásokra a politikában. A nagybirtokosok gazdasági hatalomtól megfosztott osztálya a kisajátított és nem kisajátított tőkésekkel és híveikkel együtt minden eszközzel harcol az új, demokratikus rendszer ellen. Ezek a reakciós erők ellenzéki politikai pártokba szerveződnek, és az általuk már korábban lezüllesztett papok, tanítók és jegyzők segítségével a földesúri földek visszaadása mellett agítálnak az új gazdák között, akik gyakran híján vannak a földjeik megműveléséhez szükséges termelési eszközöknek. Azzal ijesztgetik a parasztokat, hogy ha helyreáll a régi rend, felakasztják őket, mivel – úgymond – „elrabolták” a földet. Összeesküvéseket szőnek a kormány ellen, bandákat fegyvereznek fel, stb.¹⁰ Keresik és meg is találják a külföldi reakciós körök aktív támogatását.

A nagyburzsoázia, amely a bel- és külkereskedelemben még jelentős mértékben uralkodó szerepet tölt be¹¹, gazdasági téren is harcol az új rendszer ellen, megpróbálja fosztogatni az államot és lejáratni a társadalmi rendet. Az államosított vállalatoknál és az államgépezetben működő fizetett hívei támogatásával gyakran jut önköltségi áron az árukhoz, ezeket rejtegeti, eljuttatja külföldre vagy az országon belül kizárólag aranyért vagy külföldi valutáért adja el. A nagyburzsoázia képviselői megpróbálnak inflációt kelteni vagy a már meglevő inflációt fokozni, hogy ezáltal elégedetlenséget provokáljanak a dolgozók között és az új rendszer politikai ellenfeleivé változtassák őket.

Egyszóval az új demokrácia országaiban egyáltalán nem uralkodik békés idill, hanem – ellenkezőleg – éles, meglehetősen elkeseredett osztályharc folyik, ugyanúgy, ahogy a régi tőkésországokban.

Az osztályharc szemszögéből azonban elvi különbség van az új típusú demokrácia országai és a régi burzsoá országok között. A régi burzsoá országokban az állam uralmi eszköz a vagyonos osztályok kezében. Az egész államgépezet – hivatalnoki, bírói kar, rendőrség és csendőrség – és, mint ultima ratio, az egész állandó hadsereg *a vagyonos osztályok oldalán áll*.¹²

Az új demokrácia országaiban ennek a képnek a fordítottja figyelhető meg. Az állam itt a dolgozók érdekeit védi azokkal az elemekkel szemben, amelyek az érték-többlet elsajátításából élnek. Nem a monopoltőke képviselőinek és a tőkés érdekek védelmezőinek van szabad bejárásuk a miniszterekhez, mint a tőkésországokban, hanem a szakszervezetek és a parasztszövetségek képviselőinek. Teljesen elképzel-

¹⁰ A nagybirtokosoknak ez az elkeseredett harca nemcsak Lengyelországban és az új demokrácia más országaiban mutatható ki, hanem Magyarországon és Romániában is.

¹¹ A szövetkezeti egyesülések eddig nem voltak elég erősek ahhoz, hogy kiszorítsák a magántőkét a forgalom szférájából, és sok esetben maguk is kapcsolódnak a tőkésekhez.

¹² Ez természetesen nem zárja ki, hogy némely esetekben a burzsoá állam szervei a tőkések és munkások közötti bérvitákat az utóbbiak javára is eldönthetik. Erre azonban sohasem kerül sor, amennyiben ez a burzsoá társadalmi rend alapjait – a termelési eszközök magántulajdonát – fenyegetné. A különböző szociálpolitikai törvényeket – a munkanap csökkentését, a betegbiztosítást, a munkanélküli segélyt – a burzsoázia jól felfogott érdekeivel lehet megmagyarázni.

hetetlen, hogy ezeknek az államoknak a hadseregét valaha is a dolgozók ellen lehes-
sen felhasználni. Konfliktusok esetén a fegyveres alakulatok nem a tőkések oldalán,
hanem a munkások oldalán állnak. Az állami hivatalnokok és bírák a dolgozó nép
érdekeit szolgálják.¹³ Ebben a különbségben világosan megnyilvánul az említett
országokban működő államok új jellege – vagyis az, hogy a hatalom a nép kezé-
ben van.

Az államnak ez a megkülönböztető vonása magyarázza azt is, hogy az ország
gazdasági életére sokkal erősebben és más irányban hat, mint a régi burzsoá orszá-
gokban, bár a háború befejezése óta az állam gazdasági funkciói ezekben az orszá-
gokban is jelentősen bővültek a háború előtti időkhöz képest. Az új típusú demokrácia
országaiiban azonban a gazdaságpolitika iránya elvileg más, az előbbiekkal ellentétes.
A tőkésországokban az állam gazdaságpolitikája általában a fennálló társadalmi
rend megtartásának és egyebekben a monopoltőkének az érdekeit szolgálja.¹⁴ Az
új típusú demokrácia államaiban a gazdaságpolitika a társadalmisított gazdasági
szektor erősítésére és bővítésére, a gazdaság fellendítésére, a dolgozók helyzetének
javítására, a társadalomnak nyújtott szolgáltatokkal arányban álló, igazságos jöve-
delemelosztás megteremtésére irányul. Hogy emelni lehessen az egész nép életszín-
vonalát, következetesen növelni kell a termelést. Ezért a gazdaságpolitika célul tűzi
ki, hogy minden módon fejlessze a termelőerőket és kiküszöbölje a termelőerők
fejlődésének azokat az akadályait, amelyeket a tőkés profithajhászás idéz elő.

Ahhoz, hogy ezeket a célokat elérjék, az új típusú demokrácia államai meg-
próbálnak tervszerű befolyást gyakorolni a gazdasági fejlődésre. Kidolgoztak több
éves gazdasági terveket.

Magától értetődik, hogy ezekben az országokban nem létezhet tervgazdálkodás
abban az értelemben, ahogyan azt mi felfogjuk. Ez azért nem lehetséges, mert a ter-
melési eszközök magántulajdonban vannak. Igazi tervgazdálkodás csak a szocializ-
musban lehetséges, amikor *minden* termelési eszközt államosítanak.

A bányászat, az ipar, a közlekedés és a hitelügy kulcsfontosságú vállalatainak
államosítása azonban az új típusú demokrácia államainak jóval több lehetőséget
nyújt arra, mint a monopoltőke államainak, hogy tervezés révén befolyásolja az
egyes kis magántermelők gazdasági tevékenységét, annál is inkább, mivel az állam
tervszerű befolyása e kistermelők túlnyomó többségének, mindenekelőtt a parasz-
toknak az érdekében érvényesül, és nem ellenük irányul. Kétségtelen, hogy ez a
befolyás fokozódik, ahogyan az új demokrácia országai iparosodni fognak. Mind-
ezek a tények azt mutatják, hogy az állam tervszerű befolyása az új demokrácia
országainak gazdaságára nemcsak ahhoz eléggé hatékony, hogy megakadályozza
visszafejlődésüket régi típusú tőkés társadalmi rendszerekké, hanem ahhoz is, hogy
előmozdítsa ezeknek az országoknak a szocializmus irányába történő fejlődését.

¹³ Természetesen, mint már fentebb megjegyeztük, előfordulhatnak olyan esetek, amikor a tiszt-
ségükben meghagyott állami hivatalnokok, bírósági szakemberek titkon szabotálják az új rendet, és
megpróbálnak segítséget nyújtani a „régiek embereknek” a dolgozókkal szemben. Ez azonban átmeneti
jelenség. Hosszú időtartamra van szükség ahhoz, hogy el lehessen érni a régi bürokráciának új, való-
ban demokratikus elemekkel való sikeres és végleges felváltását.

¹⁴ Ez a békeidők gazdaságára vonatkozik. A világháború idején, amelynek kimenetele az egész
burzsoázia számára létfontosságú kérdés volt, a tőkésállam részben kénytelen volt olyan intézkedése-
ket foganatosítani, amelyek ellentétben álltak az egyes tőkés vagy az egyes monopolista egyesülés
részérdekeivel, és amelyek gátolták ezek meggazdagodását a háború idején. Ez azonban a burzsoázia
mint egész érdekében elkerülhetetlen volt.

Nemcsak a történelmi fejlődés általános vonala¹⁵, hanem a konkrét gyakorlati szükségletek is erre az útra terelik őket.

Így például számos volt mezőgazdasági munkás kapott földet, de nincs elég termelési eszköze, igavonó ereje és szerszáma annak megműveléséhez. A nagybirtokoknak a parasztok között felosztott termelési eszközei – traktorok, gőzekék stb. – nem alkalmasak a kisparaszti parcellák megművelésére. A termelési eszközöket nélkülöző újgazdákat az a veszély fenyegeti, hogy gazdasági függőségbe kerülnek a jó módú parasztoktól, akik pénzért, a termelés egy részéért vagy munka fejében megművelik földjeiket.¹⁶

A földdel igen, de termelési eszközökkel nem rendelkező parasztokat ezért gyakorlati szükségleteik a közös földművelés irányába szorítják, hogy kihasználhassák a meglévő termelési eszközöket, amelyek esetleg csak nagy gazdaságban alkalmazhatók előnyösen. Az irtóel különböző formái jöttek létre. A parasztok az irtóelék egész sorában közösen szántják fel és művelik meg a földet, majd helyreállítják az egyes parcellák közötti határokat, és minden egyes paraszt a maga saját földjén gyűjti be a termést.

Bulgáriában, ahol régi hagyomány a föld szövetkezeti megmunkálása, önkéntesen szövetkezetek jöttek létre közös földművelés céljából. A (gyakran egy község egész parasztságát magában foglaló) szövetkezet valamennyi tagjának földjét közösen művelik meg, és a termést is közösen takarítják be. A termést azonban nem a ledolgozott munkanapok mennyisége, vagyis a tisztán szocialista elv alapján osztják el: a munkanapok mennyisége mellett figyelembe veszik annak a földnek a nagyságát is, amelyet a paraszt a szövetkezet rendelkezésére bocsátott, valamint a termelési eszközök mennyiségét. Következésképpen ez kompromisszum a szocialista elv és a termelési eszközök magántulajdonán alapuló elv között. Olyan megoldása ez a kérdésnek, amely megfelel a társadalmi rendszer átmeneti jellegének.

A kormány azzal, hogy hitelekkel, traktorokkal, vetőmagvakkal stb. támogatja a mezőgazdasági szövetkezésnek ezt az új formáját, előmozdítja annak fejlődését, elterjedését, és haladó irányban befolyásolja a gazdaság fejlődését.

*

Fentebb már utaltunk arra, hogy az uralkodó osztályok és pártjaik diszkreditálódása és a kommunista pártoknak a hitleri fasizmus elleni harcban betöltött vezető szerepe volt az a döntő tényező, amely előidézte az új típusú demokrácia kialakulását. Magától értetődik, hogy ezek a tényezők nem voltak azonosak minden említett országban. Ez a körülmény, valamint a teljesen különböző történelmi múlt és eltérő nemzetiségi összetétel jelentős különbségekre vezetett az egyes államok között.

Jugoszláviában az uralkodó osztály és politikai pártjai teljesen lejáratták magukat azzal, hogy az országot kiszolgáltatták Hitlernek, továbbá azzal, hogy gazdaságilag, katonailag és politikailag együttműködtek a megszállókkal (Nedic, Drazé Mihajlovic, Pavelic). A király és az emigráns kormány, amely mindvégig támogatta Mihajlovicot, szintén lejáratta magát. A kommunista párt, amely erre a harcra több mint két

¹⁵ Ezért az új demokráciára való áttérés egyes elemei számos más országban is megfigyelhetők.

¹⁶ Magyarországon egy sor esetben helyreállították a tőkés korszak előtti kizsákmányolás régi módszereit: a gazdagparasztok megművelik a termelési eszközökkel nem rendelkező újgazdák földjeit, viszonzásul pedig az utóbbiak kötelesek meghatározott számú napot ledolgozni náluk.

évtizedes illegális fennállásával edződött meg és készült fel, az egész országban szervezte valamennyi igaz hazafi partizánharcát pártkülönbségre való tekintet nélkül, és mindig az élen haladt, a legveszélyesebb szakaszokon is. A dolgozó nép által támogatott partizánosztigok hadseregekké szerveződtek. Tito személyében a mozgalomnak olyan politikai és katonai vezetője és szervezője volt, aki a hosszú harc során nemzeti hős, elismert vezér lett.

Mindez oda vezetett, hogy az ország felszabadulása után már kész, új hadsereg volt, amely a harcban jött létre, új kész közigazgatási és államgépezet, valamint új kormány Tito vezetésével. Ezért Jugoszláviában az új rendszer politikai és katonai tekintetben különösen szilárd alapon áll. Az új Jugoszlávia nemzetiségi politikája, amelyről később még szólunk, továbbá az ország lakosságának gyarapodása olyan állampolgárok bekapcsolása révén, akik azelőtt idegen igában sínylődtek, még inkább megerősítette a rendszer politikai szilárdságát.

Bulgáriában az uralkodó dinasztia, az uralkodó osztály és annak pártjai ugyanúgy lejáratták magukat, mint Jugoszláviában, mivel azonban ezt az országot a náciak a kormány beleegyezésével szállták meg, ezért a kormány hatalma 1944. szeptember 9-ig érintetlen maradt. Itt nem volt hosszan tartó polgárháború, nem voltak partizánhadseregek, mint Jugoszláviában. A hadsereg csak a vereség után szakadt ketté: egy része a reakciók vezetésével tovább harcolt a németek oldalán, másik része azonban csatlakozott az újonnan szervezett népi hatalomhoz. A hazaárulók megbüntete és a régi, reakciós rendszer felszámolása, akárcsak az új államgépezet létrehozása csupán a régi rendszer bukása után következett be. A kommunista párt, amely szoros kapcsolatban állt a néppel és nagy tapasztalatokat szerzett az illegális harcban, itt is vezető párttá vált. Georgi Dimitrov személyében nemzetközi méretű személyiség a vezére, aki világszerte ismert, és aki az antifasiszta harc hőse. A parlamenti választások kimenetele mutatja az új rendszer népszerűségét általában és a kommunista pártét különösen a dolgozó lakosság körében.

Lengyelországban az új típusú demokrácia államának kialakulásához jóval nehezebbek voltak a feltételek. A lakosság gyűlölte a nagybirtokos uralkodó osztályt. A Beck vezette „ezredeskormány”, amely a Szovjetunióval szembeni gyűlöletből csaknem egészen a világháború kitöréséig a Hitlerrel való együttműködés politikáját folytatta, és amely ellenezte a Szovjetunió részvételét Lengyelország nyugati határainak Hitlerrel szembeni megvédésében, „dicsőséges” hadseregei, amelyek oly szégyenletes vereséget szenvedtek, teljes mértékben lejáratták magukat. Más politikai erők azonban, például a parasztpárt (SL), a szociáldemokrata párt (PPS) stb. még megőrizték befolyásukat. A nép még hitt Pilsudski legendájában. A londoni emigráns kormány illegális harci csoportokat szervezett, amelyeket természetesen gyakrabban használtak fel a kommunisták és a szovjet hadsereg elleni harcra, mint a német megszállók elleni harcra.

A Lengyel Szocialista Párt (PPS), amely annak idején forradalmi harcokat vívott a cárizmus ellen, annak ellenére, hogy vezetőségének túlnyomó része sovíniszta és opportunistá volt, sokkal nagyobb befolyással rendelkezett, mint a gyenge jugoszláv vagy bolgár szociáldemokrata párt.

Lengyelországban, mint közismert, nincs kommunista párt. A régi kommunista párt, amelybe Pilsudski ügynökeinek az illegalitás éveiben egészen a vezetőségig sikerült beférkőzniük és szektás politikai irányvonalat keresztülhajtaniuk, 1937-ben önként mondta ki feloszlását. Az 1943-ban alakult Lengyel Munkáspárt (PPR) a kom-

munistá párt volt hívein kívül a dolgozók széles haladói rétegeit tömöríti. Befolyása megerősödött annak a harcnak a következtében, amelyet az ország megszállása idején vívott. Az ország felszabadulása után folytatott helyes politika – a földreform végrehajtása, a PPS-szel való egységfront megteremtése stb. – nagy szerepet biztosított a PPR-nek a kormányban.

Ezekkel a történelmi tényezőkkel magyarázható, hogy a reakciós erőknek az új rendszer ellen folytatott harca Lengyelországban jóval élesebb, mint az új demokrácia más országaiban.

Csehszlovákiában is megvoltak a maga történelmi sajátosságai az új demokrácia kialakulásának. A burzsoázia lejáratta magát, és általános gyűlöletet keltett azzal, hogy nem tudta megvédeni az országot Hitler ellen és együttműködött a megszállókkal. Ez a burzsoáziának azokra a pártjaira is vonatkozik, amelyek felelősséggel tartoznak Münchenért. A Benes által vezetett Népi Szocialista Párt és a Szociáldemokrata Párt azonban megőrizte befolyását. A lengyel és a jugoszláv emigráns kormánnyal szemben, amely reakciósan és ellenségesen viszonyult a Szovjetunióhoz, a Benes vezette csehszlovák emigráns kormány demokratikus volt, és baráti kapcsolatokat tartott fenn a Szovjetunióval. Csehszlovákia Kommunista Pártja csak az ország megszállása után vonult illegálisba, és nem voltak olyan gazdag tapasztalatai a hosszan tartó illegálisról, mint a jugoszláv vagy a bolgár pártnak. Ezért nem volt képes nagyszabású fegyveres ellenállást szervezni, csak Szlovákiában, a Vörös Hadsereg közeledtével összefüggésben került sor elég nagy partizánharcokra. Amikor azonban a német csapatok elhagyták az országot, és néhány napig nem létezett semmiféle kormányzati hatalom, a cseh proletariátus megmutatta politikai határozottságát és érettségét. A munkások elfoglaltak minden nagy gyárat, elűzték vagy letartóztatták a tőkéseket. A nagyipar államosítását Csehszlovákiában gyakorlatilag maga a munkásosztály hajtotta végre azonnal, egy csapásra. Az emigrációból hazatérő kormány már csak megfelelő törvényekkel alátámaszthatta a kész tény, és megszervezhette a köztulajdonba vett nagyipar állami irányítását. És bár a szociáldemokrata pártban és a népi szocialista pártban alighanem elég sok politikus volt, akinek nem tetszett az események ilyen menete, az adott erőviszonyok között teljesen ki volt zárva annak lehetősége, hogy tegyenek valamit a munkásosztály ellen, a tőkések védelmében. Eme körülmények folytán Csehszlovákiában az új rendszer elleni harc viszonylag gyenge.

Mindebből láthatjuk, hogy bár az új típusú demokrácia valamennyi országában azonos társadalmi rend van, a gazdaságban és a politikában meglehetősen fontos, történelmileg meghatározott különbségek mutatkoznak.

*

Ez különösen vonatkozik az említett államok nemzetiségi politikájára. Úgy látszik, hogy ezen a téren éles ellentmondás van egyfelől Jugoszlávia, másfelől pedig Csehszlovákia és Lengyelország politikája között (Bulgária nemzetiségi összetételét tekintve majdnem egynemű). Jugoszláviában valamennyi nemzetnek egyenlő jogai vannak. Ez az ország különböző nemzetiségek föderációja. Ez az ellentmondás azonban csak látszólagos. Jugoszlávia esetében olyan nemzetekről van szó, amelyek (eltekintve azonos szláv nemzeti hovatartozásuktól) a németek elnyomása alatt sínylődtek és harcoltak a megszállók ellen. A háború idején egy táborhoz tartoztak.

Ugyanakkor a Szudéta-vidéken és Lengyelországban a németek a háború előtt a hitleri fasiszmus eszközei voltak. Nyíltan kiszolgáltatták az országot, amelynek állampolgárai voltak. A világháború idején Hitler oldalán harcoltak saját volt hazájuk ellen. Érthető, hogy ebből a tapasztalatból kiindulva a csehszlovák és a lengyel nép nem akarja kitenni magát annak a veszélynek, hogy ezeket az áruló elemeket meghagyja saját országában. A szlovákok és a csehek teljes egyenjogúsága világosan mutatja Csehszlovákia történelmi tapasztalatokon alapuló nemzetiségi politikájának jellegét. A németek kitelepítésének és az ukránok Lengyelországból a Szovjetunióba (valamint a lengyelek Szovjetunióból Lengyelországba) történt áttelepülésének befejeztével az új demokrácia államainak nemzetiségi összetétele a következő lesz: Bulgária és Lengyelország nemzeti szempontból csaknem teljesen egységes, Csehszlovákia két egyenrangú nemzetből fog állni (és talán még magyar kisebbségből, amelyet a lakosság meglehetősen kelletlenül fogad). Jugoszlávia ezzel szemben egyenrangú nemzetek föderációja. Az új Jugoszláviának ez a nemzetiségi politikája különösen fontos az ország virágzása és a területét lakó valamennyi nép barátsága szempontjából, mivel a háború előtti rendszer ebben a tekintetben meglehetősen súlyos örökséget hagyott hátra. Bár az ország neve Jugoszlávia volt, vagyis a délszlávok országa, valójában a szerb burzsoázia uralkodott, amely a többi nemzetet elnyomta.¹⁷ Éppen ezért az új Jugoszlávia alkotmányából és gyakorlatából száműzték mindent, amit akár a legcsekélyebb mértékben is úgy lehetett volna értelmezni, mint a háború előtti szerb elnyomó politika folytatását.

Jugoszláviában ezenkívül maradt egy csekély számú német (és magyar) kisebbség. Mivel azonban Jugoszláviának nincs közös határa Németországgal, és rendszere politikailag rendkívül szilárd, ezért Csehszlovákiával és Lengyelországgal ellentétben Jugoszlávia nyugodtan meghagyhatja az országban ezt a kisebbséget.

*

Az új típusú demokrácia valamennyi állama *népköztársaság*: a dolgozó nép határozza meg a kormány politikáját. A dolgozók politikai uralmának *formája* azonban nem azonos. Csehszlovákia, Lengyelország és Bulgária – parlamenti köztársaság általános, egyenlő és titkos választójoggal. Ezekben az országokban a kormányokat koalíciós pártok alakítják, amelyek többséget alkotnak és felelősek a parlament előtt. Választójoguk abban különbözik a régi polgári demokráciák választójogától, hogy nem engedélyezik fasiszta pártok tevékenységét, és a fasisztákat megfosztják választójoguktól. Jugoszlávia viszont szövetségi köztársaság, amelynek alkotmánya sok tekintetben hasonlít a Szovjetunió alkotmányára.

Ezzel kapcsolatban fontos elméleti kérdés vetődik fel: a kommunista pártokban széleskörűen elterjedt az a vélemény, hogy a dolgozók politikai uralma, akárcsak a Szovjetunióban, csupán a szovjetrendszer formájában valósítható meg. Ez a vélekedés hibás, és nem felel meg Lenin elgondolásának sem.

„A proletárdiktatúra gazdaságpolitikájának problémái” című, a Magyar Tanácsköztársaságról szóló könyvemben, amely 1920-ban jelent meg, a következő monda-

¹⁷ Az a szerep, amelyet Pavelic és hívei játszhattak Horvátországban, egyenes következménye a régi rendszer bűneinek. Horvátország népeinek története különbözik Jugoszlávia más népeinek történetétől. Horvátország, amely hosszú időn át olasz és magyar hatás alatt fejlődött, katolikus ország, és a XIX. században, amikor Magyarország irányította, bizonyos önállóságot élvezett.

tot irtam: „*A gazdagparasztoknak és az uralkodó osztályok valamennyi rétegének a proletárállammal szembeni ellenséges viszonya nem függ az utóbbi formájától; szovjetrendszer, szakszervezeti kormány, parlamenti munkástöbbség – az uralkodó osztályok szemszögéből ez közömbös. Mindegyik formával szemben ugyanolyan erős ellenállást tanúsítanak, míhelyt komolyan nekilátnak a szocialista gazdaság megteremtésének.*”

Ezt a mondatot, amely lehetségesnek fogadja el a dolgozók politikai uralmának más formáit is, sok elvtárs helytelennek tartotta. Lenin azonban, aki egyes helyeken éles bíráló megjegyzéseket írt könyvem margójára, könyvem általa olvasott példányának ezen a helyén semmiféle megjegyzést nem tett, csak alá húzta a mondat egy részét. (Lásd Leninszkij szbornyik. VII. köt. 371. old.)

Az új típusú demokrácia államainak létrejötte világosan megmutatja, hogy a dolgozók politikai uralma elképzelhető a parlamenti demokrácia külső formáinak megőrzésével is.

*

Az új típusú demokrácia államainak külpolitikáját társadalmi rendjük átmeneti jellege határozza meg. Ennek következtében a tőkésállamok, mindenekelőtt az Egyesült Államok és Anglia mindent elkövetnek, hogy ne csak feltartóztassák ezeknek az országoknak a progresszív társadalmi fejlődését, hanem vissza is vessék és újra közönséges tőkésállamokká változtassák őket. Ez a törekvés annál is erősebb, mivel ezeknek az országoknak a jelenlegi állami rendszere kizárja azt a lehetőséget, hogy olyan gazdaságilag függő országokká változtassák őket, amilyenek Németországgal szemben voltak. Ezzel magyarázhatók az olvasó számára a napisajtóból már ismert tények: a meg-megújuló kísérletek az említett országok belügyeibe való beavatkozásra, a demokrácia hiányának lármás hangoztatása arra hivatkozva, hogy ezekben az országokban szigorúan üldözik a reakciós mesterkedéseket, a próbálkozások a választások diszkreditálására, az ellenzék különböző megnyilvánulásainak, vagyis az adott történelmi helyzetben reakciós, objektíve ellenforradalmi pártoknak és politikusoknak a támogatása stb. Ezeknek a beavatkozási kísérleteknek az intenzitása a különböző országok vonatkozásában különböző mértékű. Viszonylag a leggyengébb Csehszlovákia vonatkozásában, mivel ott a burzsoázia annyira lejáratta magát a német fasizmussal való együttműködésével, hogy legalábbis most nem tud nyíltan fellépni mint politikai erő, és ezért a külső reakció itt nélkülözi a belső támaszt. Csehszlovákia demokratikus jellegét ezért nem vitatják. A beavatkozási kísérletek a legintenzívebbek Lengyelországgal szemben, ahol Mikołajczyk parasztpártja szolgál az országon belüli reakciós erők legfőbb támaszaként és egyúttal a külső reakció támaszaként is. Ezért ezeknek az országoknak az egyik legfőbb külpolitikai feladata, hogy megvédjék belpolitikai vívmányaikat és új társadalmi rendjüket mindezen támadások ellen.

Ezekből a körülményekből érthető, hogy miért tartanak fenn egymással az említett államok szoros baráti kapcsolatot, és miért nyújtanak egymásnak gazdasági és politikai segítséget. A felsorolt államok közül egyfelől Jugoszláviának és Bulgáriának, másfelől pedig Csehszlovákiának és Lengyelországnak közös határa van, és ez megkönnyíti a gazdasági kapcsolatokat. (Eme két államsoport között két ország helyezkedik el – Magyarország és Románia –, amelyek ugyan ma még nem tartoznak az új

típusú demokrácia országai közé, de fejlődésük szemmel láthatóan ebbe az irányba vezet.)

Ugyanígy érthető az is, hogy ezek az országok szoros baráti kapcsolatban állnak a Szovjetunióval. Ennek nem csak az az oka, hogy éppen a Szovjetunió győzelmes csapatai szabadították fel ezeket az országokat (ebből a szempontból csak Jugoszlávia kivétel részben) a német megszállás alól és nem csak az, hogy szláv államokról van szó, hanem mindenekelőtt az, hogy jelenlegi társadalmi rendjük hozza közel őket a Szovjetunióhoz, és hogy valamennyi nagyhatalom közül csak a Szovjetunió érdekelt ezen országok társadalmi rendjének és politikai rendszerének fennmaradásában és további progresszív fejlődésében, és csak a Szovjetunió nyújthat nekik diplomáciai támogatást a külső reakció támadásaival szemben.

A Szovjetunió viszont érdekelt abban, hogy ezekben az országokban megmaradjon és haladó irányban fejlődjék tovább a fennálló rendszer. Ezeknek az országoknak a jelenlegi rendszere garanciát nyújt arra nézve, hogy a jövőben nem fognak ismét önként katonai hídfőként szolgálni egy-egy olyan hatalom számára, amely meg akarja támadni a Szovjetuniót. Ezért a Szovjetunió érdekelt abban, hogy ezek az államok gazdasági, politikai és katonai tekintetben minél erősebbek legyenek, hogy meg tudják védeni magukat a külső támadástól, legalábbis addig, amíg a szovjet hadsereg segítségükre tud sietni és meg tudja előzni, hogy erőszakkal katonai hídfővé változtassák őket a Szovjetunió ellen, mint ahogyan ez a második világháború idején történt. (Ezek közül az országok közül Lengyelországnak és Csehszlovákiának közös határa van a Szovjetunióval, Bulgária pedig mint fekete-tengeri hatalom a Szovjetunió szomszédja.)

Ez a helyzet azt jelenti, hogy az új típusú demokrácia államai a két rendszer háború utáni, újjászülető harcának csomópontját alkotják. Nem véletlen, hogy Churchill a háború idején többször is javasolta: a tényleges nyugati második front helyett a Balkánon nyissák meg a második frontot, hogy a háború végére az angol fegyveres erők helyükön legyenek a régi rend biztosítása végett. Ezeket a javaslatokat azonban Rooseveltt és Sztálin mint stratégiailag helyteleneket elvetette.

Mindez mutatja, milyen rendkívül szorosan fonódik össze a bel- és a külpolitika a kapitalizmus általános válságának mai szakaszában.

Mirovoje Hozajsztvo i Mirovaja Polityika, 1947. 3. sz.

A genfi világereskedelmi értekezlet

Genfben már több hete ülésezik a 17 legfontosabb tőkésország képviselőinek értekezlete. Ezen országok külkereskedelmi forgalma körülbelül a világforgalom kétharmadát teszi ki. A legtöbb állam tekintélyes képviselőt küldött Genfbe. Az Egyesült Államokat Clayton helyettes gazdasági államtitkár képviseli; Angliát Sir Stafford Cripps, kereskedelmi miniszter; Franciaországot André Philippe, nemzetgazdasági miniszter stb. A mostani megbeszéléseknek, akárcsak az 1946 októberében–novemberében lezajlott londoni tárgyalásoknak, csupán előkészítő jellegük van. Feladatuk, hogy előkészítsék az összehangolt javaslatokat az Egyesült Nemzetek Szervezete által 1947-re kitűzött hivatalos világereskedelmi értekezletre.

Mielőtt rátérnénk a genfi tárgyalásokra, emlékeztetni szeretnénk az olvasót arra, hogy az elmúlt negyedszázadban számos nemzetközi gazdasági konferenciára került sor. Ezek azonban vagy bármiféle döntés nélkül értek véget, vagy pedig annyira általános határozatokat hoztak, hogy ezeknek semmiféle gyakorlati jelentőségük sem volt. Emlékeztessünk a legfontosabb ilyen jellegű értekezletekre.

Az 1922-es génuai konferenciát az Egyesült Államok részvétele nélkül tartották, mivel az Egyesült Államok akkoriban izolacionista politikát folytatott. A konferencia motorja Anglia volt. Arra törekedett, hogy a sikertelen intervenció után gazdasági egységfrontot hozzon létre a szovjet állam ellen. Kísérlet történt arra is, hogy – új tőkebefektetések ígérete révén – rábírják a Szovjetköztársaságot a cárizmus külső adósságainak elismerésére és arra, hogy visszaadja a külföldi tulajdonosoknak államosított vállalataikat, valamint különleges jogokat biztosítson az országban a külföldi cégeknek, stb. Egyszóval arra törekedtek, hogy a Szovjetuniót a nemzetközi finánc-tőke gyarmatává változtassák. A szovjet kormány természetesen határozottan elutasította ezeket a javaslatokat. Ezek után a konferencia csak a legáltalánosabb jellegű határozatokat fogadhatta el.

Ugyanilyen sikertelennek mutatkozott az 1922 nyarán lezajlott hágai konferencia, amelyen hasonló követeléseket támasztottak a Szovjetunióval szemben.

1927-ben került sor a Nemzetközi Gazdasági Konferenciára. Ezen valamennyi fontos állam részt vett, beleértve a Szovjetuniót és az Egyesült Államokat is. A konferencia több általános határozatot fogadott el a kereskedelem szabadságáról, de semmiféle gyakorlati következménnyel nem járt.

1933-ban, amikor az 1929-ben kirobbant gazdasági világválság elérte a tetőpontját, Londonban összeült a mindaddig legjelentősebb Nemzetközi Gazdasági Konferencia. Ezen 67 állam képviselői vettek részt. Az értekezlet, amelynek vezetői tőkés módon, az aranystandard fenntartásával próbálták megkeresni a kiutat a válságból és megoldani a piacproblémát, kudarcba fulladt. Miközben az értekezlet az aranyvaluta fenn-

tartásáról tanácskozott, az Egyesült Államok devalválta a dollárt. Ezzel megtorpedózta az értekezletet. Anglia nem szánta el magát arra, hogy a Franciaország vezette „aranyblokkal” együtt fellépjen az Egyesült Államok ellen. Nemsokára maga is követte az Egyesült Államok példáját, és devalválta a font sterlinget.

A fasiszta Németország megpróbálta kihasználni az alkalmat egy szovjetellenes blokk létrehozására. Küldötte, Hugenberg betérjesztette hírhedt memorandumát, amely idejekorán felfedte Hitler kártyáit. A hitlerista diplomáciának ez a lépése kudarcra végződött. A Szovjetunió pedig sikert aratott következetes békepolitikájával.

„Bármily paradox módon hangzik is, mégis igaz, hogy a londoni értekezletről, amely le akarta küzdeni a kapitalizmus világválságát, egyetlen állam tért haza reális sikerekkel, ez az állam pedig a Szovjetunió volt” – írta a Szovjetunió iránt egyáltalán nem túl barátságos bécsi „Arbeiterzeitung” 1933. július 4-én.

Ez a rövid áttekintés megmutatja, hogy a korábbi nemzetközi gazdasági konferenciák semmiféle gyakorlati eredményekre nem vezettek.

Miről van szó a mostani értekezleten?

A mostani értekezlet motorja, összehívásának kezdeményezője az Egyesült Államok volt. Az Egyesült Államok formai célja a „szabad világkereskedelem” vagy a „nyitott kapuk” helyreállítása, tehát körülbelül olyan állapoté, amilyen a XIX. század második felét jellemezte. Igaz, a legtöbb országban akkor is vámtarifák álltak fenn. És ezek az Egyesült Államokban – akárcsak ma – igen magasak voltak. A kereskedelmi egyezményeket azonban hosszú távra – tíz évre – kötötték, és majdnem mindenütt alkalmazták a *legnagyobb kedvezmény elvét*. Más szóval a kereskedelmi szerződéseket kötő államok kölcsönösen szavatolták, hogy amennyiben a soron következő kereskedelmi szerződések valamilyen árura valamely országban alacsonyabb vámtarifákat állapítanak meg, akkor ezek automatikusan érvénybe lépnek más országok viszonylatában is, amelyekkel korábban kötöttek szerződést. Ily módon valamennyi ország áruí egyenlő feltételek mellett versenyezhetek egymással bármely országban.

A XX. században, amikor az ipar termelési kapacitása mindinkább felülmúlta az értékesítési lehetőségeket, az értékesítés pedig (az ipari ciklus fellendülésének rövid időszakait kivéve) egyre nagyobb nehézségekbe ütközött, a legnagyobb kedvezmény rendszere hanyatlani kezdett. A szerződéseknek ezt a pontját kezdetben formálisan fenntartották, de a gyakorlatban megkerülték. A kétoldalú szerződésekben a vámok csökkentését a megfelelő áruk olyan minőségéhez kötötték, amely csak az adott országok áruira vonatkozhatott.

Az első világháború után, különösen az 1929–1933-as gazdasági válság időszakában, amikor különösen súlyosakká váltak az értékesítési nehézségek, a legtöbb ország eltért a legnagyobb kedvezmény elvétől és a hosszú távú kereskedelmi szerződések gyakorlatától. Anglia létrehozta a birodalmi preferenciális (kivételes) vámok rendszerét. Az angol exportőrök eszerint a nemzetközösségen belül ugyanazon árukért más cégekhez képest alacsonyabb vámot fizetnek. Anglia vámokat vezetett be az élelmiszerimportra, hogy ellenértékként kedvezményeket biztosíthasson a birodalom országainak. Ugyanígy járt el Franciaország a maga gyarmataival.

Hogy fenntartsa valutája stabilitását vagy lassítsa a pénz elértéktelenedését, számos ország kénytelen volt az import szabályozásához folyamodni. Kialakult az import kontingentálásának rendszere, vagyis az a gyakorlat, hogy a szűkös külföldi valuta-alapból bizonyos árukat korlátozott mennyiségben vásároltak. A külföldi valuta hiánya arra kényszerítette az országokat, hogy olyan országokban vásároljanak árut,

amelyek valuta helyett hajlandók voltak elfogadni a megfelelő ország áruját is. Az átfogó, hosszú távú kereskedelmi szerződéseket mindinkább bilaterális, rövid távú szerződések váltották fel. Ezeket két ország kötötte egymással, és meghatározott árukontingensek adásvételére vonatkoztak egy- vagy kétéves, sőt, olykor hathónapos időtartamra. Az amerikai terminológiában a korábbi „multilaterális kereskedelem” helyét a „kétoldalú kereskedelem”, a „valutáris kereskedelem” helyét pedig a „kétoldalú árucserre” foglalta el. Ez különösen vonatkozik a második világháborút követő időszakra.

Ebben a helyzetben a jelenlegi amerikai kereskedelempolitika meghatározott célokat tűz ki maga elé. Arról van szó, hogy a külkereskedelem terén vissza akarnak térni a XIX. századi helyzetre. Az Egyesült Államok azt követeli, hogy az amerikai áruk a világ valamennyi országában minden vonatkozásban egyenlő feltételek mellett versenyezhessenek bármely más ország áruival. Ez az irányvonal vörös fonalként haladt végig Cordell Hall, a volt államtitkár egész politikáján. Az Egyesült Államok a háború idején és azt követően szövetségeseinek az amerikai segítségtől való gazdasági függését arra használta fel, hogy rájuk kényszerítse ennek az elvnek az elismerését egy sor dokumentumban, különösen a háború után Angliával, Franciaországgal és más országokkal kötött hitelszerződésekben. Miközben Anglia a szerződésekben különböző kikötések révén igyekezett megvédelmezni a maga preferenciális vámrendszerét, aminek következtében megfogalmazásai mindig általános és határozatlan jellegűek voltak, addig a gyöngébb Franciaország kénytelen volt a kölcsönről kötött szerződésben alávetnie magát az Egyesült Államok valamennyi követelésének. Kénytelen volt ígéretet adni arra nézve, hogy véglegesen szakít a kontingensek rendszerével, jelentősen enyhíti a vámokat és másfajta kereskedelmi korlátozásokat, és lemond az export támogatásának politikájáról. Az Egyesült Államok kormánya tiltakozást jelent be, valahányszor valamely államok kétoldalú kereskedelmi szerződést kötnek egymással.

Az amerikai politikának ezek az elvei világossá teszik az 1946 őszi londoni konferencia, akárcsak a mostani genfi értekezlet és az Egyesült Nemzetek Szervezete által 1947-re tervezett világkonferencia szerepét is. Itt az Egyesült Államoknak arról a próbálkozásáról van szó, hogy a világ valamennyi országára rákényszerítse az amerikai áruknak nyújtandó legnagyobb kedvezmény elvét.

Miért követi az Egyesült Államok ezt a célt ilyen kitartóan?

Az Egyesült Államok gazdaságtörténete az elmúlt harminc évben azt bizonyítja, hogy az ország termelési kapacitása jelentősen meghaladja a belső piac felvevőképességét. Ez a magyarázata a krónikus tömeges munkanélküliségnek is. Jelenleg az amerikai ipar termelési kapacitása azért nőtt meg, mert a háború alatt épült nagyvállalatok jelentős részét átállították polgári célú termelésre. Ugyanakkor a belső piac felvevőképessége korlátozott, és a drágaság még inkább szűkíti. A boom (megélénkülés) még folytatódik, de már érik a válság. Ennek a válságnak a kirobbanása a termelés erős esésére és tömeges munkanélküliségre fog vezetni. Amerika gazdaságpolitikája arra irányul, hogy a legnagyobb kedvezmény elvét más országokra rákényszerítve, biztosítsa a fokozott áruértékesítést a világpiacon és ily módon megoldja vagy legalábbis enyhítse az értékesítés problémáját.

Abból a célból, hogy ezt a követelést elfogadhatóvá tegye más országok számára, az alábbi tézist hirdette meg: a kereskedelmi korlátozások kiküszöbölése révén emelkedik a világkereskedelem volumene, ez pedig – úgymond – biztosítja a bővített újra-

termelést és a munkások teljes foglalkoztatottságát. Ez az elgondolás még a mostani genfi értekezlet nevében is kifejeződik, mivel azt hivatalosan a kereskedelem és a munkaerő-felhasználás problémáival foglalkozó értekezletnek hívják.

Nem nehéz azonban belátni az effajta állítások alaptalanságát.

Tegyük fel, hogy az egész tőkés világban abszolút szabad kereskedelem fog folyni: semmiféle vám, semmiféle kontingens nem lesz, sőt, még a világ valutája is egységes lesz. Mire vezetne ez?

Minden árut ott termelnének, ahol a legalacsonyabbak a termelési költségek (beleértve a szállítási költségeket is), vagyis ott, ahol ennek az árunak megtermeléséhez a legkevesebb számú munkaerőre van szükség. Következésképpen az egész világon egyenlő mennyiségű áru megtermeléséhez nem több, hanem kevesebb munkásra volna szükség, mint ma, amikor az áruk jelentős részét olyan országokban termelik, amelyekben az importkorlátozások védelme alatt a termelés drágább, vagyis nagyobb munkamennyiség ráfordítását igényli! A szocialista társadalomban a legelőnyösebb minden árut ott termelni, ahol a legolcsóbban termelhető, mivel így a társadalom valamennyi tagját el lehet látni munkával a termelés összvolumenének növelése révén. A tőkés társadalomban ezzel szemben a következmény elkerülhetetlenül a munkaerő foglalkoztatottságának csökkenése volna, és ráadásul a kevésbé fejlett országok szenvednék a nagyobb kárt.

A mai konkrét körülmények között a kereskedelmi korlátozások eltörlése nem vezetne a világkereskedelem semmiféle bővülésére. Az európai országok, Kína, Japán és mások nem azért vásárolnak kevés árut külföldön, mert nincs szükségük áruira, hanem azért, mert nincs sem aranyuk, sem külföldi valutájuk, sem pedig árufölöslegük a nagyobb import megfizetésére. Nem jókedvükben és nem is haragjukban folytatnak kétoldalú kereskedelmet, hanem azért, mert csak akkor tudnak árukat vásárolni, ha az eladó ország hajlandó árut elfogadni fizetségképpen a vásárló országtól.

Mi történné, ha az Egyesült Államok gazdaságpolitikája kerekedne felül?

Az amerikai áruk minden tőkésországba behatolnának. Ez a következő okok miatt történné: először, az Egyesült Államokban számos áru termelési költségei alacsonyabbak, mint más tőkésországokban, mivel az amerikaiaknál vannak a legkorszerűbb gépi berendezések. Másodszor – és ez még fontosabb –, az amerikai ipar főleg nagy monopóliumok kezében összpontosul. A konszernek és trösztök, kihasználva monopóliumhelyzetüket, a belső piaci árakat magas szinten tartják. Hogy elkerüljék a belső piac túltelítettségét, ami az árak csökkenésére vezetne, készek dömping alkalmazására is, vagyis arra, hogy árufölöslegüket olcsón, akár veszteségesen is értékesítsék külföldön. Ezért, ha az Egyesült Államok irányvonala kerekedne felül, ennek végzetes következménye volna a gyengébb iparú országokra nézve.

Erre ellenérvként felhozható, hogy bár az említett országok gyenge iparát veszteség érné az amerikai áruk konkurrenciája miatt, ezek az országok egészében véve mégis nyernének az olcsóbb áruk megvásárlásával. Ezt az érvet nem csak a múlt századi angol free trade-hívők használták fel, hanem a hitleri Németország közgazdaszái is a második világháború előtt. Ennek az érvek az a lényege, hogy az iparilag elmaradott agrárországoknak örökösen ebben az állapotban kell maradniuk, cseréljenek csak élelmiszert és nyersanyagot iparcikkekre, és ne is tartsanak igényt magasabb gazdasági fejlettségre.

Csakhogy Anglia és Németország legalább olyan országokban vásárolt élelmiszert és nyersanyagot, amelyekbe ipari árukat szállította. Ezzel szemben az Egyesült Államok

nem lehet ilyen vásárló, mivel élelmiszer-főlsölege van, és csak igen korlátozott mennyiségű nyersanyag behozatalára van szüksége.

Az Egyesült Államok a háború előtt jelentős mennyiségű kaucsukot, selymet és növényi olajat importált. A háború alatt gyorsan bővült a műkaucsuk és a műselyem (nylon) termelése és a szójatermesztés. Ennek következtében ezeknek az áruknak a behozatala iránt erősen csökkent a kereslet.

Az Egyesült Államok nemcsak kevés érdeklődést mutat a külföldi áruk iránt, hanem egyenesen megnehezíti ezek importját a magas védővámok segítségével, amelyekkel saját termelőit – a gyárosokat és a farmereket – pártfogolja.

Ez a legsebezhetőbb pontja a legnagyobb kedvezmény érdekében indított egész amerikai kampánynak. Mert hogyan vásárolhatnának más országok árukat az Egyesült Államoktól, ha az utóbbi nem vásárol tőlük árukat?

1946-ban az Egyesült Államok több mint 9 milliárd dollár összegben exportált árukat (és ebben természetesen nincs benne a külföldön levő katonai vagyoni maradványainak eladása), de csak alig 5 milliárd dollár értékben vásárolt külföldön árukat. És mindezt a valutakorlátozások és a kétoldalú kereskedelem ellenére!

Arra sincs semmiféle kilátás, hogy az Egyesült Államok hajlandó volna protekcionista tarifáinak radikális csökkentése révén megengedni a külföldi áruk szabad beáramlását. Ez számos nagy monopóliumot azzal fenyegetne, hogy elveszíti extraprofitját. Igaz, van egy törvény, amely jogot ad az elnöknek a vámtarifák kereskedelmi szerződésekben való 50%-os csökkentésére. De még egy ilyen csökkentés sem nyitná meg igazán az amerikai piacot az európai ipari áruk előtt. Cripps angol kereskedelmi miniszter kijelentette, hogy az amerikai vámok 50%-os csökkentése egyáltalán nem jelentené Anglia számára a preferenciális vámrendszer kellő mértékű felváltását.

Hogy ez valóban így van, arról az angol külkereskedelem 1946-os hivatalos adatai is tanúskodnak:

Megnevezés	Egyesült Államok	Sterlingblokk országai és Kanada	Összesen
	(millió font sterlingben)		
Export	48	489	912
Import	262	652	1298

Ezek a számok azt mutatják, hogy 1946-ban Anglia exportjának több mint a felét a brit birodalom országaiba irányította; az Egyesült Államokba a kivitelnek csupán alig 6%-a jutott. Ezzel szemben importjának 20%-át hozta be az Egyesült Államokból.

Eszerint igencsak szélesre kellene tárnai az amerikai piacokat az angol áruk előtt ahhoz, hogy legalább az export és az import között létrejöjjön az egyensúly, nem beszélve arról, hogy ellensúlyozni kell az értékesítés csökkenését is a domíniumokban és a gyarmatokon a protekcionista vámok eltörlése esetén. Az is kétséges, milyen mértékben tudnának versenyezni az angol áruk – akár vámmentes import esetén is – az amerikaiakkal. Ilyen körülmények között érthető, hogy az angol üzleti körök semmiféle lelkesedést nem mutatnak a genfi tárgyalások iránt.

A „Times” április 10-én így írt:

„Angol szempontból az a vita, hogy »számolják fel« a nemzetközösségi preferenciális vámokat az ígért »tarifacsökkentés« helyett, alighanem a tárgyalások legfon-

tosabb kérdése lesz. Az engedmények és a követelések határai alkották a vita tárgyát a londoni nemzetközösségi értekezleten is, és nincs értelme találgatni, hogy milyen megállapodás született. (A tárgyalások tartalmát titokban tartották. – V. J.) Két megfontolás azonban teljesen nyilvánvaló: az angol tarifák és preferenciális vámok rendkívül alacsonyok, a multilaterális megállapodások tendenciája pedig az lenne, hogy stabilizálják a világpiacon egy olyan élenjáró ipari ország előnyös helyzetét, amilyen az Egyesült Államok. A nemzetközösségi preferenciális vámtarifák valamivel többet jelentenek, mint gazdasági kapcsolatot, és a Brit Nemzetközösségben úgy vélik, hogy az ilyen kapcsolatokat aligha lehet másképpen lazítani, mint komoly engedmények fejében, de még úgy is csak szigorú garanciák esetén. A kereskedelmi alku – ez az elfogadott módszer, de még nem tudni, képesek lesznek-e az amerikai képviselők, akik fél szemmel a »kikötésre« sandítanak, fél szemmel pedig a Kongresszus jóváhagyására, megtenni a szükséges engedményeket vagy megadni a szükséges garanciákat.”

A konzervatív „Spectator” című hetilap március 28-án így írt:

„Egy ország, amelynek olyan magas tarifái vannak, hogy azokat csak nagy politikai nehézségek árán tudná csökkenteni, amely feltételként szabta meg, hogy a más országok engedményei fejében megtehető maximális engedmény mindössze 50%, és amely ragaszkodik egy kikötéshez, hogy annak révén bármely megállapodás teljesítése alól kibújjon, ha az véleménye szerint kárt okozhat termelőinek – egy ilyen ország aligha képes élére állni a szabad kereskedelemért folyó kereszteshadjáratnak.”

Az Egyesült Államoknak esze ágában sincs lemondani a magas protekcionista tarifákról és megengedni nagy tömegű külföldi áru behatolását a belső piacra. Ha a republikánusok a kongresszusi választásokon győznének, ez még inkább megnyírbálná ezt a lehetőséget. A republikánus szenátorok többsége, Tafttal az élén, ellenzi a vámtarifák csökkentését. És az amerikai szakszervezetek is a tarifák csökkentése ellen nyilatkoznak a „nemzeti munka” védelmére hivatkozva.

Arról, hogy az Egyesült Államokban egyáltalán nem hajlandók komolyan beszélni a vámtarifák csökkentéséről, a következő tény tanúskodik: a kormány és a Kongresszus republikánus többsége megegyezésre jutott abban, hogy a jövőben a tarifa-engedmények eltörlésével kapcsolatos ügynevezett „kikötés”, amelyet először 1943-ban fogadtak el a Mexikóval kötött kereskedelmi egyezményben, később pedig a Paraguay-jal kötött egyezményben, kötelező része lesz minden kereskedelmi egyezménynek. Ez a „kikötés” azonban illuzórikussá tesz minden engedményt, amelyet az Egyesült Államok a vámok kérdésében hajlandó volna megtenni. Arról a pontról van szó, amely kimondja, hogy az Egyesült Államoknak joga van eltörölni bármely kereskedelmi egyezményben előírt vámcsökkenést, amennyiben az „komoly kárt okoz a hazai termelőknek”. Ebben az esetben a szerződő partnernek joga van 30 napon belül érvényteleníteni a szerződést. Senki sem kételkedhet abban, hogy a nagy amerikai monopóliumok által foglalkoztatott nagy statisztikus- és közgazdászoknak könnyűszerrel sikerül előteremtenie bármely bizonyítékot arra nézve, hogy a vámtarifák csökkentése kárt okoz iparáguknak.

Igaz, az amerikai sajtóban olyan hangok hallatszanak, amelyek pártfogolják a vámok csökkentését. Ha azonban alaposan szemügyre vesszük a dolgot, kiderül, hogy a különböző nagy monopóliumok orgánumai az általuk vásárolandó áruk behozatali vámjának eltörlése mellett egyúttal magas behozatali vámokat követelnek az általuk eladandó áruk esetében. Február 24-én a „Neue Zürcher Zeitung” így írt:

„Elképedéssel kell konstatálnunk, mennyire egybecseng számos (az Egyesült Államok tarifabizottsága által) beterjesztett érv azokkal a követelésekkel, amelyeket negyedszázaddal ezelőtt vetettek fel a Fordney-Maccumber-tarifát és a néhány évvel korábban elfogadott Howley-Smouth-tarifát megelőzően. Akkor is a gazdasági élet számos képviselője védelmezte azt az álláspontot, hogy az ő termelésükhöz szükséges nyersanyagok és félégyártmányok tarifája túlságosan magas, viszont az általuk gyártott készítmények vámtarifája túlon túl alacsony. Ebből a szempontból jellemzőek például az amerikai Vas- és Acélintézet követelései, amelynek képviselői kijelentették, hogy az általuk importált nyersanyagok vámjai túlságosan magasak, ellenben a kész acéltermékek folyó tarifái túlságosan alacsonyak ahhoz, hogy megakadályozzák ezeknek a termékeknek a dömpingjét az Egyesült Államokban. Az amerikai gazdasági érdekek egy sor képviselőjének protekcionista álláspontjára jellemző a Gyapjúgyárosok Országos Szövetsége elnökének az az állítása, amely szerint a gyapjútámokról szóló kölcsönös tárgyalások veszélyeztetik az amerikai gyapjúipart, mivel az amerikai ipar a legnagyobb mértékben sebezhető, tekintettel az amerikai és az angliai munkabérek közötti nagy különbségre.”

Világos, hogy ilyen körülmények között az eltörlésről szóló „kikötésnek” a szerződő felekre való alkalmazása rendkívül veszélyes fegyver az Egyesült Államok kezében.

Tegyük fel például, hogy Anglia kénytelen az amerikai vámok jelentős csökkentése fejében lemondani a kedvezményes tarifák rendszeréről. Az amerikai áruk azonnal elfoglalnák a brit piacok nagyobbik részét, amelyre még a preferenciális tarifák mellett is sikerrel be tudnak hatolni. Ha az angol ipar kénytelen volna átállni az amerikai piac szükségleteire, hogy ellensúlyozza a csökkent értékesítést magában a brit birodalomban. Ha az Egyesült Államok – mondjuk – egy-két év múlva az eltörlési „kikötés” alapján érvénytelenítené a korábban végrehajtott vámcsökkenést, ezzel kiheverhetetlen csapást mérne az angol gazdaságra. Mivel az angol árukat ismét kiszorítanák az amerikai piacról, az amerikai monopóliumok közben megerősödnének a birodalmi piacokon. Ami pedig vonatkozik Angliára, az még nagyobb mértékben vonatkozik Franciaországra és más tőkésországokra.

Ebből is megérthető, miért folynak oly nagy nehézségek közepette a jelenleg Genfben zajló tárgyalások egyes árukat egóriák vámtarifáinak csökkentéséről. Az iparilag gyengébb országok egymás között könnyen egyezsére juthatnának, de vajon hogyan védelmezhetnék meg magukat az Egyesült Államok követeléseivel szemben, amelyeket ráadásul a hitelektől való megfosztás fenyegetése támaszt alá? Ez a jelenlegi értekezlet legnagyobb nehézsége.

*

És most vizsgáljuk meg az amerikai külkereskedelmi politikát az Egyesült Államok nemzetgazdaságának egésze szemszögéből.

1946-ban az Egyesült Államok mintegy 12 milliárd dollár értékben adott el árut a külföldnek, beleértve a külföldön maradt hadianyagokat is; ezzel szemben alig 5 milliárd dollár értékben vásárolt árut külföldön. Vagyis több mint 7 milliárd dollár értékű árut exportált közvetlen kompenzáció célkúl. Ezek egy részét mindenfajta ellenérték nélkül vitte ki (ide tartoznak az UNRRA szállításai), túlnyomó részét azonban kormányzati hitelek és az Export-Import Bank hitelei formájában. Világos, hogy az Egyesült Államok idén és a közeljövőben általában véve csak olyan árukat

értékesíthet hitelben, amelyek – a nemzeti jövedelem mostani megoszlása mellett – nem kerülnek a belső piacra.

A más országoknak nyújtott hitelek később kamatokkal együtt kell megtéríteni. De vajon milyen természetes formában kell és lehet ezeket visszafizetni? Az amerikai mezőgazdaság több élelmiszert, gyapotot és dohányt termel, mint amennyit a belső piacon el lehet adni. A hatalmas amerikai ipari monopóliumok telve vannak kemény elszántsággal – és ehhez megvan a hatalmuk is –, hogy meggátolják a hiteleknek ipar-cikk formájában történő törlesztését.

Ezért az amerikai kereskedelmi politika célja, hogy szüntelenül közvetlen ellentételek nélkül értékesítse áruát külföldön. Ez más szóval annyit jelent, mint úgy adni el, hogy nem adni el. Hosszú távon ez gazdasági abszurdum. Ha az Egyesült Államok hosszú időn át sok árut akar exportálni, akkor sok árut kell importálnia is. Másképpen ez nem lehetséges. Ez a mai amerikai kereskedelmi politika belső ellentmondása.

Mindez arról tanúskodik, hogy az Egyesült Államoknak az a próbálkozása, amellyel ma más tőkésországokra rá akarja kényszeríteni a XIX. század kereskedelmi politikájának elveit, amikor is a tőkés termelési mód fellendülőben volt, egyáltalán nem a tőkés világ gazdasági rendszer „egészségesebbé válását” eredményezné, hanem sokkal inkább annak ingatagságát fokozná.

Az adott pillanatban korai volna megjósolni a genfi értekezlet kimenetelét, annál is inkább, mivel a kölcsönös vámengedményekről folyó tárgyalások titkosak. Minden jel arra vall, hogy a tárgyalások el fognak húzódni, és lehetséges, hogy valamiféle kompromisszummal végződnek. Erre céloz Claytonnak a Reuter hírügynökség által közölt április 17-i nyilatkozata, amely szerint az Egyesült Államok nem különösebben érdekelt valamennyi vámpreferencia eltörlésében. Clayton hozzátette még, hogy „az Egyesült Államok és más országok még nem készültek fel a teljesen szabad kereskedelemre”.

Claytonnak ezek a szavai azt mutatják, hogy Anglia és az iparilag kevésbé fejlett országok –, például India – ellenállását figyelembe véve az Egyesült Államok kész lemondani programjának közvetlen és teljes megvalósításáról, és beéri részleges sikerrel is. Bármely más irányvonal veszélyeztetné az erre az évre tervezett nemzetközi kereskedelmi konferenciát, és csak élezné az ellentéteket az Egyesült Államok és Anglia között.

*

Ami a Szovjetuniót illeti, mint ismeretes, nem vesz részt a genfi értekezleten. A külföldi sajtó némely orgánumai ezt a nemzetközi együttműködéssel szemben ellenséges álláspont demonstrálásaként próbálják értelmezni. A Szovjetunió távolmaradása csak annyit jelent, hogy a Szovjetunió közvetlenül nem érdekelt a genfi kereskedelmi értekezleten megvitatott problémákban, mivel állami külkereskedelmi monopóliuma van, amely gazdasági rendszerünk megingathatatlan alapját alkotja. A Szovjetunió természetesen mindig kész arra, hogy békésen együttműködjék valamennyi békeszerető állammal. Ezt a készséget újra meg újra tettekkel bizonyítja, amikor aktívan szembeszegül a nemzetközi együttműködés ellenségeinek valamennyi mesterkedésével, akik ezt az együttműködést megpróbálják felcserélni olyan politikával, amely akaratuknak az egész világra való rákényszerítését jelenti.

A kőolaj a Közel-Keleten

A Közel-Kelet ázsiai része – a Földközi-tenger keleti partvidéke, a Vörös-tenger, a Perzsa-öböl és a Fekete-tenger déli partja között elhelyezkedő terület – jelenleg igen fontos szerepet játszik a világpolitikában.

A Közel-Kelet már a XIX. században magára vonta a legerősebb nagyhatalmak figyelmét. Elég, ha Anglia és Franciaország Egyiptomért folytatott harcára vagy Oroszország és Anglia hosszan tartó balkáni vetélkedésére gondolunk. Érdemes felidézni Németországnak azt a próbálkozását, hogy Törökországot gyarmatává változtassa, tehát a Berlin–Bagdad vasút tervét.

A múlt században a nagyhatalmak közel-keleti politikáját elsősorban a politikai befolyásért és a stratégiai pozíciókért vívott harc határozta meg. Ezeknek a térségeknek a gazdasági erőforrásait akkor még fel sem tárták. Csak a XX. században lépett színre egy egészen új tényező – a kőolaj, amely mind a mai napig uralja a Közel-Kelet valamennyi egyéb problémáját. Ennek következtében megváltozott a különböző nagyhatalmak érdekeltségi foka az egyes közel-keleti országokban. Szaúd-Arábia és Kuvait sivatagos térségei, amelyeken egy négyzetkilométerre alig jut 2–3 lakos, hirtelen érdekelní kezdtek az egész világot. Ezek a területek a kőolajforrásokért folyó elkeseredett nemzetközi harc objektumaivá váltak.

Az emberiség történetében aligha van még egy olyan termék, amely oly szédítő „karriert” futott volna be, mint amilyen a kőolaj dicsekedhet. Kalóriatartalma, amely két-háromszorosan felülmúlja a kőszénét, az a tulajdonsága, hogy égése nem termel hamut és salakot, és hogy szállítása könnyű, a kőolajat összehasonlíthatatlannul előnyösebb fűtőanyaggá teszi, mint amilyen a szén. A kőolajból nyert benzin, mint tudjuk, pótolhatatlan a harckocsiknál, a hadiflottánál és mindenekelőtt a repülőgépeknél (legalábbis az volt a rakétamotorok feltalálásáig). Nem meglepő, hogy a kőolajtermelés nőttön-nő. A világ kőolajtermelése még az 1929–1934-es válság idején is évi 3%-kal növekedett. Az első világháború után világszerte lázasan kezdtek kutatni új, kőolajban gazdag körzetek után.

Az új kőolajforrások utáni hajszát rendkívül kiélezte az a körülmény, hogy a nagy amerikai olajmonopóliumok az általuk finanszírozott tudományos intézmények révén időről időre világgá kürtölték, hogy az amerikai kőolajforrások rövidesen kiapadnak – ezek a hírek eddig minden alkalommal hamisaknak bizonyultak. 1938-ban a kőolajszakértők különböző, de egyaránt közeli időpontokat jelöltek meg, amikor szerintük „végre kimerülnek” az Egyesült Államok kőolajforrásai; Garfía 1947-et emlegetett, az Amerikai Kőolajkutató Intézet 1953-at, D. White az 1958-as évet. Most már világos, hogy 1958-ra az Egyesült Államok kőolajforrásai távolról sem merülnek ki.

Az egész többek világnak ebben az új, olajban gazdag körzetek utáni hajszájában a legtöbbet ígérő terület a Közel-Kelet ázsiai része – vagy ahogyan az angolok és az amerikaiak nevezik: a Közep-Kelet – volt. Bár az itt feltárt kőolajkészletek értékelése korántsem pontos, mégis az idézett számadatok valamelyes képet nyújtanak a dolgok valódi állásáról. A legfrissebb adatok szerint a világon feltárt kőolajtartalékok úgy oszlanak meg, hogy az Egyesült Államokra jut e tartalékok 35%-a, a Közel- és Közep-Keletre 45%-a, a világ többi részére pedig 20%-a.

Ezek a meglehetősen közelítő számadatok is mutatják, milyen döntő jelentősége van a Közel-Keletnek a világ majdani kőolajellátása szempontjából. Megmagyarázzák, miért folytat immár mintegy húsz éve oly kitartó küzdelmet Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok azért, hogy ezeken a területeken megszerezze a kőolaj-koncessziókat.

A Közel- és a Közep-Kelet kőolajtartalékai a következőképpen oszlanak meg:

A világ feltárt olajforrásai (százalékban)

Kuvait	Irán	Irak	Szaúd-Arábia és Bahrein	Katar
15,1	10,7	8,3	8,9	1,7

Az ember azt gondolná, hogy az Egyesült Államok az emberiség 6%-át kitevő lakosságával beérhetné saját kőolajvagyonával: a feltárt készletek 35%-ával, és nem kellene új kőolajforrásokat keresnie idegen országokban. Valójában azonban ez nem így van. Először is a kőolajtermelés és -feldolgozás meglehetősen nagy hasznot hajtó dolog, különösen az elmaradott országokban, amelyekben a munkaerőt igen alacsonyan fizetik. Másodszor, az amerikai kormány, figyelembe véve a kőolaj stratégiai fontosságát, minden eszközzel támogatja a „maga” monopóliumait abbeli törekvésükben, hogy maguknak szerezzék meg az idegen országok kőolaj-lelőhelyeinek oroszánrészét.

Az amerikai tőke részesedése a közel-keleti kőolajforrásokból Angliához képest egyre növekszik, különösen ott, ahol a forrásokat nemrég tárták fel. Anglia és az Egyesült Államok harca kellő mértékben tanúskodik erről.

Legkorábban, 1913-ban Irán déli részén kezdtek hozzá a kőolaj ipari feldolgozásához. A kőolaj itt mindmáig százszázalékosan az angol tőke kezében van, az állami „Angol-Iráni Kőolajtársaság” kezében.

Irakban a kőolajforrások ipari feldolgozása 1927-ben kezdődött el, bár a török szultán már 1914-ben megadta a megfelelő koncessziót az angol-német „Török Kőolajtársaság” nevű cégnek. Az első világháború befejeztével, miután a körzetért heves harcot folytatott egymással Anglia és Franciaország, az 1920-ban megkötött San Remo-i egyezmény értelmében a koncesszió az angolok kezén maradt. Anglia elérte, hogy Moszul, ahol ezek a kőolajforrások vannak, Törökországtól Irakhoz kerüljön, amelyet angol mandátumterületté változtattak. A kőolajtermelés 25%-a viszont Franciaországot illette.

Az amerikai kormány egy tőkéscsoport nevében tiltakozott az egyezmény ellen, hivatkozva a „szultán utódaival” kötött szerződésére. Childe amerikai követ a lausanne-i konferencián kijelentette, hogy az Egyesült Államok nem ismer el semmiféle megállapodást Anglia és Franciaország között, amely megsértené a „nyitott

kapuk" elvét. Anglia kénytelen volt engedni. Az új „gentleman's agreement” az Egyesült Államoknak biztosította az iraki (moszuli) kőolaj 25%-át. Eszerint a „Török Kőolajtársaság” helyébe lépett az „Iraki Kőolajtársaság”, amelyben az angol részvétel aránya 52,5%, a franciáé 23,75, az amerikaié 23,75 % volt.

Így kezdődött az Egyesült Államok aktív részvétele a közel-keleti olajkincs kitermelésében. Amerikát Rockefeller „Standard Oil of New Jersey”-je és „Socony Vacuum Oil Company”-ja képviselte.

Ettől a pillanattól kezdve Franciaországot gyakorlatilag megfosztották attól a lehetőségtől, hogy tovább szélesítse részesedését a közel-keleti kőolajtermelésből. A harc most kizárólag Anglia és az Egyesült Államok között folyt.

1933-ban a Bahrain szigeteken is kezdetét vette a kőolajkincs kiaknázása. A koncessziót az amerikai „Standard Oil of California” és a „Standard Oil of Texas” társaságok kapták meg.

1936-ban megkezdődött a szaúd-arábiai kőolajforrások kitermelése, akkor még csak minimális mértékben. Az Ibn Szauddal folytatott hosszas kereskedelmi és diplomáciai tárgyalások után a koncessziót ugyanazok az amerikai Rockefeller társaságok kapták meg, amelyek már megvetették lábukat a Bahrain szigeteken. Az amerikaiak kihasználták az Ibn Szaud-dinasztia, valamint az angol pártfogás alatt levő iraki és transzjordániai királyi ház közötti hagyományosan ellenséges viszonyt. Sikerült kiszorítaniuk az angolokat a térségből, amelyet pedig az első világháború vége óta vitathatatlanul angol befolyási övezetnek tekintettek. Az amerikaiak hatvan évre kapták meg a koncessziót, és az majdnem egész Szaúd-Arábiára kiterjed, vagyis egy 1,5 millió km²-t meghaladó területre, amelyen valószínűleg még hatalmas feltáratlan kőolajkincs van. Ennek a területnek a nagy lehetőségeiről tanúskodik az is, hogy 1946-ban a kőolajtermelés itt 8,6 millió tonnára emelkedett, szemben az 1945. évi 3 millió tonnával.

Végül 1946-ban megkezdődött a kuvaiti kőolajkincs feldolgozása; itt összpontosul a tőkés világ kőolajtartalékainak egyhatoda és a közel-keleti kőolajkincs egyharmada. A koncessziókat egyenlő arányban osztották el az „Angol-Iráni Társaság” és az amerikai „Gulf Oil Company” között.

Mindent összevetve kiderül, hogy 1946 elejére a Közel-Kelet összes feltárt kőolajkészletéből az angolok tulajdonát képezi mintegy 19 milliárd tonna, az amerikaiakét mintegy 15 milliárd tonna. Ami a termelést illeti, az angolok 1946-ban mintegy 22 millió tonna, az amerikaiak pedig mintegy 11 millió tonna kőolajat aknáztak ki. Ám az amerikai kitermelés gyorsan növekszik. 1938-ban az angolok a Közel-Keleten (Iránt is beleértve) mintegy 14 millió tonnát termeltek ki, az amerikaiak pedig csak 1,5 millió tonnát. Nyolc év alatt tehát az amerikai kitermelés az angol kitermelés egytizedéről annak felére növekedett. Ha csak a tulajdonképpeni Közel-Keletet vesszük, Irán nélkül, akkor az amerikaiak aránya háromszorosa Angliáénak.

A harc nemcsak a kőolajforrásokért folyik, hanem a szállítási lehetőségekért is. A kőolajvezeték a kőolajszállítás legolcsóbb eszköze. Az iraki kőolajat kőolajvezetékén szállítják a Földközi-tengerhez. Ennek építése körül fellobbant az Anglia és Franciaország közötti versengés amiatt, hogy kinek a területén építsék fel a kőolajvezeteket: a francia mandátumterületen-e, Szíriában, avagy az angol mandátumterületen, Palesztinában. Szükségtelen külön hangsúlyozni ennek a kérdésnek a stratégiai jelentőségét. A vita kompromisszummal ért véget: a kőolajvezeteket két álgazással építették: az egyik Tripoli szíriai kikötőben végződik, a másik Haifában.

Mivel az Egyesült Államok földközi-tengeri hatalomná próbál válni, ezért természetesen amerikaiak is született egy olyan kőolajvezeték létesítéséről, amely a Földközi-tenger partján végződne. A háború idején kidolgoztak egy tervet, amely szerint magának az amerikai kormánynak kellene egy hatalmas kőolajvezeték építenie, amely egyesítené a Perzsa-öböl a Földközi-tengerrel. E terv végrehajtásának mellőzhetetlen feltétele volna az egész vonal katonai védelme.

„A közép-keleti amerikai kőolajvezeték amerikai politikai erő támogatása nélkül, helyőrségek, katonai őrszemek nélkül, légitámaszpontok nélkül, anélkül, hogy képesek lennének erővel viszonzni bármely kihívást – ostobaság volna” – írta 1944. évi 4. számában a „Harpers Magazin” „Az arab kőolaj és az amerikai imperializmus” című cikkében.

A Közel-Keleten működő amerikai monopóliumok azonban szívesebben építenének kőolajvezetékét a saját számlájukra. Mint a „New York Times” 1947. március 2-i számában utal rá, az érdekelt amerikai olajtársaságok által alapított „Trans-arabian Oil Company” már öt amerikai céggel kötött szerződést kőolajvezeték építésére.

A harc a kőolajvezetékek körül ma is folyik. Az angolok bővítik a Kirkuk–Haifa kőolajvezeték kapacitását, mégpedig egy új vonal építésével, amely 1949-ben lesz kész. Egy rendkívül nagy méretű kőolajvezeték kívánnak Iránból átvezetni a Földközi-tenger partjára.

Az amerikai olajtársaságok rendkívül érdekeltek a Szaúd-Arábiából a Földközi-tengerhez vezető kőolajvezeték minél gyorsabb kiépítésében, mivel a Szezi-csatornán, hajóval történő szállítás esetén minden tonna kőolajért hat aranyfrank vámot kell fizetniük (ennek a vámnak több mint fele az angolok zsebébe vándorol).

Itt is, akárcsak az első kőolajvezeték építésekor, felvetődik a kérdés, hol legyen a vezeték vége. Jelenleg a Földközi-tenger egész keleti partvidéke az angolok kezén van. Az Egyesült Államoknak ahhoz, hogy uralkodó helyzetbe kerüljön a Földközi-tengernek ezen a részén és stratégiaileg kihasználhassa a kőolaját, szilárd támaszpontokra van szüksége a partvidéken, hogy legyen hová elvezetni a kőolajat. Az angol befolyástól megszabadult Palesztina vagy Egyiptom lehetne ilyen támaszpont, és itt is végződhetne az a kőolajvezeték, amely Szaúd-Arábiát összekapcsolná a Földközi-tengerrel. Ez az egyik oka annak a hatalmas aktivitásnak, amelyet az Egyesült Államok jelenleg ezekben a körzetekben kifejt.

Aligha vonható kétségbe, hogy az Egyesült Államok ki fogja használni Anglia nagy pénzügyi nehézségeit és további hitelekre való rászorultságát, hogy nyomást gyakoroljon rá és a saját érdekében oldja meg a sok vitás kérdést a közel-keleti kőolaj-politikában, amelyben még sok minden titok.

Búza és politika

Március elején Washingtonban befejeződött a második „búza-konferencia”. Az első ilyen konferenciát 1947 márciusában–áprilisában Londonban tartották. Ez eredménytelenül végződött, mivel az Anglia vezette importőr országok szembeszálltak az Egyesült Államok magas árkövetelésével. Most, a második konferencián, amelyen nem vett részt a Szovjetunió és Argentína, három angolszász exportőrország, mégpedig az Egyesült Államok, Kanada és Ausztrália olyan döntéseket tudott rákényszeríteni az importőrökre, amelyek új nélkülözéseket okoznak majd Nyugat-Európa és Ázsia éhező népeinek.

*

Mielőtt kitérnénk a konferencia határozataira, célszerű néhány számadat alapján képet nyújtani arról, hogyan fosztják ki az európai fogyasztókat az amerikai gabona-spekulánsok.

A háború előtti agrárválság mélypontján egy bushel (27,2 kilogramm) búza az Egyesült Államokban 68 centbe került. Az agrárválság egész időszakában általánosan elismerték, hogy januárban a bushelenkénti egydolláros ár az agrárválság végét jelentette volna. Márpedig 1946 végén egy bushel búza ára az Egyesült Államokban meghaladta a 2 dollárt, 1947. november végére pedig elérte a tetőpontot – a 3,34 dollárt, majd egymást követő áresések eredményeképpen 1948. március 9-én eljutott a 2,41 dolláros szintre. A búza ára tehát még ma is kétszerese annak a szintnek, amelyet a háború előtt teljesen elegendőnek tartottak. Figyelembe kell venni, hogy minden egyéb mezőgazdasági áru ára rendszerint követi a búza árát.

A háború idején az Egyesült Államokban az árolló a mezőgazdasági áruk javára alakult. 1948. január végén a nagykereskedelmi árindex az 1926-os árakat 100-nak véve a mezőgazdasági áruk esetében 195, valamennyi egyéb áru esetében pedig 148 volt. Természetesen ez az árárány nem a kisfarmereknek kedvezett, akik maguk művelik a földet, hanem mindenekelőtt a nagyvállalkozóknak és a gabonaspekulánsoknak. Igencsak látványosak azoknak a kamatoknak a hivatalos adatai, amelyeket az Egyesült Államok szegény farmereinek kellett fizetniük adósságaik fejében 1947 közepén. 1,36 millió farmer közül, akiknek adóssága gazdaságonként 500 dollárt tett ki, 340 ezer farmer 9–10%-ot, 186 ezer farmer 10%-ot, 59 ezer farmer pedig 13%-ot, vagy annál többet fizetett!

A hallatlanul magas búzaárral elsősorban a spekulánsoknak kedveztek. Míg az 1929-es válság előtt a spekuláció az értéktőzsdén összpontosult, addig a háború utáni években a spekulánsok a búzára vetették magukat. Hogy mekkora hasznot zsebeltek

be Franciaország, Olaszország és más országok éhezõ munkásainak rovására, errõl az alábbi tény tanúskodik.

1947. december 12-én a szenátus költségvetési bizottsága meghallgatta a meglehetősen ismert E. W. Powley kőolajiparost, Truman közeli barátját, a Demokrata Párt volt főpénztárnokát, aki annak idején az Egyesült Államok képviselője volt a Szövetséges Jótétemeli Bizottságban. Azzal vádolták, hogy amikor kinevezték Royall hadügyminiszter különleges helyettesévé, magánszállításokat végzett a hadsereg számára. Powley a bizottság előtt nyíltan beismerte, hogy tiszttségébe való beiktatását megelőzően spekuláció révén 500 ezer bushel gabonát vásárolt, hogy mint derék családapa megmentsse övét a dollár elértéktelenedésétől. Vajon hány száz ismeretlenségben rejtőző amerikai úriember gazdagodott meg a spekuláción, a búzaárak mesterséges emelésén, miközben a szövetséges nyugat-európai országokban munkások milliói nélkülözik a mindennapi kenyeret!

*

Az áremeléssel azonban csak meghatározott gazdaságfeltételek mellett lehet spekulálni. Ezek a feltételek adottak voltak. Részben spontán jellegük volt, részben szándékosan hozta létre őket az Egyesült Államok, hogy mesterségesen felszófolja a búzaárakat.

Az áremelkedés természetes oka mindenekelőtt az volt, hogy tavaly a Szovjetuniót kivéve a legtöbb európai országban rossz volt a termés. A rossz termés részben a háború következménye volt (természetes és műtrágyák, valamint munkaeszközök hiánya), különösen azonban az 1947-es súlyos aszályé. Míg hivatalos becslés szerint Európában (a Szovjetuniót kivéve) a háború előtti öt év átlagtermése 42,3 millió tonna volt, addig ez a mennyiség 1946-ban 32,9 millió tonnára, 1947-ben pedig 25,8 millió tonnára süllyedt.

Ám az a körülmény, hogy az európai országokban rossz volt a termés, önmagában még nem lehetett elegendő ok az árak felszófolására az Egyesült Államokban, mivel a gabonafélék *világtermése* az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsának memoranduma szerint 1947-ben mindössze 4%-kal maradt alatta a háború előtti szintnek. Következésképpen a gabonakészletek egyenletes elosztása esetén semmiféle éhínség nem fenyegetett volna. Csakhogy – mutat rá a memorandum – néhány országban 30%-kal kevesebbet fogyasztanak, mint a háború előtt (ami a munkások éhezését jelenti, hiszen a vagyonos rétegek városban és falun mindig megtalálják a módját szükségleteik kielégítésének), ezzel szemben más országok fogyasztása 15%-kal nőtt. Ezek között az országok között első helyen van az Egyesült Államok. Éppen az amerikai fogyasztás növekedése, a búza tömeges méretű felhasználása sertések és baromfik takarmányozására – ez a nyugat-európai éhínség valószínű oka.

Az Egyesült Államok búzatermése 1947-ben 1408 millió bushel, vagyis 38,3 millió tonna volt. Ez egyharmaddal magasabb a háború előtti esztendő átlagtermésénél. Ha az Egyesült Államok nem fogyasztott volna többet, mint a háború előtt, akkor normális árakon ki lehetett volna elégíteni az európai szükségleteket. Ez az ország azonban, amelynek sajtója nap mint nap képmutatóan harsogja, hogy önként kell korlátozni a kenyér-, a hús- és a tojásfogyasztást, 1947-ben legalább 8 millió tonna búzát fordított sertések és baromfik takarmányozására – kétszer annyit, mint az előző évben. 8 millió tonna búza több mint 10 millió tonna megsütött kenyeret jelent. Ez körülbelül évi 100 kilogramm kenyeret jelent 100 millió embernek. Vagyis az amerikai

sértéseknek odadobott kenyérből Nyugat-Európa valamennyi munkását jól lehetett volna lakatni, ám ezt a kenyeret a disznók falták fel. És ez volt a fő oka az árak felfúvódásának!

Az Európának szánt búzát az amerikaiak felduzzasztott napi áron szállítják, és ehhez hozzászámítják dollárban a magas szállítási költségeket is. Hogy milyen sokba kerül az európai országoknak az amerikai gabona, azt a következő tény is szemlélteti. A csehszlovák külkereskedelmi minisztérium felmérése szerint, amelyet 1948 végén tettek közzé a sajtóban, Csehszlovákia a Szovjetuniótól való búzavásárlás révén legalább 4,7 millió dollárt takarított meg ahhoz képest, amibe ugyanilyen mennyiségű amerikai búza került volna, a szállítási költségek nélkül.

*

Mi volt a gazdasági alapja az 1948 elején bekövetkezett amerikai búzaáresésnek? Itt a következő mozzanatok játszottak szerepet.

Először is a nagyon jó ausztráliai búzatermés: ez 74 millió bushellel, vagyis 48 %-kal volt magasabb a háború előtti átlagos termésnél.

Másodszor, az európai őszi búza terméskilátásai jóval kedvezőbbek a tavalyinál. Ugyanez a helyzet Ázsiában a rizstermés kilátásaival, és ez csökkentette az ázsiai országok búzaimport-szükségletét.

Harmadszor, a munkások és alkalmazottak reálbérének csökkenése az Egyesült Államokban a drágaság növekedése következtében csökkentette a hús iránti keresletet, és leszorította a húsarakat, emiatt előnytelenné vált a búza felhasználása sertés- és baromfitakarmányozásra.

Negyedszer, a nyílt túltermelési válság kirobbanásától és az azzal elkerülhetetlenül együtt járó általános árzuhanástól való félelem számos spekulánst arra ösztökölt, hogy csökkentse a tőzsdei műveleteket és eladja papíron szereplő búzáját.

Ebben a helyzetben ült össze a második búzakonferencia, amely viszonylag kevés érdeklődést keltett a világközvéleményben. Ezen a konferencián három angolszász búzaexportáló ország – az Egyesült Államok, Kanada és Ausztrália – állt szemben 33 búzaimportáló országgal. Az előbbieket a magas, az utóbbiak az alacsony árakban érdekelték. A konferencián olyan határozatok születtek, amelyeket az exportáló országok (élükön az Egyesült Államokkal) kényszerítettek rá az importáló országokra. Megjegyzendő, hogy Argentína nem csatlakozott a megkötött egyezményhez.

Összehangolták a bushelenkénti árminimumot, nevezetesen az első évben 1,50 dollárt, amely 1948 augusztusától kezdve évenként 10 centtel fog csökkenni. Ily módon az egyezmény utolsó, ötödik évében, 1952-ben az árminimum 1,10 dollár lesz, vagyis még mindig 10 %-kal magasabb, mint az, amelyet az Egyesült Államokra nézve a háború előtt előnyösnek ismertek el.

A 33 importáló ország kötelezettséget vállalt arra, hogy *évente legalább 500 millió bushel* – azaz 13,6 millió tonna – búzát vásárol az exportáló országoktól, vagyis körülbelül annyit, amennyi a háború előtt a búza évi átlagos exportja volt. Minden egyes importáló országra nézve megszabták azt a mennyiséget, amelyet meg kell vásárolnia, ha az ár eléri a kítűzött minimumot. Franciaország 975 ezer tonnát, Olaszország 1 millió tonnát, Nagy-Britannia 5 millió tonnát, India 750 ezer tonnát, Mexikó 200 ezer tonnát köteles vásárolni. Ez azt jelenti, hogy olyan országok, mint Franciaország, Olaszország, India és Mexikó öt éven keresztül meg vannak fosztva attól a lehetőség-

től, hogy saját termelésük növelése révén megszabaduljanak a dollárban elszámolt búzaimport súlyos tehertételétől.

Mit kaptak viszonzásul a búzaimportáló országok? Az exportáló országoknak azt a kötelezettségvállalását, hogy amennyiben a következő öt év folyamán a búza ára meghaladná a bushelenkénti 2 dollárt, akkor ők 500 millió bushel búzát kötelesek 2 dolláros áron szállítani az importáló országoknak. Vagyis valójában semmit sem kaptak! Hiszen teljesen nyilvánvaló, hogy a búza árának ilyenén emelkedése a most következő években kizárt dolog.

Mint már említettük, a Szovjetunió nem vett részt a konferencián. A népi demokratikus országok mezőgazdasága gyorsan fejlődik. Kedvező feltételek esetén már az idén újból megkezdhetik jelentős mennyiségű élelmiszer exportját. Ugyanakkor Nyugat-Európa importszükségleteinek csökkenniük kell saját termésük növekedése következtében. Ilyen körülmények között szó sem lehet arról, hogy a búza ára 2 dollár fölé emelkedne.

A rabló egyezmény értelme nyilvánvaló: minden előny az angolszász búzaexportáló országoké. Ez az egyezmény öt éven át bushelenként 1,50–1,10 dollár exportárat és 500 millió bushel minimális exportot biztosít számukra, ráadásul az importáló országok kötelesek ezen az áron vásárolni, attól függetlenül, hogy szükségük van-e búzára vagy sem. Más szóval, ez az egyezmény kísérlet arra, hogy az importáló országokra hárítsák az Egyesült Államokban és Kanadában érlelődő új agrárválság terhét.

Így festenek közelebbről nézve azok a „jótétemények”, amelyekben az Egyesült Államok részelteti Nyugat-Európát!

Nyugatnémet pénzreform a tőkésék érdekében

Az angol–amerikai uralom alatt sínylődő Nyugat-Németországban már három éve tart az infláció, és egyre nagyobb méreteket ölt. A márka vásárlóereje a jegyekre adott áruknál aránylag keveset sülyedt; annál nagyobb volt az áremelkedés a feketepiacon, ahol a német dolgozók elsősorban kénytelenek megszerezni élelmiszereik jelentékeny részét. A feketepiacon a márkáért alig lehetett valamit venni. Úgy, mint nálunk két évvel ezelőtt – az arany, a dollár, az angol font forgott. A főszerepet azonban a feketepiacon furcsa módon az amerikai cigaretta játszotta. Jellemző, hogy egy német azt ajánlotta Clay amerikai zónaparancsnoknak, hogy 50 millió doboz amerikai cigarettával vesse meg a stabil márka alapját...

Az amerikai meg szállás első napjaiban egy doboz amerikai cigaretta 150 dollárnak megfelelő márkaösszegért kelt el. Most, közvetlenül a pénzreform előtt egy 10 amerikai centbe kerülő csomag cigaretta ára Frankfurtban 300 márka volt. Az amerikai tiszték tehát cigarettaspekulációból óriási vagyonokat harácsolhattak össze Németországban.

A nyugati zónák gazdasági élete a békeipar fejlődését megakadályozó angol–amerikai politika és az infláció miatt mindjobban zsákutcába jutott. Az ipari termelés a békeszínvonal 40%-át sem érte el. A földesurak és parasztok nem voltak hajlandók hatósági áron élelmiszert szállítani a városokba – az élelem igen nagy része tehát a feketepiacra került. Márkáért nem adtak el a parasztok a városi munkásoknak semmit – ipari árukat követeltek cserébe, meg dollárt.

Az infláció haszonélvezői a földbirtokosok és parasztok mellett a német, angol és amerikai tőkésék voltak, akiknek a munkások a békebeli reálbér egy kis töredékéért robotoltak.

Végre ez az infláció is – mint minden infláció egy bizonyos fokon – már annyira szétzüllesztette a gazdasági életet, hogy a hatóságoknak feltétlenül cselekedniük kellett. Ezért vált szükségessé a nyugati zónákban a pénzreform kísérlete.

Mielőtt magáról a reformról szólnánk, hangsúlyoznunk kell, hogy a nyugati zónák külön pénzreformja szöges ellentétben van a potsdami egyezményvel, és Németország gazdasági szétszakítását véglegessé teszi. Kelet- és Nyugat-Németország az amerikaiak egyoldalú pénzreformja miatt ma már gazdaságilag kölcsönösen „külföldi”, külön valutával rendelkező országokká váltak. Ez természetesen súlyos gazdasági hátrányt jelent egész Németországnak. A szovjet kormány több ízben követelte, hogy valósítsák meg az egész Németországra kiterjedő pénzreformot, és kifejezte készségét egy ilyen pénzreform megtárgyalására. Az amerikaiak ezt nem akarták, a javaslatokat elutasították. Ez könnyen érthető volt. Az amerikaiak olyan pénzreformot akartak, amely a

nagytőke érdekét szolgálja. A Szovjetunió viszont olyat akart, amely a munkások és a parasztok, kisemberek érdekét tartja szem előtt. Az amerikaiak azt mondták: nem tudnak megegyezni a németországi szovjet hatóságokkal, és így létrehozták a tőkések javát szolgáló külön pénzreformot a nyugati zónában.

A pénzreform lényege, hogy 10 régi márkát átváltanak egy új márkára – csak igen csekély összeget, 40 márkát vesznek át mindenkitől teljes értékben –. Egyúttal megváltozik a márka értékelése a külföldi valutákkal szemben is. Egy angol font hivatalos átszámítási ára eddig 40 márka volt, ezentúl 13,50 nyugati márka lesz. Egyidejűleg az amerikaiak meg akarják valósítani az eddigi kötött áruforgalom felszabadítását és a hatósági árszabás teljes megszüntetését. Ez azt jelenti, hogy teljesen szabad kezét akarnak adni a tőkéseknek az árak kialakításában.

A pénzreformnak a tőke javát kereső jellegét mutatják az összes kísérőjelenségek is. Néhány héttel ezelőtt az amerikai–angol kormányzat átadta az egyes német iparágak tőkés szervezeteinek az egész nyersanyagelosztást. Ez a német monopoltőkének uralkodó hatalmi pozíciót biztosít Németország gazdasági életében. A pénzforgalommal kapcsolatban ez azt jelenti, hogy ők diktálják az árakat a feldolgozó iparnak, a mesterműmestereknek és rajtuk keresztül kizsárolhatják a német fogyasztókat.

A pénzreform kétségtelenül nagy gazdasági zavarokat fog okozni, és közvetlenül nagyarányú munkanélküliségre vezet, amit a német tőkések a bérek leszállítására és az egyéb munkafeltételek rosszabbítására fognak felhasználni. Ez annál könnyebb lesz, mert az infláció miatt a szakszervezetek és szociálpolitikai intézmények elvesztették minden vagyonukat, és munkanélküli segílyt fizetni nem tudnak – maguk a munkások pedig semmiféle tartalékkal nem rendelkeznek. A pénzreform áldozatai a német munkások, haszonélvezői a német tőkések lesznek.

Emellett előrelátható, hogy a német munkásság hiába hoz meg minden áldozatot: az új nyugatnémet valuta nem lesz értékálló, jó pénz, hanem rövidesen elértéktelenedik. Nyugat-Németországban nincsenek meg egy értékálló valuta gazdasági feltételei. Tőkésországban ezek a legfontosabb feltételek a következők:

1. Az ország termelésének nagyobbnak kell lennie, mint fogyasztásának. Ez a feltétel nincs meg Nyugat-Németországban, amely kifejezetten ipari terület, és amelynek ipari termelése csak 40 %-a a háború előttinek, lakossága viszont lényegesen emelkedett.

2. Az ország költségvetésének egyensúlyban kell lennie, ezenfelül megfelelő biztosítékot kell nyújtani arra, hogy a költségvetési hiány fedezésére nem dobnak forgalomba új bankjegyeket.

3. Az ország kereskedelmi, illetve fizetési mérlegének egyensúlyban kell lennie. Ez a feltétel is hiányzik Nyugat-Németországban. A nyugati zónák behozatalának értéke többszörösen felülmúlja a kivitelét. Nyugat-Németország hallatlanul magas hajóbért fizet az amerikaiaknak a szállításért, viselnie kell a megszálló sereg és az óriási hivatalnokapparátus eltartásának költségeit. Amíg az amerikaiak a hiányt fedezik – az új márkát kívülről nem fenyegeti közvetlen veszély, míhelyt azonban az amerikaiak más politikára térnek át – a márka menthetetlenül és gyors tempóban elértéktelenedik. Mindez azt jelenti, hogy a pénzreform még jobban megerősíti Nyugat-Németország gazdasági és politikai függését Amerikától.

Összefoglalva: a nyugatnémet pénzreform nem a dolgozók, hanem a kizsákmányolók érdekét szolgálja. Nem német pénzreform, hanem az amerikai monopoltőke pénz-

reformja Nyugat-Németországban. Nem jelenti egy értékálló német márka megteremtését, hanem kellő alap nélküli kísérletezés, amely belátható időn belül újabb inflációhoz vezet. Ezek a körülmények magyarázzák, hogy nem a nyugat-németországi Kommunista Párt, hanem az amerikai tőke szolgálatában álló szociáldemokrata-katolikus pártok vezetősége kénytelen volt tiltakozni a megkérdésük nélkül végrehajtott reform ellen.

Szabad Nép, 1948. június 23.

Megjegyzések az ötéves terv első vázlatához (1948)*

A tervezet első *alapvető hibája a mezőgazdasági termelés emelkedésének túl alacsony tempója.*

A terv szerint 1954-ben az 1938. évhez képest 20%-kal lenne nagyobb a mezőgazdasági termelés. A mezőgazdasági termelés döntő része az *élelmiszer-termelés*. 1954-ben Magyarország lakossága kerek 10%-kal lesz nagyobb, mint 1938-ban volt. Jelenleg a tiszta népszaporodás kerek 60 000 évente. Ez azt jelenti, hogy a 20% össz-szaporodás csak 10% *emelkedést jelent fejenként.*

Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy az újgazdák és mezőgazdasági munkások élelmiszer-fogyasztása 1954-ben lényegesen (azt hiszem, 50%-kal) magasabb lesz, mint az 1938-as fogyasztás, úgy a városi munkásság, általában a városi lakosság élelmiszer-fogyasztása nem lehet nagyobb, mint 1938-ban, ami teljesen lehetetlen.

A mezőgazdasági termelést nagyobb arányban *kell* emelni, még az ipari termelés tempójának rovására is!

A helyzetet valamivel javítja az a körülmény, hogy a háború előtt a termelt élelmiszerek nagyobb hányadrésze került kivitelre, mint most. (1937 és 1938 – a tiszta élelmiszer-kivitel kb. 290 millió pengő volt évi átlagban. Jelenleg kb. egyötöd része – utolsó hat hónap adatai.) A tiszta kivitel kisebbedése javítja a helyzetet, de nem oldja meg a városi lakosság élelmezésének a kérdését, annál kevésbé, mert mezőgazdaságunk belterjes fejlődése a cukor-, napraforgóolaj-, bor- és gyümölcskivitel fokozását fogja megkövetelni.

A mezőgazdaság fejlesztésének programja¹ részleteiben sem megfelelő:

A *műtrágyafogyasztás* „legalább megkészszerzése” túl szerény program, tekintve, hogy Magyarország műtrágyafogyasztása a háború előtt is, most is csak egy töredéke a nyugat-európai műtrágyafogyasztásnak hektáronként.

Hiányzik a tervből egészen a *nemesített vetőmag használatának gyors ütemű elterjesztése*, aminek megvalósítása lehetséges, és igen jelentékeny termelési többletet hoz a nagyobb инвестиáció szüksége nélkül.

A „*mezőgazdaság gyors ütemű gépesítése*” viszont az ötéves terv folyamán aligha valósítható meg, ha a közös termelés fejlődését *kizárólag önkéntes* alapon képzeljük

* PI Archivum, 2/9-77. (Másodpéldány.)

¹ Az előterjesztés második pontja a mezőgazdaság fejlesztéséről a következőket foglalja magában: „A mezőgazdaság gyors ütemű gépesítése és átállítása a belterjességre. A gépüzemek teljes hálózatának (összesen mintegy 1000 gép- és traktorállomás) kiépítése. A műtrágya előállításának és fogyasztásának legalább megkészszerzése, a növényvédő szerek tömeges előállításának és használatának bevezetése. Az ipari és kerti növények vetésterületének gyors emelése; a mélyhűtő berendezések és konzervipar fejlesztése.” (PI Archivum, 2/9-33.)

el. Egyelőre a régi parasztgazdáknak megvan a földmunkáláshoz szükséges igájuk és gépük. Az újgazdák egyelőre lovat vagy tehenet igyekeznek szerezni. Ennélfogva sem kombájngyártásra, sem „traktoroknak nagy sorozatban való gyártására” nincs szükség. Az angol és orosz analógia szerint azt hiszem, hogy évi 2000 traktor gyártása sokkal több, mint amennyit a mai Magyarországon hasznosan föl lehetne használni: évi 1000-nél többre aligha lesz szükség az általános szövetkezésbe tömörülés előtt.

Ez persze nem jelenti a traktor- és gépállomások gazdasági, de főleg *politikai* jelentőségének a lekicsinylését. De mellette főleg a következő hat évben a műtrágyahasználatnak, a nemesített vetőmagnak, az ipari növények fokozott termelésének és az öntözésnek nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani, mint a tervben történik.

*

A tervezet hiánya, hogy teljesen hiányzik belőle a legfontosabb termelőeszköz – a munkaerő számbavétele.

Nem tudjuk: elégséges-e a meglevő munkaerő a 22 milliárd forint előirányzott befektetés keresztülvitelére – és megfordítva. Nem tudjuk, vajon hat év múlva a nagyszabású új gépi termelőerők alkalmazása (traktorállomások stb.) nem vezet-e a munkanélküliség emelkedésére.

A munkaerő felhasználásának vázlatos tervezése nélkül lehetetlennek tartom a beruházások tervének jóváhagyását.

*

Végül föl akarnám hívni a figyelmet a tervezett beruházások *ütemének* a kérdésére: attól tartok, hogy az ötéves terv első évében *túl sok új befektetést kezdenek meg egyszerre*, amelyek mind csak az ötéves terv *végén* nyernek befejezést. Ez azt jelenti, hogy a nemzeti termelésnek egy igen nagy része egyelőre improduktív formában le lesz kötve, és nem ad árutöbbletet, ami inflációs áremelkedést okozhat. A részletesebb kidolgozásnál erre tekintettel kell lenni: okosabb kevesebb befektetést kezdeni és ezeket *gyorsabb tempóban befejezésre vinni* és üzembe hozni, mint sokat kezdeni és valamennyit az ötéves terv végén befejezni.

Az imperializmusról szóló munkákban megnyilvánuló reformista irányzat ellen*

„A tőkés gazdaság a második világháború után” című könyvem, valamint a volt Világgazdasági és Világpolitikai Intézet háború után kiadott egyéb munkáinak egész sorát, mint ismeretes, a pártsajtóban és tudományos vitákon szigorú bírálathoz vetették alá. Mindezekért, mint ezen intézet vezetője, én tartozom felelősséggel. *Ez a bíráló szükséges és helyes volt. Az én hibám abban áll, hogy – más elvtársaktól eltérően – nem ismertem el azonnal ennek a bírálathoz a helyességét.* De jobb későn, mint soha.

Nem az a baj, hogy könyvemben általában vannak hibák, hanem a baj a hibák jellegében keresendő. Nehéz elkerülni a hibákat olyan könyvben, amely először kísérli meg oly bonyolult probléma önálló vizsgálatát, mint a második világháború hatása a kapitalizmus gazdaságára. Mint a bírálók helyesen rámutattak, a baj az, hogy *ezek a hibák reformista irányú hibák egész láncolatát alkotják*, amelyek együttesen határozott eltérést jelentenek a modern imperializmus lenini–sztálini értékelésétől.

Természetes, hogy a reformista irányú hibák egyúttal *kozmpolitá* irányú hibák is, mivel a kapitalizmust szépítik.

A jelenlegi történelmi helyzetben minden reformista hiba, minden támadás a marxista-leninista tanítások tisztasága ellen *különösen veszedelmes*.

A kapitalizmus általános válságának elmélyülése oda vezetett, hogy a burzsoázia a dolgozók, a kommunizmus és annak bástyája: a Szovjetunió ellen folytatott harcban egyre inkább a reformistákra támaszkodik. A burzsoák és a reformista árulók valamennyi burzsoá országban szorosán együttműködnek. Nem múlik el nap anélkül, hogy a reformisták ne tennének valamilyen szolgálatot a burzsoáziának, vagy ne árulnák el a dolgozók érdekeit. (A Szakszervezeti Világszövetség megbontásának kísérletei, agitáció a „Marshall-terv” és az Észak-Atlanti Szövetség érdekében, a Szovjetunió megrágalmazása stb.)

Olyan országokban, mint Anglia, a skandináv államok, Ausztrália, a reformisták „hatalmon” vannak. Ez azt jelenti, hogy a burzsoázia osztályuralmának védelmét, osztályérdekeinek képviseletét közvetlenül a munkásosztály árulóira bízta. (Több más országban a polgári pártokkal együtt koalíciós kormányokban vesznek részt, sőt a munkások fasiszta hódéraival működnek együtt, mint Görögországban.)

A reformisták úgy csapják be a munkásokat, hogy azt hirdetik: mivel „hatalmon” vannak, a polgári államot a munkásosztály eszközévé teszik, és békés reformok útján, forradalom nélkül elérik a szocializmust. Ezt a veszedelmes ellenforradalmi csalást a polgári állam osztályjellegéről szóló marxista-leninista tanítás következetes védelme

* A fenti cikk a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Közgazdaságtudományi Intézete folyóiratának, a „Voproszi Ekonomiki”-nak 1949. 3. számában jelent meg.

útján leplezhetjük le és számolhatjuk fel, függetlenül attól, hogy ki áll a kormány élén: polgári vagy „szocialista” miniszter.

Mindazok a polgári állammal kapcsolatos reformista irányú hibák, amelyek könyvembe sajnálatos módon (a szerző akarata ellenére) becsúsztak, *a munkásosztály ellenforradalmi, reformista becsapásának alátámasztását és ezáltal a burzsoázia támogatását jelentik.*

A munkáimban található reformista irányzatú hibák a mostani időszakban különösen veszedelmesek, nemcsak a tőkésországok dolgozói, hanem a népi demokratikus országok dolgozói számára is. Ezekben az országokban a szociáldemokrata munkások százai és a baloldali szociáldemokrata vezetők százai vagy egyenként átléptek a kommunista pártba, vagy kollektíven egyesültek a kommunista pártokkal, azzal a becsületes óhajjal, hogy igazi forradalmi kommunistákká váljanak. Ez azonban megköveteli a teljes szakítást azzal a reformista ideológiával, amelyben nevelkedtek, és megköveteli a marxista-leninista elveken alapuló átnevelést. Olyan emberek számára, akik évtizedeken keresztül reformista ideológiában nevelkedtek, ez nehéz feladat. Bizonyos ideig még fennáll náluk a reformista visszaesés veszélye. Testvérpártjainknak, a reformista ideológiával folytatott harcukban, szükségük van a Szovjetunió tudományos munkásainak segítségére, amit el is várnak. Ha azonban a mi munkáinkba (ahogy ez nálam történt) reformista irányú hibák csúsznak, akkor mi nemcsak hogy semmilyen segítséget nem nyújtunk testvérpártjainknak, hanem akadályozzuk őket a volt szociáldemokrata új párttagok átnevelése terén végzett fontos munkájukban.

Ezzel kapcsolatban ki akarom még emelni a következőket:

A nyíltan reformista könyvek ebben a tekintetben kevésbé károsak, mert hatásukat könnyebben ártalmatlanná tehetjük, mint az enyémhez hasonló könyvét, amelyben a reformista jellegű hibák többé-kevésbé rejtettek és ezért nehezebben fedhetők fel és javíthatók ki.¹

Azoknak a hibáknak, amelyeket a bíráló könyvemben felfedett, annál nagyobb a jelentőségük, mivel főleg a polgári *állam* jelenlegi vagy a közelmúltban betöltött szerepe és jellege értékelésének kérdését illetik.

Közismert, hogy a polgári állam értékelésének kérdése fél évszázadnál is hosszabb ideig egyike volt azon alapvető pontoknak, amelyekben a forradalmi bolsevik-marxisták és az ellenforradalmi reformisták véleménye eltért. Marx és Engels mindig és mindenütt: „A gothai program kritikájá”-ban, a párizsi kommün elemzésében, „A család, a magántulajdon és az állam eredeté”-ben, az „Anti-Dühring”-ben stb., valamint leveleikben kiemelik, hogy a polgári állam jellege szerint a tőkés osztályuralmának eszköze, a dolgozók leigázásának fegyvere. A reformisták elleplezik, elhallgatják, kiforgatják Marxnak és Engelsnek az államról szóló kijelentéseit.

Lenin egyik legragyogóbb harcos munkáját („Állam és forradalom”) a reformizmus elleni harcnak szentelte. Előszavában ezt írta: „Először Marx és Engels tanítását vizsgáljuk meg az államról, és különösen részletesen fogunk időzni ennek a tanításnak elfeledett vagy az opportunisták által kiforgatott oldalainál.”

¹ Megjegyzem, hogy könyvem magyar nyelvű kiadásának megjelenése után bíráló cikk jelent meg róla a Magyar Dolgozók Pártjának központi elméleti folyóiratában, a cikk lényegében megegyezik a mi pártsajtóinkban megjelent bíráló cikkek tartalmával. („A tőkés gazdaság a második világháború után”, Berei Andor cikke. Társadalmi Szemle, 1948. 3. sz.)

Marx és Engels számos útmutatásából kiindulva, Lenin és Sztálin kidolgozták az államról szóló tanítást. Különösen kiemelték, hogy az imperializmus korszakában az imperialista országok állama a fináncoligarchiának az összes dolgozók kizsákmányolására szolgáló eszköze.

Hogyan történhetett meg, hogy az állam Lenin és Sztálin által kidolgozott, minden marxista előtt ismeretes, egyedül helyes elmélete ellenére, könyvembe az államnak a hadigazdaságban betöltött szerepe kérdésével kapcsolatban több reformista irányú hiba csúszott?

Mint azt bírálói helyesen állapítják meg, ennek alapvető kiindulópontja *a gazdaságnak módszertanilag helytelen elszakítása a politikától*, az a kísérlet, hogy a kapitalizmus gazdaságában bekövetkezett változásokat „tisztán gazdasági alapon”, politikai összefüggéseik figyelmen kívül hagyásával állapítsuk meg.

A marxista-leninista dialektikus módszer megköveteli valamennyi elemzett jelenségnek és azok kölcsönös összefüggéseinek minden oldalú vizsgálatát. Az eltérés ettől a módszertől elkerülhetetlenül reformista irányzatú hibákra vezet.

A gazdaság – osztályviszonyokat jelent. Az osztályharc a politika alapvető tartalmát jelenti minden osztálytársadalomban. A politika – sűrített gazdaság. Ha azonban arra teszünk kísérletet (ami velem és a volt Világgazdasági és Világpolitikai Intézet több szerzőjével megtörtént), hogy a kapitalizmus gazdaságát a „politikától függetlenül elemezzük”, akkor ez az eltérés a marxista-leninista módszertől elkerülhetetlenül, a szerző akarata ellenére, reformista irányú hibákra kell hogy vezessen.

A politika, továbbá az osztályviszonyok és osztályharcok elemzésének módszertanilag hibás elmellőzése elkerülhetetlenül az állam szerepének helytelen értékelésére vezetett a gazdaságban, valamint az „állam döntő szerepéről” való helytelen állításra. Ha az állam szerepét a tőkés hadigazdaságban „tisztán gazdaságilag” vizsgáljuk, akkor arra a hibás következtetésre jutunk, hogy a nem osztályszempontból elemzett „államban” a döntő szerepet nem az ott uralkodó fináncoligarchia játssza. A marxista-leninista osztályelemzést pótló ilyen felületes, „tisztán gazdasági” vizsgálat alapján elkerülhetetlenül arra a hibás következtetésre jutunk, hogy a háború folytatása érdekében az állam szembehelyezkedik az egyes monopóliumokkal.

A polgári államról a következőket mondtam:

„Az a törekvése, hogy az ország minden erőforrását a lehető legcélszerűbben használja fel a háborús célok érdekében, minduntalan keresztezte az egyes tőkés vállalatok magánérdekeit, a mennél magasabb haszon kisajtolására irányuló érdekeit.” (11. old.)

A vita résztvevői helyesen mutattak rá arra, hogy ezek a megállapítások tápot adnak a polgári állam osztályfeletti jellegének elismerésére.

Természetesen távol áll tőlem, hogy tagadjam a polgári állam osztályjellegét. Kétségtelen azonban, hogy hibát követtem el, amikor a modern államot az „egész burzsoázia szervezeteként” és nem, mint kellett volna, a fináncoligarchia államaként jellemeztem.

Ez az elvileg helytelen metodológia reformista irányú hibákra vezetett, annak ellenére, hogy magukat a tényeket helyesen fejtettem ki. Konkrétan kimutatom (33–34. old.), hogy a hadigazdaság irányító szerveiben, a magasabb állásokban mind az Egyesült Államokban, mind Angliában, mindenütt a nagy monopóliumok képviselői foglaltak helyet.

Ezt írtam: „A nagy monopóliumok a háború alatt is megőrizték döntő befolyásukat az állam gazdasági politikájára általában és különösen a háborús gazdasági szer-

vek működésére, amelyek vezetésében döntő módon vettek részt, a valóságban irányították azokat. (41. old.)

A helyesen megállapított tényeknek azonban, ha azokat a marxista-leninista módszer alkalmazása és helyes dialektikus kapcsolatuk figyelembevétele nélkül idézzük, ha azokat elméletileg nem általánosítjuk, a tudományos kutatás szempontjából jelentéktelen értékük van. Ezeket és hasonló tényeket a marxista-leninista államelmélet alapján kellett volna bemutatni, mint annak bizonyítékát, hogy a háború idején tovább fokozódott az államapparátus összenövése a fináncoligarchiával, ami mind a háború, mind a béke idején biztosította az extraprofitot a nagy monopóliumok számára.

Bírálóm teljesen helyesen mutattak rá az állam kérdésével kapcsolatban egy, szintén a könyvemben előforduló másik fontos reformista irányú hibára is. A 346. oldalon ezt mondtam: „Az állam szerepe a jövőben jelentősebb marad, semmint az a háború előtt volt. A kapitalista társadalom két alapvető osztálya: a burzsoázia és a proletariátus közötti politikai harc az állam igazgatásában való kisebb vagy nagyobb részesedés kérdése körül fog folyni. A burzsoá társadalom egyre erősödő polarizálódása, két egymással szemben álló fő osztályra való oszlása növeli a proletariátus társadalmi súlyát.”

Ezeket a sorokat, amelyeket bármelyik reformista helyeselné, annak a ténynek a hatása alatt írtam, hogy közvetlenül a háború befejezése után, 1945-ben az európai országok többségében – nemcsak a népi demokráciák országaiban, hanem Franciaországban, Olaszországban, Finnországban stb. is – a kommunisták részt vettek a kormányban. Abban a reményben írtam ezt, hogy a szóban forgó országok kommunistái, akik a fasiszta megszállók elleni ellenállási mozgalom lelkét képezték, tömegbefolyásuk révén a kormányban elfoglalt pozícióikat megtarthatják, azokat kibővíthetik és a burzsoáziával folytatott harcban kivívhatják az államhatalmat.

Ez a gondolatmenet nem vette figyelembe azt a döntő tényt, hogy az államapparátus burzsoá maradt, s az erőszakszervezet: a hadsereg, a rendőrség, a csendőrség is a régi maradt. Így, amikor a polgári államok kormányaiban részt vevő kommunisták megkísérelték a proletariátus érdekeinek hathatós védelmét a burzsoáziával szemben, meg akarták változtatni az állam osztályjellegét – kiszorították őket valamennyi burzsoá kormányból. Ez, noha a tömegek a kommunistákat támogatták, azért volt lehetséges, mert az angol-amerikai megszálló hatalmak e harcokat előre látva, lefegyverezték a kommunisták vezetése alatt álló ellenállási mozgalmat Franciaországban, Olaszországban stb., feloszlatták harci szövetségeiket, és a kommunisták ellen folytatott harcban hadseregeik a reakciót támogatták. Ellentétes folyamat játszódott le a népi demokrácia országaiban, ahol a dolgozók a Szovjetunió támogatásával megtartották fegyverüket és hatalmukat az államban, a birtokos osztály képviselőit pedig olyan mértékben zárták ki a kormányokból, amilyen mértékben ez utóbbiak elvesztették a nép támogatását.

A háború utáni idők eseményei Európában új, döntő bizonyítékai a marxista-leninista államelmélet helyességének, amely szerint az államhatalom kérdése az osztályerők viszonyának kérdése, és azt csak az osztályharcban lehet megoldani.

Sajnos, reformista hibák találhatók egyik cikkemben is, amelyet 1947-ben, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom harmincadik évfordulójára írtam.

„Európának, a kapitalizmus hazájának burzsoáziája – mondom e cikkemben – már maga is elismeri, hogy a tőkés társadalmi rendnek alapvető reformra van szük-

sége, hogy nem lehet meglenni olyan rendszabályok nélkül, mint a fontos termelési ágazatok államosítása, a gazdaság állami ellenőrzése, a tervszerű gazdálkodás.”

Ez a tétel természetesen helytelen. Mindezt a burzsoázia egy része és különösen annak lakásai, a különböző reformisták *csupán a munkások becsapására*, a kommunista pártok, a kommunista eszmék elleni harc céljából mondják. Európa okosabb tőkései és különösen reformista lakásai *szavakban* a kapitalizmus szocialista irányú „alapvető reformjának” szükségességét hirdetik. Ez érthető is. A tőkés gazdasági rendszer egy nemzedék folyamán két világháborúba sodorta Európát. E háborúk sok millió dolgozó életébe kerültek, vakok, nyomorékok, árvák százezreit hagyták hátra, éhínség és járványok jártak a nyomukban; ugyanakkor a hadiszállítók hihetetlenül meggazdagodtak. A kapitalizmus rovására írandó a fasiszta barbárság, a koncentrációs táborok, a fajgyűlölet és az ártatlan emberek millióinak elpusztítása. Napról napra világosabban bebizonyosodik a tömegek előtt, hogy ez a társadalmi rendszer kiélte magát, keresztül-kasul rothadt és történelmileg pusztulásra van ítélve; tömeges munkanélküliségre és a termelőapparátus krónikus kihasználatlanságára vezet. Könyvem végén ezt a következőképpen fogalmaztam meg:

„Továbbra sem változik az a szörnyű tény, hogy a legutóbbi negyed évszázad folyamán az egyetlen időszak, amikor a burzsoá országok munkakeresői valóban munkához jutottak, a világháború időszaka volt. A kapitalista társadalomnak csak akkor állt módjában minden dolgozó számára munkát biztosítani, amikor az emberek milliói egymást gyilkolták, további milliók pedig gyilkoló szerszámokat készítettek számukra.

Továbbra sem változik az a szörnyűség, hogy a legutóbbi negyedszázad folyamán azok az évek, amelyekben a tőkés világ termelési eszközeit teljesen kihasználták, a legborzalmasabb szenvedések éveit voltak az emberiség számára.” (137. old.)

Természetes, hogy ilyen körülmények között a tőkés vagy a kapitalizmus védelmezője elég ritkán áll ki *nyíltan* ennek a dolgozók szemében gyűlöletes társadalmi rendszernek a változatlan fenntartása mellett. Az ilyen nyílt állásfoglalás ugyanis még hamarabb elvezetné a munkásokat a kommunizmus táborába. Ezért *hirdetik* olyan nagyhangúan a kapitalizmus alapvető megreformálását, amikor *ténylegesen* minden eszéköt latba vetnek a tőkés kizsákmányoló rendszer fenntartásáért.²

Hogy mindezt nem mondtam el könyvemben, a bírálók által idézett helyen, az kétségtelenül nagy mulasztás volt, és a reformizmusnak tettem vele szolgálatot. Ahogy arra Lenin az „Állam és forradalom” című könyvének előszavában rámutatott, „lehetetlen harcolni a dolgozó tömegeknek általában a burzsoázia befolyása alól és különösen az imperialista burzsoázia befolyása alól való felszabadulásáért, ha nem harcolunk a »államra« vonatkozó opportunisták előítéletek ellen”.

Ugyanebben az irányban halad az *a helytelen jellemzés is, amelyet az angliai államosításokról adtam*. Magától értetődik, hogy a fontos gazdasági ágazatok államosítása az államkapitalizmus további erősítését jelenti. Helytelen volt ezért azt írni, hogy: „a burzsoá államosítás szintén haladást jelent az új típusú demokrácia irányában”. (Mirovoje Hozjajsztvo i Mirovaja Polityika, 1947. 3. sz. 5. old.)

A tévedés itt is a munkáspárti kormány vezetése alatt álló jelenlegi angol állam, valamint a népi demokratikus országok jellege közötti elvi különbség fel nem ismerése.

² Ezzel kapcsolatban megemlítem, hogy a fasiszták szóban maguk is kacérkodtak „antifasiszta” demagógiával, a „német szocializmus” ostobaságáról fecsegték. Általában nehéz manapság a (pl. a Jules Moch-féle) reformistákat a fasisztáktól megkülönböztetni.

résén alapul. Az állam Angliában, ahol a Munkáspárt van hatalmon, burzsoá állam, a monopoltörke állama, amelynek fő funkciója a nagyburzsoázia osztályuralmának biztosítása. Igaz, hogy időről időre megengedték, hogy Shinwell vagy Lasky demagóg beszédekertartsanak, mert ezzel akarták a munkásokat a reformista táborhoz kötni, azonban a hadsereg, az állam erőszakszervezete a burzsoázia szempontjából biztos kezekben van, és azt a dolgozók ellen használják fel. A burzsoázia eközben monopolista extraprofitjából morzsákat szór a munkásarisztokráciának, magas honoráriumokkal megvásárolja a kormányapparátusban dolgozó munkáspárti bürokratákat³, és ahogyezt a néhányuk ellen nemrég lefolytatott per megmutatta, kisebb ajándékokkal vesztegeti meg őket – mindez az angol burzsoázia kipróbált politikája.

Hogy az angol nagytörkések mennyire megvannak elégedve a munkáspárti kormány tevékenységével, azt a „New Statesman and Nation” című „radikális” hetilapban 1949. február 26-án megjelent következő sorok mutatják: „Az egyik nagyiparos, a politikai helyzetet kommentálva, a napokban ezeket mondta: »Természetesen voltak nehézségeink a háború után, most azonban a munkások jól dolgoznak és minden rendben van. Ön tudja, hogy én állhatatos konzervatív vagyok, mindig is az voltam. Félek azonban még annak a gondolatától is, hogy mi történne, ha most a konzervatívok kerülnének hatalomra.«” (Az én kiemelésem – V. J.)

Ezzel szemben a népi demokráciák államai a dolgozók államai, amelyek az összes dolgozók érdekében, a kizsákmányoló osztályokkal szemben a proletárdiktatúra funkcióját töltik be. A hadsereg és az államapparátus ezekben az országokban a dolgozók számára megbízható kezekben van, s azokat a kizsákmányolókat ellen használják fel.

Az állam adott osztályjellege miatt az államosítás Angliában nem jelent „haladást az új típusú demokrácia irányában”.

Az államosított gazdasági ágazatok igazgatóságai élén továbbra is a volt tulajdonosok, a legnagyobb monopolisták állnak. Nem kétséges, hogy ott megtalálják az utat és módot arra, hogy más iparágakhoz tartozó, nem államosított üzemeik számára az államosított vállalatok, vagyis az állam terhére kedvező helyzetet teremtsenek.

A nagy kártalanítás az államosított vállalatok tulajdonosainak nemcsak korábbi jövedelmüket biztosítja: biztosítja őket annak a gazdasági válságnak a következményei ellen is, amely a közeljövőben alapjaiban meg fogja rendíteni Angliát. Nekik nincs miért félniük a válságtól. Az ő jövedelmük az adófizetők, tehát a dolgozók

³ Ugyanez a jelenség figyelhető meg az Egyesült Államokban is. A „Neue Zürcher Zeitung” nevű nagytörkéslapban (1949. I. 21.) amerikai tudósítás jelent meg, melynek jellemző címe: „Új nagyurak”. Ebben a következőket olvassuk:

„Az utóbbi években a washingtoni Fehér Házban és a miniszterek fogadószobájában egyre gyakrabban találkozunk egy új embertípussal: a szakszervezeti vezetővel. Külsejében semmiben sem különbözik az átlagos amerikai üzletembertől.

A szakszervezeti vezetők jelenlegi jövedelme kb. megfelel az átlagos üzletember jövedelmének. Ugyanezt mondhatjuk el életformájukról is.

Az osztályharc ideológiája idegen számukra. Mindkét lábukkal a földön állnak, gondolataik nem járnak a fellegekben, hanem azokra a közvetlen feladatokra irányulnak, amelyeket megoldani hivatva vannak, így nem merülnek el a jövő ábrándképeibe. Az amerikai szakszervezeti vezető fokozottan felelősnek érzi magát az ő ipara gazdasági jólétéért.”

Ez a leírás világosan mutatja az amerikai szakszervezeti vezetők teljes elidegenedését a munkásoktól, összenövésüket a burzsoáziával. Lewis, a bányászszakszervezet vezetője, évi 100 000 dollár tiszteletdíjat kap. Az Egyesült Államok elnökének az utóbbi időkhöz kevesebb volt a tiszteletdíja az övéénél.

terhére biztosítva van, még abban az esetben is, ha az államossított iparágak nagy deficittel dolgoznak és a válság sok magánvállalatot csődbe juttat majd.

A marxista-leninista államelmélet nem következetes alkalmazása a *gyarmati probléma* vizsgálatánál is hibákra és homályosságra vezetett, különösen Anglia és India kapcsolatainak helytelen értékelését okozta.

India átalakulása két dominiummá kompromisszumot jelent Anglia és India uralkodó osztályai között. India burzsoáziája, szoros szövetségben a hűbéri földbirtokosokkal, elérulta India nemzeti felszabadításának ügyét abból a célból, hogy a brit birodalom keretein belül fenntarthassa uralmát India milliós munkás- és paraszttömegei felett. Anglia burzsoáziája lemondott a megszálló hadseregek útján gyakorolt közvetlen hatalomról, hogy tőkét és egyéb gazdasági pozícióit megtarthassa Indiában és továbbra is részt vehessen az indiai dolgozók kizsákmányolásában.

Könyvemben helytelen értékelését adtam Anglia és India pénzügyi kapcsolatainak. Ezt írtam: „India átalakulása Anglia adósából Anglia hitelezőjévé, e két ország gazdasági viszonyában igen komoly változást és pedig India javára szóló változást jelent. Indiának ezt az új pénzügyi helyzetét a dolgozó lakosság súlyos áldozataival fizették meg; a nép életszínvonala gyorsan csökkent; néhány tartományban, például Bengáliában, a lakosság valósággal éhezett.” (243. old.)

Ténylegesen Anglia hitelezőjévé vált-e India? Ha mechanikusan, könyvelői módon vizsgáljuk meg ezt a kérdést, akkor kétségtelenül igen. Anglia többel tartozik Indiának, mint amennyit indiai tőkebefektetései hivatalos becslések szerint kitesznek. Ha azonban úgy tesszük fel a kérdést, hogy ki kit zsákmányol ki, akkor világossá válik, hogy nem az Angliában kisajátított értéktöbblet megy Indiába, hanem ellenkezőleg: India – annak ellenére, hogy hitelezői pozíciót foglal el – jelentős évi összegeket fizet Angliának. Ezt könnyű megérteni: India (és Pakisztán) Angliával szembeni követelései elsősorban kamatmentes állami aktívákból állnak, míg az Indiában befektetett angol tőke elsősorban közvetlen tőkebefektetés, és a rendkívül nagy kizsákmányolási lehetőség következtében olyan profitot hajt, amely sokszorosan felülmúlja az átlagos rátát. A tőkék összege alapján India Anglia hitelezője, azonban a tőkekamat alapján *Anglia jelenleg is kizsákmányolja Indiát*.

Természetes, hogy az indiai angol tőkebefektetések Anglia számára igen erős gazdasági és politikai pozíciókat biztosítanak, annál is inkább, mivel az angol állam maga határozza meg, hogy mikor, milyen mértékben és milyen feltételek mellett „törleszti” tartozásait Indiának. Néhány angol politikus amellett van, hogy egyáltalán ne fizessenek Indiának, azzal az ürüggyel, hogy a tartozások India védelme folytán keletkeztek. Nyilvánvaló, hogy India nem *kényszerítheti* Angliát a fizetésre, nem küldheti el flottáját, és nem bombázhatja az angol kikötőket, ahogyan ezt Anglia késedelmes adósaival szemben gyakran megtette. Ha Anglia egyáltalán ígéri Indiának, hogy adósságai törlesztése fejében évi fizetéseket teljesít⁴, ezt főleg azért teszi, mivel a fizetés nyílt megtagadása fokozná az amerikai tőkebehatolás veszedelmét, és megnövelné Amerika indiai befolyását.

Ezt a hibámat elismerve, mégis meg akarom jegyezni, hogy nem szabad azt állítanunk, mintha India és Anglia viszonyában „abszolút semmi” sem változott volna.

⁴ Az indiai gazdasági folyóiratok arról panaszkodnak, hogy az angol ipar nem szállítja azokat az indiai tőkések által megrendelt gépeket és termelőeszközöket, amelyeknek értékét India londoni folyószámlája terhére kellene fedezni.

Akármilyen komolyan értékeljük is Anglia még meglevő gazdasági, katonai és politikai pozícióit Indiában (Anglia még mindig kedvezményes vámokat élvez Indiában és Pakisztánban, és mindkét állam a sterlingblokk tagja), mégis tény, hogy India angol csapatok megszállása alatt álló és angol tisztviselők által kormányozott gyarmatból félgyarmattá, domíniummá vált, ahol a burzsoázia – amely a paraszt- és munkásmozgalomtól való félelmében az angol imperializmussal kötött kompromisszum révén elárulta a felszabadító harcot – saját erőszakszervezettel rendelkezik. Lehetőség van arra, hogy az angol és az amerikai imperializmus nézeteltéréseit kihasználva, Anglia és az Egyesült Államok között manőverezzen.

Egyszóval, bár semmi esetre sem értékeljük túl annak a jelentőségét, hogy India gyarmati sorból domíniumi rangra emelkedett, ezt a tényt mégis egyik láncszemnek kell tekintenünk abban a szemünk előtt lejátszódó történelmi folyamatban, amely a brit birodalom hanyatlását jelzi és közeli széthullására vezet.⁵ India teljes függetlenségét, amelyről az indiai burzsoázia osztályérdekből áruló módon lemondott, a történelem legközelebbi szakaszában – a munkásosztály vezetésével – India dolgozói fogják kivívni. Véget fognak vetni az indiai földbirtokosok és burzsoák uralmának, s velük együtt leszámolnak majd angol pártfogóikkal is.

*

A gazdasági elemzés módszertanilag helytelen elkülönítése a politikától, a burzsoá állam hadigazdaságban betöltött szerepének nem dialektikus felosztása két fejezetre (a könyv első fejezetében a szabályozással mint olyannal, második fejezetében pedig – egészen külön – a szabályozás ellenére jelentkező tervszerűtlenséggel foglalkoztam), a kérdés politikai elemzésének elmellőzése azt a benyomást kelti, mintha tagadnám a kapitalista fejlődés ösztönös gazdasági törvényeinek érvényét a hadigazdaságban és tőkés viszonyok között tervgazdálkodásról beszélnék a háborúban, holott ez semmi esetre sem volt a célom. Könyvem 39. oldalán ezt írom: „a gazdaság háborús szabályozását »tervgazdaságnak« feltüntetni természetesen teljesen helytelen”. Azonban a kérdés taglalása marxista szempontból általában véve nem elég világos.

Amikor hibáinkat védeni akarjuk, a vita során gyakran még jobban *elmélyítjük ezeket a hibákat*. Így jártam azzal az állítással, hogy a háború után „néhány tőkésországban megjelent valami sajátos »tervhivatal«”. El kell ismernem, hogy a „kapitalista tervgazdálkodás” kérdését érintő valamennyi állításom nagy eltávolodást jelent 1935-ös helyes álláspontomtól. A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán tartott beszédemben a következőképpen világítottam meg a reformisták „kapitalista tervgazdálkodásról” szóló demagóg, burzsoá propagandájának lényegét: „A fő okok a következők: 1. a piacok problémájának megoldatlansága; 2. az a törekvés, hogy elkendőzzék az állampénztárnak a fináncoligarchia által történt kifosztását; 3. az a törekvés, hogy elkendőzzék a nemzetgazdaság átállítását haditermelésre; 4. az a törekvés, hogy fékezzék a munkástömegek forradalmasodásának folyamatát.”

⁵ Az angol imperializmust mindenütt egyre inkább kiszorítja az amerikai. Utóbbi de facto kiszorította Angliát a Ruhr-vidékről, Palesztinából, Görögországból stb. „Az elmaradott területek támogatását” célzó amerikai terv szintén arra irányul, hogy fokozza az amerikai tőkebehatolást az európaiak, elsősorban az angol imperialisták gyarmatain.

Nem kétséges, hogy a kapitalista „tervez gazdaságnak” a Marshall-tervvel kapcsolatos hazug reformista propagandája ellen még erősebb harcot kell vívunk.⁶

*

Teljesen hibás volt, hogy a népi demokratikus országok keletkezését csupán politikai alakulásnak tekintettem és azok elemzését munkám második, politikai részébe vittem át. Ezen országok kiválása az imperializmus rendszeréből kétségtelenül a második világháború egyik legfontosabb társadalmi-gazdasági következménye volt, és a kapitalizmus általános válságának elmélyülését jelenti.

Az egyoldalú, „tisztán gazdasági” vizsgálati módszer az országok e csoportja jelentőségének és jellegének helytelen értékelésére vezetett. Ezen értékelés szerint „bármennyire fontos és jelentékeny is... ennek az új típusú gazdaságnak kialakulása ezekben az országokban, amelyet a szó régi értelmében nem lehet kapitalizmusnak nevezni, ezeknek az országoknak a súlya a tőkés világ gazdaság egészében aránylag nem nagy, és egyelőre keveset változtat a kapitalizmusnak mint egésznek általános fejlődési kilátásain”. (317. old.)

Ez az értékelés nem állja meg a helyét és téves. Helytelen ezeket az államokat – ha nem is a „szó régi értelmében” – kapitalistáknak minősíteni, mivel kétségtelen, hogy azok gyors ütemben a szocializmus útjára térnek. Amint a vitában már elismertem, helytelen volt azt állítanom, hogy ezekben az országokban államkapitalizmus uralkodik, és különösen helytelen volt jelentőségüket csupán gazdaságstatisztikai megfontolások alapján „viszonylag nem nagynak” nevezni. A népi demokratikus államok megalakulásának, azok gazdasági felvirágzásának és gyors szocialista fejlődésének, a Szovjetunió tapasztalatai és minden irányú segítségével létrejött olyan kormányzat mellett, amely a proletárdiktatúra funkcióit tölti be, hatalmas elvi jelentősége van. A nem dialektikus, csupán „gazdasági” vizsgálati módszer, az, hogy megfeledkeztem Sztálin elvtárs útmutatásáról, amely szerint feltétlenül arra kell vennünk az irányt, ami új és fejlődésben van, annak idején megakadályozott abban, hogy helyesen értékeljem a népi demokratikus országok jellegét és jelentőségét.

A gazdaság elkülönítése a politikától még különböző egyéb hibákat is eredményezett: a munkások osztályharcon kívüli, csupán termelési tényezőként felfogott szerepének egyoldalú vizsgálatát a hadigazdaságban, a két rendszer harcának elhanyagolását és azt a helytelen állítást, hogy a demokratikus táboron belül ezt a harcot a háború idején „felfüggesztették”; a népi demokratikus országokban végrehajtott földreform következményeinek helytelen értékelését. Ezeknél a hibáknál egyenként nem időzhetek.

Súlyos hiba volt, hogy az általános kapitalista válság elmélyülése kérdésének a helytelen vizsgálati módszer következtében nem jutott a könyvben hely. Ez szükségszerűen azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy a világháború nem tükröződött vissza a válság elmélyülésében. Egy könyvben mindent megvizsgálni természetesen lehetetlen, azonban *komoly mulasztás volt*, hogy a kapitalizmus általános válságának problémáját kihagytam.

⁶ Az amerikai monopolisták, akik otthon az Egyesült Államokban „szabad vállalkozói kezdeményezést” propagálnak, a nyugat-európai országoktól az amerikai fináncoligarchia érdekében tervgazdálkodást követelnek.

Kétségtelenül káros volt, hogy a bírálatban felfedett hibák beismerésével késlekedtem. Ez arra kényszerítette közgazdászainkat, hogy visszatérjenek olyan kérdésekhez, amelyeket a marxizmus-leninizmus már régen helyesen megoldott. Ennél is rosszabb volt azonban az, hogy ez a késedelem lehetővé tette az imperializmus táborában levő háborús uszítók számára annak a hazugságnak a terjesztését, hogy én „nyugati orientációjú” ember vagyok, ami egyértelmű azzal, hogy ellenforradalmár, a munkásszótáry árulója volnék.

Az elkövetett hibákat becsületesen beismerni, okait alaposan megvizsgálni, hogy azokat a jövőben elkerüljük – ez az, amit Lenin mind a kommunista pártok, mind az egyes elvtársak viszonylatában egyedül helyesnek tartott.

„Baloldaliság a kommunizmus gyermekbetegsége” című mély elméleti, harcoss művében Lenin a következőket írta:

„A politikára és a pártokra – megfelelő változtatásokkal – ráillik az, ami az egyes emberekre áll. Nem az okos, aki nem tesz hibát. Ilyen emberek nincsenek és nem is lehetnek. Az okos, aki nem nagyon lényeges hibákat követ el és aki ezeket a hibákat könnyen és gyorsan ki tudja javítani.”

Kétségtelen, hogy ebben a vonatkozásban helytelenül cselekedtem.

A volt Világgazdasági és Világpolitikai Intézet háború alatt kiadott többi munkájában felfedett hibák elvileg ugyanilyen természetűek. Szerzőik az én irányításom alatt dolgoztak, és én, mint irányítójuk, teljes felelősséggel tartozom ezekért a hibákért.

Magától értetődik, hogy az elkövetett hibákból a jövőre vonatkozólag le kell vonnom a tanulságot. A politikai problémák kidolgozását, amit munkám folytatása gyanánt a második kötetben terveztem, nem valósíthatom meg. Módszertanilag is helytelen lenne a modern imperializmus politikájáról a háború idején és a háború után bekövetkezett gazdasági változások alapulvétele nélkül önálló művet írni.

Lenin írta Kautskyról „Az imperializmus és szakadás a szocializmus táborában” című munkájában:

„Kautskynak ez a meghatározása elméletileg elejétől végig hamis... Kautsky az imperializmus politikáját *elszakítja* annak gazdaságától, elszakítja a monopolizmust a politikában a monopolizmustól a gazdaságban, hogy lapos burzsoá reformizmusa számára egyengesse az utat...”

Röviden szólva: régi munkám tervezett második kötete helyett új, önálló könyvet kell írnom az imperializmus háború utáni gazdasági és politikai problémáiról, azok nélkül a reformista hibák nélkül, amelyeket „A tőkés gazdaság a második világháború után” című könyvemben elkövettem.

Válságjelenségek az Egyesült Államok gazdaságában és hatásuk más tőkésországokra

Tizenkét hónapon át – 1953 márciusától 1954 márciusáig¹ – az Egyesült Államok ipari termelése szüntelenül esett, ez év második negyedében pedig az erősen lecsökkent márciusi színvonalon ingadozott. Az egész említett periódusban – 1953 tavaszától – az ipar terhelése csökken, a munkanélküliség nő, az új megrendelések és a nem teljesített megrendelések száma csökken, az amerikai közgazdászok és üzletemberek pedig még mindig hevesen vitatkoznak arról, lehet-e túltermelési válságról beszélni az országban.

Hatalmas többségük azt állítja, hogy az országban nincs túltermelési válság; jelentős részük úgy véli, hogy nem is lesz válság, ha a kormány idejében megteszi a szükséges intézkedéseket. Az üzletemberek, politikusok és burzsoá közgazdászok emellett gyakran hangoztatják, hogy a tőkés termelési mód objektív törvényszerűségei megismerhetetlenek, a ciklus menetét nem lehet előre látni. Eisenhower elnöknek az Egyesült Államok gazdasági helyzetéről szóló 1953-as kongresszusi üzenete ki is mondja:

*„Lehetetlen előre látni a jövőt a mai helyzetről szóló statisztikai adatok alapján vagy ezt az előrelátást levezetni a múltbeli tapasztalatokból. (Kiemelés tőlem. – V. J.) Csupán a mechanisztikus történelem- és emberszemlélet híveinek lehetnek effajta illúziói.”*²

Eisenhower elnök tehát tanácsadóinak, a neves burzsoá közgazdászoknak elméleti „bölcsségét” követve a lehetőségét is tagadja a konjunktúra, a ciklusmenet és a válságok tudományos előrejelzésének.

A marxista közgazdászok más álláspontot képviselnek. A marxi közgazdasági elmélet teljesen lehetővé teszi a tudományos előrejelzést, a többi között a tőkés ciklus menetének és a válságoknak az előrejelzését is. A periodikus túltermelési válságok elkerülhetetlenségét elméletileg már száz esztendővel ezelőtt kimutatta Marx. Most igen röviden és vázlatosan emlékeztetjük az olvasót Marx alaptételeire.

A tőkés termelési módot mély ellentmondások jellemzik. Közülük a legfőbb a társadalmi termelés és az egyéni elsajátítás közötti ellentmondás, amely egyúttal a túltermelési válságok alapvető oka. A tőkés társadalomban a termelés társadalmi jelleget öltött, de nem a társadalom szükségleteinek kielégítése céljából folyik, mint nálunk, a Szovjetunióban, hanem profitszerzés céljából. Ha nincs profit, akkor

¹ Ha az amerikai ipari termelés régi indexét vesszük figyelembe, amelyet a Federal Reserve System Igazgatótanácsa tett közzé. 1953 októberében a régi indexet „kijavították”, és az új index szerint az ország ipari termelésének szintje 1953 júliusában állítólag egyenlő volt ugyanazon év márciusi szintjével.

² Economic Report of the President. 1954. január. 59. old.

nincs termelés sem. A tőkés nem általában profitra törekszik, hanem minél nagyobb profitra. E cél eléréséért a tőkések egyfelől minden módon bővíteni igyekeznek a termelési kapacitásokat, új üzemeket építenek, új, drága gépeket helyeznek üzembe, növelik a termelést, hogy több árut adhassanak el. Másfelől azonban igyekeznek csökkenteni a termelési költségeket, különösen a bérkiadásokat, ami a munkásosztály, valamint az alkalmazottak és a farmerek jövedelmének csökkenését idézi elő. Ezzel azonban csökken a lakosság legszélesebb köreinek vásárlóképessége, következésképpen fogyasztása is. A termelés és fogyasztás ellentmondása a kapitalizmus alapvető ellentmondásának megnyilvánulása.

Vajon ez a termelés és fogyasztás közötti ellentmondás miért nem idéz elő permanens túltermelési válságot? Miért fejeződik ez ki az újratermelés ciklikus menetében, a ciklus négy fázisának: a depressziónak, a megélénkülésnek, a fellendülésnek és a válságnak periodikus váltakozásában?

Arról van szó, hogy a túltermelési válságok maguk hozzák létre megszűnésük feltételeit: az eladhatatlan árufölösleg fokozatosan felszívódik a termelésnek a fogyasztás alá esése, az áruk egy részének tönkremenetele, megsemmisítése és az árzuhanás következtében. A válság átmegy depresszióba. A tőkések profitot hajszolva ismét bővítik termelési kapacitásaikat. Míg a válság befejeződésével bővül az állótőke, új üzemek, villamos erőművek épülnek, új gépeket helyeznek üzembe stb., növekszik a foglalkoztatott munkások száma, növekszik a kifizetett bér összege is, de a fogyasztói többletáru mint az ipari állótőke bővítésének és megújításának terméke még nem jut el a piacra. A piacnak ez az állapota, amely akkor jön létre, ha a fogyasztási cikkek fizetőképes kereslete anélkül nő, hogy megfelelően növekedne a kínálat, nagy profitot biztosít a tőkéseknek, és a termelési kapacitások további bővítésére ösztönzi őket, hogy ezáltal bővítsék a fogyasztási cikkek termelését.

Csakhogy az állótőkének a válság után megkezdődött bővítése, az új üzemek építése fokozatosan véget ér. Az új üzemek további árutömegeket dobnak a piacra, a munkásosztály jövedelme viszont az új építkezések befejezésének következtében csökken. A piac már nem tudja elnyelni a kínált árukat, és újra kezdődik a válság.³ Így tehát a tőkéseknek a termelés szüntelen bővítésére irányuló törekvése és a tőkés társadalom vásárlóképességének szűk határai közötti ellentmondás (ez utóbbinak oka a tömegek proletár helyzete⁴) végső soron elkerülhetetlenül vezet a periodikus túltermelési válságokra, amelyek rövid időre megoldják ezt az ellentmondást és megteremtik az új ciklus indulásának előfeltételeit.

Mindezek a folyamatok a tőkés társadalomban az adott termelési módra jellemző objektív belső törvényeknek megfelelően mennek végbe. A tőkések kénytelenek bővíteni és megújítani az állótőkét: a konkurrencia törvényei a pusztulással fenyegetve kényszerítik őket erre. Ugyancsak a konkurrencia készíteti őket arra, hogy csökkentsék a termelési költségeket, gépekkel helyettesítsék a munkásokat, csökkentsék a bérkiadásokat stb. Ezért a periodikus túltermelési válságok a kapitalizmusban elkerülhetetlenek.

³ Mint Eisenhower elnök beszámolójában naivan közli, „a piacsűkülés (contraction)... közvetlen oka az egyensúly hiánya (imbalance) volt az áruk termelése és értékesítése között”. (Ugyanott, 20. old.)

⁴ Magától értetődik, hogy a termelési eszközök végső soron a fogyasztási cikkek termelését szolgálják. Ezért a fogyasztási cikkek értékesítése végső soron meghatározza a termelési eszközök értékesítési lehetőségeit is.

Marxnak ezek a legfontosabb elméleti tételei teljes mértékben érvényesek az imperializmus korszakában és a kapitalizmus általános válságának időszakában. A kapitalizmus válságáról szóló, egyedül helyes marxi elmélet alapján több-kevesebb pontossággal mindig előre lehet jelezni a ciklus váltakozását.

A *történelmi tapasztalatok* teljes mértékben alátámasztották Marx elméleti következtetéseit. A túltermelési világválságok immár száz éve rendszeresen megismétlődnek. A kapitalizmus fejlődésének megfelelően, különösen az imperializmusnak és a tőkés rendszer általános válságának időszakában a túltermelési válságok mindinkább elmélyülnek, egyre pusztítóbbá és egyre tartósabbá válnak, a megélénkülés és a fel lendülés fázisai pedig a cikluson belül egyre inkább lerövidülnek. A mai körülmények között a tőkés nem a lehetőség szerinti magasabb profitra törekszik, hanem mindenáron a maximális profitra. Ráadásul jelenleg a maximális profitot nem feltétlenül a termelés növelése és az értékesítés bővítése útján éri el. A monopóliumok termelési és piaci uralma, az a körülmény, hogy a tőkésországok államapparátusa közvetlenül aláveti magát a monopóliumoknak, gyakran még a termelés csökkentése esetén is maximális profitot garantál a munkaintenzitás növelése és az árak önkényes emelése révén. Ám éppen a monopóliumok uralma, a monopolista gyakorlat, amely a tőkés termelési mód valamennyi ellentmondását kielezi, vezet a válságok elmélyülésére, és kölcsönöz azoknak különösen pusztító jelleget, teszi azokat időben egyre hosszabbá és egyre nehezebben leküzdhetővé.

Emellett a tapasztalatok azt mutatják, hogy szó sem lehet semmiféle „amerikai kivételtől”: minden gazdasági világválság elkerülhetetlenül érintette az Egyesült Államokat is, a kapitalizmus általános válságának korszakában pedig az Egyesült Államokban a gazdasági válságok mélyebbek és tartósabbak lettek, mint a tőkésországok legtöbbjében. Szemléletes példa erre az 1929–1933. évi gazdasági válság. Az amerikai kapitalizmus nagy tartalékai, amelyekre apologetái szüntelenül hivatkoznak, nemcsak nem zárják ki a túltermelési válságokat, hanem ellenkezőleg, még különösen súlyossá is teszik azokat.

Az alábbi cikkben feladatul tűzzük ki annak bebizonyítását,

– hogy ma, 1954-ben az Egyesült Államokban kétségkívül túltermelési válság jelei mutatkoznak;

– hogy bár az amerikai kormány intézkedéseivel segíteni fog talán a monopóliumoknak, de a válság további fejlődését nem tudja megakadályozni;

– hogy az Egyesült Államok túltermelési válsága pusztítólag hat más tőkésországok gazdaságára.

1. TÚLTERMELESI VÁLSÁG JELEI AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

Minden túltermelési válság egy-egy lépcsőfok, amely a kapitalizmust közelebb viszi történelmileg elkerülhetetlen pusztulásához. A válság egyaránt kiterjed a tőkés gazdaság valamennyi oldalára: a termelésre, a bel- és külkereskedelemre, az árakra, a hitelügyre, a pénzforgalomra, a tőzsdére, az állami pénzügyekre stb. De nem minden válság érinti ezeket azonos mértékben; vannak például olyan válságok, amelyek nem

járnak együtt tőzsdekrachhal vagy a bankrendszer csődjével. A válság mértéke és súlyossága a gazdaság bármely szférájában alapjában véve attól függ, hogy mennyire súlyos a válság a termelés szférájában.

A válság számos megnyilvánulása közül négy legfontosabbat lehet kiemelni, amelyek minden válságra jellemzők, és amelyek nélkül egyáltalán nincs válság. Ezek: az áruk túltermelése, a termelés csökkenése, a munkanélküliség növekedése és az árzuhanás.

Nézzük meg, milyen mértékben figyelhetők meg a felsorolt jelek napjainkban az Egyesült Államokban.

a) Az áruk túltermelése

Korábban az áruk túltermelésének mértékét nehéz volt konkrétan meghatározni. Most azonban az Egyesült Államokban van árukészlet-statisztika, amely minden pontatlansága ellenére elég világosan jellemzi a fejlődés dinamikáját.

*Az alapvető áruk felhalmozása az Egyesült Államokban** (milliárd dollárban az egyes évek és hónapok végén)

1939	1945	1948	1949	1951	1952	1953	1954				
								január	február	március	április
20,0	30,9	55,6	52,1	75,2	77,1	81,1	80,7	80,4	80,0	80,2	

Forrás: Economic Report of the President. 197. old.; Survey of Current Business, 1954. június. S-3. old.

* Árukészletek az iparban, a nagy- és kiskereskedelemben, (Az árukészletet folyó árakon adják meg, az árak azonban a háború utáni években szüntelenül és gyorsan emelkednek. Egyebek közt 1953-ban a nagykereskedelmi árak a hivatalos index szerint csaknem kétszeresen meghaladták az 1939-es szintet. Ám a változatlan árú árukészletek is elég jelentősen megnöttek.)

Az állami raktárak és a termékeik fejében hitelhez jutott farmerek mezőgazdasági árukészleteit körülbelül 8 milliárd dollárra becsülik.

Figyelembe kell venni az amerikai hadsereg megnövekedett készleteit is, amelyeket Johnson, amerikai hadügyminiszter-helyettes szavai szerint 35-40 milliárd dollárra lehet becsülni⁵, továbbá a haditengerészeti és légiflotta ezekkel körülbelül egyenlő készleteit. Ez a körülmény a hadügyminisztériumot arra kényszeríti, hogy nagymértékben csökkentse felvásárlásait és néha még áruba is bocsássa az általa felhalmozott áruk egy részét.⁶

Az ipar és mezőgazdaság készletei az utóbbi években hónapról hónapra növekedtek.

Emellett figyelembe kell venni, hogy azt a kérdést: vannak-e fölösleges készletek,

⁵ U. S. News and World Report, 1953. december 25.

⁶ Johnson a fentebb idézett interjúban kijelentette, hogy a hadsereg a túlzott készletfelhalmozásra való tekintettel 1953 júliusa és szeptembere között 80%-kal kevesebb árut vásárolt, mint 1952 júliusától szeptemberéig, és hogy 2,5 milliárd összegben szándékoznak eladni fölös készleteket, mellesleg annak az árak az egynyolcadáért, amelyet kifizettek érte.

vagyis beszélhetünk-e az áruk túltermeléséről, nem szabad mechanisztikusan kezelni. Ugyanazon mennyiségű készlet nagy forgalom és magas termelési szint esetén lehet normális, kis forgalom és alacsony termelési szint esetén árutúltermelést jelenthet. 1954 májusában 2,1 milliárd dollárral kevesebb iparcikket adtak el, mint 1953 májusában. A „U. S. News and World Report” 1954. február 26-i adatai szerint az értékesítési piac ama állapota mellett, amely 1949 elején volt megfigyelhető, a múlt év kezdetén és a mostani év kezdetén az akkor meglevő árukészletek az alábbi mértékben lettek volna elegendők (napban):

Időszak	Ipar	Nagykeres- kedelem	Kiskeres- kedelem
1949 elején	52	32	45
1953 elején	55	36	46
1954 elején	59	38	50

Emellett a folyóirat elismeri, hogy 1949 elején túltermelés volt.

A készletek jelentőségének értékelésében figyelembe kell venni még egy fontos körülményt. Az utóbbi években a fogyasztási cikkek hitelre, főleg hosszú lejáratú hitelre történő eladása erősen megnövekedett. Ez önmagában véve is árutúltermelésről tanúskodik.

A fogyasztói hitel összege

(milliárd dollárban, az egyes évek és hónapok végén)

1939	1945	1948	1952	1953		1954					
				ja- nuár	decem- ber	ja- nuár	feb- ruár	már- cius	áp- rilis	má- jus	
A*	7,2	5,7	14,4	25,8	25,7	28,8	28,1	27,5	27,1	27,3	27,5
B**	4,5	2,5	9,0	18,7	18,9	21,8	21,4	21,1	20,9	20,9	20,9

Forrás: Economic Report of the President. 204. old.; Federal Reserve Bulletin, 1954. július.

* Hitel összege.

** Hitelre történt eladások.

Az 1945 végétől 1953 végéig eltelt idő alatt a fogyasztói hitel összege több mint 23 milliárd dollárral nőtt, ezen belül a hitelre történő vásárlások összege több mint 19 milliárd dollárral. A hitel összege, bár lassan, de mégis nőtt, egészen a múlt év végéig, és csak ez év januárjában kezdett – nagyon lassan – csökkenni. Magától értetődik, hogy azoknak a fogyasztóknak, akiknek csökkent évi jövedelmükből kell majd kifizetniük a hitelre vagy részletre vásárolt árukat, kevesebb lehetőségük lesz új vásárlásra, és ez hat a válság mélységére és időtartamára.

A túltermelés sajátos formáját alkotják az eladott és teljesen kifizetett, de fölösleges vagy teljességgel ki nem használt *termelési eszközök*. Mostanában fokozódott a vállalatok nem kielégítő terhelése, és ez megnehezíti a válságból való kilábalást.

b) *A termelés csökkenése*

Eisenhower elnök kongresszusi beszámolójában elismeri, hogy az amerikai feldolgozó ipar termelése 1953 második felében 7,2%-kal csökkent. 1954 közepén már hivatalosan 10%-os csökkentést ismertek el.

Figyelembe kell azonban venni, hogy azok a módszerek, amelyekkel a termelés fizikai volumenének indexét kiszámították, amelyek alapján ezeket a százalékokat megállapították, 1953 végén jelentősen megváltoztak; egyebek közt önkényesen megnövelték azoknak az iparágaknak az arányát, amelyekben még folytatódik a termelés növekedése.

Ennek a változtatásnak a célja, hogy csökkentsék vele a válság mélységét és növeljék a termelés emelkedését az utóbbi években.

A termelés fizikai volumenének indexei

Év, hónap	Régi (1935–1939 = 100)	Új (1947–1949 = 100)
1939	109	58
1943	239	127
1948	192	104
1949	176	97
1950	200	112
1951	220	120
1952	219	124
1953	235*	134
1953 március	243 (maximum)	135
július	232	137 (maximum)
október	239	132
november	–	130
december	–	127
1954 január	–	125
február	–	124
március	–	123
április	222*	123
május	–	125
június	–	124

Forrás: Federal Reserve Bulletin adatai.

* Általunk számítva. A termelés 1953 októbere után végbement esését az új indexből számítva.

Ily módon az index „kijavitása” a következőket eredményezte: az 1948–1949-es válság kevésbé mély, mint erről a régi index tanúskodik; az 1953-as termelés az új index szerint meghaladja a háborús maximumot; az 1953-as termelési maximumot az új index szerint nem márciusban, hanem júliusban érték el.

Az index „kijavitásának” kezdeményezői igyekeznek a válságokat kevésbé súlyosnak feltüntetni és azt a benyomást kelteni, hogy az Egyesült Államokban a termelés egyenletesebben zajlik. A jelenlegi válság esetében azonban ez nem sikerült.

Ellenkezőleg, a termelés 1953-as maximumának márciusról júliusra való áthelyezése csak oda vezetett, hogy az új index az ipari termelés esésének gyorsabb ütemét mutatta, mint a régi. A régi index az év folyamán (1953 júliusától 1954 februárjáig)

Árurfajta	1952 nov.	1953 maximum	1953 nov.	1954			Esés (százalékos minimum a maximum- hoz viszo- nyítva)
				jan.	febr.	márc.	
Szén (millió tonnában)	41,2	41,4 (szeptem- ber)	35,4	33,3	28,8	30,4	30
Ipari szénfogyasztás (millió tonnában)	31,9	33,4 (január)	30,4	31,4	26,4	27,9	21
Öntöttvas (millió tonnában)	8,6	9,2 (március)	7,9	7,2	6,4	6,6	30
Gépek terhelése (1954–1947 = 100)	343	376 (március)	320	319	323	326	16
Személygépkocsi- gyártás (ezerben)	405	509 (július)	378	455	447	532	35
Cipő (millió párban)	38,9	48,7 (március)	33,5	40,1	41,4	47,1	31
Műkaucsuk (ezer tonnában)	60,5	85,3 (május)	57,2	57,2	53,3	55,8	39
Gyapjúfogyasztás (millió amerikai fontban)	28,5	31,4 (május)	19,0	18,5	19,7	24,6	41
Berakott vasúti teherkocsik száma (millióban)	3,14	4,2	2,80	2,97	2,46	2,41	40

Forrás: Survey of Current Business, 1954. január, május; Monthly Bulletin of Statistics, 1954. május.

8,6%-os esést mutatott volna. Az új index hét hónap folyamán (1953 júliusától 1954 februárjáig) 10%-ot mutat.

Természetesen nem szabad túlbecsülni az új indexnek mint az Egyesült Államok gazdasági állapota mutatójának jelentőségét. Ez az index erősen „manipulált”. Ezért idézünk néhány konkrét adatot az egyes legfontosabb áruajtákról.

Mint látjuk, a legfontosabb áruk termelése jelentősen nagyobb mértékben csökkent, mint a termelés fizikai összvolumene az új index szerint. Különösen nagy jelentősége van a berakott áruszállító vasúti kocsik számszerű csökkenésének – ez az 1953 októbere és 1954 márciusa közötti időszakban 40%-ot tett ki. A vasúti teherszállítás jobban tükrözi a gazdaság általános helyzetét, mint a termelés fizikai volumenének indexe.

c) *A munkanélküliség növekedése*

Az amerikai újságok 1953 közepe óta *naponta* számolnak be munkások ezreinek különböző vállalatoktól történő elbocsátásáról. A hivatalos amerikai statisztikai szervek azonban makacsul leplezni próbálják a munkanélküliség tényleges növekedését. Egyáltalán, nehezen tekinthetők igazi statisztikának azok a számadatok, amelyeket ők a munkanélküliek számaként tüntetnek fel. Ezek a számadatok igen kevés (maximum 25 ezer) család időnkénti megkérdezésén alapulnak, amelynek eredményeit azután extrapolálják a munkások egészére. Ily módon az eredeti felmérés adatainak valamennyi hibája több mint kétezerszeresére nő!

Ezenkívül ez a statisztika, mint tudjuk, nem tekinti munkanélkülieknek: a) azokat a munkásokat, akik ugyan elveszítették munkahelyüket, de állítólag nem keresnek új munkát; b) azokat a munkásokat, akik nem dolgoznak (és nem kapnak bért), de van „munkahelyük”, a többi között azokat, akiket „ideiglenesen” elbocsátottnak tekintenek, és akiknek megígérték, hogy legkésőbb három hónapon belül lesz munkájuk; c) azokat a munkásokat, akik hetente legalább egy órát dolgoznak; d) azokat a fiatal munkásokat, akik még sohasem dolgoztak.

A hivatalos amerikai munkaügyi statisztikát tehát csupán a fejlődés irányának mutatójaként lehet használni; abszolút számai tudatosan torzítanak.

A hivatalos adatok szerint az Egyesült Államokban 1953 júniusában 1562 ezer teljesen munkanélküli személy volt, 1953 decemberében – 1850 ezer.

A munkások és a szakszervezeti vezetők fokozódó tiltakozása ezeknek a nyilvánvalóan hamis adatoknak a publikálása ellen arra késztette a kereskedelmi minisztérium összefűző irodáját, hogy 1954 februárjában nyilatkozatot tegyen, amelynek értelmében az „új számítások” szerint a munkanélküliségről szóló hivatalos januári adatok körülbelül 700 ezer fő csökkentést tartalmaznak, és a módosítással *a munkanélküliek száma januárban több mint 3 millió embert tesz ki.*

Ám ez a szám is erősen csökkentett, amiről az összefűző irodának az önálló foglalkozású amerikai lakosságról szóló alábbi adatai tanúskodnak (millió főben):

Év, hónap	Foglalkoztatottak száma	Munkanélküliek száma	Nem dolgozók* száma
1953 augusztus	63,4	1,24	47,0
1954 január	59,8	2,36**	50,1
Különbség	-3,6	+1,12	+3,1

Forrás: Survey of Current Business, 1954. március. S-10. old.

* Eltartott munkaképesek.

** A fentebb említett „kiigazítás” előtt.

A kép világos: 1953 augusztusa és 1954 januárja között a foglalkoztatottak száma 3,6 millióval csökkent, a munkanélküliek száma pedig állítólag csak 1,1 millióval nőtt. Felvetődik a kérdés: hova lett az a 2,5 millió fő, aki korábban dolgozott? Ezek megtalálhatók a nem dolgozók, vagyis azok között, akiket a statisztika kirekesztett a foglalkoztatott lakosság állományából. Főleg ezeknek a dolgozó lakosság köréből önkényesen kirekesztett és munkát kereső embereknek a révén növekedett a „nem dolgozók” száma fél év alatt 3,1 millió fővel.

A teljes munkanélküliek tényleges száma tehát 1954 januárjában legalábbis a következő volt: a munkanélküliek hivatalos száma - 2,36 millió, a „nem dolgozók” számának növekedése 1953 augusztusa és 1954 januárja között - 3,10 millió, összesen - 5,46 millió.

Ez a szám nem foglalja magában azt a sok millió munkást, aki hetente 1-14 órát dolgozik és lényegében szintén munkanélküli, mivel csak alkalmi fizetéshez jut.

Az 1954 januárjától márciusáig eltelt időszakban a munkanélküliek száma még a hivatalos adatok szerint is csaknem 700 ezer fővel nőtt. Áprilisban idényjellegű okok (mezőgazdasági munkák, építkezés) miatt valamelyest csökkent. Jellemző azonban, hogy áprilisban a munkanélküliek száma a nehéziparban szakszervezeti adatok szerint 255 ezerrel nőtt. Májusban az iparban foglalkoztatott munkások száma ismét csökkent, mégpedig - a hivatalos adatok szerint is - 193 ezerrel. Eisenhower gazdasági főtanácsadójának, Burnsnek a szavai szerint júniusban az amerikai munkanélküliek számának el kellett érnie a 4 milliót.

d) Az árak esése

A monopóliumok előtti kapitalizmus időszakában az árak a válság idején mindig erősen zuhantak, ezért a válság következményeinek terhe a tőkéseknek is sújtotta. Az imperializmusban és főként a mai Egyesült Államokban, ahol a monopóliumok hatalmasabbak, mint bármely más országban és bármely történelmi időszakban, a monopolista mágnások igyekeznek - nem is minden siker nélkül - mesterséges intézkedésekkel a válság előtti szinten tartani az árakat. Ez a hivatalos árindexből is látható.

A nagykereskedelmi árak a válság ellenére alig változtak.

Az index azonban eltussolja a nagy különbséget a monopóliumok által *eladott* áruk ára és a „független” vállalatok, vagyis a nem monopolizált vagy csak kevésbé monopolizált termelési ágak monopóliumok által *megszerzett* termékeinek ára között. Az előbbi a monopóliumok megpróbálják magas szinten tartani, a másodikat megpróbálják csökkenteni.

Árindex (1947–1949 = 100)

Meg- nevezés	1952 dec.	1953		1954			
		szept.	dec.	jan.	febr.	márc.	ápr.
Nagy- kereske- delmi árak	109,6	111,0	110,1	110,9	110,5	110,6	111,0
Fogyasz- tási cik- kek ára	114,1	115,0	114,9	115,2	115,0	114,8	114,6

Forrás: Survey of Current Business, 1954. január, június.

A tipikus monopolista áruk ára

Áru	1952 november	1953 maximum	1953 november	Évi növekedés (százalékban)
Acél (dollár/tonna)	66,0	80,6	80,6	23
Alumínium (cent/font)	20,0	21,5	21,5	7
Réz (cent/font)	24,2	29,9	29,7	23
Benzin (cent/gallon)	12,9	14,2	14,2	10

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1954. január, április.

Mint a táblázat mutatja, az árak 1953 novemberéig látszólag a legmagasabb szintet tartották. Valójában azonban nem egészen így áll a dolog. Bár a monopóliumok hivatalosan nem csökkentették az árakat, valójában gyakran a hivatalos árak alatt értékesítik az árukat. Így például korábban maguknak az acélvásárlóknak kellett kifizetniük a vasúti szállítást, most ennek költségeit az acélöntő üzemek fizetik. Azelőtt az acélmonopóliumok a vásárlóktól külön kiegészítést követeltek a hivatalos árakon kívül a gyors szállításért, a „jó minőségért” stb. Most ellenkezőleg, különböző ürügyekkel engedményeket tesznek a hivatalos árból. A legnagyobb gépkocsi-monopóliumok még nem csökkentették a személygépkocsik gyári árát, de a kereskedők már régen a hivatalos árnál 300–500 dollárral alacsonyabban adják a gépkocsikat stb. A válság mélyülése arra készteti a monopóliumokat, hogy fokozatosan csökkentsék a hivatalos árakat is.⁷

Egészen más a monopóliumok által vásárolt áruk ármozgásának képe.

A farmerek által értékesített áruk árának erős csökkenése ellenére⁸ a fogyasztói kis-kereskedelmi árak mindeddig nem csökkentek. A különbség azok között az árak között,

⁷ A Chrysler már 1953 októberében 27–169 dollár határok között csökkentette a gépkocsik árát; az Acéltröszt február elején csökkentette a tonnánkénti 4 dolláros „árkiegészítést” stb.

⁸ Ha figyelmen kívül hagyjuk azokat az árukat, amelyek árait mesterségesen, állami felvásárlások útján támogatják (búza, gyapot).

Áru	1952 november	1953 december	1954 március	Esés (százalékban)
Acélhulladék (dollár/tonna)	44	33,5	25,5	42
Nyersbőrök (cent/font)	17	12,3	10,8	36
Marhahús (cent/font)	54,5	42,4	39,2	29

Forrás: Survey of Current Business, 1954. január, május.

amelyeket a farmerek kapnak termékeikért és azon árak között, amelyeket ezekért a termékekért a városi fogyasztók fizetnek, egyre nő.

A monopóliumok a farmerek termékeit felvásárolva, azokat feldolgozva, majd feldolgozott formában a városi lakosságnak eladva, egyre nagyobb adót hajtanak be mind a farmerektől, mind pedig a fogyasztóktól. Ezt lényegében az elnök is elismeri gazdasági beszámolójában, bár megpróbálja elhárítani a felelősséget a monopolisták-ról a drágaság növekedéséért. „A farmerek termékei árának zuhanása – hangsúlyozza az üzenet – elvileg lehetővé tette volna a létfenntartási költségek csökkentését. Ez nem következett be.”⁹ Az ok: emelkedtek a lakbérek, és nőttek a bér- és szállítási költségek a mezőgazdasági termékek feldolgozási folyamatában. Úgy látszik, nem a monopóliumok, hanem a munkások a felelősek a magas árakért!

Valójában semmiféle ok nincs panaszra az állítólagos magas bérkiadások miatt. Mióta az Egyesült Államok belépett a válság övezetébe, az amerikai munkásosztály jövedelme – pénzben kifejezve – súlyosan esett. Az amerikai iparban kifizetett bérek összegének indexe az 1953. augusztusi 154-ről 1954 áprilisára 134,7-re zuhant (1947–1949 = 100).¹⁰ Más szóval az ipari munkások összes beralapja az említett időszakban 12,5%-kal csökkent. Ezt a csökkenést három tényező hatása váltotta ki: a foglalkoztatott munkások számának csökkenése, a túlóramunkák csökkenése, amelyeket magasabb kulcs szerint béreznek, valamint a munkabér közvetlen csökkenése. Így 1954 júniusában a textilipari dolgozók fizetését az ország északi államaiban óránként 9,5 centtel, vagyis körülbelül 8%-kal csökkentették.¹¹

Eszerint az amerikai monopóliumok feltartóztatja saját áru árának esését, és a válság egész terhét a dolgozókra hárítja, *amivel viszont megnehezíti a válságból való kijutást.*

*

Az árutúltermelés, a termelés csökkenése, a munkanélküliség növekedése és az árak esése, valamint más válságtünetek ellenére az amerikai közgazdászok, üzletemberek és politikusok makacsul állítják, hogy az Egyesült Államokban nincs válság.

Vegyünk néhány példát. A. W. Zielomek, a „Korunkban nem lesz több válság”

⁹ Economic Report of the President. 37. old.

¹⁰ Lásd Federal Reserve Bulletin, 1954. május. 505. old.

¹¹ Lásd New York Times, 1954. június 5.

című könyv szerzője 1953 végén így ír: „Lehet, hogy egy ideig 3–5 millió, vagy legrosszabb esetben 7 millió munkanélküli lesz nálunk. Ez azonban nem válság, még csak nem is a válság kezdete.”¹² Ch. Curtis, a General Motors elnöke 1954. január 19-én, amikor Detroitban már tízezernyi autógyári munkás vált munkanélkülivé, kijelentette: „A pesszimisták megint tévednek. Én nem látok válságot („depression” – amerikai szóhasználat – *V. J.*). Meggyőződése, hogy az ország gazdasága ez évben (1954-ben – *V. J.*) erős és egészséges lesz.”¹³ Eisenhower 1954. március 16-i rádióbeszédében ismét azt állította, hogy „nincs válság”.

Az ilyen kijelentéseknek az esetek többségében meghatározott céljuk van – javítani az emberek hangulatát. A burzsoázia az objektív törvényeket tagadva azt állítja, hogy a gazdasági helyzet szubjektív tényezőktől függ. Ha az emberek elhiszik, hogy nem lesz válság, akkor több árut vásárolnak, több tőkét fektetnek be, és ennek következtében állítólag nem is lesz válság. Ezzel szemben, ha túl sokat beszélnek a válságról, ez már önmagában is válságot idézhet elő.¹⁴ Ezért nap mint nap ismételgetni kell, hogy nem lesz válság!

Megjegyzendő, hogy bár az Egyesült Államokban válságjelenségek mutatkoznak, a legnagyobb amerikai monopóliumok 1953-ban olyan profitokra tettek szert, amelyek a történelemben mindeddig a legmagasabbak.

Va lamennyi részvénytársaság profitja (milliárd dollárban)

1929	1939	1943	1950	1951	1952	1953 (az első három negyedév adatai alapján)
9,8	6,5	25,1	41,0	43,7	39,2	44,2

Forrás: Economic Report of the President. 213. old.

A kétszáz legnagyobb részvénytársaság profitja és osztalékai (milliárd dollárban)

Megnevezés	1947	1950	1951	1952	1953
Haszon	4,2	8,0	8,7	7,1	8,3
Kifizetett osztalékok	–	2,3	2,0	2,0	2,1

Forrás: Federal Reserve Bulletin, 1954. március. 287. old.

A nagy monopóliumok a második világháború idején és különösen a háborút követő években olyan sok nyílt és rejtett tartalékot halmoztak fel, hogy néhány évig akkor is magas osztalékokat tudnak fizetni, ha folyó profitjuk csökken.

¹² Commercial and Financial Chronicle, 1953. december 24.

¹³ New York Times, 1954. január 20.

¹⁴ Keyserling, Truman volt gazdasági főtanácsadója például kijelentette, hogy a közgazdászok pesszimista jóslatai hatására lehetséges a „visszaesés”.

Firlesse, az Acéltröszt elnöke is kijelentette, hogyha túl sokat beszélnek a válságról, az válságot idézhet elő.

S. Adams, az elnök tanácsadója 1954. február elején kijelentette, hogy a „politikai szadisták” szóbeszédekkel válságba próbálják hajszolni az országot. (Lásd Times, 1954. február 10.)

Ezenkívül a republikánus kormány – a kilenc milliós kormánya – új „adórefor-
mot” hajtott végre, amely a monopóliumoktól behajtandó adót évi több milliárd
dollárral csökkentette.¹⁵ Jelenleg a monopóliumoknak kedvező új intézkedésekről
tárgyalnak (a részvénytulajdonosi adónak az 1954–1955-ös költségvetési évben történő
csökkentéséről, új adókedvezményekről az új tőkeberuházások gyorsabb amortizáló-
dása ürügyén stb.).¹⁶

Végül, a legnagyobb monopóliumok arra használják fel a válságot, hogy még in-
kább kiszorítsák vagy teljességgel megsemmisítsék versenytársaikat. Így a három leg-
nagyobb autóipari monopólium (a General Motors, a Ford és a Chrysler) 1952-ben
az összes amerikai gépkocsi 86%-át gyártotta, 1953-ban már 91%-át, jelenleg pedig
ezen ágazat termelésének mintegy 96%-át.

Eszerint a legnagyobb monopóliumokat mindeddig nem sújtja a válság.

Egészen más a kisebb vállalatok, kereskedők és farmerek helyzete. Ezek tönkre-
mennek. A csődök száma gyorsan növekszik.

Megnevezés	1952 december	1953 december	1954 február	1954 március
Csődök száma az iparban és a keres- kedelemben	583	813	926	1102
Csődbe jutott vállala- tok adósságának összege (millió dollárban)	23,4	43,8	47,8	57,3

Forrás: Economic Report of the President. 218. old.; Survey of Current Business,
1954. május. S-4. old.

Ez a szám nem foglalja magában a farmerek és a kisebb bankok nagyszámú csődjét
stb. Arra is rá kell mutatni, hogy a nagyobb vállalatok csődjéről *nyilvánosan* nem be-
szélnek: őket a bankok vagy a nagy konkurens monopóliumok „szanálják”.

*

Azoknak az optimista állításoknak, amelyek szerint a helyzet hamarosan jobbra
fordul, semmi alapjuk sincs.

A sajtóban olyan hírek jelentek meg, hogy az amerikai tőkések 1954-ben ugyan-

¹⁵ Az elnök gazdasági beszámolója (64. old.) csupán az 1954 eleje óta végrehajtott 10%-os jöve-
delemadó-csökkentést 3 milliárd dollárra értékeli. Ennek az összegnek a 90%-a a monopolisták zse-
bébe került. Ehhez még hozzá kell tenni az extraprofitadót 1954. január elsejétől érvényes eltörlését.

¹⁶ Éppen ezért a részvényárfolyamok erős tavalyi esése ellenére a vezető monopóliumok részvényei
vagy nem estek, vagy ha igen, akkor is gyorsan elérték a korábbi szintet, sőt néha még magasabbra
emelkedtek. Mivel a részvényárfolyamok indexét főleg a nagy monopóliumok részvénytulajdonosai-
ból számítják ki, ezért 1953 közepétől az év végéig itt nem sok változás mutatható ki. Idén a vezető mo-
nopóliumok részvényeinek árfolyama emelkedik, ami nem csupán a kormány adóintézkedéseivel
magyarázható, hanem azzal is, hogy a monopolista körök reményeket fűztek az indoklnai háború ki-
széledéséhez és a fegyverkezési hajzához (egyebek közt az atomfegyverkezéshez). A nem monopo-
lista társaságok részvényárfolyama jelentősen esett.

annyi új beruházást „terveznek”, mint 1953-ban. Ez azonban egyelőre üres szöbeszéd. A tények másról tanúskodnak.

1953 januárjában a nem teljesített *termelési*eszköz-megrendeléseket 73 milliárd dollárra becsülték, 1954 márciusában már csak 51,4 milliárd dollárra.¹⁷ Ha a *termelési*eszköz-megrendelések értéke az év elején 21 milliárd dollárral volt kevesebb, mint egy évvel azelőtt, akkor mi jelentősége lehet annak a szöbeszédnek, hogy a tőkések állítólag ugyanakkora összegben terveznek új beruházásokat, mint tavaly? Emlékeztetni kell arra is, hogy a termelési eszközök termeléséhez legfontosabb nyersanyagot előállító acélöntő ipar vállalatainak megterhelése fokozatosan esik, és 1954 júliusában a kapacitás 60%-ára zuhant. A konjunktúra másik fontos mutatója: az új gépmegrendelések szintje 1954 áprilisában 48%-kal alacsonyabb volt, mint 1953 áprilisában.¹⁸ Az 1953 végi megrendelések a gépgyártó üzemeknek csupán hat hónapra lehettek elegendőek.¹⁹

Végül, 1952-ben összesen 2,6 milliárd dollár összegben kötöttek új ipari építkezési szerződéseket, 1953-ban pedig csupán 2,1 milliárd dollár összegben. Az 1952 decemberében kötött szerződések összege 313 millió dollárt ért el, 1953 decemberében pedig csupán 136 millió dollárt.²⁰

Eszerint a tények teljes mértékben megcáfolják azt az állítást, amely szerint 1954-ben jelentős beruházásokra kerülne sor.²¹

Az „optimistáknak” van egy másik adujuk is. Azt állítják, hogy 1954-ben a fogyasztói vásárlások összege körülbelül ugyanakkora lesz, mint 1953-ban. Ez azonban nem lehetséges. Ez az állítás figyelmen kívül hagyja azt aényt, hogy a tömeges munkanélküliség növekedése sok milliárdos összeggel csökkenti a munkások és alkalmazottak jövedelmét. Az agrárválság súlyosbodása csökkenti a farmerek jövedelmét. Elképzelhető-e, hogy a jövedelmek csökkenése mellett a lakosság vásárlóképesége ugyanolyan marad, mint 1953-ban volt?

Az „optimisták” utalnak a nagyarányú takarékösszegekre és arra, hogy 1953-ban a megtakarított pénz az egyéni jövedelmek 7%-át tette ki. Azt mondják, ha az amerikai nép ebben az évben semmit sem tesz félre takarékönyvekbe és meglevő megtakarított pénzének egy részét áruk vásárlására fordítja, akkor esetleg nem is lesz válság. Figyelembe kell azonban venni, hogy megtakarított pénze alapján véve nem az „amerikai népnek” van, hanem meghatározott, mégpedig meglehetősen szűk társadalmi csoportoknak. A „megtakarított pénz”, amelyről az „optimisták” beszélnek – mindenekelőtt a tőkések megtakarított profitja; ezt a „megtakarított pénzt” tőkeként fogyasztják el, vagyis új befektetéseket eszközölnek új fejlesztésekbe, a vállalatok újrafelszerelésébe, de csak akkor, ha jó haszonra van kilátás. Válságos időszakban nem lehet nagy befektetésekben reménykedni.

Az amerikai statisztika nem teszi lehetővé, hogy meghatározzuk a dolgozók meg-

¹⁷ Lásd Survey of Current Business, 1954. május. S-4. old.

¹⁸ Lásd Survey of Current Business, 1954. június. S-34. old.

¹⁹ Lásd New York Times, 1954. január 10.

²⁰ Lásd Federal Reserve Bulletin, 1954. január. 83. old.

²¹ A meglevő adatokból kiderül, hogy az új beruházások az idén alacsonyabb értékűek lesznek a tavalyiaknál. 1954 első negyedében ezeket 6,8 milliárd dollárra becsülték, szemben az 1953-as negyedik negyedévi 7,7 milliárd dollárral. A legutolsó hivatalos számítások szerint 1954-ben a beruházások teljes összegének 4,5%-kal alacsonyabbnak kell lennie az 1953. évinél. (Lásd Times, 1954. június 14.)

takarított pénzének teljes összegét.²² Csakhogy abban a mértékben, amelyben egyáltalán van ilyen megtakarított pénz, a munkások és alkalmazottak a növekvő munkanélküliség mellett nem fognak sietni ennek elköltésével. Ezenkívül ezekkel a megtakarításokkal szemben kimutatható egy 27 milliárd dollár összegű fogyasztói hitel, amelynek nagy részét a munkások és alkalmazottak fizetési kötelezettségei alkotják. Már most fokozódnak a részletfizetési nehézségek a hitelre és főleg a részletre vásárolt áruk esetében.

Az amerikai kapitalizmus apologetái nagy hangon hirdetik, hogy most az 1929–1933-as válságtól eltérően az Egyesült Államokban van munkanélküli-biztosítás. Azzal dicsekszenek, hogy a munkanélküli-biztosító alap több mint 8 milliárd dollárt halmozott fel.²³ Ez az összeg állítólag fenntarthatja a munkanélküliek vásárlóképességét. Teljesen világos azonban, hogy a munkanélküli-segély összege jóval kisebb annál, amit a munkások elveszítenek, amikor munkanélkülivé válnak és nem kapnak fizetést. A „National Bureau of Economic Research” nevű burzsoá tudományos kutatóintézet kiszámította, hogy 1949-ben (egy rövid és nem nagyon mély válság idején) a kifizetett munkanélküli-segélyek teljes összege csak egyhatod részét alkotta azon munkások korábbi fizetésének, akik a válság következtében munka nélkül maradtak. Most ez a hányad kevesebb lesz, mivel több lesz a munkanélküli és hosszabb lesz a munkanélküliség, mint akkor. A nyomorúságos munkanélküli-segélyben – heti 19–25 dollárban (az egyes államokban különböznek a segélyösszegek) – a törvény szerint a munkásoknak csak kis hányada részesül (1953 decemberében az Egyesült Államokban mindössze 808 ezer ember kapott munkanélküli-segélyt²⁴), és ők is csak 14–25 héten át (az államtól függően). Ennek a határidőnek a leteltével a munkásnak semmiféle munkanélküli-segély nem jár.

Világos, hogy ez a fajta segítség a válság enyhítése szempontjából *semmit sem nyújt*: a heti húsz dollárnak minimum a felét lakbérre, világításra és fűtésre kell fordítani. A megmaradt pénz a legjobb esetben ínséges táplálkozásra elegendő, vagyis a nyomorúságos élelmiszer-minimum beszerzésére. Iparcikkék vásárlásáról szó sem lehet.

Eszerint az az állítás, amely szerint 1954-ben nem fognak kevesebbet fordítani fogyasztási cikkekre, mint 1953-ban, tudományos szempontból teljesen alaptalan.²⁵

II. A VÁLSÁG ELLENI „HARC” AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

1954 elején Eisenhower elnök 1 millió dollár összegű alapot létesített *a válság elleni harc kérdésének tanulmányozására*. Február közepén bejelentette, hogy ha márciusban folytatódik a munkanélküliség növekedése, akkor hozzákezd a válság elleni „intézkedések megtételéhez”.

²² A „Labor Fact Book 11 (1953)” a Federal Reserve System adataira támaszkodva rámutat, hogy 1952 elején 50 millió amerikai családból 16 millió családnak nem volt megtakarított pénze.

²³ Az alapot munkások és tőkések hozzájárulásaiból képezik.

²⁴ Lásd The Labor Market, 1954. január. 45. old.

²⁵ 1954. február 10-én az amerikai gépkocsi-kereskedők raktáraiban 640 ezer új kocsival volt több, mint az utóbbi években bármikor. Ezen belül Detroitban, a gépkocsigyártás központjában már a munkások 8%-ának nem volt munkája. (Lásd New York Times, 1954. február 10.)

Elmúlt azonban a március, elmúlt még négy hónap, és semmiféle intézkedés nem történt, holott a munkanélküliség továbbra is nagy, és a munkások helyzete egyre romlik. A munkanélküliek sorsa, a farmerek tönkremenése, a kis- és középvállalkozók csődje nem aggasztja a kilenc milliomos kormányt. Mindenekelőtt a vezető monopóliumok profitja izgatja ezt a kormányt, ezeket a profitokat pedig egyelőre nem fenyegeti veszély. Mellesleg, önmagában semmiféle kormányzati intézkedés nem gyakorolhat lényeges befolyást a válság menetére, amelyet a kapitalizmus belső törvényszerűségei határoznak meg, jóllehet az amerikai monopolisták, közgazdászok és politikusok az „optimizmus szellemének” fenntartására váltig hajtogatják, hogy az Egyesült Államokban az állam gazdasági intézkedések révén képes lesz megakadályozni a jelenlegi „recesszió” igazi válságba („slump”) fordulását.

Nézzük meg, milyen eszközöket javasolnak, és mit nyújtanak ezek az eszközök. Mindenekelőtt két döntő körülményre kell itt emlékeztetnünk:

1. A fölösleges árukat és azokat a készleteket, amelyek meghaladják a jelenlegi csökkentett és tovább süllyedő szintű újratermeléshez szükséges készleteket, s amelyek *mintegy 20 milliárd dollár összeget* tesznek ki, *fel kell számolni* a válság során árcsökkenés, az áruk egy részének tönkremenetele és megsemmisítése révén, valamint azáltal, hogy a termelés a válság következtében már jelentősen csökkent fogyasztás szintje alá süllyed.

2. Az Egyesült Államok „nemzeti jövedelme” hivatalos adatok szerint 1953-ban mintegy 300 milliárd dollárra volt becsülhető.²⁶ Ez az összeg erősen túlzott, mivel magában foglalja az állami és városi alkalmazottak, a katonák, az ügyvédek, az orvosok, a nyugdíjasok másodlagos jövedelmét, az állótőke amortizálódását stb. Az *adott összefüggésben* azonban használhatjuk a hivatalos értékelést, mivel bennünket most az egész lakosság vásárlóképesységének megváltozása érdekel. A nemzeti jövedelem csökkenésének minden százaléka hivatalos adatok szerint 3 milliárd dolláros csökkenést jelent. Még a „legoptimistább” szakértők is azt jósolják, hogy 1954-ben az amerikai nemzeti jövedelem 5%-kal, vagyis 15 milliárd dollárral kevesebb lesz, mint 1953-ban. A kevésbé derűlátó szakértők a nemzeti jövedelem 10%-os, vagyis 30 milliárd dolláros esésével számolnak, ami hihetőbben hangzik.

Eszerint az amerikai állam „válságellenes” intézkedéseinek hatását értékelve két kritériummal, két orientáló számadattal rendelkezünk: körülbelül 20 milliárd dollár összegű árufölösleggel; a nemzeti jövedelem mintegy évi 30 milliárd dolláros csökkenésével.

Az állami intézkedések célja, hogy meggátolják az árueladás további csökkenését, ösztönözzék a tőkéseket a termelési eszközök vásárlására és feltartóztassák a fogyasztási cikkek vásárlásának csökkenését.

Ezt a célt szolgálja:

a) A bank- (leszámlítási) kamatláb csökkentése

Ez a válság elleni harc legrégebbi módszere. A kapitalizmus általános válságának időszakában azonban *nem vezet semmire*. A monopolista vállalatok – a termelési eszközök fő vásárlói – többnyire igen kevésbé szűkölködnek hiteltőkében. Ellenkezőleg, rendszerint saját fölösleges tőkéjük van pénzformában. Hogy vásárolnak-e termelési

²⁶ Lásd Survey of Current Business, 1954. január. 4. old.

eszközöket vagy sem, az attól függ, számíthatnak-e nagy profitra ezeknek a termelési eszközöknek a felhasználása során vagy sem, nem pedig attól, hogy a vásárlásukra igénybe veendő bankhitelek fél százalékkal olcsóbbak lesznek-e. Az ipari konszernnek számára szükséges hitelek viszonylagos jelentéktelensége mellett a bank által behajtott kamat csekély mértékű csökkenésének semmiféle jelentősége nincs számukra.²⁷ Jellemző, hogy az amerikai üzleti körök a bankkamatláb csökkentésében „lélektani” jellegű eszközt látnak.

b) Az adók csökkentése

Az amerikai „szakértők” sokat fecsegnek arról, hogy az 1954. január elsejével életbe lépett „adóreform” a válság enyhítésének eszköze. Ez nem igaz. Ellenkezőleg, a reform csökkenti a kevésbé vagyonos rétegeknek, vagyis az amerikai lakosság legszélesebb köreinek fizetőképes keresletét. Egy amerikai burzsoá folyóirat²⁸ a következő adatokat közli az „adóreformnak” a lakosság különböző csoportjaira gyakorolt hatásáról:

Négytagú család (férj, feleség, két gyermek)

Család évi jövedelme (dollarban)	Jövedelmi adó és társadalombiztosítási befizetések (dollarban)		
	1953	1954	különbség
2000	30	40	+10
2500	38	50	+12
3000	112	120	+ 8
3568	234	234	—

Eszerint a munkások és alkalmazottak, akiknek az évi jövedelme még a hivatalos statisztika szerint is alatta van a létminimumnak, és akiknek proletár helyzete a fő oka a fogyasztási cikkek, következésképpen a termelési eszközök értékesítése körüli nehézségeknek, semmit sem nyernek, éppen ellenkezőleg, csak veszítenek ezen az „adóreformon”.

A tőkések azonban busás haszonhoz jutnak. Egy évi 250 000 dollár jövedelmű igazgató 1954-ben 6000 dollárral kevesebb adót fizet, mint 1953-ban. Egy nagyvállalat – írja a folyóirat –, amelynek 1953-ban 1 millió dollár profitja volt, 1954-ben 180 ezer dollárral kevesebb adót fog fizetni, mint 1953-ban. Egy monopólium, amelynek 1953-ban 10 millió dolláros haszna volt, 1954-ben 1,8 millió dollárral kevesebb adót fog fizetni, mint 1953-ban. Az adóreform – írja ugyancsak a folyóirat –, „minden jelentős jövedelmű család adójának csökkentését jelenti; jelenti továbbá több millió alacsony jövedelmű család ... így a gyermekes családok mintegy fele adójának növelését.”²⁹

Világos, hogy ez az „adóreform” semmiképpen nem akadályozhatja meg a túltermelési válság elmélyülését.

²⁷ Az egyetlen termelési ág, amelyben a magas hitelkamat valamelyes szerepet játszik – a lakásépítés. Az alacsony hitelkamat válság idején meggyorsíthatja a lakásépítést.

²⁸ Lásd U. S. News and World Report, 1954. január 64. old.

²⁹ Ugyanott.

c) *A katonai kiadások magas szinten tartása*

Az „optimisták” azt állítják, hogy a katonai kiadások magas szintje meggátolhatja a válság kialakulását.

Ez nem igaz! A gazdaság militarizálása természetesen rányomja bélyegét a ciklus fejlődésére és a válság kibontakozásának folyamatára. A nagy monopóliumoknak, a legfőbb fegyverszállítóknak a magas katonai kiadások természetesen nagy profitot hoznak, és biztosítják a termelés meghatározott volumenét is. Számukra a nagy katonai megrendelések a válság következményei elkerülésének eszközét jelentik.

A katonai kiadások és a gazdaság militarizálása azonban nem alkalmasak a válság megakadályozására. Arról van szó, hogy a katonai kiadásokat alapjában a lakosság adóiból finanszírozzák. Ezért minél magasabbak ezek a kiadások, annál alacsonyabb a lakosság széles rétegeinek vásárlóképessége a polgári célú fogyasztási cikkek vonatkozásában.

Ha viszont a katonai kiadásokat papírpénz-kibocsátás, azaz infláció révén finanszírozzák, akkor a munkások, alkalmazottak, hivatalnokok és nyugdíjasok vásárlóképessége az inflációs áremelkedésnek megfelelően csökken. Eszerint a katonai kiadások önmagukban nem biztosíthatják a válságból való kilábalást: legfeljebb a termelést időlegesen ösztönző lökés szerepét játszhatják.

d) *„Bátor lépések” a válság ellen*

Eisenhower üzenetében azt ígérte, hogy ha kell, „bátor lépéseket” fognak tenni a válság ellen.

Miféle „bátor lépések” lesznek ezek? 50%-kal növelik a közmunkákra fordított kiadásokat! Az elnök szavai szerint 1953-ban a szövetségi kormány, az államok és a városok 11,2 milliárd dollárt költöttek közmunkákra (utak, óvóhelyek, iskolák stb. építésére és javítására). Még ha a közmunkákra fordított kiadásokat valójában 50%-kal, vagyis 5,6 milliárd dollárral növelnék is, ez az összeg csak jelentéktelen mértékben ellensúlyozhatná a nemzeti jövedelem 1954-re előrejelzett 30 milliárd dolláros esését.³⁰ Mellesleg az adóbevételeknek a válság miatti csökkenése bizonyosan számos államot és várost fosztana meg attól a lehetőségtől, hogy emelje a közmunkákra fordított kiadásokat; közülük néhányan egyenesen csökkenteni lesznek kénytelenek ezeket a kiadásokat.

Ezenkívül a múltbeli válságok tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a közmunkákban részt vevő munkások bére alig különbözik a munkanélküli-segélytől, azaz a fizetőképes keresletet csak igen jelentéktelen mértékben sikerül növelni. Eszerint a közmunkák kiszélesítése nem sokat segíthet a válság elleni harcban.

Az Egyesült Államokban tervezett „válságellenes” intézkedések, beleértve a fegyverkezési hajszát is, egy időre befolyásolhatják a gazdaság fejlődését. Végso soron azonban nem béníthatják meg a kapitalizmus objektív törvényeinek hatását, amelyek meghatározzák a tőkés termelési ciklus fejlődését.

³⁰ Ráadásul csak az 1955/1956-os költségvetési évre irányoztak elő közmunkákat a válság elleni harc céljából. (Lásd Economic Report of the President. 54. old.)

III. AZ AMERIAI GAZDASÁGBAN MUTATKOZÓ VÁLSÁGJELENSÉGEK BEFOLYÁSA MÁS TŐKÉSORSZÁGOKRA

A túltermelési válságok már mintegy száz esztendeje világméretűekké váltak, kiterjedtek a tőkés világ egészére vagy nagy részére.

A válság nem minden országban kezdődik egyszerre. Attól függően, hogyan érlelődnek konkrétan az előfeltételei az egyes országokban, az egyik korábban, a másik későbbben lép a válság övezetébe. *Döntő az adott ország belső gazdasági helyzete. Az a körülmény, hogy az Egyesült Államok nem szenvedett a háborútól, más főbb tőkésországokban – Angliában, Németországban, Franciaországban, Olaszországban – meglehetősen jelentősek a háborús károk, bizonyos eltérésekre vezetett abból a szempontból, hogyan zajlik ezen országok mindegyikében a háború utáni gazdasági ciklus.*

Természetesen a válság kirobbanása egy vagy több országban – a külkereskedelem, a tőkepiac, a tőzsde stb. révén – meggyorsítja a válság érlelődését az egész tőkés világban. Különösen így van ez, ha a válság az Egyesült Államokban kezdődik, amelynek ipari termelése a tőkés világ termelésének mintegy a felét alkotja.

Mivel számos tőkésországban már megfigyelhetők a túltermelési válság elemei, nagyon is valószínű, hogy az amerikai válság csak kezdete a következő nemzetközi gazdasági válságnak. Nézzük meg, hogyan hat az Egyesült Államok gazdasági válsága olyan országok csoportjára, amelyeknek többé-kevésbé homogén gazdasági jellegük van.

a) Agrár- és gyarmati országok, amelyek a világpiacra irányuló nyersanyag- és élelmiszer-szállításoktól függenek.

Ezek az országok már két éve szenvednek áruik súlyos áresésétől, különösen olyan árukétől, mint az ólom, a kaucsuk, a gyapjú, a gyapot és az élelmiszer. Az alábbiakban ezeknek az áruknek az áresése figyelhető meg (dollárban):

Áru	Évi átlagos ár		1953 (ősz)	1954 (február–március)
	1951	1952		
Nyerskaucsuk (Malájföld, 100 font)	52	31	21	18
Ón (Malájföld, 100 font)	130	118	75	78
Gyapjú (Ausztrália, 100 font)	135	–	76	76
Ólom (Anglia, 100 font)	20	17	12	11
Gyapot (Karnak, Egyiptom, 100 font)	104	70	44	50
Juta (Pakisztán, tonna)	345	208	184	205
Búza (Kanada, bushel)	2,18	2,30	1,99	1,90
Cukor (Kuba, 100 font)	5,67	4,16	3,14	3,39

Forrás: International Financial Statistics, 1954. január. 30–34. old. és 1954. május. 32–35. old.

Magától értetődik, hogy ilyen súlyos árzuhanás megrendíti azoknak az országoknak a gazdaságát, amelyeknek exportjában ezek az áruk döntő szerepet játszanak (Ausztrália, Malájföld, Indonézia, Pakisztán), erősen csökkenti exportjövedelmeiket,

vagyis csökkenti iparikk-keresletüket a tőkés világpiacon, ami meggyorsítja az ipari országok túltermelési válságának érlelődését.

Mellesleg semmi ok nincs annak feltételezésére, hogy a világpiacon a nyersanyag- és élelmiszer-fölösleg néhány év alatt felszívódhatna. Vegyük példaként a búzát és a gyapotot. A négy fő exportőr (Egyesült Államok, Kanada, Argentína, Ausztrália) búzakészlete 1953 közepén majdnem kétszer akkora volt, mint 1952-ben, 1954 őszére ezeknek a készleteknek el kellett érniük a 48 millió tonnát, ami kétszeresen felülmúlja az évi nemzetközi búzaexportot. A nemzetközi fogyasztás azonban a válság kibontakozásával csökkenni fog, következésképpen az árak továbbra is esni fognak.³¹

A tőkés világ 1953-as gyapottermelése mintegy 30 millió bála; az előző évből fennmaradt készlet mintegy 15 millió bála. Márpedig az egész fogyasztás, a szocialista világpiacot is beleértve 26,6 millió bála volt. 1954-ben a gyapotfogyasztás a tőkés világban valószínűleg kisebb lesz, mint 1953-ban, és az előző évi készletek az új termés betakarítása előtt elérik a 20 millió bálát – csaknem az évi fogyasztást!

Az agrárválság egyes európai országokban is kezd megmutatkozni, bár az egy főre jutó termelés szintje itt alacsonyabb, mint a háború előtt. Franciaországban például nagy a túltermelés a borból (mintegy 16 millió hektoliter), cukorból és az országnak szüksége van a búza exportálására.

b) Az amerikai válságjelenségek hatása az ipari országokra

Az Egyesült Államok gazdaságpolitikája a második világháború után mindig ellentmondásban volt az európai tőkésországok érdekeivel. Egyfelől az Egyesült Államok magas tarifáival, bonyolult vámformalitásaival, az amerikai áruk elsődleges eladását biztosító törvény alkalmazásával stb. erősen megnehezíti nyugat-európai áruk Amerikába történő behozatalát. Másfelől államkölcsonök segítségével megszervezik az amerikai áruk dömpingexportját a világpiacon, és ezzel jelentősen kiszorítják nyugat-európai konkurenseiket a kereskedelemből. Az amerikai kereskedelmi és fizetési mérlegek évről évre ismétlődő aktív szaldója a tőkésországok más országai számára „dolláréhséget” jelent.³² A dolláréhség rendszeresen táplálja az inflációt ezekben az országokban. 1949-ben a legtöbb nyugat-európai országot pénznemének devalválására kényszerítette.

³¹ Anglia, a legnagyobb búzaimportőr, mint tudjuk, lemondott a nemzetközi búzapoolban való részvételről az Egyesült Államok által megszabott magas árak következtében. Kanada 1954. június elején a búza exportárát bushelenként 172,5 centre csökkentette, szemben az 1953. szeptemberi 203,5 centes árral. Feltételezhető, hogy 1954 őszére az exportárakat bushelenként 155 centre csökkentik – ez a nemzetközi búzaegyezmény által megszabott minimum.

³² Az Egyesült Államok kereskedelme a nyugat-európai országokkal 1951-ben (millió dollárban)

Mutató	Anglia	Francia-ország	Nyugat-Német-ország	Olasz-ország
Export	901	427	519	456
Import	466	263	229	140
Aktív szaldó	435	164	290	316

Forrás: Statistical Abstract of the U. S. 1952. 859–860. old.

A nyugat-európai országok az Egyesült Államokból jövő importot korlátozva és az oda irányuló exportot államilag támogatva, 1953-ban valamelyes, nem túl szilárd egyensúlyt értek el az Egyesült Államokkal való gazdasági kapcsolataikban. A „dolláréhség” csökkent, a dollár és a legtöbb nyugat-európai valuta árfolyama közeledett a paritáshoz.

Az amerikai túltermelési válság azonban elkerülhetetlenül lerombolja ezt a labilis egyensúlyt, amelyet mindenekelőtt a dolgozók rovására értek el.³³ Arról van szó, hogy a Nyugat-Európából az Egyesült Államokba irányuló export főleg olyan áruk-ból áll, amelyek csak magas konjunktúra esetén tudnak bejutni az amerikai piacra, mint például Franciaországból a luxuscikkek, a bor stb. Az exportált nyugat-európai áruk (pl. az angliai traktorok) egy részét az utóbbi években az Egyesült Államokban csak úgy lehetett értékesíteni, hogy a katonai megrendelésekkel túlterhelt amerikai üzemek ezeket az árukat nem tudták határidőre szállítani a megrendelőknek.

Érthető, hogy az amerikai gazdasági helyzet romlásáról szóló első hírek aggodalmat keltettek Nyugat-Európában, különösen Angliában. „Az amerikai termelés 5%-os esése az 1949-es tapasztalatokból ítélve 25%-os esést idézhet elő a sterling-blokk dollárjövödelmeiben”³⁴, és ezzel semmivé teheti Anglia minden sikerét, amelyet az utóbbi két évben ért el a „dolláréhség” leküzdésében.

Ezek az aggályok igencsak megalapozottaknak mutatkoztak. Angliának az Egyesült Államokba és Kanadába (ez utóbbi ország a legszorosabb gazdasági kapcsolatban áll az Egyesült Államokkal) irányuló exportja máris szembeszökően csökken.

*Anglia exportja az Egyesült Államokba
és Kanadába (millió font sterlingben)
(havi átlagos adatok)*

1953		1954
II.	IV.	I. negyedév
negyedév		
29,6	24,9	22,4

Forrás: Economist, 1954. június 19.

Világos, hogy az Észak-Amerikába irányuló angol export csökkenésének ilyen üteme mellett a „dolláréhség” újra kiéleződik.

Az amerikai gazdasági válság nemcsak a kereskedelemben tükröződik, hanem a nyugat-európai országok némely termelési ágaiban is. A nyugat-európai nehézipar termelése (Angliát kivéve), 1953-ban alacsonyabb volt, mint 1952-ben. Nyugat-Európában (Angliát kivéve) a széntermelés 1953-ban 2 millió tonnával, a szénfo-

³³ A „London and Cambridge Economic Service” című burzsoá folyóirat kiszámította, mekkora volt 1952-ben az egy főre jutó átlagos élelmiszer-fogyasztás Angliában, a háború előtti szintet 100-nak véve. A következő érdekes kép bontakozott ki: burgonya – 131, cukor – 90, marhahús – 59, sertéshús – 73, vaj – 44, margarin – 222.

Minden kommentár fölösleges. A vagyonos osztályok táplálkozása természetesen aligha változott meg, a munkások fogyasztása azonban következőképpen még nagyobbra esett, mint amit az idézett számok mutatnak.

³⁴ Financial Times, 1954. január 4.

gyasztás pedig 11 millió tonnával csökkent. Elmúltak azok az idők, amikor Nyugat-Európa kénytelen volt drágán nagy mennyiségű amerikai szenet vásárolni.³⁵ 1954 májusában a *Die Welt* közölte, hogy a Ruhr-vidéki raktárakban 5,5 millió tonna eladhatatlan szén halmozódott fel. Csökkent a vaskohászat termelése is (Angliát kivéve).

Acéltermelés (millió tonnában)

Év	NSZK	Belgium,	Luxemburg	Franciaország	Olaszország
1952	15,81	8,10		13,69	3,53
1953	15,40	7,00		12,70	3,50

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1954. május.

Az évi számadatok azonban nem nyújtanak teljes képet a fejlődés dinamikájáról. Mint a nyugat-németországi negyedévi adatok mutatják, a termelés csökkenésének üteme növekvő tendenciájú. Nyugat-Németországban az öntöttvastermelés az 1953. első negyedévi 3,38 millió tonnáról 1954 első negyedévében 2,73 millió tonnára, azaz 19,2%-kal csökkent. Az acéltermelés ugyanebben az időszakban 4,29 millió tonnáról 3,87 millió tonnára apadt, vagyis 9,7%-kal csökkent. A nyugatnémet gépgyártás és vegyipar terhelése csupán 85%-os, a kohászaté 70, a textiliparé és a cipőgyártásé 60–70%-os.

Belgiumban 1953 végén 54 martinkemencéből csak 42 működött. Még szemléletesebb a megrendelések gyors csökkenése. A belga kohászatnak 1953 közepén már nem volt semmiféle megrendelési tartaléka. Nyugat-Németországban az öntvény-megrendelések nagysága 1953-ban 5,5 millió tonnáról 2,2 millió tonnára esett.

A túltermelés következtében esik az acél, az acélhulladék, a vasérc és a koksza ára. Az Európai Szén- és Acélközösség résztvevői áruikat titokban a hivatalos áraknál 8–10%-kal olcsóbban adják.

A világpiacon egyre éleződik a konkurrencia. Így például a különböző acélöntvények angol exportárait 1953 szeptemberében 15%-kal csökkentették. Ez az Európai Szén- és Acélközösséget arra kényszerítette, hogy csökkentse a hivatalos árakat. Az angol iparosok azonban 1954 februárjában ismét 10–20%-kal csökkentették áraikat. Az Európai Szén- és Acélközösség az amerikai imperializmusnak ez a kedvenc gyermeke – szemlátomást veszélybe került, mint minden nemzetközi kartell válság idején.

Súlyos válságot él át a tengeri hajózás és a hajógyártó ipar.

A hajózási válság idézte elő a hajógyártási válságot. A hajógyártás zömében régi megrendeléseket teljesít; az új megrendelések száma kevés. Sok hajómegrendelést visszamondanak. 1953-ban az angol sajtó több ízben is írt erről. 1953 első felében Clyde-ban, a hajógyártó központban az új megrendelések kétharmadát törölték. Alaposan csökkentek a hajógyári megrendelések a Német Szövetségi Köztársaságban is.

Ebben a cikkben nem térhetünk ki az egyes tőkésországok gazdasági helyzetére. Egyik-másik országban, például Angliában 1953-ban magasabb volt az ipari ter-

³⁵ 1952 és 1953 között az Egyesült Államokból származó szénimport csaknem a harmadára esett vissza.

Megnevezés	1948	1951	1952	1953
Általános index	194	235	149	116
Tankhajók	208	281	212	84
Meghatározott időre bérelt hajók	215	327	179	106

Forrás: International Financial Statistics, 1954. május. 35. old.

melés, mint 1952-ben. Más országokban – például Franciaországban – alacsonyabb volt. Minden ország gazdaságában megfigyelhetők azonban gyenge pontok, mindenütt mutatkoznak a túltermelési válság jelei, mindenütt erősen éleződik a harc az export-piacokért, amelyeken Németország és Japán mindinkább kiszorítja Angliát.³⁶ Észak-Amerikán kívül kevés közgazdász és tőkés kételkedik abban, hogy az amerikai válság további mélyülése más tőkésországokban is kirobbantja a túltermelési válságot.

Az amerikai politika nagy kárt okozott Nyugat-Európa országainak, mert gátolta a normális áruforgalmat egyfelől közöttük, másfelől közöttük és a Szovjetunió, valamint a népi demokráciák között. A „dolláréhséget”, a nyugat-európai országoknak ezt a csapását teljes mértékben meg lehetne szüntetni, ha helyreállna Nyugat- és Kelet-Európa normális, háború előtti áruforgalma. Ezt bizonyítják a következő adatok:

*Nyugat-Európa főbb országainak exportja
kelet-európai országokba*

(Szovjetunió, Bulgária, Csehszlovákia,
Magyarország, Lengyelország Románia,
millió dollárban, folyó árakon)

Ország	1938	1951
Anglia	108	44
Németország (1951-ben Nyugat-Német- ország)	339	64
Franciaország	44	38
<i>Összesen</i>	<i>491</i>	<i>146</i>

Forrás: Economic Survey of Europe
since the War. ENSZ, Genf 1953.
258. old.

³⁶ Például néhány adat a dél-amerikai piacokért folyó harcról:

Export Dél-Amerikába (millió
dollárban)

Év	Anglia	NSZK	USA
1938	176	206	491
1952	424	404	3337
1953. január- szeptember	217	285	2121

Nyugat-Németország ismét megelőzte Angliát, az amerikai export pedig, amely 1938-ban háromszorosa volt Anglia exportjának, most már tízszer nagyobb annál.

Nyugat-Európa főbb országainak Kelet-Európába irányuló exportja kétharmadával csökkent, az árak emelkedését figyelembe véve még többel. A háború előtti export egyszerű helyreállítása jelentősen megjavítaná ezeknek az országoknak a kereskedelmi és fizetési mérlegét.

Az Egyesült Államoktól való függőség azonban nem tette lehetővé ezen országok számára, hogy éljenek a szocialista piac lehetőségeivel. 1952-ben és 1953 elején például az angol kormány „stratégiai megfontolásból” elutasította az engedély megadását 40 millió font sterling értékű árunak a szocialista tábor országaiba való kivitelére; akkora összegről van tehát szó, amely háromszorosa Anglia jelenlegi kelet-európai exportjának. Azok között az árak között, amelyekre nem adták meg a kiviteli engedélyt, voltak: gyógyszerek Kínának 2 millió font értékben, különböző gépek a kínai iparnak 10 millió font értékben, útépítő gépek Kínának 7 millió font értékben stb. Köztudomású, hogy 1953-ban a nyugat-európai országok exportja a szocialista világpiacra – az Egyesült Államok nyomására – tovább csökkent.

A szocialista világpiac kínálta kihasználatlan exportlehetőségek csökkentik az onnan való behozatal lehetőségét is, és ezzel *arra kényszerítik a nyugat-európai országokat, hogy a dollárövezetben vásárolják meg azokat az árukat, amelyeket a második világháború előtt Kelet-Európában vásároltak, és ez a „dolláréhség” fő oka.*

Bizonyításképpen vegyük azt a hat legfontosabb árut, amelyet Nyugat-Európa országai importálnak.

Nyugat-Európa főbb országainak importja
(millió dollárban, 1948-as árakon, évi átlagban)

Áru	1934–1938		1949–1951	
	dollár- övezetből	Kelet-Európá- ból, a Szovjet- unióból, Kíná- ból	dollár- övezetből	Kelet- Európából, a Szovjet- unióból, Kíná- ból
Búza	350	190	788	27
Kukorica, árpa	107	126	192	74
Nyersdohány	167	24	179	1
Faanyagok	101	217	46	35
Nyersolaj	53	3	80	–
Kőolajtermékek	124	46	200	–
<i>Összesen</i>	<i>902</i>	<i>606</i>	<i>1485</i>	<i>137</i>

*Forrás: Economic Survey of Europe. Genf 1953. 88., 298., 299. old. alapján. – Az említett országok: Anglia, Németország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Belgium (Franciaország nem importál búzát).**

Ha Nyugat-Európa ipari országai ugyanolyan összegben vásárolnának árut a szocialista világpiacot képviselő országokból, mint a háború előtt, akkor évente majdnem 600 millió dollárt takarítanának meg. *Ha mindezeket az árukat a szocialista világpiacon szereznék be, akkor semmiféle „dolláréhségről” nem is tudnának.* Gazdaságilag összehasonlíthatatlanul függetlenebbek volnának az Egyesült Államoktól. Magától értetődik, hogy az említett hat árun kívül számos más olyan áru is van,

amelyet a nyugat-európai országok kénytelenek dollárért vásárolni, és amelyeket a szocialista világpiacon nemzeti valutájukért is beszerezhetnének, feltéve, hogy áruikat is megfelelő módon exportálják erre a piacra.

Az amerikai válság, az amerikai export gyors csökkenésének veszélye, a „dollár-éhség” súlyosbodása, a magára Nyugat-Európára kiterjedő túltermelési válság tünetei végül is arra kényszerítették Anglia, Franciaország és más országok üzleti köreit, hogy megkíséreljék – az Egyesült Államokkal dacolva – kereskedelmük kiszélesítését a szocialista tábor országaival. Erről tanúskodnak egy sor kereskedelmi megállapodás megkötése, az angol tőkések 1954-es moszkvai útja és a velük létrejött jelentős üzletkötések, kínai kereskedelmi delegáció angliai meghívása és a kelet-nyugati árucserének az utóbbi időben megfigyelhető bővülése. Az amerikai túltermelési válság a nyugat-európai országokat arra az egyetlen útra ösztönzi, amely megmentheti őket az Egyesült Államokkal szembeni gazdasági függőségtől.

Ugyanakkor a gazdasági válság fejlődése során az értékesítési piacokért vívott harc következtében a tőkésországok közötti viszonyok egyre inkább kiéleződnek, az agresszív erők pedig – mindenekelőtt az Egyesült Államok – egyre inkább új háború kirobbantásával próbálnak kiutat találni az éleződő ellentmondásokból. Ezért a világ békeszerető népeinek az a legfontosabb feladatuk, hogy még inkább fokozzák a harcot a háborús veszély ellen, a tartós békéért.

Tartalom

Előadás a Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottságának ülésén (1945. október 1.)	5
A végleges valutastabilizálás fő irányelvei (1946. április 13.)	8
Az angol–amerikai gazdasági kapcsolatok	10
Külpolitika és belpolitika a kapitalizmus általános válságának korszakában	24
A parasztság és az agrárrolló	35
Szabad és kötött gazdálkodás	38
Le kell szállítani az iparcikkek árát!	41
„Jó a forint, de kevés van belőle”	43
Nem szabad a látszólagos magasabb forintbérékért feláldozni az értékálló forintot és ezzel veszélyeztetni a magyar demokráciát	46
A tőkés gazdaság a második világháború után	49
A Marshall-terv, s az angol és az amerikai gazdaság	273
Az új típusú demokrácia	289
A genfi világkereskedelmi értekezlet	301
A kőolaj a Közel-Keleten	309
Búza és politika	313
Nyugatnémet pénzreform a tőkések érdekében	317
Megjegyzések az ötéves terv első vázlatához (1948)	320
Az imperializmusról szóló munkákban megnyilvánuló reformista irányzat ellen	322
Válságjelenségek az Egyesült Államok gazdaságában és hatásuk más tőkésorszá- gokra	332

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

81/774 Franklin Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató

A borító és a kötéstervezés Erdélyi János munkája

Műszaki vezető Aranyai Imre

Műszaki szerkesztő Gyuska Györgyi

Terjedelme: 31,5 (A/5) ív